

[SiC] itur ad astra

74
(2021)

*A kötet megjelenését
az ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottsága
támogatta*

SIC ITUR AD ASTRA

ALAPÍTÁS ÉVE: 1987

Alapító szerkesztők

Kreutzer Andrea, Morenth Péter, Nyáry Mihály
Sahin-Tóth Péter †, Szilágyi Márton

A kötetet a Korall Társadalomtörténeti Egyesület adja ki.

Szerkesztőség

Balogh János Mátyás, Bolgár Dániel, Csunderlik Péter, Gyökös Eleonóra
Illés Gábor, Koloh Gábor, Kovács Janka, Lászlófi Viola, Marsai Viktor
Papp Gábor, Rózsa Márton, Szokol Réka, Tolmár Bálint, Tóth Kelemen
Veress Dániel, Vida Bence, Virág Csilla

A szerkesztőség címe

SIC ITUR AD ASTRA Műhely
1364 Budapest, Pf. 107. vagy 1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.
e-mail: siciturfolyoirat@gmail.com
honlap: sicitur.elte.hu

A kötetet Kovács Janka és Lászlófi Viola szerkesztette.

A borító Papp Gábor munkája.

A borítón található kép forrása: Unsplash/ Ali Kokab

Az embléma Gellén Sára munkája.

Nyomdai előkészítés és kivitelezés:

Könyvpont Nyomda Kft.
Felelős vezető: Gembela Zsolt

ISSN 0238-4779

Tartalom

- 5 Körkérdés a válság tapasztalatairól és a történetírás új irányairól

Tanulmányok

VÁLSÁG ÉS DISKURZUS

- 43 **Alberto Giubilini**
Oltás és nyájimmunitás: Az egyéni, közösségi és intézményi felelősségről
- 73 **Balogh Róbert**
Az antropocén korszak mint válság és az antropocén korszakról szóló történetek mint szintézisek
- 89 **Lafferton Sára**
A baloldal válsága vagy Franciaországé? Pierre Nora és Jacques Derrida vitája a francia–algériai konfliktus (1954–1962) kapcsán

JÁRVÁNY ÉS TÁRSADALOM

- 111 **Baros-Gyimóthy Eszter Márta**
„...mivel bűnnek büntetése, igaz poenitentiátartást kíván”
Az 1710. és 1739. évi pestisjárványok és hatásaik a csetneki evangélikus anyakönyvekben
- 127 **Németh Ágnes**
Csatornázás a kolera idején: Az 1872–1873. évi kolerajárvány hatása a budapesti csatornahálózat-fejlesztésre
- 149 **Heltai Gyöngyi**
Pandémia a színházban: Budapest – New York, 1918 – 2020

VÁLSÁGKEZELÉS

- 171 **Juhász Balázs**
Olaszország és az 1918. novemberi hadifogoly-áradat okozta válsághelyzet
- 189 **Kovács Dóra**
„Sehol semmi nem marad azon a tájon”
Háború és válságkezelés a Felső-Tisza-vidéken a 16. század végén

- 207 **Matolcsi Réka**
 „Az öreg Ferenc Józsefet le kellene lőni”: Királlysértési perek az első világháború idején
- 231 **Szlama Gabriella Zsófia**
 Háborús válság és „divatpropaganda”: A női öltözködés adhokráciája és reprezentációja 1914–1918 között Magyarországon

Szemle

- 251 **Kovács Janka**
 Az ókori járványoktól az új normálisig
 Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): *Dögvészkalauz. Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig*. Pécs–Budapest, PTKE–Kronosz, 2021.
- 255 **Szabó Péter**
 Táj, ember, tudás
 Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.): *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021.
- 259 **Svégel Fanni**
 Biohatalom, nemek és nemi betegségek
 Annet Mooij: *Out of Otherness. Characters and Narrators in the Dutch Venereal Disease Debates 1850–1990*. Transl.: Beverly Jackson. Brill, Leiden, 2020. eBook. (Clio Medica, 47.)
- 265 **Andor Anna**
 Diskurzusok a szimbolikus térben
 György Eszter: *Köztes terek. A rendszervoáltás utáni nyöcker identitása*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2020.
- 269 **Lászlófi Viola**
 Megírható-e az '56-os forradalom „morális története”?
 Nagy András: *Halálos együttérzés. A „magyar ügy” és az ENSZ 1956–1963*. Kőszeg–Budapest, Kossuth Kiadó – Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, 2020.

277 **English abstracts**

283 **Szerzőink**

Körkérdés a válság tapasztalatairól és a történetírás új irányairól

A krízis jelenkori tapasztalata új inspirációt és lendületet adhat a történeti kutatásoknak, és egyúttal hozzásegíthet a történelem komplex folyamatainak értelmezéséhez is. A 2019 végén kezdődő, 2020 első hónapjaiban globálissá váló és jelenleg is tartó egészségügyi krízis és az ezzel együtt járó válság a gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális szférákban, valamint a magánéletben bekövetkező erőteljes és mélyreható változások és az ezek nyomán kibontakozó egyéni és kollektív krízishelyzetek a „nyugati világot” a II. világháború után meghatározó értékrendet alapjaiban kérdőjelezzik meg. A koronavírus-járvány a modern, nyugati világ számára egy olyan veszélyhelyzetet tett újra mindennapi tapasztalattá, amit – az elmúlt évtizedekben egyre gyakoribb figyelmeztetések és intő jelek ellenére is – lezárt, múltbeli fenyegetésnek tekintettünk. Mindez felülírt olyan, mára már alapvetőnek tekintett értékeket, mint az egyéni életek értékének egyenlősége, a szabad helyváltoztatás és az önrendelkezés joga, a kormányzati hatalom korlátozásának kívánatossága, valamint a modern, jól szabályozott egészségügyben való bizalom. Ez a helyzet – mind a hazai, mind a nemzetközi szinten – gyors reflexióra készítette a humán és társadalomtudományok, köztük a történettudomány képviselőit is. Körkérdésünkben különböző területek szakértőinek segítségével szeretnénk megvilágítani azt, hogy mindez hogyan motiválhatja a hazai történettudományt új kérdésfelvetések megfogalmazására, hogyan alakulhat át a történész szerepértelmezése a kollektív krízishelyzet hatására, hogyan hasznosítható a történeti tudás és mit jelenthet ez a válság a humán és társadalomtudományok számára.

A történeti kutatásokat sok szempontból inspirálhatják a jelen eseményei, dilemmái, politikai, társadalmi, gazdasági, környezeti, emberjogi vagy (nép)egészségügyi problémái, amelyek e krízis során rendkívül markánsan mutatkoznak meg és tematizálódnak mind a szaktudományos diskurzusban, mind pedig a szélesebb nyilvánosság előtt. Milyen hatást gyakorolhat mindez a történeti érdeklődésre, a módszertani eszköztárra, hogyan szabhat új irányokat és kereteket a kutatásoknak?

HALMOS KÁROLY (nyugalmazott egyetemi docens, ELTE BTK Történeti Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék): Elolvasván a felhívást,¹ az 1945–1989

¹ A válaszaimat illetően köszönöm Koloh Gábor észrevételeit. A hibák az enyémekek.

közötti időszak viccújságja hajdan közismert munkatársának írásai előtt visszatérő mottó jutott eszembe, miszerint egy újszülöttnek minden vicc új. A felhívás szerint

„2019 végén kezdődő [...] egészségügyi krízis és [...] a bekövetkező erőteljes és mélyreható változások és az ezek nyomán kibontakozó [...] krízishelyzetek a »nyugati világot« a II. világháború után meghatározó értékrendet alapjaiban kérdőjelezzik meg.”

Az első kérdés, kiről, miről is van szó. Miért van idézőjelben a nyugati világ, s ha abban van, akkor később miért nem? Ez az apróság maga is a szöveg által említett elbizonytalanodás apró jele. De nem csak a megfogalmazást helytelenítem. Azt is vitatom, hogy az értékrend kétségessé válása most kezdődött volna. Ha valamikor, akkor ez már 1968-ban elkezdődött, amikor a *baby boom* nemzedéke – a háború utáni helyreállítási fázis embertermése – fiatalként úgy döntött, búcsút mond annak a világnak, ahol ők csak pótlékai voltak azoknak, akik a háború miatt elhaltak vagy nem születtek meg. Ennek az óriási létszámú nemzedéknek az evolúciója, életfázisai, várakozásai befolyásolták már az ötvenes évek vége (azaz a nemzedék fiatalkorának kezdete) óta történelmünket.

Kérdés továbbá az is, vajon a COVID-19 járvány tette-e a vészhelyzetet mindennapi tapasztalattá. A folyamat már korábban megkezdődött, az ikertornyoknak a már a felhívásban is említett lerombolásával. Onnantól datálható, hogy a Nyugat úgy döntött, jobb, ha maga korlátozza (akár mozgás, akár privát szféra tekintetében) polgárai szabadságát, semmint, hogy a terroristákra maradjon e föladat.

Újabb kérdések: Vajon egészségügyi-e krízis, ha krízis? Nem inkább általánosnak mondható politikai berendezkedésünk, az (általános választásokon alapuló képviselői) demokrácia egyik kellemetlen tünete-e?

A tényleges egészségügyi vészhelyzeteket a világ tudja kezelni. Nem kétséges, hogy ha az ebola (*ebola febris haemorrhagica*) fenyegetne, akkor nem volnának viták a védekezés különböző módjairól és arról, miként férnek ezek össze emberi jogainkkal. Az emberek maguk dobnák sutba a *mások* (immáron csak úgynevezett) emberi jogait. Kíméletlenül izolálnák a fertőzött környékeket, ha úgy adódnék, hagynák az izolátumon belül magukra a már megfertőzötteket és lövetnének a karanténból estleg szökni akarókra. A társadalmak tudnak védekezni, akár kíméletlenül is, ha kell. S ha most nem így tesznek, akkor – úgy látszik – nem kell.

Sokan idézik és veszik névértéken Churchill – a szó régi értelmében politikusán – megfogalmazott szavait a demokráciáról. A beszéd, amelyben elhangoztak, arról szól, vajon a parlament a szuverén vagy a nép. Nem közömbös, hogy a beszédet az államférfi ellenzéki szerepkörben mondta el:

„Many forms of Government have been tried, and will be tried in this world of sin and woe. No one pretends that democracy is perfect or all-wise. Indeed it has been said that democracy is the worst form of Government except all those other forms that have been tried from time to time; but there is the broad feeling in our country that the people should rule, and that public opinion expressed by all constitutional means, should shape, guide, and control the actions of Ministers who are their servants and not their masters.”
(Brit Képviselőház, 1947. november 11.)

Ezek a vélekedések nem számolnak a mondásban rejlő érdekelvűséggel és a demokrácia mélységes lenézésével. S most mégis: Churchill szavai igazolódni látszanak. A kormányok cselekedetei nem a járvány ellen, hanem a közvélekedés rokonszenvének elnyerése érdekében történnek. Nemzetközi téren pedig nem az az érdekes, hogy kiderítsük az igazságot a vírus eredete ügyében, hanem hogy ne bántsuk meg a WHO egyik komoly finanszírozóját.

A modern világ válsága kétséges. Sokhelyütt vannak válságjelenségek, de kérdés, vajon ugyanannak a válságnak a jelenségei-e. Kétséges, hogy a felhívás által alapvető értékeknek tekintett dolgok nem csak jelszavak voltak-e, amelyek egy megrázkódtatás hatására azonnál szétfeszültek, mint a molinó, melyre pingálni szokták őket. Ha valami érték, közösségi érték, akkor annak megvalósítására a közösség áldozatok árán is törekszik. Ráadásul az értékeknek konzisztenseknek kell lenniük, mert egyébként hitelüket veszítik. Vegyük például az életek egyenlőségét.

Ez az érték nagyon viszonylagos. Ha provokatív volnék, akkor rögtön fölvetném: a művi vetelés joga eleve eldönti, hogy a személy-ember élethelyzete fontosabb a még nem-személy ember életénél, ha tetszik: a jelen fontosabb a jövőnél – és (tehetem hozzá) ez nem tudományos, hanem erkölcsi kérdés. De nem ebben az irányban megyek, hanem megjegyzem: az Egyesült Államokban a COVID-19 eredete kapcsán – nem kétségbe vonva az efféle vizsgálódások pártpolitikai haszonelvűségét – kongresszusi meghallgatások kezdődtek esetleges amerikai szálak ügyében. Az állami védekezés megidézett vezetője, dr. Fauci a vád kapcsán, miszerint tudniillik amerikai (értsd: USA) szervezetek kapcsolatban álltak a vuhani laboratóriummal (azzal, amelyik ott van a tobzoskájáról elhíresült állatpiac mellett), úgy védekezett, hogy a kérdező sem akarhatta volna, hogy a Kínába kihelyezett kísérleteket az Államok népét kockáztatva odahaza végezzék el. Egy tudós erkölcs-telen kérdése...

A szabad helyváltoztatás? Az Európai Unióba úgy léptünk be, hogy a már bentlévők, a britek kivételével, megvonták a szabad helyváltoztatás jogát az újonnan belépőktől. A britek pedig, miként a brexit mutatja, jól megbánták hajdani engedékenységet.

Alapvető értéknek tekinti a kérdőív a kormányzati hatalom korlátozásának kívánatosságát. Hatalom – jó szó. Csak ki kell mondani, és kezdhünk szörnyülnödni. Már Foucault is megmondta, milyen alattomos dolog ez. Elemzés céljára azonban – pontosan, mert túl sokat látunk bele – nehezen alkalmazható. Ne menjünk azonban messzebb, mint Max Weber és tegyünk különbséget hatalom és uralom között.

A kormány az uralmi rendszer része, és nagy bajban van az a politikai rend, amelyikben az uralom mögül hiányzik a hatalom. Azaz az utasításra jogosítottak utasítgatnak, az utasításra feljogosítók pedig engedelmeskedgetnek. Így aztán nem meglepő, amit az imént írtam. A cél-eszköz viszony megfordul: a kormányok a választóközönség kedvében járni kívánva lépnek föl a járvány ellenében.

Ennyi elöljáróban, és térjünk a tárgyra.

Válaszolhatnék elviekben. Kifejthetném, miszerint az első kérdés röviden jelen és történelem viszonyáról szól. Ha ugyanis a történetírás „tisza tudomány” volna, akkor a kérdés „tudományon kívüli” lenne. A „science” művelője kérdéseket – vagy még inkább: megoldandó gondokat, nehézségeket – kap a jelentől, eredményeit az ismeretterjesztés teríti a nagyközönség számára, de ez magát a tudományosságot

nem szabályozza. A történetírás esetében, bár nem teljesen, más a helyzet. A tudós mér, a történetíró fordít (közben egyébként mér is, még ha nem tudja is vagy nem is akarja tudni). Fordít, csak nem jelenről jelenre, hanem múlt és jelen között. A jelen kérdését a múlt nyelvére, a múlt válaszát a jelenbe. Talán érdekesebb azonban valami konkrétumhoz kapcsolódni.

Nagyrészt a pandémia idején folyt egy nemzetközi tankönyvírási együttműködés. Ennek során nyilvánvalóvá vált, ami sejthető volt, hogy a jelen kérdései hatni fognak a történeti elbeszélésre. A kérdés inkább az, melyek és miként. Mivel tankönyv széles együttműködésben készült, az egyes közreműködők csak kis mértékben vihették be saját személyes meggyőződéseiket a tankönyv alapszövegébe. Annál inkább hatottak a közvélemény témái, amelyeket viszont áttételesen nagyon is befolyásolt a járvány mint világhelyzet.

A koronavírus-járvány idején kitört egy másik is. Egy másfél száz éves dalszöveg ötödik sorának az eredetnél vadabb magyar változatát („a múltat végképp...”)² valóra váltani kívánó *cancel culture* kirobbanásait, a kollektív morális pánikhangulat megnyilvánulásainak lefutását járványnak tekintem. Másik kérdés, miért pont azt az alakot ölti a morális pánik, amelyekben megmutatkozik.

A kollektív pánik közhangulat, de lehetséges tartalmi nem hirtelen módon jönnek létre. A közhangulat, a közvélemény az egyesekben kialakult hit mások meggyőződéséről. Ez a *tudom, hogy tudják* nagy összetartó erő, még akkor is, ha az egyes tudók tudása esetleg csak téves vélekedés. Lassan kétszáz esztendeje Tocqueville az amerikai demokráciát érzékenyen és rokonszenvezően leíró művében³ e politikai berendezkedés veszélyei között a közvélemény zsarnoki hatalmát említette. (Tegyük hozzá, ez a hagyományos vidéki társadalomnak is szervezőeleme.) S itt már jogosult a „hatalom” kifejezés.

A közvélekedés nem utasít – az óvatlanok saját példájukon keresztül tudják meg, hogy kiváltották a Nagyszellem haragját. Az egyetemi világban (a hazaiban, annak gyöngé beágyazottsága miatt, nem, vagy csak alig) évtizedeken keresztül épült a *class – race – gender* jelszöháromsága, ami aztán rányomta bélyegét a minták megalkotási folyamatára. (Nem véletlen, hogy itt kell elkezdenni mentegetőzőnöm: semmi bajom az osztályszemlélettel; képes vagyok történetileg értékelni a faj fogalmának alakulását, a genderrel kapcsolatban is csak annyit vethetnek – és már vettek is – szememre, hogy nézetem szerint kies hazánk jelenkori történetírásában e tárgyban az első, érzékeny és mindmáig érvényes tanulmányokat egy – a világ egyik nagyhatalma beutazási kérdőívének nomenklatúrája szerint kaukázusi – férfi alkotta.)

Összegezve: Nem állítok olyat, hogy tankönyvírás a *cancel culture* jegyében zajlott. Az azonban tapasztalható volt, hogy az eltörlés kultúrája felé mutató minták kísértettek a szövegalkotás során. Ami pedig a kérdést illeti: a jelen a kutatást áttételesen inspirálja.

² „Pour vaincre la misère et l'ombre / Foule esclave, debout! debout!” (Eugène Pottier: *L'Internationale*, 1871.), illetve: „A múltat végképp eltörlöni” (Eugène Pottier: *Internacionálé*. Ford.: Bresztovszky Ernő, 1904.)

³ TOCQUEVILLE, [1835].

VARGHA DÓRA (Professor of History and Medical Humanities, University of Exeter – projektvezető, „SOCMED: Socialist Medicine: An Alternative Global Health History” ERC Starting Grant, Institut für Geschichtswissenschaften, Humboldt-Universität zu Berlin): A krízishelyzetek, mint a mostani világméretű járvány, előtérbe helyezik a történelmi elemzések jelentőségét. Hirtelen olyan nagy lesz a bizonytalanság az élet több területén, hogy nehéz a jelenben válaszokat találni, így sokan a múlthoz fordulnak. Ilyenkor megszorodnak a sokszor leegyszerűsítő vagy valamiféle jelenlegi döntéshez, célhoz kényelmesen illeszkedő történelmi párhuzamok, legfőképpen a széles nyilvánosságban folyó diskurzusban. Ez több szempontból is problémás lehet, részben mert egyszerűen nem helytálló, másrészt pedig, mivel mind a jelenlegi helyzetben, mind pedig a múlt értelmezésében lévő komplexitások láthatatlanná válhatnak. Ugyanakkor krízishelyzetekben olyan területek is előtérbe kerülnek, amelyek általában nem vonzanak jelentős, széleskörű érdeklődést, de hirtelen sokak számára relevánssá vagy egyenesen életbevágóvá válnak.

Ami eléggé kiszámítható az az, hogy egy darabig az egészségtörténeti és tudománytörténeti területek sok figyelmet fognak kapni. Széles körben megnőtt az érdeklődés a releváns kutatási témák iránt, az egyetemi hallgatóktól kezdve a PhD képzésen át a pályázati rendszerekig. Ahogy a 2008-as pénzügyi válság új utakat és lehetőségeket nyitott meg a gazdaságtörténet területén (például a kapitalizmus történetének kutatásában), így a mostani is talán új irányokat eredményez a világ-egészségügyi rendszerek történetében, járványtörténetben, a globális ellátórendszerek és logisztika történetében, egészségpolitikai kérdésekben, és kiszélesítheti az orvoslás, technológia és tudománytörténet területeit is.

Véleményem szerint módszertani szempontból nagyon érdekes időszakba lépünk. Bár mindenkit máshogy érint, a pandémia alól senki nem vonhatja ki magát, és minden történész munkájára hatással volt és van a jelenlegi krízis. Egyrészt, a történelmi kutatás és az ezzel sokszor együtt járó utazás megnehezült vagy lehetetlenné vált, és bár néhol már van rá korlátozott lehetőség, sokkal inkább kiváltságos tevékenység lett, mint azelőtt, és nem tiszta, hogy vissza fog-e állni a korábbi gyakorlat. Ez elindított egy sor vitát, amely a levéltári kutatáshoz kapcsolódik leginkább, és amely a felszín alatt egy ideje már érett. Ezek a viták több csomópont körül csoportosulnak. Az egyik a levéltári hozzáférés és kutatás globális egyenlőtlenségeit taglalja, mivel a kutatáshoz jelentős anyagi források is kellenek, melyek leginkább Nyugat-Európában és Észak-Amerikában vannak meg. Ehhez hozzájárul az, hogy az ott kutató történészeknek ezen felül általában nagyobb hozzáférése van a digitális gyűjteményekhez is. Másrészt középpontba helyezte azt a kérdést is, hogy vajon mennyire szükségszerű, hogy levéltári kutatás legyen az alapja a történetírásnak, és milyen alternatív forrásokkal lehet megközelíteni egy-egy témát – és ez vajon mit jelent egy olyan publikációs közegben, ahol az elvárás még mindig a levéltári bizonyítékokat preferálja.

KOLTAI GÁBOR (társadalomtörténész, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára): Elöljáróban, köszönöm a *Sic Itur ad Astra* megtisztelő felkérését! A szerkesztői megkeresés szerint jelen körkérdés alkalmával közgyűjteményben dolgozó történész-levéltárosként számítanak a válaszaimra a *Válságtörténetek* témájában, ezért elsősorban e megközelítésből reagálok a kérdésekre, szakmámból adódóan főként a levéltári viszonylatról adva helyzetképet.

A pandémia immár két éve velünk van, az elmúlt időszak történései világszerte megváltoztatták az emberek életét. Az már most látszik, hogy nem lehet teljesen visszatérni ama szokásokhoz, amelyek korábban jellemezték mindennapjainkat, azaz valami új születésének pillanatait tapasztalhatjuk. A rövidtávú, már most érezhető változások mellett számos olyan közép- vagy hosszútávú – szociális, mentális, gazdasági stb. – következményre is lehet számítani, amit ma még megjósolni sem tudunk. Mindez óhatatlanul érinti vagy hamarosan érinteni fogja a történettudomány közegét is, hiszen nem kétséges, hogy az emberek a hétköznapi tapasztalataikban, megélési körülményeikben történt hirtelen változásokkal kapcsolatban válaszokat, megoldásokat vagy szimplán csak reményt keresnek, ami miatt jó eséllyel fordulhatnak egyre nagyobb figyelemmel a különféle történeti párhuzamok, így a sikeres járványkezelések vagy a különböző válságok mindennapjai megélésének históriája felé. Nyilvánvalóan a különböző támogatók, megrendelők új igényei is alakítják majd a kutatásokat, ilyen téma lehet(ne) például a járvány mint leküzdendő válság – történeti – problematikája.⁴

A járvány mint történeti téma igen hamar kurrenssé vált, bizonyára az olvasók közül is sokan találkoztak az elmúlt hónapokban régi ragályok (pestis, kolera) történetével kapcsolatos ismeretterjesztő vagy (szép)irodalmi írásokkal. Ez a folyamat, pláne elhúzódó pandémia esetén, már rövidtávon is indukálhatja az egészség(ügy), illetve kifejezetten a járványkezelés történetének a felfutását, és itt nem a klasszikus orvostörténeti, hanem inkább a téma társadalom-, pszicho- vagy mentalitástörténeti megközelítésére gondolok. Mindez együtt járhat továbbá azzal, hogy a kutatók egyre szívesebben vonnak be egészségügyi forrásokat a vizsgálataikba, ami kevésbé volt jellemző eddig. Önmagában persze a társadalmi érdeklődés és a megrendelői, kutatói igények megváltozása nem elegendő a kutatások tényleges megvalósulásához, hiszen elérhető források nélkül a történészek hiába is szeretnének például az egészségüggyel vagy a kijárási korlátozások megsértésének a történetével foglalkozni.

Ha a fenti kérdésekhez a közgyűjtemények területe felől közelítünk, akkor abból érdemes kiindulni, hogy egy dokumentum, napló, kórlap, kijárási tiltás stb. miként maradhat fenn, és válhat kutatási forrássá. Bár az elmúlt évtizedben jelentősen puhult Magyarországon a „friss” iratok gyűjtéséhez kapcsolódó közgyűjteményi hozzáállás, de e téren alapvetően még mindig az egyes intézmények és intézménytípusok közti gyűjtési elhatárolások, illetve a jogszabályi kötelezettségek az elsőrendű befolyásoló tényezők. A könyvtárak lehetőségei e téren eléggé korlátozottak, így a levéltárak, a múzeumok és a helytörténeti gyűjtemények jöhetnek főleg szóba a kurrens iratok felkutatásakor – de a helyzet azért nem ilyen egyszerű.

Azt érdemes tudni, hogy a közlevéltárak elsősorban nem napjaink iratait gyűjtik, hiszen a vonatkozó törvény⁵ legkorábban 15 év után rendeli levéltári őrzetbe az ún. maradandó értékű köziratokat. Az, hogy mi számít maradandó értékű-

⁴ Egy válság megjelenésére adott viszonylag gyors tudományos reakcióra találunk hazai példát a közelmúltból. A 2008-as gazdasági világválság után pár évvel megalakult ugyanis az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportja, amely a 19–20. századi válságok gazdaság-, társadalom- és mentalitástörténetének együttes feltárását tűzte ki célul: <http://www.soc-econ-hist.elte.hu/valsagtorteneti-kutatocsoport> (Utolsó letöltés: 2021. november 8.)

⁵ 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről.

nek, többé-kevésbé szubjektív kategória, amelynek ugyan létezik jogszabályi meghatározása,⁶ de az egyes levéltárosok szerepe a döntésben igencsak meghatározó. A kérdést árnyalja, hogy elválik egymástól az ún. illetékességi és gyűjtőkör, előbbibe – leegyszerűsítve – a köziratok, utóbbiba a magániratok gyűjtése tartozik. Ez utóbbi erősítése kétségtelenül színesítené a közlevéltárak – az illetékességre koncentráló megközelítés miatt inkább hivatali-intézményi jellegű – állományát, és e téren nem is kell az ominózus 15 évet kivárni. Mit jelent ez konkrétan? Ha egy közlevéltár egy kórház 2020. évi járványkezelési döntéseivel kapcsolatos iratokat kíván átvenni, akkor arra minimum 2035-ig várnia kell, titkosítás esetén még tovább. Ellenben személyek és családok iratait, amennyiben azok maradandó értékűnek ítéltetnek, akár már most át lehetne venni. Egy ilyen jellegű gyűjtéshez azonban elegendő raktári és személyi kapacitás is kell, ami viszont a kötelezően ellátandó feladatok mellett kevésbé áll a levéltárak rendelkezésére.

A kutatások segítése kapcsán a munkahelyem, Budapest Főváros Levéltára (BFL) törekvéseiről tudok néhány konkrét példa révén beszámolni. A BFL kifejezetten nyitott arra, hogy az új történettudományi szemléletekhez, kutatói igényekhez is igazodva gyarapítson iratokat, vegyen át korábban nem gyűjtött irattípusokat. Az általam vezetett fősztályon zajlik az intézményi magániratgyűjtés, illetve az elmúlt években társadalomtörténeti szemléletű iratgyűjtési koncepciókat készítettünk a civil szervezetek, az oktatási-nevelési szervek, és legfrissebben az egészségügyi szervek iratai kapcsán. Ez utóbbi 2021 elején került elfogadásra, és a körkérdés témája okán talán érdemes pár szót ejteni róla.⁷

Három tény elég egyértelműen megállapítható országos szinten az egészségügyi vonatkozású iratok kapcsán: a közlevéltárakban más irattípusokhoz mérten elenyésző mértékben találhatóak ilyen jellegű iratok; ami van, az is zömmel az egyes lokális kórházak ún. működési, vagy a fenntartó tanács, önkormányzat vonatkozó iratanyagát jelenti; a kórházakban és szakrendelőkben óriási mennyiségben keletkező egészségügyi dokumentációból pedig alig valami kerül levéltári őrizetbe. Bár nem a koronavírus-járvány miatt kezdtük el a munkát, de ez különös apropóját adta a gyűjtési elképzelésünknek, amelynek lényege, hogy a különféle egészségügyi intézmények irataiból nemcsak az azok működésére vonatkozó iratokat kívánjuk átvenni, hanem a szakmai profiljuk leginkább meghatározó szakterületeiről kórlapokat, illetve egyéb egészségügyi irattípusokat (például betegfelvételi nyilvántartásokat, műtőnaplókat, boncolási jegyzőkönyveket) is. Mindezt természetesen csak mintavétellel lehet kivitelezni, amelynek kialakítása korántsem egyszerű feladat, nem véletlen, hogy a levéltárak eddig nem is igen vállalkoztak erre. A koronavírus-járvány dokumentálása menetközben került a koncepcióba; igyekszünk a különféle intézményi intézkedések, illetve az esetleges perek, fegyelmi vagy panaszügyek iratait a közeljövőben átvenni. A betegek egészségügyi

⁶ 1995. évi LXVI. tv. 3. § j) szerint: „maradandó értékű irat: a gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, honvédelmi, nemzetbiztonsági, tudományos, művelődési, műszaki vagy egyéb szempontból jelentős, a történelmi múlt kutatásához, megismeréséhez, megértéséhez, a közfeladatok folyamatos ellátásához és az állampolgári jogok érvényesítéséhez nélkülözhetetlen, más forrásból nem vagy csak részlegesen megismerhető adatot tartalmazó irat”.

⁷ Koltai Gábor – Ogoľjuk-Berzsenyi Anett: *Koncepció a Budapest Főváros Levéltára illetékességi és gyűjtőkörébe tartozó maradandó értékű egészségügyi iratok feltárására és átvételére*. Budapest, 2021. (Belső dokumentum, amelyből tudományos publikáció előkészítése folyamatban van.)

dokumentációinak sorsát is megpróbáljuk nyomon követni, hogy amint arra lehetőség nyílik, tudjunk belőlük a történeti – és akár az egészségügyi – kutatások számára értelmezhető mennyiségű mintát megőrizni.

Összefoglalva: a közgyűjtemények, illetve kiemelten a közlevéltárak a korábbi, „bevált” gyűjtési tevékenységük módosításával, a magániratgyűjtés erősítésével segíthetik új kutatások létrejöttét, továbbá jelentősen hozzájárulhatnak a kutatókhoz az iratok digitalizálásával, illetve online közzétételével – erről még a későbbiekben ejtek szót.

VADAS ANDRÁS (egyetemi adjunktus, ELTE BTK Történeti Intézet, Középkori Történeti Tanszék):⁸ Évszázados vita, hogy a történésznek miként kell reagálnia az aktuális eseményekre, hogy meghatározhatja-e kutatási kérdéseit egy-egy politikai, gazdasági, társadalmi változás. Egyfelől a hasonló események lehetőséget teremtenek arra, hogy a társadalom- és részben a humán tudományok rámutassanak hasznosságukra, másfelől, ha az aktuális politikai-társadalmi kérdések alakítják a történeti kérdésselvetést, az számos veszélyt rejt magában. Egy-egy katalizmatikus esemény ugyanakkor természetes módon fokozott közéleti érdeklődést vált ki a történeti korok hasonló történései iránt. A szélsőséges és nem várt események kapcsán rendre megjelenik az esemény kivételes, rendkívüli volta, és e kérdés mentén pedig magától értetődően szerephez jut a történész, aki segíthet ennek feltérképezésében, rámutathat párhuzamokra, eltérésekre.

A közéleti figyelem mellett a politikai diskurzusban is gyakran jelennek meg történeti távlatok, párhuzamok a nem várt, vagy váratlanként interpretált események kapcsán. A politika eszköztárában a történeti párhuzamokra való hivatkozás állandóan jelen van, és politikai oldaltól függetlenül rendre igen reflektálatlanul, az aktuális érdekeknek megfelelően történik. Mindenféle kritikai megközelítés nélkül igyekeznek érvelésükben a történeti korok eseményei alapján párhuzamot húzni, esetleg a múltbéli eseményekből való tanulás jelentőségét hangsúlyozni. Az utóbbi évek két meghatározó, és egymástól nem teljesen független krízisével – a globális környezeti válsággal és a COVID-19 járvánnyal – összefüggésben is mind a különböző médiumok, mind a politikai diskurzus előszeretettel használják a történeti párhuzamokat. A történészekre e tekintetben több szempontból is komoly felelősség nehezedik, amelyet a következőkben éppen a két fenti esemény bizonyos aspektusai mentén igyekszem megvilágítani.

Egyfelől nem teheti meg a történész – legalábbis, akinek a kutatásai bármilyen módon érintenek történeti kríziseket –, hogy teljes mértékben távol tartja magát a közélet által táplált érdeklődéstől. Ennek oka elsősorban az, hogy olyan ismereteket tud közvetíteni a szélesebb közönség felé, amelynek az érdeklődők nagyobb része nincsen a birtokában, vagy nincs meg a kompetenciája, hogy ezen ismeretekre szert tegyen. Hogy kevésbé teoretikus legyen fejtegetésem, minden szempontból jobb, ha klímátörténészek és történeti klimatológusok beszélnek, írnak a történeti klímaváltozásról, mintha olyan politikusok vagy épp újságírók, akik, bár

⁸ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

a közönség igényeit jobban ismerik, mint a kutatók, rendre súlyos hibákat vétenek a jelenségek magyarázata során.

Az utóbbi években szinte napi gyakorisággal jelennek meg magyarországi online médiumokban olyan írások, amelyek a történeti klímaváltozásokról értekeznek. Ezen írások kevés kivételtől eltekintve külföldi internetes portálok tudományos eredményeket összefoglaló írásai alapján készülnek, így a pontatlanság összességében mindegyikről elmondható. Ez egyfelől teljesen érthető, mert nem várható el egy újságírótól, hogy egy néhány száz szavas cikk kedvéért részletes kutatást végezzen, ugyanakkor ahhoz vezet, hogy többszörös fordításon, egyszerűsítésen mennek keresztül a tudományos eredmények, és mire eljutnak a szélesebb hazai olvasóközönséghez, rendre teli vannak hibákkal. A két fent említett probléma, azaz a klímaváltozás és a történeti járványok esetében egyaránt jellemzőek a hasonló tévedések. Egy-egy rövid példával szeretném illusztrálni ezeket.

A történeti klímaváltozást illetően az utóbbi években száyszám láttak napvilágot tudományos-ismeretterjesztő jellegű írások internetes portálokon. A jelenkori felmelegedést közvetlenül megelőző, ennek megfelelően viszonylag jól kutatható időszaka, a kis jégkorszak nagy figyelmet kapott szakmai berkekben, de a különböző médiumokban is. Utóbbi felületein ugyanakkor rendre találkozunk azzal, hogy szerzők a kis jégkorszakot és a pleisztocén eljegesedéseket összekapcsolják, azaz egy eljegesedési periódusként tekintenek a néhány évszázados, a Föld csak bizonyos részein kimutatható hidegperiódussal. Nemkülönben teljes a szerzők bizonytalansága azt illetően, hogy mikor kezdődött és mikor ért véget a kis jégkorszak. Ugyanazon portálon is évszázados eltérésekkel találkozunk.⁹ A kis jégkorszak területi érvényessége szintén sokat kutatott probléma a történeti klímakutatásban, hiszen, miképp a jelenkori felmelegedés, ez is eltérő időbeliséggel és intenzitással jelentkezett még Európán belül is, nemhogy a Föld egészén, ennek megfelelően a korszakhatárok meghatározása is szinte lehetetlen. Az időjárás és a klíma fogalmának félreértése is általános az ismeretterjesztő, nem szakértők által írt írásokban, azaz egy-egy meleg évvel kapcsolnak össze klímaperiódusokat vagy igyekeznek megkérdőjelezni évszázados folyamatokat.¹⁰ Általános újságírói megközelítési módra utal, de a kis jégkorszak kapcsán különösen kirívó probléma a tudományos kutatási felvetések, hipotézisek általános, illetve tényként való interpretálása. Ezt jól lehet szemléltetni egy, a kis jégkorszakhoz kapcsolódó példával. Néhány évvel ezelőtt látott napilágot egy ír szerzőpáros tollából egy erősen provokatív írás, amelyben megkérdőjelezték a kis jégkorszak késő középkori és kora újkori északnyugat-európai jelenlétét, főképp statisztikai adatokra támaszkodva.¹¹ Az írás nagy feltűnést keltett, de a tanulmányt publikáló *The Journal of Interdisciplinary History* még a következő évi számában közzétett egy történész, valamint egy két történeti klimatológus által jegyzett írást, amelyek precíz cáfolatát adták a Morgan Kelly és Cormac Ó Gráda által írott, a lehűlést illetően szkeptikus tanulmánynak.¹² Az ír szerzők által írott tanulmányról a magyar *BBC History* magazinban készült egy, az

⁹ BERTHA, 2019. vagy VINCZE, 2017.

¹⁰ MÁTHE, 2018.

¹¹ KELLY-Ó GRÁDA, 2013; KELLY-Ó GRÁDA, 2014a. és KELLY-Ó GRÁDA, 2014b.

¹² WHITE, 2014., illetve BÜNTGEN-HELLMANN, 2014.

eredeti tanulmányt viszonylag pontosan összefoglaló rövid írás,¹³ amely alapján egyebek közt az egyik vezető magyar hírportálon is megjelent egy cikk, *Lehet, hogy nem is volt kis jégkorszak* címen.¹⁴ Az eredeti tanulmányra adott, igen meggyőző kritikák ugyanakkor nem futottak be hasonló karriert.

A COVID-19 járvány 2020 márciusi, hazai kezdete óta a különböző nyomtatott és online sajtótermékek egyaránt komoly érdeklődést mutattak a múltbeli járványok – így a pestis, a szifilisz, a kolera, a spanyolnátha – iránt. A pestisről és a koléráról tucatnyi írás látott napvilágot, és előbbi esetében különösen sok írás foglalkozott a halálozás mértékével. Erre mind a jusztiinianuszi pestis, mind a 14. század közepi „fekete halál” kapcsán rendre kitérnek a különböző cikkek. Táblázatok, látványos grafikonok tucatjai jelentek meg, amelyek két problémára teljes mértékben reflektálatlanok maradtak. Egyrészt a mortalitási rátával kapcsolatos hatalmas bizonytalanságra ritkán hívták fel a figyelmet, másfelől a halálozásszámok mögötti demográfiai sokk mértékére, azaz a lakosságáras halálozás kérdésével szintén rendre nem foglalkoztak.¹⁵ Annál is inkább fontos e tényezők mérlegelése, mert az utóbbi időben, mind a 14. század közepi nagy pestisjárvány, de különösen a jusztiinianuszi pestis kapcsán számos kutató fogalmazott meg új nézeteket. Míg a 6. századi járvány kapcsán több tényező mutat arra, hogy sokkal jelentéktelenebb volt a halálozás, mint azt korábban feltételezték,¹⁶ ezt a Fekete Halál esetében részben ellentétes irányban módosította a nyugat-európai kutatás (bár Közép-Európára nézve ez nem feltétlenül állja meg a helyét).¹⁷

Mind a történeti járványok, mind a történelmi korok klímaváltozása iránt láthatóan élénkült az érdeklődés az utóbbi években. A klímaváltozásról alig telik el hónap, hogy ne jelenne meg vezető hír a főbb hírportálokon, ne lenne valamilyen podcast témája, a történeti járványok pedig az utóbbi két évben kerültek reflektorfénybe, és bár az érdeklődés láthatóan nem ugyanolyan, mint 2020 tavaszán, valójában az újabban indult kutatások eredményei csak a következő években fognak napvilágot látni, következésképpen lassan-lassan megjelenni a különböző népszerűsítő médiumokban.

K. HORVÁTH ZSOLT (egyetemi adjunktus, ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet, Média és Kommunikáció Tanszék): Ahogyan Lucien Febvre mondta, a történelem mindig saját korának gyermeke, vagyis a történész akarva-akaratlanul a jelen problémáira is reflektál munkájában, olyan kérdésekre keres választ történeti vizsgálataiban, melynek feszültsége a mából ered. Az optimális helyzet az természetesen, hogy a történész tudatában van ennek a helyzetnek, hisz akkor saját beállítódásai „ellenében” is tud kutatni. A koronavírus-járvány egyik legfontosabb tanulsága számomra módszertani jellegű volt, amennyiben a pandémia léte azt a globális történelem által sokat hangoztatott elvet alakította át eleven tapasztalattá, hogy nincs elszigetelt terület, közösség vagy egyén. A közlekedés,

¹³ N. N., 2015a.

¹⁴ N. N., 2015b.

¹⁵ LE PAN, 2020.

¹⁶ HARPER, 2019., illetve erre válaszul: HALDON ET AL., 2018a; HALDON ET AL., 2018b; HALDON ET AL., 2018c; MORDECHAI-EISENBERG, 2019; MORDECHAI ET AL., 2019.

¹⁷ BENEDICTOW, 2021. 647–885.

a kommunikáció, a szabadkereskedelem, azaz a javak és az egyének folyamatos vándorlása egyértelművé tette azt, hogy a Vuhan tartományban felbukkanó koronavírus nem ismer majd sem országhatárokat, sem földrészeket, sem nagyobb távolságokat, s egy-kettőre az egész világon elterjed. Ez valóban hetek alatt bekövetkezett, vagyis előállt egy olyan globális népegészségügyi helyzet, mely világossá tette, hogy nincs izolált, egyetlen országra kiterjedő probléma, ebből fakadóan a biopolitika csakis határokon átívelő lehet, még ha a védekezés foganatosításának fokozatai (távolságtartás, lezárás, karantén, oltás) részben lokális jellegűek is. Ha ezt a történelemtudomány nyelvére fordítjuk, akkor visszatérhetünk egy klasszikus, François Simiand által megfogalmazott problémához, nevezetesen az „egyén bálványához”. A francia szociológus ugyanis 1903-ban azt olvasta történészkollegáinak fejére, hogy túlzottan egyénpontú a megközelítésük, mintegy kiszakítják az individuumot saját kontextusából, s ezzel akarva-akaratlanul felmondják az emberről mint társas lényről szóló tudást. Túlzottan nagy szerepet szánnak a dekontextualizált helyzetből fakadó „döntés”, „választás” szerepének, s ezzel nem veszik figyelembe ezek szociológiai, társadalomtörténeti beágyazottságát. Ha valamit bizonyosan kiemelt a koronavírus-járvány, az az, hogy a kortárs fogyasztói társadalom által hirdetett „egyéni választás” kérdése („fejben dől el”, „csak rajtad múlik”) nem több mint az individuum mítoszát hirdető, jól csengő marketingfogás. Ám a társas-társadalmi helyzet jármában élő egyén választásai erősen strukturált és korlátozott jellegűek, szabadságfokát (vö. az „egészséghez való jog”) pedig saját osztályhelyzete határozza meg. Ebből következik az is, hogy nemcsak a járvány, az esetleges megfertőződés, de a védekezés is nagyban függ az illető osztályhelyzettől, vagyis társadalomtörténeti szempontból a betegség egyenlőtlen eloszlására is figyelnünk érdemes. Az oltás felvételénél, annak megítélésénél pedig nem szabad figyelmen kívül hagyni az iskolázottság, a kulturális tőkével való felszereltség szempontját sem, vagyis a védekezés is erősen strukturált képet mutat. Mindezek arra mutatnak, hogy a történészek, társadalomkutatók az egyéni megközelítéssel szemben nagyobb figyelmet szenteljenek a strukturális elemzésnek.

KOVÁCS JANKA (történész, független kutató) – **LÁSZLÓFI VIOLA** (doktorandusz, ELTE-EHESS): Úgy látjuk, hogy a jelenlegi helyzet, és ez különösen igaz a 2020 tavaszán kibontakozó szolidaritáshullámra, egy, a posztmodern tapasztalat és az individualizált és elidegenedett társadalmak számára egy korábban nem, vagy alig tapasztalt érzést tett a mindennapokban is ismerőssé, nevezetesen a közösség és tagjaiak egymásra utaltságának kérdését. Ez a problémaérzékeny történeti kutatások számára új tematikák beemelését is jelentheti, ilyen például a korábbi évszázadok során végbemenő *bottom-up* kezdeményezések vizsgálata a *top-down* folyamatokkal szemben (közösségi szolidaritás, a családon belüli erőszak kérdéseinek előtérbe kerülése, az oktatáshoz vagy egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés lehetősége és ennek szervezeti formái, a humanitárius segítségnyújtás különböző módjainak felértékelődése, a civil szféra jelentőségének tematizálódása). Általában ezek lehetnek azok a főbb problémakörök, amelyekre a következő években a történeti kutatásokban is nagyobb hangsúly helyeződhet, emellett azonban mindenképpen megemlítendőek azok a kezdeményezések is, amelyek már a járvány fellángolásának korai szakaszától kezdve különböző orvos- és járványtörténeti kérdéseket

állítottak a középpontba. Ezek a kutatások és kiadványok¹⁸ már körvonalazták azokat a tematikus és megközelítésbeli csomópontokat, amelyek még részletesebb vizsgálata a következők évek folyamán végbemehet (konkrét járványok és hatásaik vizsgálata, valamint környezet-, város- vagy nőtörténeti szempontok), az első lépéseket követően azonban érdemes lesz majd ezeket a kutatásokat olyan fogalmi és teoretikus keretben is újragondolni, amelyek összekapcsolhatják a magyarországi eredményeket a nemzetközi tudományosság kérdésfelvetéseivel. Ilyen elméleti kereteket jelenthetnek például a biopolitika, a népességmentés vagy a hatalmi viszonyok problematizálása, amelyek segítségével feltérképezhetőek és működés közben mutathatók meg a különböző hatalmi intenciók, aktorok és társadalmi következmények.

Mindezekkel szoros összefüggésben mit tekinthetünk a történész (társadalmi) feladatának az ilyen típusú válsághelyzetek értelmezésében és a megoldáskeresésben? Hogyan, milyen eszközökkel, platformokon és beszédmódok segítségével kommunikálható ez a típusú tudás a szélesebb nyilvánosság felé és hogyan módosíthatja vagy helyezheti új megvilágításba ez a helyzet a történész szerepértelmezését?

HALMOS KÁROLY: A második kérdés a történet előadására vonatkozik. A historizmus eszméjének elterjedése óta a történetírás követelménye a dokumentálás, a hivatkozás, az igazságért való felelősség továbbhárítása. (Ezt szolgálják a lábjegyzetek.) Ugyanakkor Wilhelm von Humboldt is, Droysen is világossá tették, hogy a történetírói mű nem állhat össze a dokumentáltakból. Kell az elbeszélés, a retorikai teljesítmény. A kérdés csak az, mi döntse el, mi legyen az arány. Le Roy Ladurie a *Montaillou*-ban jelzi, hogy a dokumentációt külön adja közre. Közléséből kiolvasható, hogy a dokumentáltság és az érdeklődés mértéke a magukat a piac ismerőinek kiadó kiadói szakemberek szerint ellentett irányban mozog. A dokumentáltság tehát nem célszerű út a kérdésben szereplő szélesebb közönség felé. Akkor viszont marad a (köz)nyelvi megformálás, amelyről viszont már Humboldt is tudta, hogy lerontja a szöveg egyértelműségét, több lehetséges jelentést visz a szövegbe.

Több adat, kevesebb olvasó, több mese, több olvasó. Valójában az olvasótól függ, milyen hatást enged meg a maga részéről a történész számára. A rankei opció, a történetpolitika itt nem segít, hiszen az az iskolázott, művelt, de rajongó közönség tájolására volt szánva. Hazánk társadalmában – ez persze csak gyanú – a műveltség anyagi helyzet szerinti (közgazdaságilag fogalmazva) rugalmassága negatív és nagyobb az egységénél. Magyarán: az anyagi helyzet egységnyi romlásával a műveltség az egységénél nagyobb mértékben romlik. Új közönség eléréséhez a kevésbé tehetőseket kell megnyerni, ehhez viszont az egységnyinél nagyobb

¹⁸ A teljesség igénye nélkül lásd például: CZEFERNER-FEDELES (SZERK.), 2021; *Rubicon*, 2020/5. (*Járványtörténelem*); *Sic Itur ad Astra*, 72. (*Biopolitika*). Ilyen kezdeményezés volt továbbá a járvány első hulláma alatt elindított ismeretterjesztő sorozat az ELKH BTK Történettudományi Intézetében (<https://tti.abtk.hu/jaranyok-a-tortenelemben> – Utolsó letöltés: 2021. szeptember 25.), a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum *A járványok világa* című blogja (<https://semmelweismuseum.blog.hu> – Utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.) vagy a Fónagy Zoltán által szerkesztett *Mindennapok története* című blog múltbeli járványokkal kapcsolatos írásai (<https://mindennapoktortene.blog.hu/tags/jarvany> – Utolsó letöltés: 2021. szeptember 25.).

engedményt kell tenni a mese dolgában. Ez meg is szokott történni: Kovács I. Gábor kalendáriumtörténeti műve szépen ábrázolja a befogadóknak a kiadó nyereségvágányán keresztül érvényesülő hatalmát.

Hogy konkrétan mit kellene tenni, nem tudom. Maximaként sem tudok jobbat, mint ahhoz hasonlót, amit Ranke – ismert félmondata első felében – a történelemtől elvart, ámde általa éppenséggel nem teljesítendő feladatként fogalmaz meg, hogy ugyanis „*Man hat der Historie das Amt, die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, beygemessen*”. Mondanivalóm szerint átértelmezve: a történelemnek úgy kell ítélnie a múltról, hogy abból hasznosuljon valami a jövőre nézve.

VARGHA DÓRA: Az elmúlt másfél év egy jó részét azzal töltöttem, hogy újságíróknak, világegészségügyi szakembereknek, az angol egészségügyi szervezet tagjainak, orvosoknak és döntéshozóknak magyaráztam, hogy nem érdemes „történelmi tanulságokban” gondolkodni. Minden járvány időben és térben egyedi, így egyenes következtetéseket levonni és ezáltal a jövőre spekulálni nem is lehet és nem is érdemes. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lennének bizonyos minták, és hogy ne lenne értelme a történelmet figyelembe venni – éppen ellenkezőleg. Két szempontból is fontos a történelmi nézőpont. Először is, a krízishelyzetek megértéséhez és megoldások kereséséhez értenünk kell, hogy mi a társadalmi, politikai, kulturális stb. kontextus. Ehhez nem elég egy pillanatfelvétel a jelenről, tudnunk kell, hogy miként érkezünk ehhez a pillanathoz. A történelmi elemzés például segíthet megérteni, hogy bizonyos társadalmi csoportokat miért sújt jobban a járvány, mint másokat; miért pont bizonyos útvonalakat járnak be bizonyos vakcinák a világban; mi a háttere a reflexszerű, karanténjellegű járványkezelésnek stb. Bizonyos történelmi folyamatok megértése kell ahhoz, hogy tudjuk, mik lehetnek a legmegfelelőbb lépések a járványkezeléshez, a krízis bizonyos aspektusainak megoldásához.

Másrészt, a krízishelyzetekben gyorsan kell cselekedni egy változékony és hihetetlenül komplex rendszerben. Írtózatosan sok szereplő és változó van egy járványhelyzetben, és mélyreható analízisre nincs lehetőség, ami hátráltatja a problémák teljes körű megértését. A történészeknek viszont, a múlt hasonló helyzeteit vizsgálva, pont időből van sok, és a levéltári anyagoknak és széleskörű kutatásnak köszönhetően lehetőségük van arra, hogy felfejtsék a rengeteg különböző szálát, és egy-egy járványhelyzet komplexitását tényezőire lebontva, majd azokat összefonva elemezzenek. Így a történészek a tanulságok helyett valami sokkal értékesebbet tudnak nyújtani: kérdéseket azonosítanak, amelyekre esetleg a döntéshozók vagy elemzők jelen esetben nem gondolnának, viszont létfontosságúak, és elemzési pontokat nyújthatnak, prioritásokat segíthetnek azonosítani, csapdákra hívhatják fel a figyelmet stb. Tehát nem a múlt jelenbe való áthelyezéséről van szó, hanem analitikai eszközkészletről inkább.

PETŐ ANDREA (Professor, Department of Gender Studies, CEU): A „kollektív krízishelyzet” mint kifejezés nehezen értelmezhető az amúgy is rendkívül heterogén magyar történésztársadalomban, amely az iskolai történelemtanártól az MTA tagsági terjed. Annyi bizonyos, hogy a magyar történetírás mind nemzetközi, mind nemzeti feltételrendszere és infrastruktúrája az elmúlt évtizedben átalakult, mely

átalakulás kihívás elé állítja a szakmát.¹⁹ A következőkben a szakma átalakulásának azon lényegi paradoxonjait ismertetem röviden, melyek mindenképpen hatással vannak a történészek szerepértelmezésének átalakulására a jövőben.

Kezdjük a kvantifikációs értékelés paradoxonával, ami azt jelenti, hogy a magyar illiberális tudománypolitikai környezetben az a tudománymetriai értékelés tűnik progresszívnek, amely a nemzetközi kontextusban már idejétmúlt és meghaladott.

Magyarországon a történettudományban a magyar felsőoktatás és kutatás neoliberalizációjával párhuzamosan a kétezres évek eleje óta – a nyugati trendekhez képest harminc éves késéssel – akarják általánossá tenni a tudománymetriai értékelést. Ha egy humán tudományban nyújtott teljesítményt értékelését a természettudományoktól átvett tudománymetria módszereivel végzik – azaz az számít, hogy milyen folyóiratban jelenik meg egy közlemény, aztán azt hányan és milyen publikációkban idézik később – akkor újabb egyenlőtlenségek kerülnek az amúgy is egyenlőtlen tudás létrehozásába. A történettudományban még mindig az egy szerzős, nemzeti nyelven írt monográfiáknak van a legnagyobb presztízse, ellentétben a természettudományok esetén bevett többszerzős, rövid terjedelmű és főleg angol nyelven publikált folyóiratcikkekkel szemben. Ezek a számok, azaz indexek határozzák meg az előléptetést, az ösztöndíjakat és az emberi sorsokat.

Ez a tudományértékelési folyamat tágabb keretben összekapcsolódott a tudomány és tudás létrehozásának neoliberalizálódásával, amelynek köszönhetően a gazdaság módszerei, elvei, illetve értékelési gyakorlatai egy olyan területen kerültek alkalmazásra, amelytől ez alapvetően idegen. A tudománymetriai értékelés alkalmazásának erőtetése politikai célokat, azaz a független gondolkodás ellenőrzését, a humán kutatás területéről történő forráskivonás legitimálását szolgálja. Ezzel a szakma elveszíti az ellenőrzést a saját szakmai minőségellenőrzése felett, hiszen a történeti teljesítmény megítélése rendkívül bonyolult kvantifikációs folyamat eredményeképpen, és nem a szakma képviselőinek belső, szöveges értékeléséből jön létre, viszont ezzel átláthatóvá is válik.

Miközben folyamatosan nőnek a kétségek a tudománymetria hasznosságával szemben, a különböző nemzetközi, profitorientált cégek adatbázisai, mint a Scopus, a Web of Science, illetve a Google továbbra is hozzáférhetővé teszik az indexeiket. Természetesen ezek az indexek nem objektívak, hiszen azt látják, illetve indexálják, amit látni akarnak vagy látni érdemes nekik: azaz a saját, vagy velük szerződéses viszonyban levő kiadók kiadványait, elsősorban folyóiratokat, illetve nyílt hozzáférésű könyvek fejezeteit. Ezzel érdekelté teszik a kiadókat a trösztösödésben, hiszen minél több kiadó van egy adatbázisban, annál valószínűbben veszik azt meg a nagy (és gazdag) egyetemi könyvtárak. Ezeken az indexeken alapulnak az egyetem rangsorai, melyeket azok a reménybeli egyetemi hallgatók böngésznek, akik azon gondolkodnak, hol költsek el nehezen megszerzett pénzüket – illetve hitelüket – annak érdekében, hogy olyan piacképes tudáshoz jussanak, amely majd számukra biztos jövedelmet hoz a későbbiek során. Nem véletlenül állnak nagyon rosszul a magyar humán tudományok ezekben a rangsorokban, hiszen az ezen a területen szerzett magyar egyetemi diploma – köszönhetően a magyar kormány tudománypolitikájának – csak Magyarországon ér valamit.

¹⁹ BARNA-PETŐ, 2021. 427–438.

A paradoxon az, hogy a semmilyen tudományosan értékelhető teljesítményt nem nyújtó, ideológiai kinevezett történészek ellen éppen az a neoliberalizált tudománymetria tudja megvédeni a nemzetközileg értékelhető teljesítményt nyújtó történészeket Magyarországon, amelyet a „művelt nyugaton” éppen lebontani akarnak annak társadalmi igazságtalansága és elitizmusa miatt.

Érdeemes kitérni továbbá a társadalmi hatás paradoxonára, azaz arra, hogy a nyugati tudományértékelésben felértékelődött társadalmi hatás kiváltására az illiberális tudománypolitika által létrehozott intézmények magától értetődően jobban képesek, mint a nagy múltú, nemzetközileg mérhető tudományos teljesítményre rendező műhelyek. A San Francisco-i nyilatkozat, illetve a DORA a tudománymetria helyett a szöveges értékelést javasolja az EU és a legtöbb egyetem, illetve kutatóhely elfogadott mércéjeként.

A humán tudományok szöveges értékelésének és a tudománymetria elutasításának trendjébe beletartozik, hogy a tudomány társadalmi hatásának (médiaszereplés, *social media* jelenlét, bevezető előadások tartása, ismeretterjesztő cikkek írása stb.) mérésére egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek. E trend mögött az a feltételezés áll, hogy a tudománynak társadalmi hasznosságra kell törekednie, amely éppen az illiberális tudománypolitikát erősíti. Az illiberális államban a politikai kinevezett tudósok és politikusok határozzák meg, hogy mi a társadalmilag hasznos – nem pedig a szakma –, és nekik van hozzáférésük a médiumokhoz is.

A neoliberális és az illiberális tudománypolitika megegyezik abban, hogy csak a közvetlen hasznot hozó, azaz jól mérhető, alkalmazott tudományt tekinti tudománynak. Éppen ezért kivonja az állami forrásokat a nehezen ellenőrizhető humán tudományokból, mondván, a közvetlen társadalmi hatást biztosító tudományt kell az adófizetők pénzével támogatni. Ráadásul az illiberális tudománypolitika a humán tudományok hasznosságának mérésére ugyanazokat a szempontokat használja – azaz a médiamegjelenéseket, interjúkat, Twitter-követők számát, népszerűsítő cikkek írását –, amelyek figyelembevételét a tudománymetria elsődlegessége ellen érvelő történész kollégák máshol követelik.

A tudomány hasznosságának kritériuma emellett, paradox módon, törekennyé és sérülékennyé teszi a tudományos munka elefántcsonttornyát, amelybe a magyar történészek visszabújtak, illetve, amelyből talán soha ki sem bújtak. Éppen ezért ezek a máshol üdvözlendő változások a magyar közegben nemcsak, hogy még kiszolgáltatottabbá teszik a tudományos műhelyeket, hanem megnyitják a tudományos érvényesülés útját az ideológiai alapon kinevezett, tudományos teljesítménnyel nem, csak társadalmi hatással rendelkező történészek felé is. Míg egyes műhelyek és kutatók forráshiányosak, mások ugyanazzal a profillal, de ideológiai-lag megfelelő állásponttal dűskálnak a forrásokban, és ezért a társadalmi hatásuk is nagyobb.

A történész történelmet ír, azaz munkássága megírt és publikált művekből áll. A nemzetközi tudományban világosan látszik annak tarthatatlansága, hogy az adófizetők pénzén fizetett kutatók munkájának eredményét, a tudományos publikációk generálta profitot a nemzetközi folyóirat- és könyvkiadással foglalkozó magáncégek fölözik le. A kutató fizetését az adófizetőktől kapja, de az ebből született munkát ingyen vagy minimális összegért adja át a rangos, indexált nemzetközi folyóirat- vagy könyvkiadóknak, amelyek sokszoros pénzügyi hasznot húznak

belőle. A névtelen szakmai bírálatokat, amely a publikációk minőségbiztosításának alapját megteremti, a tudósok szintén ingyen, az adófizetők által finanszírozott munkaidejükben írják. Erre az áldatlan állapotra, hogy a közpénzből finanszírozott kutatások hasznát a magáncégek fölőzik le, a válasz az Open Access, azaz a nyílt hozzáférésű publikációs rendszer, melynek különböző modelljei vannak.²⁰ Egyik Open Access publikálási modell sem jelenti a munka ingyenes megjelenését, mert valakinek ki kell fizetnie a szerkesztés, nyomtatás és terjesztés költségét. Ezeket a költségeket általában a kutató, illetve az ő intézménye – amely együttműködési szerződést köt egy nemzetközi kiadói konzorciummal – állja. A nemzetközi kutatási ösztöndíjknál már külön kategória a „nyílt hozzáférés díja”, amely a humán tudományban 2–5 ezer euró közötti összeget tesz ki cikkeként.

Ennek a publikációs paradigmaváltásnak a következményei az elszegényített magyar kutatói életre könnyen beláthatók, hiszen még ha el is fogadják egy magyar kutató cikkét egy nemzetközileg jegyzett angol nyelvű folyóiratban, csak akkor van esély a cikk megjelenésére, ha a kutató munkahelyének van egyezménye az adott folyóiratot megjelentető nemzetközi kiadói konzorciummal, mert akkor ingyen jelenhet meg a cikk. A kisebb magyar nyelvű szakfolyóiratok, amelyek kulcsfontosságúak a nemzeti történetírás fejlődése szempontjából, ebből a folyamatból kimaradnak, nem kerülnek be a konzorciumokkal kötött megállapodásokba. Így kutatási finanszírozás híján lévő magyar tudósok előtt pedig az Open Access publikáció lehetősége is zárva marad. Tehát az a folyamat, amely máshol a tudomány szélesebb körben való terjesztését célozza meg, Magyarországon éppen a bezárkózást és a munkák láthatatlanságát segíti elő.

A tudománymetria világában a történész értékelésének alapja a hivatkozások száma. Elvileg minél magasabb a hivatkozások száma, annál jelentősebb a történész. A hivatkozást a történész a kollégáitól kapja, akik folyóiratban vagy könyvfejezetben vonatkoztatási pontként említik a korábban megjelent munkáit. Hogy a férfiak férfiakat hivatkoznak, közismert, és ezzel eleve hátrányba kerülnek a női történészek.²¹ Ezeket a hivatkozásokat az elektronikus adatbázisokban keresőprogramokkal lehet megtalálni. Ha meg lehet, hiszen a magyar nyelvű folyóiratokat a nagy nemzetközi adatbázisok nem látják (nem indexelik), kivéve a nemrégiben alapított angol nyelvű *Hungarian Historical Review*-t. Továbbá, a magyar abc betűi leküzdhetetlen nehézségeket állítanak a szerzők elé. A nevemben levő hosszú ő miatt Pete, Petoe, Pető, Pet, Pet? és Peto-ként is szerepelek a nemzetközi adatbázisokban. Valamint, mivel a *peto* szó szerbül ötödszört jelent, így, ha bárhol szerepel az ötödször kifejezés, idézettségként jelenik meg a Google Scholarban, amíg ki nem törlöm.

A nemzeti tudományos művek adatbázisát azért hozták létre, hogy bemutassák, illetve ellenőrizzék és mérik a tudományos tudásalkotás termékenységét. Ennek magyarországi változata az MTMT, amely egyetemes igénnyel gyűjti az összes magyar publikációt és a világ összes publikációjában a magyar munkákra történő hivatkozásokat.

²⁰ BURÁNYI, 2017.

²¹ KÖNIG-ROGERS, 2021.

Az MTMT rendszere nagyon sok sebből vérzik. Nemcsak az adatbázis vállalt univerzalizmusának szükségszerű kudarca miatt, hanem mert az MTMT-ben szereplő folyóiratok kritériumai – azaz, hogy mi számít szakmai folyóiratnak – és az azokhoz kapcsolódó pontszámok folyamatosan változnak. Jelenleg egy magyar nyelvű ismeretterjesztő cikk ugyanannyi pontot ér, mint egy nemzetközi, névtelen bírálatokon átment angol nyelvű folyóiratcikk. Az MTMT tájékoztató jelleggel közli a h-indexet is, de mivel az MTMT az ingyenes SCImago adatbázist használja a fizetős adatbázisok – mint például a Web of Science – helyett, ez az érték különbözik a Google által számolt indextől. A saját példámot tekintve, így lesz 7 a Scopus-indexem, 19 a h-indexem a Google Scholarban és 20 az MTMT-ben, hiszen minden adatbázis mást és mást lát a munkásságomból: a Scopus a nemzetközi, angol nyelvű, névtelen bírálatokon alapuló folyóiratokat, a Google Scholar egy keresőmotor, amely automatikusan pásztázza a webet, és minden tudományos cikknek kinéző dokumentumot indexel, az MTMT pedig a WoS és a SCImago folyóiratrangsorát használja. Mivel párhuzamosan futnak a különböző adatbázisokhoz kapcsolódó indexek, így mindegyik mellett létezik valós érv arra, hogy az éppen miért nem alkalmas a teljesítménymérésre, s így kinyitja a kaput a meghékkelt értékelési rendszer előtt.

A magyar történést a magyar állam fizeti, ha csak meg nem tud élni a könyvkiadásból származó jövedelméből. Ez igaz még az egyházi fenntartású intézményekre is, hiszen az egyházakat is az adófizetők forrásaiból támogatja az állam. A magyar állam intézményein keresztül ellenőrzi a magyar történést munkájának minőségét. Tehát a történést sokat hangoztatott objektivitása, függetlensége és szakmaisága csak akkor működik, ha az állam a minőségellenőrzést olyan szakmai szervezetekre bízta, amelyek rendelkeznek a forrásokkal, intézményi folyamatokkal és megfelelő, szakmailag elismert, valamint a szakmaiság iránt kompromisszumok nélkül elkötelezett bírálókkal, akik ezt az értékelési folyamatot lelkiismeretesen és bátran elvégzik. A történést teljesítményértékelés szakmaiságának záloga éppen az értékelés szempontrendszerének szakmaisága, az értékelők szakmai hitelessége, az intézmények átláthatósága, illetve az egész értékelési folyamatnak a nemzetközi trendekhez való illeszkedése.

Ennek a minőségellenőrzésnek különböző szintjei és intézményei vannak: az egyetemi előléptetésért felelős bizottságok, habilitációs bizottságok, az egyetemi tanári előléptetésért a Magyar Akkreditációs Bizottság Bölcsészettudományi Szakbizottsága, az MTA doktora fokozat odaítélésékor a MTA Doktori Tanácsa.²² Ezekben az intézményekben mind-mind történést kollégák ülnek, akiknek munkájától, erkölcsi mércéjétől és döntésétől függ a szakmai értékelés minősége.

A két legfontosabb tudományos minőségellenőrző intézmény a Magyar Akkreditációs Bizottság Bölcsészettudományi Szakbizottsága (amely az egyetemi tanári kinevezésekért felel), illetve az MTA Történettudományi Bizottsága (amely az MTA doktora cím odaítélésért felel) az MTMT tudományometriáját és így a h-indexet is használja az értékeléshez, igaz, csak tájékoztató jelleggel. Ezek a grémiumok a honlapjaikon nyilvánosan hozzáférhető táblázatban határozzák meg, hogy miből hány publikációnak kell meglennie ahhoz, hogy az értékelési

²² A szerző már második ciklusban a MAB Bölcsészettudományi Szakbizottság titoktartási kötelezettséget aláírt tagja. Az itt szereplő tények a MAB honlapján is szerepelnek.

eljárás elindulhasson. A MAB Szakbizottság követelményei folyamatosan változnak. Az értékelési rendszer csak utólag tud reagálni olyan fejleményekre, mint az, hogy a folyamatosan szűkülő nemzetközi álláslehetőségek miatt az egyre nagyobb számban jelentkező külföldi tanárok könnyedén teljesítik a magyarországi egyetemi oktatók számára komoly nehézséget jelentő külföldi Q1- vagy Q2-es folyóiratban való publikálást.

A felsorolt paradoxonokból látszik, hogy a különböző érvek összecsúsznak, és nehéz az eligazodás. Hiába vannak nagyon is megfontolandó érvek a neoliberalizált tudománymetriai értékelés ellen, ha annak lebontása éppen azoktól az ideológiailag elkötelezett, teljesítményhiányos komisszároktól nem véd, akik ellen a tudománymetriai értékelést kidolgozták. Hiába követelnek máshol több adófizetői forintot a humán tudományoknak, ha Magyarországon ezekből az adóforintokból csak az ideológiailag elfogadható kutatóknak jut. Hiába van egy létező teljesítményértékelési intézményrendszer, ha annak működtetői nem élnek a még meglévő jogaikkal.

A feltett kérdésben szereplő jelenlegi, paradoxonokkal teli „kollektív krízishelyzetet” a történelmi szerep szakmai újraértelmezése során lépésről lépésre fel lehetne számolni. A magyar tudomány értékelése és annak infrastruktúrája még most is a magyar szakma kezében van, csak élni kellene vele. Az értékelést végző bizottságokban, melyek az MTMT-ben listázott folyóiratokat állítják össze, vagy a MAB kritériumokat változtatják, mind-mind kollégák is ülnek a politikai kinevezettek mellett. Akik félrenéznek, mikor egy pályázó nem felel meg az MTA Doktora minimumkövetelményeinek, vagy semmitmondó szakmai értékelést írnak meg egy pályázathoz, mind hozzájárulnak a szakma presztízsének erodálásához. Teszik ezt tulajdonképpen önként és ingyen, hiszen Magyarországon még senkit rúgtak ki az állásából politikai okból vagy börtönöztek be. A kommunista Kína tudománypolitikáját elemezve Perry használta a „művelt belenyugvás” (*educated acquiescence*) fogalmát, amit úgy határozott meg, hogy az az ajánlat, mellyel az állam megvásárolja a tudós politikai együttműködését: „*vonzó kiváltságok és juttatások (társadalmi presztízs, politikai befolyás, anyagi javak és hasonlók), melyet a felsőoktatásban dolgozók kapnak, ahol a siker kritériumait is az állam határozza meg*”.²³ Magyarországon a történészek társadalmi presztízsét és politikai befolyását az illiberális állam tudatosan és szisztematikusan ásta alá a párhuzamos intézményrendszer felállításával és tudományértékelési rendszer meghekkkelésével. Itt az ideje mindezt visszavenni, mert ez segíthet a szerepértelmezésben bármilyen jelenlegi és jövőbeni krízishelyzetben.

KOLTAI GÁBOR: Érdemes megnézni, milyen hazai és nemzetközi megoldásokat találunk a koronavírus-járvány dokumentálása kapcsán. E téren a nemzetközi színtérhez képest a magyar közgyűjtemények, különösen a könyv- és levéltárak már most lemaradásban vannak. 2020 tavaszán ugyanis – vagyis a járvány kitérése után pár hónappal – már születtek külföldön olyan kezdeményezések, amelyek a járvány megelőzését és a lakosság közvetlen tapasztalatait igyekeztek megismerni

²³ PERRY, 2020. 2.

és dokumentálni. Ezek között találunk kiterjedt oral history-interjúkészítéseket,²⁴ tárgyi és iratgyűjtéseket,²⁵ vagy éppen Instagram-pályázatot is.²⁶

Hazánkban, részint a közgyűjteményi szférán belüli gyűjtési eltérések miatt, először a múzeumok léptek, és kezdtek el viszonylag hamar a járvánnyal kapcsolatos fotókat, tárgyakat és visszaemlékezéseket gyűjteni, illetve még interjúkészítésre is akadt példa.²⁷ A levéltárak később reagáltak – közülük is csak kettő elképzeléseiről van tudomásom –, és alapvetően a gyűjtési preferenciájukhoz igazodva az írásos dokumentumok, naplók és fotók átvételére fókuszáltak.²⁸ A nemzetközi viszonylat-hoz képest azonban nem is feltétlenül a közgyűjteményi reakció megkésettiségeivel, hiányával van a legnagyobb probléma, hiszen a történettudománnyal foglalkozó intézmények (egyetemek, tudományos intézetek) többsége egyáltalán nem reagált a járványra,²⁹ ahogy a történetkutatás valamely aspektusával foglalkozó civil szervezetek sem, de mindennek persze számos, most nem részletezendő oka van.

A nemzetközi színtérhez képest talán a legnagyobb eltérés és egyben hiátus, hogy országos és – egy-két múzeumi kivételtől eltekintve – intézményi szinten sem indult el összefogott oral history-interjúkészítő kampány, pedig számtalan

²⁴ Számos oral history-interjúkészítéssel, gyűjtéssel kapcsolatos projekt indult el különböző külföldi egyetemeken, tudományos intézményekben vagy éppen civil szervezetek révén, lásd például: <https://covid-19archive.org/s/oralhistory/page/welcome>; <https://incite.columbia.edu/covid19-oral-history-project> (Utolsó letöltés: 2021. november 8.)

²⁵ Erre nézve kiemelendő ezen EU-s kezdeményezés: <https://historia-europa.ep.eu/hu/szuleto-tortenelem-covid-dokumentalasa> vagy annak folytatása: <https://historia-europa.ep.eu/hu/covid-tortenelmet-ir> (Utolsó letöltés: 2021. november 8.)

²⁶ Lásd például: <http://www.observationalpractices.org/atlas> (Utolsó letöltés: 2021. november 8.)

²⁷ Ez persze nem minden múzeumra érvényes megállapítás. A Néprajzi és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum már igen hamar, 2020 áprilisában bekapcsolódott a járvány megélésére vonatkozó fotók és tárgyak gyűjtésébe: https://www.neprajz.hu/hirek/2020/karantentargyak_hehplatform.html (Utolsó letöltés: 2021. november 8.); <https://hatartalan.skansen.hu/#/virtualis-kiallitasok/mutasd-a-maszok> (Utolsó letöltés: 2021. november 8.). A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum (<https://magyarmuzeumok.hu/cikk/co-rtarsunk-a-virus-elmeny-es-emlekguyjtes-koronavirus-idejen-a-lacko-dezso-muzeummal> - Utolsó letöltés: 2021. november 8.) tárgyi és visszaemlékezésgyűjtésbe, a szegedi Móra Ferenc Múzeum (<https://moramuzeum.hu/koronatortenetek/>; http://www.veritatisimago.hu/Vi_X_SzolnokiZ.pdf; <https://ujkor.hu/content/elbeszelo-forrasok-jovo-torteneszeinek-koronavirus-jarvanyrol> - Utolsó letöltés: 2021. november 8.) pedig oral history-interjúkészítésekbe kezdett – szintén még április folyamán. Az egészségügytörténeti szakmúzeum, az MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Adattár már 2020 márciusában járványtörténeti blogot indított a történeti járványok megélése, túlélése témájában – kifejezetten érdekes ismeretterjesztő írások közreadásával (<https://semmelweismuseum.blog.hu> - Utolsó letöltés: 2021. november 8.).

²⁸ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Írjon Ön is történelmet a koronavírus idején címmel indította útnak 2020 májusában kezdeményezését (https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/felhivas_0; https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/irjon_on_is_tortenelmet_a_koronavirus_idejen_tovabbra_is_varja_a_karantennaplokat_a - Utolsó letöltés: 2021. november 8.). Egyelőre nincs arról információ, hogy ez a kezdeményezés mekkora sikerrel járt, ahogy a Budapesti Műszaki Egyetem Levéltárának kísérletéről sem, amely az ötletes Virotéka elnevezéssel indította el gyűjtését (<https://www.omikk.bme.hu/leveltar/hirek/20200618/specialis-gyujtemeny-koronavirus> - Utolsó letöltés: 2021. november 8.).

²⁹ Amennyire a témát át tudtam tekinteni, a *Sic Itur ad Astra* jelen körkérdése előtt egyedül – bár nem a történettudomány felől közelítve a kérdést – a *socio.hu* foglalkozott azzal, hogy a koronavírus-járvány milyen hatással lesz a magyar társadalomra és a társadalomkutatásra: <https://socio.hu/index.php/so/article/view/808/818> (Utolsó letöltés: 2021. november 8.)

tudományos intézmény működik az országban. Nem lenne haszontalan, ha a történészek a többi társadalomtudomány (néprajz, szociológia, antropológia) képviselőivel együttműködve rögzítenék a kortárs tapasztalatokat, hiszen gyanítható, hogy a koronavírus-járvány még évek múltával is „téma lesz”, és most még könnyebb a helyzetet dokumentálni, mint évekkel később arra visszaemlékezni. Az oral history előnye, hogy akár a kortársaknak, akár a jövő nemzedékének átélhető beszámolókat tud nyújtani a pandémiás időszak megéleltörténetéről. Ezek rögzítéséhez napjainkban már nem is szükséges az interjúalannyal személyesen találkozni, hiszen a beszélgetés az online térben könnyen lebonyolítható. A mindennapi tapasztalatok közreadása tekintetében leginkább egyéni kezdeményezésekkel, naplókkel, vlogokkal vagy karanténvideókkal lehet csak találkozni.

A kutatások társadalmi hasznosulása szempontjából a fenti kampány mellett valószínűleg az lehetne még felelős történetírói szerepvállalás, ha olyan témákat dolgoznának fel a kutatók, amelyek a jelen tapasztalatai alapján a múltban vizsgálják a járványok és a különféle válságok megélésének a problematikáját.

VADAS ANDRÁS: A történész feladata főként a hiteles tájékoztatás, és nem elsősorban a szakmai, hanem a szélesebb közönség felé. Ebbe épp úgy beleértendők az újságírók, a politikai döntéshozók, a gazdasági szereplők, mint az érdeklődő hétköznapi olvasók. A szélesebb közönség elérésében nyilván nem kizárólag a történésznek, hanem számos egyéb médiapiaci szereplőnek is szerepe van, egyfelől mert ők tudják miképpen lehet elérni ezeket a csoportokat, másrészt ők ismerik jobban az olvasói igényeket. A hiteles tájékoztatásban tehát a történész mellett ugyanúgy szerep jut a könyvkiadóknak, rádiós és televíziós műsorszerkesztőknek, internetes portálok szerkesztőinek és szerzőinek, a politikai döntéshozóknak, különösen az oktatáspolitikai alakítóknak és a tanároknak.

A történész – vagy a témában jártas kutató – felelőssége, hogy igyekezzen a szakértő és a széles közönség közötti távolságot áthidalni, segítve, hogy utóbbiak a lehető legkevesebb téves vagy félinformációhoz jussanak. Vannak előremutató kezdeményezések az utóbbi években. Egyfelől olyan tudományos népszerűsítő weboldalak, amelyek tartalmi szerkesztésében rendszeresen vesznek részt a hazai humán és társadalomtudományok jeles képviselői, mint például a *qubit*,³⁰ vagy olyan rendezvények, mint a Kutatók Éjszakája, amely kifejezetten a szakmai eredmények társadalmisítását tűzte ki célul. Az utóbbi egy-két évben a történeti járványok legjobb hazai ismerői – Vargha Dóra, Fónagy Zoltán, Géra Eleonóra – mind adtak hosszabb interjúkat fontos hazai nyomtatott vagy online fórumokon, beszéltek konferenciákon, előadásokon.

A média mellett a tudományos intézményrendszer is reagált a koronavírus kapcsán kialakult történeti járványok iránti társadalmi érdeklődésre. A Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézete az *ujkor.hu*-val együttműködésben indított járványtörténeti sorozatot, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történeti Intézete a saját internetes oldalán kezdett hasonló vállalkozásba,³¹ és

³⁰ <http://www.qubit.hu> (Utolsó letöltés: 2021. szeptember 30.)

³¹ <https://tti.abtk.hu/jaranyok-a-tortenelemben> (Utolsó letöltés: 2021. október 10.), illetve <https://ujkor.hu/content/fekete-halal-14-szazad-kozepen> (Utolsó letöltés: 2021. október 10.)

szintén érdemes megemlíteni az MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum járványtörténeti blogját.³² A Pécsi Tudományegyetemhez kötődő járványtörténeti sorozatban megjelent cikkek pedig idén nyár végén egy ismeretterjesztő kötet formájában nyomtatva is megjelentek.³³ Az ismeretterjesztő kiadványok között érdemes még említeni a legolvasottabb történeti lapok közül a *Rubicon* 2020. évi 5., *Járványtörténelem* című számát is, amely mint az egyik legnépszerűbb ismeretterjesztő lap, a hazai történeti ismeretterjesztés egyik legfontosabb fóruma.

A jelen *Sic Itur ad Astra* alapját képező, *Válságtörténetek: kihívások, tapasztalatok, új irányok* című, 2020 októberében rendezett konferencia volt az egyik első történettudományos esemény, amely a járványok és kezelésük kérdését járta körül. Az évek óta megrendezésre kerülő, interdiszciplináris Dimenziók konferencia 2021-ben a járványok és az ökológiai krízisek kérdésére fókuszált. A *Katasztrófák után. Természeti csapások, járványok és ökológiai folyamatok a történelemben* címet viselő esemény anyagából pedig szintén kötet készül, amely ezáltal valamivel szélesebb közönséghez is eljuthat.³⁴ Bár nem közvetlenül a koronavírushoz kapcsolódóan, de az utóbbi években több fontos hazai folyóiratszám foglalkozott a környezeti krízisek problémájával.³⁵ Ezek a részben online megrendezett események, illetve a világhálón elérhető folyóiratok azért is lehetnek fontosak, mert segítenek tájékozódni az újságírók, szakemberek számára, hogy kik lehetnek releváns szakértők az egyes kérdésekben. Magyarországon az utóbbi években az online konferenciák gyakorlata mellett egy másik platform vált igen népszerűvé, ezek a különböző tudományos-ismeretterjesztő podcastok. Több magyar podcast is foglalkozott járványtörténelemmel egy-egy alkalommal,³⁶ de számos sokrészes podcastsorozat indult angolul a témában,³⁷ sőt, tudományos ismeretterjesztő filmsorozatok is készültek.³⁸

Mint azt talán a fentiek is bizonyítják, a lehetséges csatornák száma szinte végtelenné vált. A fenti válogatás egyfelől bevallottan szubjektív, másfelől a különböző felületek nehéz átláthatósága miatt bizonyosan csak kis részét mutatja be a kutatók és a szélesebb közönség közötti kommunikáció formáinak. Ennek ellenére talán ez alapján is érzékelhető, hogy számos történész és társadalomtudós igyekezett tájékoztatni, elemezni bizonyos történeti jelenségeket korunk környezeti kríziseinek kontextusában.³⁹

³² <https://semmelweismuseum.blog.hu/> (Utolsó letöltés: 2021. szeptember 10.)

³³ CZEFERNER-FEDELES (SZERK.), 2021.

³⁴ A konferencia programját lásd: <https://dimm.elte.hu/content/dimenziok-v-kut-programterv.t.20059> (Utolsó letöltés: 2021. szeptember 10.)

³⁵ Lásd talán a két leginkább fókuszált lapszámot: *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 2013/53. sz. (Természeti kihívások – társadalmi válaszok); *Ókor*, 2015/3. sz. (Katasztrófák).

³⁶ *Szertár* podcast 178. adás. Mit tanultunk a középkori pestisjárványokból? Online: <http://szertar.com/> (Utolsó letöltés: 2021. október 10.) vagy *Griffsider* podcast: A kaszás lehelete: a járványok. Online: <https://podtail.com/podcast/griffsider/> (Utolsó letöltés: 2021. október 10.)

³⁷ Például lásd az alábbi két többrészes járványtörténeti podcastot: *A History of Pandemics*: https://www.qub.ac.uk/campaign/ahss/pandemicpodcast/index.html/?utm_source=THE&utm_medium=researchhub&utm_campaign=SMCECWorldClass2021 (Utolsó letöltés: 2021. október 26.); *Morbid Curiosity Podcast*: <https://mcpod.libsyn.com/> (Utolsó letöltés: 2021. október 26.)

³⁸ ARMSTRONG, [2016]. Online is elérhető az előadás-sorozat: <https://www.wondrium.com/the-black-death-the-worlds-most-devastating-plague> (Utolsó letöltés: 2021. október 1.)

³⁹ Lásd: SOENS-DE BONT-DE KEYSER, 2020., illetve ALAGONA ET AL., 2020.

K. HORVÁTH ZSOLT: Braudel nyomán úgy vélem, hogy a történészek ebben az esetben is van társadalmi felelőssége, ennek gyakorlása azonban nagyban függ az adott társadalmi nyilvánosság minőségétől, lehetőségeitől. Elgondolkodtató, hogy míg egyes országokban az epidemiológusok mellett társadalomkutatók is helyet foglalhattak a válságstábokban, addig nálunk még az orvosok is kisebbségbe szorultak a fegyveres testületek képviselőihez képest. Ez jól jelzi azt, hogy a járvány elleni védekezést hivatalosan nem orvostudományi, népegészségügyi és a feldolgozást illetően társadalomtudományos feladatnak, hanem logisztikai-katonai, nyersebben fogalmazva katonai kihívásnak tekintették. Ebben a helyzetben megítélésem szerint defenzívába szorultak nemcsak a humán és társadalomtudományok, de még az orvostudomány képviselői is. Hipotetikusán az azonban elmondható, hogy a járványok és a gyógyító intézmények társadalomtörténete, a betegségek felismerésének és kezelésnek kialakulása, általában is betegséghez, az egészséghez, a higiéniahoz való viszony, a biopolitika és a népegészségügy létrejötte mind-mind olyan történeti perspektívát igénylő témák, melyek mindenképpen segíthettek volna a koronavírus-járvány társadalmi feldolgozásában. Egy-egy járvány lefolyásának, a védekezés mikéntjének, egyéni és közösségi stratégiák kontextuális bemutatása megítélésem szerint segített volna a lezárás okozta bezárt-ság, a normalitásból kikökkentett mindennapok tapasztalatának feldolgozásához. Ez azonban a mindenképpen méltányolandó, de szórványos és magányos erőfeszítések ellenére, objektív hatalomtechnikai okokból kifolyólag sajnos nem sokat segített a helyzet feldolgozásában.

KOVÁCS JANKA - LÁSZLÓFI VIOLA: Itt nem feltétlenül egy teljesen új szerepértelmezésre kell gondolnunk, érdemes inkább a társadalomtudományos gondolkodásban, különösen Michel Foucault munkásságában már sokszor kiemelt szempontokhoz visszanyúlni. Ennek lényege, hogy a kutató – mindenkori – jelenében elsősre nem mindig látható, de a társadalmi struktúrák és mentalitásformák alapját képező hatalmi viszonyrendszerek és technológiák eredetét vizsgálja. Foucault víziójában ezeket az elemzendő jelenségeket részben olyan társadalmi gyakorlatok jelentik, amelyek megkerülhetetlenül meghatározzák a jelen tapasztalatát is, és amelyek jelenlétét ugyanakkor természetesnek, eleve adottnak vesszük. Ezt a megközelítést alkalmazva – az analógiák keresésén túlmutatva –, megérthetjük a jelen helyzettel kapcsolatos percepciók és a kezelésére bevezetett módszerek, azaz a járvánnyal kapcsolatos gondolkodás történetiségét. Erre jó példa lehet a statisztikai gondolkodás történeti alakulása, tehát az, hogy milyen adatok mentén ítéljük meg, értelmezzük és értékeljük a járvány súlyosságát, milyen érdekek és szándékok húzódnak meg ennek definiálása között: ilyen lehet az, hogy kit tekintünk járványhalottnak, milyen esetszámok hoznak magukkal bizonyos, a mindennapi életet erőteljesebben befolyásoló korlátozásokat, de az is, hogy egyáltalán mely helyzetekben vindikálhat magának jogot a hatalom arra, hogy korlátozza az egyén szabadságát. A történészek feladata ezeket hosszútávú, dinamikus változásokban megmutatni, jól érzékeltetve adott esetben a töréspontokat és cezúrákat is. Visszatérve az előbbi példánkhoz, ilyen fordulat lehet a statisztikai gondolkodás előtérbe kerülése a felvilágosodás korszakától kezdődően, amely megteremtette a populáció számosságának, egészségének, munkaerejének vagy

életkörülményeinek felmérésére irányuló hatalmi igényt és az ezt kiszolgáló gondolkodás módszertani alapjait.

Ehhez hasonlóan történeti szempontból is értelmezhető, sőt mi több, értelmezendő azoknak a gyakorlatoknak a története, amelyekkel megpróbáljuk megállítani ezeket a járványokat. Ennek feltérképezéséhez a magyarországi történettudomány képviselői számára is hasznosak lehetnek azok a Foucault nyomán Robert Castel⁴⁰ által megfogalmazott gondolatok, amelyek a premodern és modern, valamint posztmodern járványkezelés logikájának történeti különbségeire irányulnak. Ennek értelmében a korábbi évszázadok veszélyességalapú járványkezelési logikáját a 20. század utolsó évtizedeitől az óvatosabb, kockázatbecslésre építő módszerek ingatják vagy ingathatják meg, bár, ahogyan ezt a jelen járványhelyzet tanulságai és a különböző kormányok által adott reakciók is jól jelezhetik, a „hagyományos” módszerek felszámolására a jövőben is kevés esély mutatkozik, mindenképpen szükséges azonban egy árnyaltabb, a kétféle viszonyulás közötti határvonalakat, dinamikákat figyelembe vevő megközelítés. Emellett egy további irányként orientálhat az érzelemtörténet és orvostörténet közös keresztmetszete, amely a különböző fertőző, járványos és egyéb betegségekre adott érzelmi reakciókat, az ezek által motivált hatalmi és társadalmi válaszokat, negatív és pozitív folyamatokat, mint például stigmatizáció, bűnbakkeresés, kirekesztés, erőszak vagy a szolidaritás, a közösségi segítségnyújtás bizonyos formái, az adott betegségek által jobban veszélyeztetett közösségek vagy csoportok (szegények, gyerekek, homoszexuálisok, idősek, bizonyos foglalkozások gyakorlóí) általános problémáinak előtérbe helyeződését vizsgálja.

A már említett, eddig megvalósított kutatások abban rendkívül előremutatóak voltak, hogy az eredményeik megosztására elsősorban olyan médiumokat vettek igénybe, amelyek szélesebb körben hozzáférhetőek, például ismeretterjesztő portálok, történelmi magazinok vagy podcastek és Youtube-csatornákon is elérhető beszélgetések.⁴¹ Ezt azért is tartjuk üdvözlendőnek, mert a járványtörténeti kutatások által megnyitott, szélesebb közönség számára elérhető csatornák segítségével más, nem kevésbé fontos, ám a kurrens tematikához kevésbé kapcsolódó történeti és társadalomtudományos kutatások is egyre nagyobb láthatóságot kapnak. Ez a történészszerep átértelmezése szempontjából azért is jelentős, mert e csatornák révén az a fajta „szakadék”, amely a tudományos ismeretterjesztés és a szűkebben vett szaktudományos kutatások között húzódik, egyre inkább áthidalhatóvá válik. Ez pedig problémaorientált és gondolkodásra ösztönző népszerűsítő munkák közreadására sarkallhatja a szakma képviselőit, amely az orvostörténetírás szempontjából azt is jelentheti például, hogy az olyan, a napjainkat is meghatározó, a saját korukban pedig „úttörőnek” tekintett felfedezések tárgyalása, vagy akár a betegségek terjedésének tényszerű narratívái mellett kitérnek a szűkebben és tágabban vett társadalmi kontextusokra és jelenségekre is. Ilyen lehet például az

⁴⁰ CASTEL, 1991.

⁴¹ A kezdeményezések sorában meg kell említenünk például a következő online platformokat: Digitális Legendárium (<https://www.youtube.com/c/DigitalislegendariumHu/featured> – Utolsó letöltés: 2021. szeptember 25.), az Open History Youtube-csatornája (<https://www.youtube.com/channel/UC-otIFs5GAn3Z1-mWwhjYGA>) és az ELKH BTK Glossza-podcastja (<https://www.facebook.com/glosszapodcast/> – Utolsó letöltés: 2021. szeptember 25.).

egyed- tudományos felfedezésekkel (oltások, gyógyszerek vagy akár a fertőtlenítés szerepe) kapcsolatos erőteljes székeszisz történetiségének vizsgálata, lokális és időbeli kontextusokban való elhelyezése. De jó példa lehet akár azoknak a mentalitásformának a szélesebb közönséggel való megismertetése is, mint amilyen például napjaink oltásellenessége, az alternatív gyógymódokba vetett, túlzott és megalapozatlan bizalom vagy az egészséggel kapcsolatos szaktudományos ismeretek sok esetben kontraproduktív átpolitizálódása.

Milyen individuális, közösségi és ösztársadalmi megoldási stratégiákra lehet szükség a válsághelyzetből való kilábaláshoz (top-down és bottom-up folyamatok)? Hogyan fogalmazható meg az egyén és a hatalom szerepe és viszonyulása, és milyen szerepet játszhat ezen (újfajta) viszonyrendszerek kialakulásában-kialakításában a történeti tudás?

HALMOS KÁROLY: Ezt a kérdést röviden elintézem. Már korábban említettem, a megszokott egyén-hatalom ellenpontozást hatásosnak, de értelmező erő tekintetben gyengének, célirányosság tekintetében pedig haszontalannak tartom.

VARGHA DÓRA: Amit nagyon fontosnak találok, és amiben a történeti tudás elengedhetetlennek tűnik, az a kilábalás pillanatának megértése, és a krízis, ez esetben járvány végének meghatározása. Úgy öt éve kezdtem el foglalkozni a járványok és betegségek temporalitásának kérdésével, ez a terület az elmúlt másfél évben különösen nagy figyelmet kapott, nemcsak a szakmán belül, hanem egészségügyi döntéshozók között is, különösen a járvány végével kapcsolatos kérdésfelvetések vonatkozásában. Az egyén és hatalom viszonyában kulcsfontosságú, hogy ki, mikor és hogyan állapítja meg, hogy egy krízisnek vége van. Ez nemcsak a történetírásra vonatkozik (azaz, hogy mi, mint narrátorok, hol húzzuk meg az elemzés időbeli és/vagy térbeli határait), hanem a jelenlegi helyzetre is. A járványok narratívái hatással vannak arra, hogy milyen szereplőkre és folyamatokra fordítunk figyelmet, hogyan értelmezzük egy betegség határait (például beletartozik-e az ún. hosszú Covid), milyen elvárásokat támasztunk egy járvány lefolyásával szemben stb. A végpont meghatározása egy hatalmi kérdés, ez a hatalom lehet politikai (például amikor Boris Johnson bejelenti a járvány végét), a tudományos intézményrendszerbe kódolt (epidemiológusok vagy a WHO mondják ki), társadalmi vagy globális gazdasági vagy politikai szerkezetekkel kapcsolatos (például, ha a járvány már „csak” marginalizált társadalmi csoportokban, vagy országokban van jelen), és ezeknek a lépéseknek mindig komoly következményei vannak, amelyek nem mindig pozitívak. A történeti kutatás össze tudja fogni a laikus, az orvosi és tudományos, a helyi és országos, valamint a nemzetközi nézőpontokat, eseményeket és döntéseket, és rávilágít a *top-down* és *bottom-up* folyamatok elválaszthatatlanságára.

A narratívák és a temporalitás, és ezáltal a történeti nézőpontok integrálása a döntéshozásba ezért nagyon fontos. A pandémia, talán nem meglepő módon, megnyitotta az érdeklődést nemzeti kormányzatok és világegészségügyi szakemberek között a fent felvetett kérdések iránt, különösen most, amikor a rövid- és hosszútávú jövőre való tervezés került a középpontba. Az elmúlt másfél évben felkértek előadásra az angol egészségügyi minisztériumból és az egészségügyi ellátószervezet, az NHS részéről is, de talán a legizgalmasabb munkát az Egészségügyi

Világszervezet, a WHO részére végeztem. A nyugat-csendes-óceáni régió számára készítettem egy nemzetközi történész csoporttal jelentést a döntéshozók részére a történelem fontosságáról a járvány megelőzés és -kezelés folyamatában. Ebben a jelentésben külön tárgyaltuk történeti szempontból a narratívák jelentőségét, a társadalmi szerződés kérdéseit, az adatszolgáltatást és -gyűjtést, valamint a belénk fektetett bizalmat (és annak hiányát), a társadalmi egyenlőtlenségeket, az összeesküvéselméleteket, mentális egészségügyi kérdéseket, innovációt, a közösségekre való hatásokat, viselkedési minták változásait, gazdasági következményeket. Ez a jelentés természetesen nem fogja megreformálni a WHO-t alapjaiban, de ha néhány közegészségügyi szakembert és döntéshozót sikerült elgondolkodtatnunk, akkor máris érdemes volt. Talán tekinthetőek az ilyen platformok első lépésnek egy hosszú folyamatban.

KOLTAI GÁBOR: A pandémia révén megtapasztalhattuk az elszigetelődést, az utazások korlátozását, az online térbe szorított oktatást és munkát, de a tudományos kutatás is ide szorult vissza a közgyűjtemények, illetve kutatótermeik zárva tartása miatt. Jelentősen felértékelődtek ebben az időszakban a digitális források. Mindez azonban csak felgyorsította azt a folyamatot, ami a 2000-es évek végén, 2010-es évek elején kezdődött el az elektronikus levéltári rendszer kialakításával és a tömeges közgyűjteményi digitalizálásokkal. Ez utóbbiban a könyvtárak jártak az élen, de napjainkra a levéltárak is igen nagy mennyiségben szkennelnek és tesznek az interneten közzé iratokat. A múzeumi szféra e tekintetben némi hátrányban van a tárgyanyag, illetve az eddig főleg élő kiállításokra fókuszáló nézőpont okán, de a változás már itt is megfigyelhető a különféle virtuális kiállításokkal és digitális közzétételekkel.

A közgyűjteményi digitalizáció szintjére napjainkban szerintem már nem lehet panasza a kutatóknak. Már a koronavírus-járvány kitörése előtt számos olyan projekt és weboldal létezett, amely mind a nagyközönség, mind a kutatók igényeit képes kielégíteni. Ezek közül a teljesség igénye nélkül kiemelendők az Arcanum Kft. különféle szolgáltatásai (ADT+, Mapire), a Hungaricana Közgyűjteményi Portál, az Elektronikus Levéltári Portál, az Adatbázisok Online, a Szaktárs vagy a MúzeumDigitár, amelyekben több millió irat, könyv, tárgy digitális képe, illetve fotók és adatbázisok érhetők el, de az egyes közgyűjtemények saját oldalain is számos digitális tartalmat találhat az érdeklődő. Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert nem a nulláról indultak tehát a közgyűjtemények, nem a járvány miatt indult be a digitalizáció, a korábbi évek nagy előkészítési és digitalizálási munkái kifejezetten hasznosnak bizonyultak a pandémia idején.

Nyilvánvalóan ezt az utat kell tovább folytatni, de azért azt nem szabad elhallgatni, hogy például a 20. századi iratok kutatását a hatályos adatvédelmi jogszabályok erősen megnehezítik, így az elmúlt száz 100 év történeti forrásainak digitalizálásakor és közzétételekor erre az aspektusra is figyelemmel kell lenni. Amit még a közgyűjtemények tehetnek, az az ún. távkutatás meghonosítása. Ebben a kérdésben az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára lépett először,⁴² de a BFL is foglalkozik annak kidolgozásával.

⁴² https://www.abtl.hu/ekutatás_tajekoztato (Utolsó letöltés: 2021. november 8.)

A tudáshoz való hozzáférés tekintetében komoly problémát jelentett a közgyűtemények zárva tartásán túl a különféle rendezvények elmaradása is, de ezen a téren, azt gondolom, elég gyorsan alkalmazkodtak a tudományos szereplők, és tértek át a konferenciák hibrid vagy teljesen online lebonyolítására.

A járvány mindennapjai, illetve megéleltörténete kapcsán érdemes kiemelni, hogy az egyén és a hatalom viszonyában kétségtelenül olyan periódusról beszélhetünk napjainkban, amikor megerősödött az állam ellenőrző szerepe. Azt gondolom – és nemcsak azért, mert jómagam is a fegyelmezés történeti problémáival foglalkozom –, hogy a jelen viszonyok megértéséhez, vagy annak tudatos egyéni formálásához érdemes lenne olyan történeti kutatásokat elvégezni, amelyek egy-egy történeti válság, változás idején vizsgálják az állam és a társadalmi szereplők egymáshoz való viszonyát. A fegyelmezés, a felügyelet, megfigyelés és az arra adott egyéni válaszok témája kifejezetten érdekes kutatásokat, mikrotörténeti vizsgálatokat vetíthet elő, legalábbis én nagyon kíváncsi lennék ilyenekre.

VADAS ANDRÁS: A járványtörténeti – és valamivel általánosabban tekintve, a katasztrófatörténeti – kutatásban újabban nagy hangsúly jut annak vizsgálatának, hogy milyen társadalmi folyamatokat indít el, katalizál egy-egy krízis.⁴³ Ezen írások rendre arra a megállapításra jutnak, hogy új hálózatok, kapcsolatrendszerek, gazdasági és politikai struktúrák tudnak létrejönni a hasonló események hatására,⁴⁴ melyek vizsgálata pedig a humán és társadalomtudományok feladata. Az utóbbi években az e területtel foglalkozó írások rendre áthelyezték a hangsúlyt, és már nem magukra a kataklizmákra, hanem az azt követő változásokra, az újjáépítésre-újjáépítésre fókuszáltak – nem függetlenül a 2008-as világgazdasági válságból való kilábalás analógiájaként.⁴⁵ Ezek közül hadd említsek két területet, amely releváns vizsgálati szempontot jelenthet a COVID-19 hatásainak vizsgálatában is. Egyfelől fontos eredmények születtek a válságok és a politikai hatalom kapcsolatrendszerének vizsgálatában, azaz annak értelmezésében, hogy miképpen jelenik meg a hatalomhoz való viszony, a hatalomba vetett bizalom kérdése egy krízis, majd annak értékelése kapcsán.⁴⁶ Másfelől szintén nem érdektelenek a krízisekkel kapcsolatos eredmények, amelyek a normális és az anomália, a hétköznapi és rendkívüli átalakulásának kérdését járják körül.⁴⁷

A fent említett középkori és kora újkori pestisjárványok kontextusában is megjelenik a hatalom szerepe. A késő középkortól kezdve a hatalom különböző szintjein rendre találkozunk a pestis kezelésére való törekvésekkel. Ez mind a magánföldesúri birtokok, mind a városok, mind egy-egy állam szintjén megjelenő problémák, s a válságkezelést egyben a politikai stabilitás jelzéseként is értékeli a korban.⁴⁸ A városok pestissel szembeni védekezése egyben önrendelkezésük kifejezését is

⁴³ Z. KARVALICS, 2013; VADAS, 2013. és különösen: BODOVICS, 2020. 9–32.

⁴⁴ IZDEBSKI–MORDECHAI–WHITE, 2018.

⁴⁵ TESTOT, 2020.

⁴⁶ BROWN, 2019. MAUCH–PFISTER (EDS.), 2009. Legújabbán: TESTOT, 2020., illetve VAN BAVEL–SCHEFFER, 2021.

⁴⁷ VAN BAVEL ET AL., 2020.

⁴⁸ Például: HENDERSON, 2019.

jelenti,⁴⁹ s mint ilyen nem érdektelen szociológiai szempontból sem. A pestissel kapcsolatban szintén izgalmas és a COVID-19 járvány érzékelésével kapcsolatban is számos feltárandó párhuzamot mutató jelenség az egyszeri sokk, a katasztrófa hétköznapivá, a „nemnormális” normálissá válása. Míg a második pestis pandémia a 14. század közepén a teljes pusztulással fenyegette Európát, a 16. és 17. századi pestisjárványokat a hétköznapok részének tekintették még a Magyar Királyságban is, és nagyon is hétköznapi jelenségként, kihívásként kezelték, amelyre gyakorlati válaszokat adtak az egyes társadalmi csoportok.⁵⁰

K. HORVÁTH ZSOLT: Ha hihetünk az epidemiológusoknak, a túlnépesedés miatt a „normalitás” kibillenése egyre inkább részévé válhat mindennapjainknak. Ez arra vezethet bennünket, hogy láthatóvá és érthetővé tegyük azt, hogy a mindenkori normalitás legfontosabb sajátossága, hogy nem tart örökké. A normalitás mindig konstrukció, ebből fakadóan „normálisnak” tekinthető, hogy – többnyire ugyan láthatatlan módon, de – megváltozik. A válságok azonban ezeket a lassú ütemű változásokat sűrítik az időben és a térben, ezért érzékeljük nehezebbnek, komolyabbnak a krízis miatti kibillenést. A koronavírus-járvány idején, az ökológiai válság árnyékában egyre többen mondták azt, hogy ha majd elmúlik, de legalábbis csillapodik a pandémia, tanulnunk kellene a korábban elkövetett hibákból, s nem kellene visszatérnünk ahhoz az állapothoz, amely előidézte a krízist. Ennek a törekvésnek azonban egyelőre a nyomait sem lehet felfedezni, sőt, mintha mindenki minden szinten igyekezne bepótolni a „kiesett” másfél évet. Ez a tendencia sajnos a tudástermelésre, a tudományiparra is igaz, minden a koronavírus miatt elmaradt konferenciát igyekeznek – nemegyszer változatlan tematikával – megtartani, ami szerintem nem igazán jó és reflektív jel (persze eldömlök, hogy ebben a tekintetben a tudományok is a pályázatipar rabjai, muszáj „elszámolni” a korábban megnyert összeggel). Márpedig a történeti válságkutatás célja az lehet, hogy krízis és kritika történeti példáinak előszámlálásával és elemző bemutatásával rámutasson azokra a hatalmi mechanizmusokra, melyeket a politikai akaratképzés legitimitása megerősítése érdekében felhasznál. A történeti példák bemutatása és közzététele pedig elvben segítséget adhat a kritikai álláspont megfogalmazására, a beszédrend ritkítására és társadalmi vita elindítására. A kérdés, hogy van-e erre valós igény.

KOVÁCS JANKA – LÁSZLÓFI VIOLA: A korábbiakban vázolt stratégiák, folyamatok és mentalitásformák történeti megismerésével a társadalom tagjai képet kaphatnak arról, hogy a jelenben megtapasztalt nehézségek milyen hosszabb távú folyamatokba illeszthetők, és így a társadalmi, történeti, antropológiai tényezők mélyebb megértésével a saját jelenük problémái felé is átgondoltabb és elfogadóbb reflexióval viszonyulhatnak. Emellett a járványkezeléshez kapcsolódó, gyakran ellentmondásosnak tűnő döntések komplexebb átlátását, kognitív összehangolását is segítheti a történeti távlatok integrálása a szélesebb társadalmi diskurzusba. Visszakanyarodva az előzőekben felvetett oltásellenesség problémájához,

⁴⁹ Lásd például az 1510. évi pestissel szembeni szembeni védekezés esetét: SZENDE-GECSER, 2021.

⁵⁰ Erről: VADAS, 2022.

ezeknek a most megismert, tömeges mozgalomként is leírható mentalitásformáknak a megértése és integrálása a járványra adott válaszreakciók sorába, megakadályozhatja a társadalmi szakadékok kialakulását, vagy tovább mélyülését bizonyos világnézeti vagy műveltségbeli törésvonalak mentén.

Mind a korábbi válságok, mind pedig az elmúlt időszak tapasztalatai alapján az rajzolódik ki, hogy az egy-egy periódusban „normálisnak” tekintett rendszereink rendkívül törekenyek bizonyulnak, és a megszokott keretektől az „új normálishoz” vezető átmenet, amely fogalom a közelmúltban olyan kollektív válsághelyzetekkel kapcsolatban merült fel, mint a 2001. szeptember 11-i terrortámadások vagy 2008-ban kirobbant gazdasági világválság, jelenleg pedig a több mint egy éve húzódó koronavírus-járvány, rendkívül gyors válaszokat és adaptációs képességet igényelnek. Milyen hatással lehet ez a helyzet a humán tudományok jövőjére, a hazai kutatói közösségekre és az intézményrendszerre, hogyan fogalmazhatók újra a feladataink az „új normális” rendszerében?

HALMOS KÁROLY: E kérdést illetően bevallom műveletlenségemet: nem tudom, mi az új normális, bevallom, még az *exceptional normalt* sem sikerült teljesen megemésztennem. Ha számítanak bármit is a számok, akkor már egy jó ideje (úgy kétszáz éve) nem normális rendszerben élnek az emberek. Félreértés ne essék: nem a felvilágosodást, vagy a laicizálódást felhánytorgatni kívánó tradicionalista vagyok. Érveim anyagiak, dologiak.

Miért is volna normális, hogy egy populáció exponenciálisan nő és még nem omlott össze; miért volna, hogy az emberiség egy-egy év alatt egy-egy évmillió összesűrített szénkészségét szórja szét, teszi levegővé, savvá; miért volna az, hogy úgy százötven éve a malthusi rezsim fordítottja érvényesül (azaz a nagyobb népesség nem átok, hanem áldás) vagy az, hogy a közösségi állat fajának magára nézve sikerült megszüntetnie a kiválogatódáson alapuló evolúciót; illetve akár az, hogy ennek az állatfajnak sikerült elhítenie magával, hogy a jövődő lét bizonytalanságát lehetséges kockázatokká lefordítani? (Kockázat egy ismétlődő kísérlet – például érmedobálás – kimeneteleinek várható gyakorisága. Bizonytalanság egy megismételhetetlen, egy egyedi esemény – például egy sok órás műtét – kimeneteleirez társított esély.)

Az emberek azt hitték, felszabadultak a szükség hatalma alól, miközben csak beszabadultak a Természet spájzába. De Malthus tiszteletes üdvözlését küldi: az erőforrások mégsem korlátlanok (azt viszont boldogtalanul látná, hogy a megelőző fékek nem pont úgy működnek, amiként ő azt elképzelte). De a világ maga nem abnormis. Normális, csak más léptékben. Az utóbbi időkben nem történt más, mint ami civilizációnk történetében már akárhányszor: a súlypontok (főként a demográfiaiak) eltolódtak, eltolódnak. Hogy mindez miért, az másik kérdés.

Zárszó (ad notam: Doktor Úr, olyan bizonytalan vagyok! Vagy mégsem?)

Nem hagy azonban nyugodni, nincs-e mégis valami mintázatszerű a történelemben. Nem annyira magának a körkörösségnek, az örök visszatérésnek a témájára gondolok, hanem inkább az erkölcs szerepére, ahol viszont az erkölcsöt nem a kanti morálként, hanem a szokások jóra vagy rosszra vezető erejeként értem. Nem másolom, ide, amit Arany János írt immáron százhetven esztendeje, de javasolom

Olvasómnak, keresse fel jelen folyóirat jelen számának, illetve cikkének világhálós változatát és ott – a linket követve – olvassa el a költő gondolatait.⁵¹

VARGHA DÓRA: Nem minden krízis vezet alapvető vagy rendszerszintű változásokhoz. Sokszor a válaszok és adaptációk rövid életűek, és gyorsan feledésbe merülnek, máskor pedig át tudják formálni a társadalmi, kulturális vagy politikai életet. A válság önmagában szerintem ritkábban eredményez változásokat, mint ahogy gondoljuk. Leginkább akkor, ha már eleve beindultak azok a változások, akár pozitívnak, akár negatívnak ítéljük is meg őket. A járványok rávilágítanak, láthatóvá teszi a sokszor háttérbe szoruló vagy láthatatlan folyamatokat, egyenlőtlenségeket, feszültségeket, és ha ezek rezonálnak a járvány (vagy egyéb krízis) által támasztott kihívásokkal, akkor felerősíthetik azokat. Ugyanakkor egy-egy ilyen krízishelyzet ideális terepet nyújthat annak is, hogy bizonyos hatalmi mechanizmusokat, társadalmi struktúrákat bebetonozzanak, vagy újabbakat fejlesszenek ki hatalmon lévő politikai erők.

Én azonban szeretnék optimista lenni, és arra fókuszálni, hogy a krízishelyzetek egyfajta újraértékelést rejtenek magukban, egy lehetőséget, amikor megvizsgálhatjuk, hogy mi működik, mi nem, különösen, ha a bizonyos, addig készpénznek vett megoldások látványosan szétesnek vagy működésképtelennek bizonyulnak. Önmagában a krízistől nem indul meg változás, de a lehetőséget és a pillanatot megragadva mi magunk változtathatunk. Nemzetközi szinten a járvány előtérbe helyezte annak a modellnek a tarthatatlanságát, hogy a humán tudományok és a természettudományok egymástól elszigetelten működjenek. Nyilvánvalóvá vált, hogy egy járvány nem érthető és oldható meg pusztán biológiai és orvostani megközelítésekkel, és sokkal több párbeszéd, sőt, közösen kidolgozott képesítés szükséges a különböző területek között. Ez természetesen azt is magába foglalja, hogy a humán tudományok határait is újra kell értékelni, és talán érdemes nyitottabbnak lenni a különböző társadalomtudományok és természettudományok metodológiája, koncepciója, nyelvezete iránt, hogy valós együttműködés jöhessen létre. Nem új elgondolás ez, de az interdiszciplinaritás legtöbbször inkább csak névben vagy már-már kötelezően kitöltendő rubrikaként jelenik meg a történelem-tudományban. A *medical humanities* szakterület, mely eredendően interdiszciplináris, irányadó lehet abban, hogy a tudományos munkát hogyan lehet újragondolni. Szerintem ez minden tudományterületnek a javára válna.

KOLTAI GÁBOR: Erre a kérdésre nagyon nehéz most még válaszolni. Vannak olyan rendszerek, amelyek könnyebben reagálnak, de például egy közgyűjtemény nehezen tudja megváltoztatni az évtizedek alatt kialakult gyűjtési, feldolgozási rendszereit. De, mint korábban is említettem, a megújulás már korábban is szükséges volt, azt csak felerősítette a pandémiás helyzet.

A humán tudományok és kutatások kapcsán azzal a veszéllyel mindenképp szembe kell nézni, hogy az online térben elérhető források mennyire veszik át az „uralmat”, mennyire tematizálják a (történet)tudományt. Ez rövidtávon például a 20. század kutatását jelentősen segítheti, hiszen tengernyi újság, kötet és egyéb

⁵¹ ARANY, [1850].

írott forrás érhető el immár az interneten. De vissza is vetheti, illetve el is térítheti a kutatásokat, hiszen egyfelől az adatvédelmi korlátozások az elmúlt egy évtizedben tapasztalható döbbenetes tényerése komoly akadályokat állít a közzétételek elé, másfelől a csak online tartalmakra koncentráló kutatások sokszor juthatnak nem megalapozott megállapításokra. Nagyon hasznos lenne olyan egyeztetéseket lefolytatni a tudományos intézetek és a közgyűjtemények munkatársai között, amelyek a kutatási szükségletek felmérésére irányulnak, célzottabbá téve ezáltal a közgyűjteményi digitalizálásokat és közzétételeket.

VADAS ANDRÁS: A hazai kutatói közösség és az intézményrendszer radikális átalakulásának megítélése a tudományszervezésben nálam jártasabb kutatók feladata, ugyanakkor ezen folyamatok talán kevésbé kapcsolódnak össze a koronavírus-járvánnyal és az ennek nyomán kialakult társadalmi és gazdasági krízissel, mint a politikai akarattal. Ennek megfelelően, ami talán jelen helyzetben megfontolásra érdemes lehet, az inkább a nemzetközi kutatói kapcsolatok, hálózatok átalakulása. Annál is inkább fontos kitérni erre, mert komoly változás tapasztalható e téren, és számos olyan átalakulás indult meg, amelyet remélhetőleg nem fog megtörni a koronavírus-járvány hullámainak csillapodása. A legfontosabb a járvány első hulláma idején élesen jelentkezett, ez pedig a tudományos eredményekhez való hozzájutás kérdése volt. Itt magától értetődően az orvostudományi eredményekhez való hozzáférés volt az elsődleges, amelyre meglehetősen gyorsan reagált szinte minden nagyobb tudományos kiadóvállalat, de 2020 első fele sok területen a nyílt hozzáférés (*open access*) forradalmát jelentette.⁵² Számos fizetős tudományos portál tette ingyenessé bizonyos tartalmait, és ez nemcsak a természettudományok, hanem a humán tudományok területén is jelentkezett. Olyan kiadók tették elektronikus tartalmaik egészét vagy egy részét korlátozás nélkül elérhetővé, mint az MIT Press, a UC Press vagy a Cambridge University Press. A kiadók mellett számos közösségi kezdeményezés alakult ki, ahol kutatók egymást segítették ki olyan szakirodalmak terén, amelyek nem voltak elérhetőek ebben az időszakban.⁵³ A hagyományos könyvtárak és közgyűjtemények szerepe alapvetően megváltozott. A kutatók eltűntek, a könyvtárak, levéltárak, múzeumok az archiválás melletti legfontosabb szerepe, az intézményt látogatók kiszolgálása, a korábbi formában lehetetlenné vált. Erre egyes gyűjtemények a tudományos kiadókhoz hasonlóan reagáltak, azaz igyekeztek digitálisan segíteni a korábbi gyűjteményi felhasználókat, azonban kétségkívül lassabban tud egy állami intézmény reagálni, mint egy üzleti alapon működő vállalat, mint amilyen a legtöbb nagy tudományos kiadó is.

A tudományos intézményeknek mégis volt olyan eleme is, amely gyorsan tudott adaptálódni. A leglátványosabb formája ennek talán az ösztöndíjrendszerek és a konferenciák működtetése volt. Bizonyos ösztöndíjprogramok esetében lehetővé tették az azt odaítélő bizottságok, hogy távolról részt lehessen venni

⁵² TAVERNIER, 2020.

⁵³ Például a német kutatók informális és másfél éve aktív Facebook-csoportja, a *Nothilfe für bibliotheksklose HistorikerInnen*. Vö. GRAF, 2020. (az UNESCO által kezdeményezett szabad hozzáférési hétre fókuszálva).

a programjaikban, hozzáférést biztosítva közben az adott személy számára a befogadóintézmény kutatási és szellemi infrastruktúrájához, míg más programok leálltak, vagy csak a szinte teljesen megvalósíthatatlan fizikai mobilitás mellett voltak teljesíthetőek. A tudományos konferenciák esetében is több lehetőség és gyakorlat volt. A hagyományos, jelenléti megrendezés itt elvélve valósulhatott meg, így elsősorban vagy a halasztásban látták a megoldást, vagy az online platformra való áthelyezésben. Ez utóbbiban nyilván minden kutatónak volt része az utóbbi években. Az online eszmecezeréknek számos hátulütőjük mellett két fontos eredménye volt. Sokkal költséghatékonyabbá és fenntarthatóbbá vált a részvétel, ezáltal olyanok számára is elérhetővé téve ezen eseményeket, akiknek erre egyébként nem lett volna lehetősége. Bizonyos események jóval nagyobb közönséget tudtak vonzani, mint ha azok hagyományos jelenléti formában kerültek volna megrendezésre, olyanokhoz is eljuthattak tudományos eredmények, akikhez ez korábban alig-alig tudott. Függetlenül attól, hogy hosszú távon nehéz elképzelni, hogy ne ismét az élőben rendezett konferenciák domináljanak a humán tudományokban, alighanem az online részvétel lehetőségét az esetek döntő többségében biztosítani fogják a szervezők a következő években is, ez pedig hosszútávon a tudomány egyetemessé válásában fontos lépést jelent.

K. HORVÁTH ZSOLT: A humán és társadalomtudományok megítélése, presztízse az utóbbi évtizedekben drámaian visszaesett, mivel a kutatásban és a felsőoktatásban megjelenő túlzott piaci pragmatizmus és utilitarizmus nem kedvez az olyan „puha” megközelítéseknek, amelyek nem a közvetlen oksági kapcsolatokat, hanem a „várható”, a „valószínűsíthető” vagy egyenesen „látens” esetlegességeket mutatnak ki. Pedig a válsághelyzetekkel kapcsolatban távolról sem csak a felmérhető anyagi és emberi veszteség számít, hanem az a látens, elhúzódó pszichikai és fizikai teher, melyet a szociális, egészségügyi, oktatási és kulturális kérdésekben *per definitionem* aluteltjesítő neoliberális állam vagy a munkaadó az egyénre hárít. Márpedig a koronavírus-járvány nagyon komoly terheket rótt a kisgyermekes családokra, az idősekre, az egyedülállókra és így tovább, nagyon sokan elveszítették addig stabilnak hitt megélhetésüket, így a hosszabb időtartamban a krízis maradóként kimeríti azt, amit Émile Durkheim anómiának nevezett. Az anómius helyzetből fakadó lelki diszfória egyáltalán nem mellékes kérdés, s ebben megítélés szerint nemcsak a pszi-tudományok lennének képesek érvényes javaslatokkal előállni, de a humán és társadalomtudományok is. Az igazi kérdés számomra az, hogy ebben a tudományos környezetben a humán és társadalomtudományok, ideértve természetesen a történelemtudományt is, képesek-e olyan tudással előállni, mely a fentebb említett negatív tendenciák ellenére hatékony lehet. A neoliberális politika ugyanis kimondva-kimondatlanul defavorizálja ezeket a tudásformákat, mert egyszerűen nincs közvetlen (pénzben, elismerésben) mérhető hasznuk, másrészt kritikai megközelítésük nagyon gyakran épp a neoliberális hegemonia kritikai olvasatát adja. Az már csak tetézi a helyzetet, hogy a félperifériás Magyarországon ez a populista, tudományellenes tendencia egészen extrém méreteket öltött az utóbbi időben (noha előtte sem volt rózsás a helyzet), így borúlátó vagyok azt illetően, hogy a humán és társadalomtudományok intézményes értelemben éppen most újulnának meg.

KOVÁCS JANKA – LÁSZLÓFI VIOLA: Azt gondoljuk, hogy itthon a humán és társadalomtudományok jövője, és ez már a járvány kitörése előtti években is erőteljesen megmutatkozott, rendkívül ingatag lehet, amennyiben nem vagyunk képesek kellő mértékben adaptálódni az újfajta világszintű trendekhez, így például a digitalizáció által támasztott kihívásokhoz az oktatásban és kutatásban vagy a tudományos munkaerőpiaci változásokhoz (például a nyugaton egyre erőteljesebben jelentkező projektalapú személethez), amelyek részben a járvány hatására, részben pedig attól függetlenül is átírják a tudományos kutatás „játékszabályait”. A járvány utáni világ és az „új normális” rendszere magával hozhatja a természettudományok felértékelődését, amely szintén hátrányos pozícióba hozhatja a bölcsészeti- és társadalomtudományok művelőit mind intézményes vagy munkaerőpiaci szempontból, mind a finanszírozás vagy a humán tudományokra nehezen adaptálható tudománymetria tekintetében.

Fiatal, a pályára most lépő kutatókként egyfajta kollektív generációs tapasztalatot is jelent számunkra az a szintén nem a járvány hatására kialakult, de a pandémia által elmélyített krízis, ami a pályán maradást nehezíti vagy – sok esetben – lehetetlenné teszi, így például az alulfinanszírozott intézményi struktúra, az erőforrások politikai vagy egyéb hatalmi motivációk által mozgatott, meritokrátikus szempontokat gyakran nélkülöző elosztása, az életpályamodell hiánya vagy a rendszerben kódolt egyenlőtlenségek, például a nőkre háruló terhek aránytalansága. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy a 25–35 év közötti fiatalok, tehát az Y generáció számára a tudományos pálya, és ez különösen igaz a humán és társadalomtudományokra, egyre inkább elérhetlenné válik. Az olyan problémák, mint a nyitott pozíciók hiánya, az egzisztenciális kiszolgáltatottság, a fiatal nők esetében pedig a családalapítás és a karrierépítés közötti egyensúly kialakításának dilemmája a járvány hatására egyre élesebben kirajzolódnak, és sokakat arra szorítanak, hogy lehetőségek hiányában a pályaelhagyás mellett döntsenek, vagy éppen olyan prekárius munkákat, például szerződéses „haknimunkákat” (*gig job*) vagy fizetetlen „reménymunkákat” (*hope labor*)⁵⁴ vállaljanak el, amelyek garantálják a gyors kiegészítést és a folyamatos talajvesztettséget jelentik számukra, ez pedig mind egzisztenciális, mind mentális szempontból rendkívül veszélyes folyamatokat indíthat el (bizonytalan létfeltételek, eladósodás, mentális betegségek és ezek egyéni-kollektív következményei). Ez a trend véleményünk szerint – a jelenlegi, politikai-hatalmi érdekek által szorongatott és pénzügyileg egyre inkább kivéreztetett tudományos szférában is – legalább részben visszafordítható lenne a minőségbiztosítás szempontjainak komoly(abb)an vételével, a doktori képzések mennyiségalapú szemléletének visszaszorításával vagy az állásba kerülés feltételeinek újragondolásával. Az itt elmondottak természetesen olyan világszintű folyamatokba illeszkednek, amelyek mindenhol a tudományos munka feltételeinek átforgatólódását, egyre bizonytalanabbá válását hozták magukkal. Mindezek megfordítása vagy éppen előnyünkre formálása a bölcsészettudományok képviselői esetében jelentős „inputot” igényel mind a meghatározó trendek (például a digitalizáció,

⁵⁴ A reménymunka olyan „fizetetlen vagy alulfizetett munka, amelyet gyakran a tapasztalatszerzés vagy a láthatóságunk növelése érdekében végzünk, abban a reményben, hogy ezt később egy állás elnyerése fogja követni”. A fogalom részletesebb körüljárásához lásd: KUEHN–CORRIGAN, 2013.

nemzetköziesítés) tekintetében, mind pedig az inter- és multidiszciplináris kutatási projektek megvalósítására való nyitottság, a párbeszéd lehetőségeinek keresése szempontjából.

Azonban, hogy ne csupán a problémák oldaláról láttassuk a jelenlegi helyzetet, azt is fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a járvány egyik pozitív hozadékának tekintjük azokat az egyenlősítő folyamatokat, amelyek átírják a térbeliség koncepcióit, és felértékelik az online kommunikáció szerepét a tudományos együttműködésekben. Míg az oktatás, és különösen a közoktatás szempontjából ez sok esetben a hátrányok oldaláról tematizálódott a szűkebb szakmai és a nyilvános diskurzusokban, addig, bár a személyes jelenlét előnyeit a kapcsolatteremtés szempontjából ez sem tudta felülmúlni, a konferenciák, workshopok vagy előadások online térbe kerülése sok olyan kutató számára is lehetővé tette a részvételt korábban – az anyagi erőforrások hiánya miatt – elérhetetlennek bizonyuló, azonban szakmai szempontból előremutató tudományos rendezvényeken, amelyek párbeszédet teremthetnek és hidat építhetnek a hazai és nemzetközi kutatói közösségek között.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ALAGONA ET AL.

2020 ALAGONA, Peter et al.: Reflections: Environmental History in the Era of COVID-19. *Environmental History*, 25.(2020) 4. sz. 595–686.

ARANY

[1850] ARANY János: Gondolatok a béke-kongresszus felől (1850). In: *Arany János: Kisebbségi költemények*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951. 107–111. (*Arany János Összes Művei*, 1.)

ARMSTRONG

2016 ARMSTRONG, Dorsey: *The Black Death: The World's Most Devastating Plague*. [Videó] [Chantilly, VA] – Prince Frederick, MD, National Geographic Society – Teaching Company, Recorded Books, [2016]. (<https://www.wondrium.com/the-black-death-the-worlds-most-devastating-plague> – Utolsó letöltés 2021. október 1.)

VAN BAVEL ET AL.

2020 VAN BAVEL, Bas et al.: *Disasters and History: The Vulnerability and Resilience of Past Societies*. Cambridge, Cambridge University Press, 2020.

VAN BAVEL–SCHEFFER

2021 VAN BAVEL, Bas – SCHEFFER, Marten: Historical Effects of Shocks on Inequality: The Great Leveler Revisited. *Humanities and Social Sciences Communications*, 8. (2021) 76. sz. doi: 10.1057/s41599-021-00763-4

BENEDICTOW

2021 BENEDICTOW, Ole J.: *The Complete History of the Black Death*. Woodbridge, Boydell Press, 2021.

BERTHA

- 2019 BERTHA László: Az igazi klímaválság az, hogy milliárdokat vezetnek félre a Föld állapotáról. *888.hu*, (2019. augusztus 27.)
(<https://888.hu/okojobb/az-igazi-klimavalsag-az-hogy-milliardokat-vezetnek-felre-a-fold-allapotarol-4198790/> – Utolsó letöltés: 2021. október 10.)

BODOVICS

- 2020 BODOVICS Éva Judit: *Az 1878. évi augusztusi miskolci árvíz társadalom- és gazdaságtörténeti vonatkozása*. Doktori értekezés. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2020.

BROWN

- 2019 BROWN, Kate: *Manual for Survival: A Chernobyl Guide to the Future*. [London], Penguin, 2019.

BURÁNYI

- 2017 BURÁNYI, Steven: Is the staggeringly profitable business of scientific publishing bad for science? *The Guardian*, 17 June 2017.
(<https://www.theguardian.com/science/2017/jun/27/profitable-business-scientific-publishing-bad-for-science> – Utolsó letöltés: 2021. szeptember 5.)

BÜNTGEN–HELLMANN

- 2014 BÜNTGEN, Ulf – HELLMANN, Lena: The Little Ice Age in Scientific Perspective: Cold Spells and Caveats. *The Journal of Interdisciplinary History*, 44. (2014) 3. sz. 353–368.

CASTEL

- 1991 CASTEL, Robert: From Dangerousness to Risk. In: *The Foucault Effect. Studies in Governmentality with two lectures by and an interview with Michel Foucault*. Eds.: BURCHELL, Graham – GORDON, Colin – MILLER, Peter. Chicago, IL, The University of Chicago Press, 1991. 281–298.

CZEFERNER–FEDELES (SZERK.)

- 2021 CZEFERNER Dóra – FEDELES Tamás (szerk.): *Dögvézskalauz. Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig*. Pécs–Budapest, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület – Kronosz Kiadó, 2021.

GRAF

- 2020 GRAF, Klaus: Corona/Covid-19 – ein subjektiver Rückblick anlässlich der Open-Access-Woche. *Archivalia*, (2020).
(<https://archivalia.hypotheses.org/126823> – Utolsó letöltés: 2021. október 10.)

HALDON ET AL.

- 2018a HALDON, John et al.: Plagues, Climate Change, and the End of an Empire: A Response to Kyle Harper's 'The Fate of Rome' (1): Climate. *History Compass*, 16. (2018) 12. sz. e12508. doi: 10.1111/hic3.12508.

2018b HALDON, John et al.: Plagues, Climate Change, and the End of an Empire. A Response to Kyle Harper's 'The Fate of Rome' (2): Plagues and a Crisis of Empire. *History Compass*, 16. (2018) 12. sz. e12506. doi: 10.1111/hic3.12506.

2018c HALDON, John et al.: Plagues, Climate Change, and the End of an Empire: A Response to Kyle Harper's 'The Fate of Rome' (3): Disease, Agency, and Collapse," *History Compass*, 16. (2018) 12. sz. e12507. doi: 10.1111/hic3.12507.

HARPER

2019 HARPER, Kyle: *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2019.

HENDERSON

2019 HENDERSON, John: *Florence Under Siege: Surviving Plague in an Early Modern City*. New Haven, CT-London, Yale University Press, 2019.

IZDEBSKI-MORDECHAI-WHITE

2018 IZDEBSKI, Adam - MORDECHAI, Lee - WHITE, Sam: The Social Burden of Resilience: A Historical Perspective. *Human Ecology*, 46. (2018) 291-303.

KELLY-Ó GRÁDA

2013 KELLY, Morgan - Ó GRÁDA, Cormac: The Waning of the Little Ice Age: Climate Change in Early Modern Europe. *The Journal of Interdisciplinary History*, 44. (2013) 3. sz. 301-325.

2014a KELLY, Morgan - Ó GRÁDA, Cormac: Debating the Little Ice Age. *The Journal of Interdisciplinary History*, 45. (2014) 1. sz. 57-68.

2014b KELLY, Morgan - Ó GRÁDA, Cormac: Change Points and Temporal Dependence in Reconstructions of Annual Temperature: Did Europe Experience a Little Ice Age? *Annals of Applied Statistics*, 8. (2014) 3. sz. 1372-1394.

KÖNIG-ROPER

2021 KÖNIG, Thomas - ROPERS, Guido: How Gendered Is the Peer-Review Process? A Mixed-Design Analysis of Reviewer Feedback. *PS: Political Science and Politics*, (2021) 1-7. doi:10.1017/S1049096521000937

KUEHN-CORRIGAN

2013 KUEHN, Kathleen - CORRIGAN, Thomas F.: Hope Labor: The Role of Employment Prospects in Online Social Production. *The Political Economy of Communication*, 1. (2013) 1. sz. 9-25.

LEPAN

2020 LEPAN, Nicholas: *Visualizing the History of Pandemics*. (<https://www.visualcapitalist.com/history-of-pandemics-deadliest> - Utolsó letöltés: 2021. október 1.)

MÁTHÉ

- 2018 MÁTHÉ Áron: Klímaaggodalmak: apokalipszis most? *mandiner.hu*, (2018. augusztus 16.) (https://mandiner.hu/cikk/20180816_mathe_aron_klimaaggodalmak_apokalipszis_most – Utolsó letöltés: 2021. október 1.)

MAUCH–PFISTER (EDS.)

- 2009 MAUCH, Christof – PFISTER, Christian (eds.): *Natural Disasters, Cultural Responses: Case Studies Toward a Global Environmental History*. Lanham, MD, Lexington Books, 2009.

MORDECHAI–EISENBERG

- 2019 MORDECHAI, Lee – EISENBERG, Merle: Rejecting Catastrophe: The Case of the Justinianic Plague. *Past & Present*, 244. (2019) 1. sz. 3–50.

MORDECHAI ET AL.

- 2019 MORDECHAI, LEE ET AL.: The Justinianic Plague: An Inconsequential Pandemic? *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116. (2019) 51. sz. 25546–54.
doi: 10.1073/pnas.1903797116.

N. N.

- 2015a N. N.: Mégsem létezett a „kis jégkorszak”? *BBC History Magazin*, 5. (2015) 7. sz. 18.

N. N.

- 2015b N. N.: Lehet, hogy nem is volt kis jégkorszak. *index.hu*, (2015. augusztus 1.) (https://index.hu/tudomany/tortenelem/2015/08/01/megsem_volt_kis_jegkorszak – Utolsó letöltés: 2021. október 1.)

PERRY

- 2020 Perry, Elizabeth J.: Educated acquiescence: how academia sustains authoritarianism in China. *Theory and Society*, 49. (2021) 1–22.

PETŐ–BARNA

- 2021 PETŐ, Andrea – BARNA, Ildikó.: ‘Unfettered Freedom’ Revisited: Hungarian Historical Journals between 1989 and 2018. *Contemporary European History*, 30. (2021) 3. sz. 427–438.

SOENS–DE BONT–DE KEYSER

- 2020 SOENS, Tim – DE BONT, Raf – DE KEYSER, Maïka: At the Edge of Resilience Making Sense of COVID-19 from the Perspective of Environmental History. *Journal for the History of Environment and Society*, 5. (2020) 9–20.

SZENDE–GECSE

- 2021 SZENDE, Katalin – GECSE, Ottó: Plague in Sibiu and the First Quarantine Plan in Central Europe, 1510. In: *Epidemic Urbanism: How Contagious Diseases have Shaped Global Cities*. Szerk.: Gharipour, Mohammad – DeClercq, Caitlin. Chicago, IL, Chicago University Press, 2021. (Megjelenés alatt.)

TAVERNIER

- 2020 TAVERNIER, Willa: COVID-19 Demonstrates the value of Open Access: What Happens Next? *College & Research Libraries News*, 81. (2020) 5. sz. (<https://crln.acrl.org/index.php/crlnews/article/view/24414/32251> - Utolsó letöltés: 2021. október 10.)

TESTOT

- 2020 TESTOT, Laurend: *Cataclysms: An Environmental History of Humanity*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 2020.

TOCQUEVILLE

- [1835] TOCQUEVILLE, Alexis: *Az amerikai demokrácia*. Budapest, Európa, 1993.

VADAS

- 2013 VADAS András: Katasztrófa(történet)? Az 1880. évi zágrábi földrengés példája. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 53. (2013) 66–88.
- 2022 VADAS András: „A pestis most is igen grasszál köztünk” – a Batthyány uradalomrendszer és a 17. század első felének pestisjárványai. *Századok*, 156. (2022) 1. sz. (Megjelenés alatt.)

VINCZE

- 2017 VINCZE Viktor Attila: Három éven belül egy új minijégkorszak köszönhet Európára? *888.hu*, 2017. május 9. (<https://888.hu/century-on/harom-even-belul-egy-egy-uj-mini-jegkorszak-koszonthet-europara-4100640/> - Utolsó letöltés 2021. október 10.)

WHITE

- 2014 WHITE, Sam: The Real Little Ice Age. *The Journal of Interdisciplinary History*, 44. (2014) 3. sz. 327–352.

Z. KARVALICS

- 2013 Z. KARVALICS László: A természeti katasztrófák információtörténeti és tudásszociológiai megközelítéséhez. *Néprajzi Látóhatár*, 22. (2013) 1. sz. 86–106.

Alberto Giubilini

Oltás és nyájimmunitás

Az egyéni, közösségi és intézményi felelősségről¹

Előszó

Nem tudom, hogy gyerekként beoltottak-e különböző fertőző betegségek ellen. Csupán arra emlékszem, hogy elkaptam néhányat a gyakoriak közül, így például a rubeolát vagy a mumpszot; oltást azonban biztosan nem kaptam ellenük. A szüleim elmondták, hogy beoltattak a kanyaró ellen. De nem tudok más vakcinákról vagy betegségekről. Az azonban biztos, hogy néhány évvel ezelőttig egyszer sem oltattam be magam a szezonális influenza ellen.

Akkor azonban, amikor az oltásetika kérdéskörével kezdtem foglalkozni, rájöttem arra, hogy – ennek okait a következőkben részletesen kifejtem majd – morális kötelességem beadatni magamnak az influenza elleni védőoltást. Valójában rendkívül csalódott vagyok, hogy azokban az országokban, ahol idáig éltem (Olaszországban, Ausztráliában, majd az Egyesült Királyságban) az állam sosem várta el tőlem, hogy be legyek oltva. Ahogyan ez a későbbiekből kiderül majd, úgy vélem, az egyes államoknak kötelességük gondoskodni arról, hogy minden egészséges egyén, aki számára a vakcinák nem ellenjavallottak, beoltassa magát bizonyos fertőző betegségek ellen. Ha ez a kijelentés túlzónak tűnik, csupán arra tudom invitálni az olvasót, hogy tartson velem; a fejtegetéseim végére érve talán meggyőzőbbnek tűnik majd az álláspontom.

Hozzám hasonlóan a generációm tagjai (nagyjából azok, akik az 1980-as években születtek), a saját szülőházamban, Olaszországban legalábbis, bizonytalanok azzal kapcsolatban, hogy megkapták-e a védőoltást az egyes fertőző betegségek ellen. Ez a bizonytalanság rendkívül árulkodó: gyerekként e betegségek és ebből következően az ellenük alkalmazott vakcinák nem keltettek különösebb aggodalmat. Emlékeim szerint a fertőző betegségek sokak számára nem bírtak nagy

¹ A fordítás alapjául az először 2019 elején, a koronavírus-világjárvány kitörése előtt egy évvel megjelent kötet következő fejezetei szolgálnak: Giubilini, Alberto: *The Ethics of Vaccination*. London, Palgrave Macmillan, 2019. vii–xi. (Preface) és 29–58. (Chapter 2: Vaccination and Herd Immunity: Individual, Collective, and Institutional Responsibilities).

jelentőséggel, sőt, időnként kifejezetten előnyösnek tartották, ha egy gyerek megbetegedett: a közvélekedés szerint a legrosszabb, ami történhet, hogy a gyerek megfertőződik, néhány napig tüneteket mutat, egy-két héten belül teljesen felépül, és közben immunitást szerez a betegség ellen az élete hátralévő részére.

Ez a rendkívül megengedő szemlélet a fertőző betegségekkel kapcsolatban annak köszönhető, hogy akkoriban sokan úgy gondolták, ezek nem jelentenek különösebb veszélyt. Bizonyos vakcinák bevezetése, különösen a kanyaró elleni oltása, világszerte nagy mértékben lecsökkentette a fertőzések számát, ez az esés pedig sok ember számára láthatatlanná tette a fertőző betegségek súlyos következményeit és ezzel együtt a vakcinák előnyeit is. Az Oxford Vaccine Group jelentése szerint egy évvel a kanyaróoltás bevezetése (1967) előtt az Egyesült Királyságban 460,407 gyanús esetet azonosítottak, és 99 haláleset volt a kanyaróhoz köthető. Azt követően, hogy a vakcina elérhetővé vált, az 1980-as évek végére az esetszám nagyjából évi 10,000-re, a halálozások száma pedig egy vagy két esetre csökkent. Azóta még nagyobb csökkenés tapasztalható. A vakcinák tehát változásokat indítottak és indítanak el. Ez a siker azonban bizonyos szempontból pont az ellenkező eredményt érte el: az emberek elkezdtek elfelejteni, hiszen többé már nem láthatták, hogy bizonyos fertőző betegségek nagyon súlyos következményekkel járhatnak, és a legvédtelenebbek esetében akár halálos kimenetelűek is lehetnek.

Manapság könnyen elérhetőek az azzal kapcsolatos információk, hogy egy-egy betegség, amely már oltással kivédhető, milyen halálozási aránnyal és potenciális szövődményekkel járhat. Ez azt eredményezi, hogy viszonylag könnyű ellenőrizni az egyes vakcinák előnyeit, ha valaki veszi a fáradságot és megbízható források alapján tájékozódik. Az információkhoz való hozzáférhetőség elvben biztosíthatná, hogy tisztában legyünk azzal, hogy milyen előnyökkel járhatnak az oltások még egy olyan korban is, amikor a fertőzések és ezek halálos kimenetele sokkal ritkábbak, mint a vakcinák előtti korokban. Azt várhatnánk, hogy – mivel annyi információ elérhető már egy egyszerű Google-kereséssel is – az a fajta megengedő hozzáállás, ami az 1980-as és 1990-es éveket jellemezte, már a múlté. Ezzel szemben a valóság egészen más képet mutat. Még mindig rengeteg ember és rengeteg intézmény áll negatívan (vagy semmiképpen sem pozitívan) a vakcinákhoz. Szükségünk van az oltásetikára pontosan azért, mert az egyének bizonyos okokból egyáltalán nem, vagy kisebb eséllyel jutnak vakcinákhoz, és mert az államok gyakran nem képesek védelmezni a népesség egészségét megfelelő oltáspolitikával. Komoly kockázattal járhat az egyén számára, és a közösség nagy árat fizethet azért, ha túl sokan nem kerülnek beoltásra bizonyos betegségek ellen.

Itt csak egy példát említenék a kortárs, túlságosan megengedő gyakorlatokkal kapcsolatban. A 2014–2015-ös afrikai ebolajárvány időszakában gyakran utaztam Európa és Ausztrália között, és emlékszem arra, hogy Ausztrália nagyon szigorú karantén szabályokat alkalmazott a tengerentúlról érkezők számára, akik potenciálisan találkozhattak az ebolavírussal. Minden beutazónak kötelező volt kitölteni egy nyilatkozatot a vírusnak való lehetséges kitettségről vagy bármilyen tünetről, ami az ebolavírus jelenlétére utalhatott a szervezetükben. Azonban egy alkalommal sem kértek igazolást arról, hogy be vagyok-e oltva olyan közös fertőző betegségek ellen, mint a kanyaró vagy a szezonális influenza. Sőt, Ausztráliában senki nem kérte számon, hogy az országban élők védettek-e az említett betegségek

ellen, pedig a kanyaró vagy az influenza sokkal fertőzőbb, mint az ebola, amely nem cseppfertőzéssel terjed, hanem a fertőzött személy vérével vagy más testnedveivel. Annak az esélye, hogy megfertőződjünk ebolával egy olyan fejlett országban, mint Ausztrália, rendkívül csekély, és a vírus terjedésének kockázatai szexuális úton meglehetősen bizonytalanok. Mindemellett, bár az ebola halálozási aránya nagyon magas (átlagosan 50%), és valóban sokkal magasabb, mint a kanyaróé vagy az influenzáé, ez a két gyakori fertőző betegség súlyos következményekkel járhat és időnként halálos is lehet. 2017 folyamán Európában például nagyjából 40 ember halt meg a kanyaró miatt, annak ellenére, hogy az ellene kifejlesztett vakcina biztonságos, hatékony és könnyen elérhető a világnak ezen a részén. Az Oxford Vaccine Group honlapja szerint világszerte *naponta* 250 kanyarós beteg hal meg: minden 5000 fertőzöttből egy életét veszti a magas jövedelmű országokban, a világ szegényebb régióiban azonban ez az arány már 100 fertőzöttenként egy halálesetre módosul, és akkor még nem is említettük a súlyos szövődeményeket és arányait. Az Egyesült Királysághoz hasonló országokban például 1000–2000 esetből egyszer fordulhat elő agyvelőgyulladás. Hasonlóképp, az Amerikai Járvány megelőzési és Járványvédelmi Hivatal (Centers for Disease Control and Prevention, CDC) adatai szerint a szezonális influenza éves halálozási rátája 291,000 és 646,000 fő közé eshet. Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy Ausztrália (és más országok) túlreagálták az ebolajárvány okozta krízishelyzetet; valójában úgy gondolom, hogy Ausztrália protokollja a járvány idején nagyon is megfelelő volt. Inkább arra szeretnék rávilágítani, hogy más fertőző betegségekre is hasonló mértékben kellene figyelniük, különösen azért, mert terjedésük könnyen megelőzhető vakcinákkal anélkül, hogy karanténkötelezettséget kellene bevezetniük. Bizonyos szempontból nem jó az, ha jobban aggódunk olyan betegségeket miatt, mint például az ebola, de nem vesszük számításba azokat a gyakoribb és fertőzőbb betegségeket, mint a kanyaró vagy az influenza: bár a halálozási arány az utóbbiaknál sokkal alacsonyabb, a fertőzőképességük miatt mégis több halálozással vagy súlyosabb komplikációkkal kell számolnunk, ha nem tartjuk őket ellenőrzés alatt oltási programokkal. Még egyszer hangsúlyozom tehát, hogy szükségünk van oltásetikára ahhoz, hogy az állam felelősséget vállaljon a gyakori fertőző betegségek elleni küzdelemben.

Az egyértelműség érdekében fontosnak látom tisztázni azt, hogy az oltásokkal kapcsolatos kérdéskörnek van egy aspektusa, amelyre a továbbiakban tudatosan nem térek majd ki, sőt, igyekszem is elkerülni. Nem kerül majd szóba a *Big Pharma*, azaz azok a gyógyszergyártó cégek, amelyek nyereségre tesznek szert a vakcinák gyártásából, és ennek megfelelően érdekükben áll az, hogy a kormányok kényszerítő erejű szabályokat vezessenek be. Mindennek az az oka, hogy ezt tartom a leggyengébb érvnek a vakcinák kötelezővé tételének gyakorlatával szemben, és ez az, amely nem is kifejezetten érdemes arra, hogy filozófiai értelmezés tárgya legyen. E kérdésnek tehát csupán magyarázatként szentelek itt néhány rövidebb gondolatot. Azok a gyógyszeripari vállalatok, amelyek vakcinákat gyártanak, minden bizonnyal nyerne az, ha az államok kényszerítő erejű rendelkezéseket vezetnek be. De mi lehet ezzel a probléma? Feltételezem, hogy azok, akik a *Big Pharma* elleni érvekkel hozakodnak elő, egy olyan háttérben meghúzódo összeesküvést képzelnek el, amely során a kormányokat gyógyszercégek lobbistái kényszerítik vagy vesztegetik meg a szigorúbb oltási szabályok bevezetése és így

saját nyereségük érdekében. Természetesen a nyereségorientált vállalatok lobbitevékenysége és a vesztegetés sok szempontból problematikus, a kormányok feladata pedig olyan intézkedések életbe léptetése, amelyek a közjót szolgálják, nem néhány nagyobb cég privát érdekeit. Akkor azonban, amikor a közjó, az egyéni érdekek és a gyógyszeripari vállalatok érdekei egybeesnek, morális szempontból nem számít, hogy a vállalatok profitálnak-e a közérdeket szolgáló intézkedésekből. Tegyük fel, hogy a következőkben sikeresen érvelek majd amellet, hogy az egyes államoknak morális kötelezettsége bevezetni a kötelező oltások rendszerét. Ebben az esetben irreleváns az, hogy a gyógyszercégek profitálnak-e ezekből a rendelkezésekből: jó nekik és jó mindannyiunknak, akik védelmet élvezünk majd a fertőző betegségekkel szemben; ez valójában tehát egy kölcsönösen előnyös helyzetet eredményez. Tegyük fel továbbá, hogy bár a kormányzatnak morális kötelessége ilyen rendelkezések bevezetése, mindezt csupán a *Big Pharma* lobbitevékenységének és vesztegetéseinek hatására teszik meg. Még ebben az esetben sem tekinthetnénk morális szempontból elítélendőnek az oltási szabályokat. Természetesen joggal aggódhatunk a lobbisták tevékenysége és a vesztegetés miatt, de önmagában az oltáspolitiká bevezetése nem ad okot aggodalomra, tehát a *Big Pharma*-érv ebben az esetben sem működőképes a kényszerítő erejű rendelkezések ellen. Akkor azonban, ha úgy gondoljuk, hogy a kötelező oltások bevezetése nem morális kötelesség, vagy nem is indokolható erkölcsi szempontból, nem kifejezetten számít, hogy a gyógyszercégek profitálnak-e a bevezetett intézkedésekből, hiszen ezeket mindenképpen etikátlannak tekintjük, attól függetlenül, hogy bármely vállalat profitál-e belőlük. Az egyetlen olyan forgatókönyv, amely szerint a gyógyszeripari vállalatok nyeresége etikai szempontból aggályos, akkor állhat elő, ha a kötelező oltások bevezetését tekintjük etikátlannak, és ha ezek mozgatórugója valóban az, hogy a privát cégek profitszerzését segítsék elő. Mivel azonban a továbbiakban amellet érvelek majd, hogy a kötelező oltások rendszere etikai szempontból indokolható, így a *Big Pharma*-érveket nem tekintem relevánsnak a saját gondolatmenetem szempontjából.

Remélem, hogy a következőkben levezetendő érvelés végére érve sikerül majd meggyőzőnöm az olvasót arról, hogy sürgősen szükségünk van egy oltásetika kidolgozására, amely értelmezésében azt jelenti, hogy a nagy többségünknek morális kötelessége az, hogy beoltassa magát, és a kormányoknak kötelessége, hogy biztosítsák számunkra (azok kivételével, akik számára ez orvosilag ellenjavallt), hogy immunitást szerezhessenek különböző fertőző betegségek ellen. Röviden tehát úgy gondolom, hogy nem csupán önmagunk beoltatása tekinthető erkölcsi kötelességnek, hanem illegálissá kellene nyilvánítanunk azt is, ha valaki ezt a kötelességet elmulasztja. Ha az olvasó úgy gondolja, hogy ezek az állítások túlságosan szélesősesek, remélem, hogy a következőket, ha nem is meggyőzőnek, de legalább elgondolkodtatónak találja majd. Elvégre bonyolult, sőt mit több, gyanús lenne úgy írni *bármilyen* etikájáról, hogy nem vonom kétségbe mások állításait, vagy nem kérdőjelezem meg bizonyos intézményrendszerek működését.

*

Az oltásokkal kapcsolatos etikai felelősség megállapítása

A következőkben az oltáshoz kapcsolódó etikai kötelezettségeket és a felelősségvállalás kérdésé² járom körül háromféle aktor, az egyének, a közösségek és az intézmények (például az állam) szemszögének figyelembevételével. Ezzel kapcsolatban már rögtön az elején feltehetjük a kérdést, hogy az egyének felelőssége-e beoltatni saját magát vagy a gyerekeit olyan gyakori fertőző betegségek ellen, mint a szezonális influenza, a mumpsz, a kanyaró, a rubeola vagy bármilyen könnyen terjedő betegség, amely komoly veszélyt jelenthet az egyén egészségére vagy akár életére nézve. De azt is megkérdezhetnénk, hogy a közösségünknek *kollektívaként* morális kötelezettsége-e kialakítani a nyájimmunitást, és hogy egyáltalán mit is jelent ez a közös felelősségvállalás. Ám ugyanígy rákérdezhetünk arra is, hogy az intézményeknek kötelessége-e olyan rendelkezések bevezetése, amelyek biztosítják azt, hogy kialakuljon a kollektív immunitás bizonyos betegségek ellen. Mivel alapvetően ezen kötelességek filozófiai visszaigazolására törekszem, az itt következő elemzés meglehetősen sokban támaszkodik majd filozófiai szakkifejezésekre.

Nem meglepő az, hogy az oltásokkal kapcsolatos döntések alapvetően három szinten (egyéni, közösségi és intézményi) születnek, így gyakran a szintek közötti értékkonfliktusokhoz vezetnek. Különösen akkor, amikor önmagunk vagy a gyerekeink beoltatása vagy azon rendelkezések legitimálása a tét, amelyek erre kényszerítenek minket. Itt rögtön felmerülhet az első etikai dilemma: a konfliktus, amely az egyén érdeke és autonómiája között feszül. A második, hasonló dilemma az egyén és a közegészségügy autonómiájának kérdésére koncentrál. Amennyiben az érveim elég alaposak, talán mindkét problémára találhatunk feloldást, és megtalálhatjuk bizonyos etikai kötelezettségek filozófiai visszaigazolását mindhárom itt vizsgált szinten. Mielőtt azonban erre rátérnék, hadd részletezzem azt a két etikai problémát, amit felvettem, tisztázva azokat a kihívásokat, amelyekkel szembe kell néznünk.

Hadd kezdjem az első problémával, azaz az autonómia és a legjobb érdek között feszülő potenciális konfliktussal. A gyermekek oltásával kapcsolatban azt gondolhatjuk, hogy az egyén viszonylag egyértelmű erkölcsi kötelessége a gyermekei beoltatása egészségük védelme érdekében: mivel a fertőző betegségek elleni védelem a gyerekek javát szolgálja, és a szülőknek kötelességük a lehető legjobbat biztosítani számukra – akkor legalábbis, ha ez nagyobb erőfeszítést nem igényel és a gyermek érdekét elég fontosnak tekintjük (ez a helyzet például az egészségmegőrzés és még inkább a túlélés biztosításának esetében). Sajnos azonban az a kérdés, hogy a gyerekek jól felfogott érdekei elég alapot jelentenek-e arra, hogy a szüleik számára erkölcsi kötelességgé váljon az oltások beadatása, jóval megosztóbb, mint elsőre gondolnánk. Például azért, ahogy ezt rövidesen látni fogjuk, mert bizonyos helyzetekben nem teljesen biztos az, hogy ténylegesen a gyerekek javát szolgálja az, ha beoltatjuk őket. Továbbá, még ha ez így is van, egy szülő gondolhatja úgy, hogy jogában áll autonóm döntéseket hozni a gyereke egészségéről és arról, hogy mit fecskendeznek a testébe. Mindaz, amit most elmondtam, még inkább érvényes

² A továbbiakban a „morális” és „etikus”, illetve a „kötelesség” és „felelősség” (amikor az előremutató felelősségről van szó) kifejezéseket felcserélhetőként használom.

a felnőttek esetében. Míg a gyerekek esetében érvelhetünk amellett, hogy a beoltatásuk elutasítása konfliktust generálhat a szülők autonóm döntéshozatali joga és a gyerekek legjobb érdeke között, a felnőttek esetében ugyanez a kérdés már nem tűnik ennyire problémásnak etikai szempontból. A kortárs liberális etika szerint legalábbis az önrendelkezés elvei és a testi integritáshoz való jog ellensúlyoznak bármilyen paternalisztikus megfontolást a cselekvőképes felnőtt legjobb érdekével kapcsolatban: ha a cselekvőképes felnőtt autonóm módon mellett dönt, hogy nem oltatja be magát, az a tény, hogy az oltás a javát szolgálná, nem feltétlenül implicálja azt, hogy a szóban forgó felnőttnek valóban be kell adatnia egy vakcinát, vagy hogy bárki is kényszerítheti őt erre. Ráadásul, ahogyan a gyerekek oltása esetében, ebben az esetben sem feltétlenül egyértelmű, hogy a vakcina beadatása a felnőttek legjobb érdekét szolgálná.

Mivel az utóbbi kijelentés többekben megütközést kelthet, engedjék meg, hogy elmagyarázzam. Természetesen a vakcinák előnyeit tagadók is egyetértenek abban, hogy a szülőknek erkölcsi kötelessége a gyerekeik egészségének védelme; azt azonban nem gondolják, hogy a vakcinák ezt biztosítják is számukra. Míg az oltásellenesek kétségtelenül túlbecsülik a vakcinák kockázatait, el kell ismernünk, hogy voltaképpen – bár más okokból, mint amiket ők rendszerint felhoznak – időnként előfordul, hogy az oltás valóban nem szolgálja egy gyerek legjobb érdekét. Hogy lehet ez? Még a hozzánk hasonló gondolkodásúak, akik elismerik a vakcinák előnyeit, sem tagadhatják azt, hogy az oltások néha mellékhatásokkal járhatnak, amelyek bizonyos esetekben meglehetősen súlyosak lehetnek. Több országban, így például az Egyesült Királyságban vagy az Egyesült Államokban³ is léteznek olyan kompenzációs alapok,⁴ amelyeket a vakcinák okozta testi károsodások ellensúlyozására hoztak létre – pontosan azért, mert a mellékhatások valós veszélyt jelentenek. A kanyaró, a mumpsz és a rubeola ellen védő MMR vakcina például anafilaxiás sokkot okozhat, a szezonális influenzaoltás pedig bizonyos – vitatott – adatok⁵ szerint Guillain-Barré-szindrómát (GBS), azaz egy olyan komoly autoimmun betegséget, amely a súlyosabb esetekben akár bénulással is járhat. Ezek a lehetséges mellékhatások persze nem feltétlenül jelentik azt, hogy a vakcinák nem biztonságosak és nem szolgálják a gyerekek érdekeit, tekintve, hogy a mellékhatások valószínűsége rendkívül alacsony, és az oltás előnyei jóval felülmúlják egy-egy fertőző betegség súlyos lefolyásának vagy akár halálos kimenetelének kockázatait. Az MMR vakcina esetén anafilaxiás reakció egymillió beoltottból egy esetben jelentkezik, ám figyelembe kell vennünk azt, hogy a kanyaró „olyan súlyos komplikációkkal járhat, mint a tüdőgyulladás vagy az agyvelőgyulladás. Ráadásul a kanyaró károsítja és gyengíti a teljes immunrendszert” és „az olyan magas jövedelmű régiókban, mint például Nyugat-Európa, a kanyaró évente 5000 esetből egyszer halálos kimenetelű, míg a szegényebb régiókban ez az arány egy a százhoz.”⁶ Mindent összevetve a tudományos közösségben széles körben elfogadott az a vélemény, hogy „az MMR vakcina sokkal biztonságosabb, mint a kanyaróval, mumpsszal vagy rubeolával való megfertőződés”.⁷

³ LOOKER-KELLY, 2011.

⁴ MELLO, 2008.

⁵ CDC, 2018a.

⁶ Oxford Vaccine Group, 2016.

⁷ CDC, 2018a.

Ugyanez igaz a szezonális influenza elleni vakcinára. Míg a GBS egy vagy két esetben jelentkezhetsz egymillió beoltott ember esetén, az influenzával való megfertőződés után gyakoribb (bár így is igen ritka). Az influenza esetén azonban évente 290,000 és 650,000 közöttire tehető a fertőzés következtében elhunytak aránya.⁸ Mindez tehát azt mutatja, hogy a kockázatok ellenére a vakcinák sokkal biztonságosabbak, mint az, ha nem oltatjuk be magunkat – tehát az egyén legjobb érdekét szolgálják. Ha kitör egy kanyarójárvány, sokkal biztonságosabb, ha beadatjuk a vakcinát saját magunknak és a gyerekeinknek a betegség ellen. Azonban van egy olyan küszöbérték a közösség átoltottságában, amely fölött a vakcinák által okozott szövődmények és az általuk megelőzhető betegségek kockázatai között minimálisra csökken a különbség. Amikor a populáció kellően nagy százaléka már át van oltva (legyen ez mondjuk 99,99%), annak a veszélye, hogy megfertőzünk, annyira alacsony lesz, hogy ezt már felülmúlja a vakcina által okozott lehetséges kockázat is. Általánosabban megfogalmazva: minél magasabb az átoltottság egy adott közösségben, annál kevésbé éri meg kockázatni az oltások lehetséges mellékhatásait; egy adott átoltottsági küszöbérték alatt pedig a vakcinák kockázatai lesznek jóval alacsonyabbak, mint a betegség által jelentett veszély. Az első esetben tehát a szülők azzal szolgálják leginkább a gyermekeik javát, ha *nem* oltatják be őket. Így, ha az oltásellenesek közössége megfelelően szűk, akkor nekik van igazuk abban – bár a rossz okok miatt –, hogy a gyerekek legjobb érdekeit nem az szolgálja, ha beadatják nekik a vakcinát bizonyos betegségek ellen.

Térjünk most át a második fent említett erkölcsi problémára, nevezetesen arra a konfliktusra, amely az egyén autonómiája és a közegészségügy érdekei között húzódik. Felhozhatjuk azt érvként, hogy az autonóm döntéseket, amelyek közé a testünk feletti rendelkezést is sorolhatjuk, a kárelv korlátozza: az én szabadságom nem abszolút, mások hasonló szabadsága korlátozza és az, hogy mások jogai nem sérülhetnek a viselkedésem által. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy ez az elv alkalmazható az oltások esetén is: nem áll jogomban dönteni arról, hogy beoltatom-e magamat vagy a gyerekeimet, mert ha ezt megtagadom, kárt okozok másoknak, akiket ezáltal a fertőzés veszélyének teszek ki. Azonban ez a helyzet bonyolultabb lehet, mint amennyire kezdetben tűnik. Például azért, mert néhányan visszautasíthatják azt, hogy az ő feladatuk lenne mások védelme a betegségek ellen. Nem magát az elvet vitatják, hanem esetleg azt, hogy ez az erkölcsi köteleességük lenne vagy azt, hogy erre akár jogilag, akár bármilyen állami kényszerítőeszközzel kötelezhetőek lennének. Visszajára fordíthatják a kárelvet és érvelhetnek amellet, hogy mások egészségének védelme az alapvető jogaikat sértheti (például a testünkhez és a testi integritásunkhoz való autonóm jogot). Továbbá – és a filozófia szemszögéből még érdekesebb módon – még ha egyesek el is fogadják azt, hogy egyéni morális köteleesség mások védelme a fertőző betegségekkel szemben, azt még mindig tagadhatják, hogy ezt az *egyéni* oltási kötelezettségre kellene alapozni. A kötelezettség lehet kollektív (erre később részletesen kitérek majd), de nem egyéni. Ennek magyarázata, hogy az egyén hozzájárulása a nyájimmunitás létrejöttéhez a vakcinák beadatása által elhanyagolható. Pontosabban megfogalmazva ez jelentheti azt – érvelnek –, hogy ott, ahol létrejött a nyájimmunitás, az egyén erkölcsi

⁸ WHO, 2018.

kötelezettsége arra, hogy beoltassa magát, gyenge, hiszen a megfertőződés kockázata nagyon alacsony, még akkor is, ha valaki nincs beoltva.⁹ Ezt megfordítva, néhányan pedig amellett érvelnek, hogy ott, ahol az átoltottság aránya alacsony, ha utilitarista perspektívából nézzük, az erkölcsi kötelezettség hangoztatásának nincs sok alapja, hiszen az egyén megfertőződésének kockázata egyébként is magas, még akkor is, ha az oltás mellett döntünk.¹⁰ Mindebből az következik tehát, hogy önmagunk beoltatásának erkölcsi kötelezettsége, amely a kárelv és a közegészségügy érdekeivel magyarázható, sokkal megosztóbb, mint azt első látásra gondolhatnánk.

Miután áttekintettük azokat a fő filozófiai és etikai problémákat, amelyek akkor merülhetnek fel, ha az erkölcsi kötelességeket az oltási hajlandóság kontextusában tárgyaljuk, térjünk rá az első két szintre, ahol ezeket a kötelezettségeket le kell fektetnünk: az individuum és a közösség szintjére.

Egészség, jogok és erkölcsi kötelezettségek

Mindannyiunknak van néhány *prima facie* joga. Ezek azok az ún. jogosultságok (*claim rights*), amelyek meghatározzák más emberek bizonyos *prima facie* kötelezettségeit. Ez a gyakorlatban például azt jelenti, hogy *prima facie* jogosultságunk van arra, hogy ne szenvedjünk el sérelmet másoktól, következésképpen másoknak *prima facie* kötelezettségük, hogy ne okozzanak nekünk kárt. Ez a *negatív jog* egy példája. A *negatív jogok* azok a jogok, amelyek *negatív kötelezettségeket* hoznak létre, tehát annak erkölcsi kötelezettségét, hogy valamitől megtartóztassuk magunkat, amely kárt okozhat másoknak, vagy amelynek hatására eleshetnek bizonyos javaktól. A pozitív jogok ezzel szemben pozitív kötelezettségeket hoznak létre, azaz olyan cselekedetekkel szemben támasztanak elvárásokat, amelyekből mások profitálhatnak, vagy amelyek megakadályozhatják azt, hogy kárunk származzon valamiből. Minden egyéb változatlansága mellett a pozitív kötelezettségek (és jogok) sokkal ritkábbak és sokkal könnyebb érvényt szerezni nekik, mint a negatív kötelezettségeknek (és jogoknak). Másképpen megfogalmazva, normális esetben morálisan inkább elítélendőnek számít az, hogy valakit szándékosan bántunk (tehát megsértünk egy negatív kötelezettséget), mint az, hogy valaki ugyanazon okok miatt kárt szenvedjen el, mert nem avatkoztunk közbe (megsértve egy pozitív kötelezettséget). A cselekvés és mulasztás közötti különbségtétel normatív relevanciájának indoklása az erkölcsfilozófia hatáskörébe tartozik, és az elemzés keretein kívül esik. Azonban, ha tartjuk magunkat ahhoz a megérzéshez, hogy a cselekvés és a mulasztás különbségének van bizonyos mértékű normatív relevanciája, érvelhetünk amellett, hogy mivel saját magunk vagy a gyerekeink beoltatása pozitív cselekedet, ezért erkölcsi szempontból ennek elmulasztása nem ugyanaz, mint amikor szándékosan okozunk kárt valakinek. Míg negatív kötelezettségünk tartózkodni az utóbbtól, akár érvelhetnénk úgy is, hogy nincs pozitív kötelezettségünk arra, hogy beadassunk egy vakcinát magunkat, vagy ha van is, ez korántsem olyan erőteljes elvárás. Az állítólagosan normatív különbségtétel a pozitív és negatív kötelezettségek

⁹ DAWSON, 2008. 171.

¹⁰ VERWEIJ, 2005. 329.

között különösen jól használható Jessica Flanigan híres analógiájának cáfolatára, amely párhuzamot vont a vakcinától való tartózkodás és a fegyverrel vaktában lövöldözés között.¹¹ Flanigan szerint – morális perspektívából szemlélve – a kétféle viselkedés hasonló, hiszen mindkettő veszélyezteti mások egészségét és életét. Tehát, érvelése szerint, a hatóságoknak jó okuk van arra, hogy betiltsák a lövöldözést és így azt is, hogy szankcionálják azt, ha valaki visszautasítja a vakcinát. Az analógiával szembeni ellenérvekként annak vitatói a pozitív és negatív köteleességek és jogok közötti különbségeket hozhatják fel: míg a vaktában lövöldözéssel egy negatív kötelezettség ellen vétünk, az oltás visszautasítása csupán azt jelenti, hogy nem cselekszünk mások érdekében, és ennek következményeként előfordulhat, hogy nem keletkezik pozitív jogunk vagy kötelezettségünk. Tehát, ebben a keretben szemlélve, az oltás elutasítását morális szempontból nem tekinthetjük egyenrangúnak azzal, hogy valaki szándékosan veszélyezteti mások egészségét vagy életét.

Felmerül azonban a kérdés, hogy megalapozott-e ez a cselekvés és mulasztás közötti különbségtételre építő válasz az oltásellenesek részéről. Nem feltétlenül gondolom így. Képzeljük el egy pillanatra, hogy akár egyetlen oltás visszautasítása olyan kockázatot jelenthet valakire nézve, mint a vaktában lövöldözés (később látni fogjuk, hogy ez a feltételezés már önmagában is problémás). Okkal tartózkodhatunk annak elfogadásától, hogy egy gyerek beoltatásának elmulasztása – mint a cselekvés hiánya – kevésbé rossz, mint cselekvő módon veszélyeztetni valaki egészségét vagy életét. Számos érvet is felhozhatunk amellett, hogy a gyerekek beoltatásának visszautasítása kevésbé rossz, mint az olyan cselekedetek, amelyek valaki egészségét és életét fenyegethetik. Több módon is indokolható, hogy a gyermekek beoltatásának elmulasztása egy erkölcsi kötelezettség beteljesítésének elmulasztását jelenti, még akkor is, ha ez egy pozitív kötelezettség. Végső soron tehát, Flanigan analógiájában lehet valami. Az az igazság, hogy a cselekvés/mulasztás megkülönböztetésének normatív kényszere, még akkor is, ha bizonyos körülmények között ösztönösen érvényesnek gondoljuk, nem *minden* esetben az. Egy lehetséges magyarázat arra, hogy miért vagyunk hajlamosak ösztönösen relevanciát tulajdonítani a cselekvés és mulasztás közti különbségtételnek – meglehetősen egyértelműen –, az, hogy könnyebb semmit nem csinálni, mint cselekedni. Tehát, amikor hasonló következményekkel számolhatunk, például a károkozás vagy a kár kockáztatása esetében, az a kötelezettség, hogy tartózkodjunk valamitől, amivel kárt okozhatunk, sokkal szigorúbbnak tűnik, mint az, hogy aktívan tegyünk a károkozás elkerüléséért: tehát minél egyszerűbb számomra az, hogy megelőzzek bizonyos veszélyeket, annál kevesebb kifogásom lehet arra, hogy elmulasztottam ezt a köteleiséget. Azonban abból, ha a cselekvés/mulasztás közötti különbségtételnek ösztönösen tulajdonított normatív kényszert valóban a cselekvés köteleiségének előbbre valószínűsítésével magyarázzuk, az következik, hogy minél egyszerűbb és minél kisebb kihívást jelent egy adott cselekvés, annak elmulasztása annál inkább értelmezhető a másoknak való szándékos károkozásként. Tehát, ha morális szempontból nézzük, a károkozás ugyanúgy értelmeződik, mint annak pusztán kockáztatása. Másképp megfogalmazva, abban az esetben, ha az a cselekedet, amivel

¹¹ FLANIGAN, 2014.

elkerülhetjük a másoknak való károkozást, számunkra viszonylag könnyű és nem kerül semmibe, a pozitív kötelességek morális értelemben ugyanolyanokká válnak, mint a negatív kötelességek. Így pedig, ha elmulasztjuk a cselekvést és ezáltal a pozitív kötelességünk teljesítését, ez erkölcsi szempontból a negatív kötelesség teljesítésének elmulasztásához válik hasonlatossá.

Az az elképzelés, amit az előbbieken részleteztem, sokkal egyszerűbben és ösztönösebben megfogalmazva a „segítségnyújtás elmulasztásaként” írható le: a segítségnyújtás pozitív kötelezettsége etikai és jogi szempontból ugyanannyira kényszerítő erejű lehet, mint a negatív kötelességek.¹² Most szorítkozzunk csak az etikai dimenzióra. Peter Singer híres gondolatkísérlete értelmében, amely szerint, ha látok egy tóban fuldoló gyereket és *viszonylag* kis árat jelent számomra, ha megmentem az életét (például az új cipóm tönkretételét), akkor morális kötelességem cselekedni¹³ még akkor is, ha ebben a bizonyos esetben pozitív és nem negatív kötelességről beszélhetünk. A gyerekek pozitív joga az, hogy megmentssem az életét, ha figyelembe vesszük, hogy számomra ez viszonylag könnyű, és nem fizetek érte nagy árat. Tim Scanlon a kötelező segítségnyújtás fogalmát még egyértelműbbé tette azzal, hogy abban az esetben, ha csupán kis áldozattal jár az, hogy valami rossz bekövetkezzenek elejét vegyem, akkor ez vitathatatlan kötelességem.¹⁴ Eszerint, eltérően a Singer által megfogalmazottaktól, nem kötelességünk akkor cselekedni, ha nagy árat fizetnénk valamiért, aminek a lehetséges kimenetele *viszonylagosan* nagyon rossz lehet. A továbbiakban, azért, hogy az általam felvázolt gondolatmenet minél kevésbé legyen kétségbe vonható, Scanlon kevésbé kényszerítő erejű tézisére alapozom az érveimet. Arra szeretnék rámutatni, hogy mivel az oltás viszonylag kis árat jelent az egyén számára, ám a betegségmegelőzés szempontjából rendkívül előnyös, ezért önmagunk beoltatása kötelező segítségnyújtásnak minősül, még akkor is, ha ez egy pozitív kötelesség, amelynek célja, hogy megvédjük a közösség sebezhetőbb tagjait. Ha elmulasztjuk az oltási kötelezettségünket és ez mások számára kockázattal jár, akkor ez, Flanigan analógiájának értelmében, épp olyan rossz, mintha a szándékosan ártottunk volna nekik vagy tettük volna kockára az egészségüket.

Itt azonban óvatosságnak kell lennünk. Ahogyan korábban megjegyeztem, az egyének hozzájárulása a nyájimmunitás kialakulásához elhanyagolható. Az igaz, hogyha egy beoltatlan ember megfertőz egy másikat, akkor ő vagy – gyerekek esetén – az érte felelősséggel tartozó felnőtt okozatilag és morálisan felelőssé tehető a másikkal való károkozásért.¹⁵ Arra is utaltam azonban, hogy ott, ahol már létrejött a nyájimmunitás, rendkívül alacsony a valószínűsége annak, hogy egy beoltatlan ember megfertőz egy másikat; és ott, ahol az átoltottság nagyon alacsony, az, hogy valaki nem oltatja be magát, nem igazán jelent szignifikáns különbséget a fertőzés kockázata szempontjából – ha ő maga nem is fertőz meg másokat, lesz olyan, aki igen, és a járvány elkerülhetetlen. Annak kockázata tehát, hogy egy beoltatlan egyénnel tényleg kárt okoz valaki másnak, akkor merülhet fel, ha egy közösségben

¹² SAVULESCU, 2007.

¹³ SINGER, 1972.

¹⁴ SCANLON, 1998. 224.

¹⁵ GIUBILINI ET AL., 2018.

az átoltottság egy bizonyos tartományba esik, amikor már nem is túl alacsony, de még nem elég magas. Csakis ezekben az esetekben merülhet fel a segítségnyújtás kötelezettsége és az oltás elfogadásához kötődő morális felelősség. Ha azonban annak az állításnak a feltételek nélküli megalapozását keressük, hogy bárkinek, aki esetében nem ellenjavallott az oltás, morális kötelezettsége beoltni magát, és nem csupán olyan esetekről beszélünk, amikor ez a kötelesség ahhoz a lehetséges kockázathoz kapcsolódik, hogy kárt okozunk-e valakinek, másfajta erkölcsi indoklást kell keresnünk. De létezik-e ilyen? Úgy vélem, hogy igen.

Induljunk ki abból, hogy az egyénnek jogában áll elvárni azt, hogy ne fertőzzék meg egy olyan betegséggel, amely ellen létezik védőoltás – ha ez a cél elérhető a vakcináció által. Ha valaki nem oltható be, vagy ha az adott vakcina nem elég hatékony egy adott egyén esetében (egyik vakcina hatásossága sem 100%), kinek a morális kötelezettsége az, hogy ne veszélyeztesse azt, aki védtelen? Előfordulhat az, hogy a bizonyos egyéni jogokhoz kötődő kötelezettségeket egyének nem, csak közösségek tudják teljesíteni. Ez a helyzet azzal az egészséghez való joggal is, amely értelmében elvárhatom, hogy védelmet élvezek a vakcinákkal megelőzhető fertőző betegségek ellen: mivel csak a nyájimmunitás tudja garantálni ezt a védelmet, így a kötelezettség, amelyről szó van, a nyájimmunitás elérésének kötelezettsége. Ez pedig csak kollektív felelősségvállalással teljesíthető.¹⁶ Ahogy Robert Goodin fogalmazott: „a kötelességek egyszerűen azért kollektivizálódnak, mert ez az egyetlen reális esélye annak, hogy be tudjuk őket teljesíteni”.¹⁷

A filozófiai irodalomban a kollektív felelősség kérdésének egyik klasszikus példája a Derek Parfit által leírt „ártalmatlan kínzók” (*harmless torturers*) esete, ahol minden kínzó csupán elhanyagolható módon járul hozzá az áldozatoknak okozott fájdalomhoz, azonban ez a fájdalom a kínzók magas száma miatt egyáltalán nem elhanyagolható.¹⁸ Egy ilyen esetben annak morális kötelezettsége, hogy ne okozunk fájdalmat, kollektív és nem individuális, hiszen a hipotézis szerint minden egyéni kínzó „ártalmatlan”. De mit jelent a kollektív felelősség? Ki vagy mi felelős érte, és mit jelent ez az egyéni kötelességek szempontjából? A továbbiakban ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására törekszem.

Együttes kollektív felelősség és nyájimmunitás

Milyen értelemben lehet felelős egy közösség vagy lehet kollektív morális kötelessége? Itt különösen azokra a kötelezettségekre gondolok, amelyek segítségével kialakítható a nyájimmunitás egyének strukturálatlan, laza közösségében, nem pedig azokra, amelyek strukturált és szervezett csoportokhoz kapcsolódnak, amelyeket akár egyéni cselekvőkhöz is hasonlíthatnánk.¹⁹ Tehát elvben és egy ideális világban a szóban forgó közösségbe a Föld teljes lakosságának bele kellene számítnia, hiszen a helyi kudarcok a nyájimmunitás elérésében veszélyeztethetik azok

¹⁶ GIUBILINI ET AL., 2018.

¹⁷ GOODIN, 1998. 55.

¹⁸ PARFIT, 1984. 81.

¹⁹ LIST-PETTIT, 2011.

életét egy adott területen, akik védtelenek a vírussal szemben. Ennek megfelelően egy ideális esetben annak a kollektív kötelezettségnek, amelynek az oltásokkal kapcsolatban is fel kell merülnie, Bill Wringer szavaival „globális kötelezettségnek” kellene lennie.²⁰ Azonban számos régióban, és különösen a fejlődő országokban, a vakcinákhoz való hozzáférés nagyon bonyolult és drága lehet. Tehát nem tűnik ésszerűnek elvárni azt, hogy azokban az országokban, ahol csak korlátozott számban érhetőek el oltások, az egyének ugyanazzal a kollektív morális kötelezettséggel rendelkezzenek a nyájimmunitás elérésére, mint más országok. A továbbiakban ezt észben tartva amellet érvelek, hogy bár a nyájimmunitás elérését célzó törekvések elvileg „globális kötelezettséget” jelentenek, az egyes régiók közötti különbségeket figyelembe véve csak azokra a területekre vonatkoztathatók, ahol az emberek könnyen hozzáférnek a vakcinákhoz.

Ha azonban feltételezzük, hogy igaz az, hogy a kötelezettségünk a nyájimmunitás elérésére való törekvés szempontjából nem lehet egyéni, ugyanígy problémás lehet amellet érvelni, hogy létezik egy olyan közösség, amelynek ezt fel kellene vállalnia. Néhányan, többek között Peter French,²¹ amellet érvelnek, hogy csak azokra a közösségekre lehet ilyen kötelezettségeket róni, amelyek rendelkeznek formális döntéshozói struktúrával. Ezek a csoportok belső rendszerük és döntéshozatali folyamataik miatt *ágenseknek* számítanak, és ekként kötelezettségeik is vannak.²² Azonban azoknak az egyéneknek a közössége, amelyben potenciálisan kialakítható a nyájimmunitás, teljesen véletlenszerű módon szerveződik. Nincs meg közöttük a szervezettségnek az a strukturált és formális módja, amely kollektív *ágenssé* tehetné a belőlük kialakuló csoportot. Ha pedig feltételezzük azt, hogy csak ágensek, tehát cselekvőképes egyének kötelezhetőek arra, hogy bizonyos módokon cselekedjenek, az a közösség, amely létrehozhatja a nyájimmunitást, nem rendelkezhet azzal a morális kötelezettséggel, hogy meg is tegye ezt, legalábbis nem ugyanabban az értelemben, ahogyan egy állam vagy vállalat kötelezhető arra, hogy előidézzon vagy megakadályozzon bizonyos következményeket. Tehát az, ha egy strukturálatlan csoportnak kollektív felelősséget tulajdonítunk, bizonyos értelemben metaforikus is lehet, mert viszonylag nehéz elképzelni, hogy ez hogyan is valósulhatna meg.

Néhányan azonban amellet érvelnek, hogy nem szükségszerű az, hogy egy csoportnak struktúrája és belső szervezete legyen ahhoz, hogy ágensként beszélhesünk róla és kollektív kötelezettségeket tulajdonítsunk neki. Sean Aas rámutatott arra, hogyha az egyének hajlandóak kivenni a részüket egy közös vállalkozásból, „*ahol megbizonyosodhatnak arról, hogy mások is hasonlóképp cselekszenek*”,²³ akkor mondhatjuk azt, hogy maga a közösség lép fel cselekvőként (nem pedig annak egyes tagjai), tehát a csoport felfogható ágensként és ilyen módon tulajdonítható neki kollektív kötelezettségek.²⁴ Azonban, attól függetlenül, hogy ez a pozíció filozófiai szempontból helytálló-e, az a közösség, amelyben kialakulhat a nyájimmunitás, ha kellő számú tagját beoltották, ebben az értelemben sem tekinthető

²⁰ WRINGER, 2014.

²¹ FRENCH, 1984.

²² Lásd például: PETIT, 2007; LIST-PETIT, 2007.

²³ AAS, 2015. 13.

²⁴ Uo.

ágensnek: az egyének ugyanis tipikusan nem azért döntenek amellett, hogy beoltassák-e önmagukat vagy a gyerekeiket, mert a többiek is így tettek – tehát itt Aas érvelése nem helytálló – azonban az, hogy mások beoltatták magukat, pszichológiai szempontból megnyugtató lehet, és az oltás beadatása melletti érvként szólhat.

Egy másik nézet szerint a kollektív kötelezettségeket leírhatjuk „közös kötelességként, amelyeket [egyéni] ágensek közösen bírnak”.²⁵ Például az, hogy kört formáljunk, magában foglalja azt az elvárást, hogy ez több ember közös erőfeszítése legyen, hiszen egyedül senki nem képes erre. Ez a nyájimmunitás elérésének jó analógiája lehet, hiszen ez is egy közös kötelesség. De milyen ágens vállalhat felelősséget a közös kötelezettségekért? Azok, akik amellett érvelnek, hogy a kollektív felelősség „közös kötelezettség”, úgy gondolják, hogy ezeket a kötelezettségeket mindazon egyének hordozhatják, aki részt tudnak venni a közös cselekvésben. Felix Pinkert szerint a „közös cselekvés [...] olyan dolgokat takar, amelyeket több ágens egyszerre végez, például egy kör formálása, attól függetlenül, hogy a szándékaik közösek-e vagy sem”.²⁶ Ez a definíció azonban problematikus: ahhoz, hogy kört formáljunk, szükségünk van egy közös célra, hiszen egy véletlenszerű csoportosulás nem fog létrehozni egy kört a csoport tagjainak véletlenszerű viselkedése nyomán. Még általánosabban megfogalmazva, nehéz belátni, hogy miként lehet valami „közös cselekvés” anélkül, hogy az adott csoportban ne fogalmazódna meg egy közös cél, tehát az a szándék, hogy egy kollektív vállalkozásban vegyenek részt, amelyből – a csoport tagjainak megegyezése nyomán – mindenki kiveszi a részét (ez egy nagyon leegyszerűsített definíciója Michael Bratman „közös szándék”-fogalmának).²⁷ Ahogyan azonban az előző bekezdésben említettem, a nyájimmunitás elérésére való törekvés nem foglalja magában a közösség tagjainak semmilyen közös szándékát, vagy a koordinált cselekvésre való törekvését. Ebben az értelemben tehát a nyájimmunitás kialakítása különbözik a közös cselekvéstől. Éppen ezért legalábbis problematikus azt állítani, hogy a kollektív kötelezettség a nyájimmunitás kialakítására konceptualizálható egy közös kötelezettségként abban az értelemben, ahogy az előbbieken összefoglaltam, ha igaz az, hogy közös kötelezettségeink csak akkor vannak, ha a közösség tagjai közösen cselekszenek, és ha igaz, hogy ez a közös cselekvés, például egy kör formálása, közös szándékot és koordinált erőfeszítéseket igényel az egyénektől.

Anne Schwenkenbecher közös cselekvéssel foglalkozó elmélete szerint ezek a cselekedetek egy „közös célt” feltételeznek és „közös hitet és információkat mások hozzájárulásáról ehhez a célhoz: azok, akik közösen cselekszenek, azért teszik, mert hisznek abban, hogy mások is köveszik a részüket a közös cél eléréséből”.²⁸ Ez nagyon hasonlít az Aas által megfogalmazottakra a kollektív ágensek létezésével kapcsolatban, akiknek kollektív kötelezettségeket tulajdoníthatunk. Azonban, ismételve az eddig elmondottakat, ki kell hangsúlyoznunk, hogy azok egyéni hozzájárulása a nyájimmunitás kialakításához, akik az oltás mellett döntenek, általában egyik itt

²⁵ PINKERT, 2014. 189.

²⁶ Uo., 191.

²⁷ BRATMAN, 1993. 106.

²⁸ SCHWENKENBECHER, 2013. 313.

részletezett megközelítés értelmében sem vesznek részt egy közös cselekvésben. Schwenkenbecher meggyőzően érvel amellett, hogy fontos különbség van azon esetek között, amikor olyan egyének vesznek részt közös cselekvésben, akik lehetnek a „közös kötelességek” alanyai, és az olyan esetek között, amelyek hasonlóak a nyájimmunitás eléréséhez, például a karbonlábnyom csökkentése, amelyhez arra van szükség, hogy az egyének nagy mértékben csökkentsék a saját széndioxid-kibocsátásukat (ugyanúgy, ahogy a nyájimmunitás eléréséhez szükség van arra, hogy sokan oltassák be magukat). Schwenkenbecher szerint „*a csoportokba szerveződő egyének közös cselekvése, akik csoportja nem értelmezhető ágensként, inkább kis vagy közepes méretben képes működni*”,²⁹ nem pedig nagyméretű csoportként. Tehát, még akkor is, ha a nyájimmunitás eléréséhez szükség van a közös cselekvésre, ezt szinte lehetetlen kivitelezni, mert az egyéneknek rendkívül nagy számban kellene együttműködniük. Továbbá, és ez különösen fontos, a globális felmelegedés következményeinek enyhítése vagy a nyájimmunitás elérése nem közös cselekvést igényel, hanem az egyéni cselekvések összességét. Az egyetlen helyzet, amelyben a globális felmelegedés hatásainak csökkentése vagy a nyájimmunitás elérése előfeltételezné a közös cselekvést, és ebből következően a közös kötelezettségvállalást, az lenne, ha a kollektív cselekvéshez hozzájárulók egy mozgalom tagjai lennének, vagy feltételezhetnénk, hogy közösen törekszenek arra, hogy elérjék a kívánt célt, és abban a hiszemben cselekszenek, hogy mások is kiveszik majd a részüket a közös cselekvésből. Ebben az esetben létezhet – írja Schwenkenbecher – egy hipotetikus szervezet, amit ő a „Polgárok a Klímaváltozás Mérsékléséért”³⁰ névvel illetett, de ezt esetünkben másképp is nevezhetnénk, például: „Polgárok a Nyájimmunitás Eléréséért”. Mivel ilyen szervezetek nem léteznek – bár joggal várhatnánk, hogy létezzenek – a dolgok mostani állása szerint nem lehet közös kötelességünk a klímaváltozás hatásainak mérséklése vagy a nyájimmunitás elérésére való törekvés. Tehát az a kollektív elvárás, hogy létrehozzuk a nyájimmunitást, nem konceptualizálható a „közös kötelezettség” egyik felfogása mentén sem.

Úgy tűnik tehát, hogy a nyájimmunitás elérésnek kötelessége nem lehet sem ténylegesen kollektív, hiszen a kollektív felelősség nem értelmezhető egyének laza kötődésű, strukturálatlan csoportjai esetén, sem pedig egyéni, hiszen egy egyén egyedül nem hozhat létre nyájimmunitást. És mégis, ha azt állítjuk, hogy az embereknek vannak bizonyos *prima facie* jogosultságai (különösen az ahhoz való jog, hogy védelmet élvezzünk a vakcinák által megelőzhető betegségekkel szemben), és ha a fertőző betegségek elleni védelem szükségszerű előfeltétele a nyájimmunitás létrehozása, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy van valaki vagy valamilyen entitás, amely morális szempontból felelőssé tehető ezért.

Néhány kutató amellett foglalt állást, hogy akkor, amikor van egy vonzó cél, azonban nincs mögötte egy tényleges szervezett és céltudatos közösség, mégis létezik egyfajta kollektív ágens, amely morális szempontból felelőssé tehető annak eléréséért. Egy ilyen kollektív ágens inkább vélt (*putative*), semmint valós³¹ – ennek jelentésére rövidesen kitérek. Azonban ez a tulajdonság nem jelenti azt, hogy ez az

²⁹ Uo., 321.

³⁰ Uo., 315.

³¹ MAY, 1998; ISAACS, 2011; ISAACS, 2014.

agens nem rendelkezik olyan vélt morális kötelezettségekkel, mint egy tényleges, cselekvőként értelmezhető közösség.

Egy pusztán vélt csoportos ágens egyének olyan véletlenszerű szerveződéséből jön létre, akik képesek lennének létrehozni egy szervezett és céltudatos csoportot olyan módon, ami világos és egyértelmű egy ésszerűen gondolkodó ember számára,³² tehát egy olyan közösséget, amely képes kollektív morális ágensként fellépni annak érdekében, hogy beteljesítsenek egy vélt kollektív kötelezettséget, vagy hogy elérjenek egy bizonyos eredményt.³³ Azonban nem minden véletlenszerű közösség vélt csoportos ágens is egyben. Az a cselekvéssorozat, amelyet a csoport végre akar hajtani, egyértelmű kell, hogy legyen az azt alkotó, ésszerűen gondolkodó emberek számára (annak érdekében, hogy a kollektíva vélt csoportos ágenssé válhasson, amelynek vélt kollektív kötelezettsége van), és egyben szükségszerű is ahhoz, hogy elkerülhető legyen bármilyen olyan paradox feltételezés, miszerint egyének *bármely* véletlenszerű csoportosulásának (mint amilyen például a közösség, amit én, aki Nepálban élek és egy barátom apja létrehozunk) tulajdoníthatunk vélt kötelezettségeket.³⁴ Ráadásul a vélt csoportos ágensek távol állnak a pusztán véletlenszerűen létrejövő közösségekről, mert az előbbi (az utóbbtól eltérően), képes saját magát szervezett csoporttá alakítani, és ennek megfelelően morális kötelessége csoportos ágenssé is válni.³⁵ Tehát kétféle morális kötelezettséget tulajdoníthatunk a vélt csoportos ágenseknek: egyrészt azt, hogy kötelességük saját magukat tényleges szervezett és célorientált csoporttá formálni, másrészt pedig azt, hogy olyan koordinált cselekvést kell végrehajtaniuk, amelynek során eléri az az eredményt, amit kötelességük beteljesíteni. Mikor egy pusztán vélt csoportos ágens nem képes szervezett csoporttá alakulni, azaz egy tényleges csoportos ágenssé annak érdekében, hogy beteljesítsen egy vélt kollektív kötelezettséget, akkor morálisan elítélhető és utólagosan felelőssé tehető a „kollektív tétlenségért”.³⁶

Egy példa segíthet megvilágítani azt, hogy miként válhatnak a vélt csoportos ágensek a vélt kollektív morális kötelezettségek hordozóivá. Gondoljunk a Tracy Isaacs által leírt „összehangoltan cselekvő járókelők”³⁷ (*coordinated bystanders*) estére: Isaacs példája értelmében négy járókelő hat gyereket lát egy tutajon egy vízesés felé sodródni. Az ésszerűen gondolkodók számára egyértelmű, hogy csak úgy menthetik meg a gyerekeket, ha összehangolják a cselekvést, hiszen egyedül senki nem lenne erre képes. Ilyen esetekben egyértelmű (az ésszerűen gondolkodó számára), hogy az egyéneknek közösen kell cselekedniük annak érdekében, hogy megmenthessék a gyerekeket, tehát egy cselekvő csoporttá kell alakulniuk. Arra a következtetésre juthatunk tehát, hogy ez a közösség egy *vélt* csoportos ágens, amelynek *vélt* kollektív kötelezettsége az, hogy közösséggé formálódjon a mentőakció sikeressége érdekében.

Isaacs szerint sok olyan ma tapasztalt kihívás, mint a szegénység, az éhezés vagy a klímaváltozás kollektív cselekvést igényel pusztán vélt csoportos ágensek

³² HELD, 1970; ISAACS, 2011. 153.

³³ ISAACS, 2014.

³⁴ ISAACS, 2011. 153.

³⁵ COLLINS, 2013.

³⁶ MAY, 1990.

³⁷ ISAACS, 2011. 144.

részéről.³⁸ Ha feltételezzük, csakis az érvelés kedvéért, hogy ez igaz, akkor felmerül a kérdés: beleérthetjük a vélt csoportos ágensek kategóriájába az egyének csoportját, akik meg tudnák előzni a fertőző betegségek terjedését a nyájimmunitás létrehozásával? A válasznak nemlegesnek kell lennie: amire szükség van annak érdekében, hogy kialakuljon a nyájimmunitás, az ugyanis az egyének együttes cselekvése a koordinált csoportos cselekvés helyett. A nyájimmunitás csak úgy érhető el, ha az egyének kellően nagyszámú csoportja együttesen cselekszik. Tehát, akkor is, ha Isaacs amellett érvel, hogy az egyéb globális problémák, amelyek hasonlóak a nyájimmunitás elérésének problematikájához, például a klímaváltozás, felvetik a vélt kollektív kötelezettségek kérdését, végkövetkeztetésként azt fogalmazhatjuk meg, hogy ez a vélt csoportos ágenseknek tulajdonított fogalom szintén alkalmatlan annak a kollektív kötelezettségnek a leírására, ami a nyájimmunitás elérésének felelősségét jelenti.

Az eddigiekben láttuk tehát, hogy a kollektív kötelezettségek strukturált csoportoknak tulajdonítása közös kötelezettségekként vagy vélt kollektív kötelezettségekként, nem alkalmazható egy olyan kollektív kötelezettség esetében, amely egyének olyan csoportját feltételezi, akiknek hatalmában áll, és akiknek fel kellene vállalniuk a nyájimmunitás elérésére való törekvést. El kell-e fogadnunk azt, hogy egyetlen létező, kollektív kötelezettséggel kapcsolatos elképzelés sem alkalmazható a nyájimmunitáshoz fűződő kötelezések kérdésére, és ebből következően nem lehet pozitív morális kötelezettségünk arra, hogy megpróbáljuk elérni a közös célt, feltéve, hogy nincs senki, akinek ezt a kötelezést tulajdoníthatnánk? Úgy tűnik, hogy a válasznak igenlőnek kell lennie. Azonban, ha ez így van, az egyetlen lehetséges alternatíva a kollektív kötelezettség értelmezésére az, amely szerint a nyájimmunitás elérésének kötelessége csupán az együttes cselekvés kontextusában értelmezhető, azaz *minden* olyan egyénnek egy adott közösségben, aki képes arra, hogy hozzájáruljon ennek a közös tehernek a viseléséhez, morális kötelessége a közös célért cselekedni. Önmagában azonban ez a koncepció is problematikus, hiszen ebben az esetben olyan egyéneknek tulajdonítunk morális felelősséget, akik, akkor is, ha teljesítik a kötelességüket, nem járulnak hozzá szignifikánsan a közös cél eléréséhez.

Úgy tűnik tehát, hogy egy leküzdhetetlen konceptuális problémával állunk szemben, amelynek azonban releváns gyakorlati vonatkozásai is vannak: sem az egyéneknek, sem a közösségeknek nem tulajdoníthatunk morális felelősséget a sebezhető egyének fertőző betegségek elleni védelmével kapcsolatban, tehát, úgy tűnik, senkinek nincs morális kötelezettsége arra, hogy beoltassa magát. Ezek a kérdések azonban mégsem áthághatatlanok. A következőkben a kollektív és egyéni kötelezettségek metafizikai és etikai szempontú értelmezése során arra keresem majd a választ, hogy az egyéneknek miért kötelessége mégis hozzájárulni a nyájimmunitás eléréséért tett erőfeszítésekhez akkor is, ha ez a hozzájárulás nem tekinthető szignifikánsnak.

Itt szeretnék bevezetni egy új címkét e sajátos kollektív morális kötelezettségnek a leírására, amelynek a nyájimmunitásra való törekvéseket kell jellemeznie. Az *együttes kollektív kötelezettség* (*aggregate collective obligation*) fogalmát fogom

³⁸ ISAACS, 2014. 43.

használni azért, hogy a „kollektív” itt használt értelmének „deflációs” jellegét hangsúlyozzam, tehát azt, hogy a szóban forgó kollektívát nem szabad egy független entitásként értelmeznünk, amely nem egyszerűsíthető le az azt alkotó egyének együttesére. Másképp fogalmazva, a közösségeknek köteleességük a nyájimmunitás elérésére való törekvés akkor, ha a kollektív kötelezettség a csoportot alkotó egyének *együttes* cselekvésének köszönhetően teljesül. Egy alternatív, bár kevésbé szemléletes megközelítést alkalmaz az együttes kollektív kötelezettség fogalmához az általam is használt értelemben Gunnar Björnsson.³⁹ Björnsson szerint a nyájimmunitás elérésére való törekvés kötelezettségében bizonyos egyének „alapvetően osztoznak”. Az ilyen típusú kötelezettségek azok, amelyeket olyan csoportoknak tulajdoníthatunk, amelyek képesek arra és el is várható tőlük, hogy bizonyos eredményeket az egyének együttes cselekvése, semmint koordinált csoportos cselekvés segítségével érjenek el. Ahogyan Björnsson fogalmaz, „*az együttes kötelezettségek nem szükségszerűen közös cselekvésre kényszerítő köteleességek*”⁴⁰ és „*beteljesíthetők anélkül, hogy bármilyen koordinált vagy közös cselekvés megvalósulna a felek között*”.⁴¹ Azaz az együttes kötelezettség teljesíthető olyan módon, hogy egy csoport bizonyos tagjai annak érdekében, hogy elérjenek egy közös célt, például a nyájimmunitást, bizonyos viselkedésmódokat követnek. Feltételezhetjük tehát, hogy létezik vagy közös vagy együttes kollektív kötelezettség arra, hogy törekedjünk a nyájimmunitás elérésére.

A következő kérdés, amellyel foglalkozni szeretnék, arra irányul, hogy metafizikai olvasatban mit jelent ez a közös kötelezettség az egyén köteleessége szempontjából, valamint az etikai dimenzióra, nevezetesen arra, hogy miért fordítható le a kollektív felelősség egyéni felelősségre egy csoport *minden* tagja esetében.

A kollektívától az egyéni felelősségig: metafizikai érvek

Az eddigiekben lefektettük egy közös vagy együttes kollektív felelősség elméleti alapjait a nyájimmunitással kapcsolatban. A következő kérdés, amire választ kell találnunk az az, hogy egy ilyen kollektív kötelezettség mit implikál az egyéni kötelezettségek szempontjából. A legtöbb érv a laza kötődésű csoportok kollektív kötelezettsége, valamint a kollektív és az egyéni felelősség kapcsolata mellett leírható metafizikai síkon: mit tesz egy kötelezettséget „kollektívvá”, és a közösséget alkotók szempontjából mit jelent a kollektív és az egyéni felelősség közötti kapcsolat? A következőkben a teljesség igénye nélkül áttekintem a kollektív kötelezettségek néhány metafizikai koncepcióját és az egyéni felelősséghez való viszonyukat, majd ezeket a megfontolásokat a nyájimmunitás elérésének kérdésére és az egyén ebben játszott szerepére alkalmazom.

Kezdjük a „csapdába került ember” esetével, amit Virginia Held írt le 1970-ben.⁴² Az általa felhozott példa szerint három járókelő észrevesz egy embert, aki

³⁹ BJÖRNSSON, 2014.

⁴⁰ BJÖRNSSON, 2014. 109.

⁴¹ Uo., 109–110.

⁴² HELD, 1970.

egy összeomlott épület alá szorult, és akinek meg tudják menteni az életét, ha eltávolítják azokat a gerendákat, amelyek fogva tartják. Azonban nem képesek szervezeten cselekedni és közösen eldönteni, hogy melyik gerendát távolítsák el elsőként; ennek következtében a csapdába került ember meghal. Held szerint a három ember azonban morálisan felelősségre vonható azért, mert nem voltak képesek szervezett cselekvéssel megmenteni a bajba került ember életét. Held azért hozza ezt a példát, hogy rámutasson: a kollektív felelősségnek egyszerű megoszlása van a véletlenszerűen szerveződő csoportok tagjai között, tehát ebben az esetben minden szereplő egyformán felelős a vállalkozás sikertelenségéért. Ahogy Held fogalmaz: „*ha a random módon szerveződő R morálisan felelős azért, hogy végrehajtsa A cselekedetet, akkor R minden tagja felelős A sikertelenségéért, bár, talán, jelentősen eltérő mértékben*”.⁴³ Held a disztributív kollektív felelősség elvét múltbeli esetekre alkalmazza. Azonban ugyanez az elv alkalmazható a jövőbe tekintő morális felelősség, tehát a morális kötelezettségek esetén. Gondoljuk vissza a Tracy Isaacs által leírt „összehangoltan cselekvő járókelők” esetére.⁴⁴ Isaacs szerint a vélt kollektív felelősség „*ugyanolyan rendszerező és közvetítő szereppel bírhat az egyéni cselekedetek szempontjából, mint a tényleges kötelezettség*”.⁴⁵ Ilyen esetekben (az ésszerűen gondolkodó ember számára) világos, hogy egy csoportnak mit kell tennie annak érdekében, hogy megmentse a példájában bemutatott tutajon hanykolódó gyerekeket, tehát a csoportos ágensnek vélt kollektív kötelezettsége van, és – Isaacs érvelése szerint – minden egyénnek morális kötelezettsége, hogy kivegye a részét a cselekvésből⁴⁶ annak érdekében, hogy a csoport beteljesítse a vélt kollektív kötelezettségét. Ahogy ő fogalmazott: „*ez a vélt kollektív felelősség [...] a kezdőpontja a hídépítésnek az egyéni hozzájárulás látszólagos jelentéktelensége és a kollektív felelősségvállalásban játszott szerep új felfogása között*”.⁴⁷

Elfogadhatjuk tehát, hogyha kollektív kötelezettségről beszélünk a nyájimmunitás kapcsán, a szóban forgó kollektív kötelezettség, ahogy azt korábban kifejtettem, nem vélt, hanem megosztott, de együttes. Azonban Isaacs érvelése szerint a kollektív és az egyéni felelősség közötti kapcsolat nem azt veszi figyelembe, hogy a tárgyalt kötelezettség vélt-e, hanem azt a kapcsolatot, amely a kollektív cselekvés által elérhető cél és az egyének arra irányuló kötelezettsége között fennáll. Tehát ugyanaz az elv, amely a kollektív és az individuális kötelezettségek közötti kapcsolat megteremtését elősegíti, alkalmazható az együttes kollektív kötelezettségek esetén is. Egy másik, a nyájimmunitás létrehozására irányuló törekvéshez hasonló példa lehet az, amikor az egyén nem járul hozzá a globális felmelegedés elleni küzdelemhez például azzal, hogy nem ül autóba és vezet csak a szórakozás kedvéért. Egy hasonló cselekedet felelősségre vonhatóvá teszi az egyént, hiszen „*nem veszi ki a részét a közös erőfeszítésből, amely segítségével a globális felmelegedés problémája megoldható lenne*”.⁴⁸ Ebben az esetben a cselekvés ugyanúgy kollektív, mint a nyájimmunitás esetében: a „kollektív” cselekvés egyének együttes cselekedeteiből áll

⁴³ Uo., 480.

⁴⁴ ISAACS, 2011; ISAACS, 2014.

⁴⁵ ISAACS, 2011. 150.

⁴⁶ Uo., 151.

⁴⁷ Uo., 151–152.

⁴⁸ Uo., 151.

össze. Isaacs szerint az, aki nem járul hozzá a közös cél eléréséhez, „morálisan nem felmenthető, hiszen egy ilyen cselekedet közbenjárásként lenne értelmezhető a globális felmelegedés problémájának megoldásában”.⁴⁹ Pontosabban fogalmazva, ez a „közbenjárás” a közös vagy együttes kollektív kötelezettséget jelenti a globális felmelegedés megoldásában. Ebből az analógiából kiindulva mondhatjuk tehát azt, hogy a nyájimmunitás kialakításához való hozzájárulás elmulasztása azzal, ha nem oltatjuk be magunkat, ugyanígy védhetetlen morális szempontból. Úgy tűnik tehát, hogy az eddig elmondottakkal megalapoztuk nem csupán a nyájimmunitás létrehozására irányuló közös vagy együttes kollektív kötelezettség formáját, hanem az egyéni hozzájárulás kötelezettségét is. Ahogy Isaacs fogalmaz, az a tény, hogy „valaki egy olyan közösség tagja lehet, amely hatékonyan léphet fel egy probléma megoldása érdekében, hatással lehet egy ember egyéni morális kötelezettségeire”.⁵⁰

Térjünk rá most a kollektív és egyéni kötelezettségek közötti kapcsolat egy másfajta metafizikai magyarázatára a Bill Wringe által megfogalmazottak mentén. Wringe szerint a strukturálatlan, laza kötődésű csoportok kollektív kötelezettségei magyarázó erejüket tekintve és ontológiailag sokkal alapvetőbbek, mint a közösséget alkotó egyének kötelezettségei: az utóbbi magyarázatként szolgálhat az előbbi létezésére. Wringe megfogalmazása szerint „a morális fenomenológia része, hogy A és B egyéni kötelezettségei megmagyarázhatók a kollektív kötelezettségekkel és A és B egy adott közösségen való tagságával”.⁵¹ Máshol Wringe amellett foglal állást, hogy „elfogadhatónak tűnik az az állítás, hogy azoknak a közösségnek a kötelezettségei, amelyekhez tartozom, valós befolyással bírhatnak a döntéseimre (vagy inkább relevánsnak lehetnek a döntéseim szempontjából) azzal kapcsolatban, hogy miként döntök egy olyan esetben, amely közösségi együttműködést kíván”.⁵² A kollektív és individuális kötelezettségek közötti kapcsolatok megmagyarázhatók, ahogy Wringe⁵³ is teszi, a kötelezettségek alanyainak és címzettjeinek megkülönböztetésével. Alanynak tekinthetők azok, akikre a kötelezettség vonatkozik; ezek lehetnek közösségek, például az a csoport, amely felelős a nyájimmunitás kialakításáért. A kollektív kötelezettségek címzettjei azok, akik mérlegelésre való képességét befolyásolja a kollektív kötelezettségek léte, azaz a közösségek olyan tagjai, akik azáltal, hogy beoltatják magukat, hozzá tudnak járulni a nyájimmunitás kialakításához. Ebben az olvasatban a kollektív kötelezettségek egyéni címzettjei „olyan cselekedetek végrehajtásáért lesznek felelősek, amelyek segítségével végrehajtható a kollektív kötelezettség”.⁵⁴ Ha ezt kiterjesztjük a közös vagy együttes kötelezettségekre, mondhatjuk, hogy például azon közösségeknek a tagjainak, akik a nyájimmunitás kialakításáért felelősek mint a kötelezettség címzettjei, be kell oltatniuk magukat a közös cél érdekében.

Wringe a következőképpen formalizálta a kollektív kötelezettségek az egyéniékre való „globális ráépülésével” kapcsolatos elméletét:

⁴⁹ Uo.,151.

⁵⁰ ISAACS, 2014. 57.

⁵¹ WRINGE, 2016. 485.

⁵² WRINGE, 2010. 226.

⁵³ WRINGE, 2016. 224–225.

⁵⁴ WRINGE, 2010. 227.

„Ha egy adott helyzetben kollektív C-nek teljes kötelezettsége van Phi-vel szemben, akkor a C bármely M tagjához és a tagok esetleges cselekedeteinek S összes halmazához C-ből, amely együttes cselekvés esetén Phi C általi végrehajtását jelentené, ha S magában foglalja, hogy M A-t csinálja, akkor M-nek pro tanto kötelessége A-t cselekedni abban az esetben, hogyha

- a) *C más tagjai végrehajtják vagy valószínűleg végre fogják hajtani az S-ben rájuk osztott feladatokat abban az esetben, ha M A-t teszi;*
- b) *az, hogy M A-t cselekszi önmagában nem teszi kevésbé esélyessé azt, hogy C végrehajtja Phi-t.*⁵⁵

A megfogalmazás talán túlságosan is bonyolult, azonban némi erőbefektetéssel láthatjuk, hogy miként alkalmazható, ha a „phi”-t behelyettesítjük a nyájimmunitás elérésére, „A”-t pedig arra, hogy beoltatjuk önmagunkat. Az a tény, hogy az egyéni hozzájárulások jelentik az egyetlen *eszközét* annak, hogy a közösségek teljesítsék a kötelességeiket,⁵⁶ azt sugallja, hogyha egyszer meghatároztuk ezeket a kötelezettségeket, azok az egyént közös cselekvésre sarkallják: nincsen más út, csak ha minden egyén kiveszi a részét a közös cselekvésből,⁵⁷ ezt akár „eszköz-érvnek” is nevezhetjük.

Azonban azok a metafizikai magyarázatok a kollektív és az egyéni felelősség közötti kapcsolat vonatkozásában, amelyeket az eddigiekben részleteztem, nem foglalkoznak azzal a kérdéssel, s különösképp választ nem adnak rá, hogy a közös vagy együttes kötelezettségek miért generálnak olyan felelősséget, amelyben az egy közösség *minden egyes* tagjának osztoznia kell. Ez a kérdés különösen akkor válhat kényelmetlenné, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az egyének beoltása aligha járulhat hozzá a szükséges nyájimmunitás eléréséhez. A kérdés megválaszolása érdekében szükséges tehát etikai szempontokat is bevonni a vizsgálatba; erre a következő részben tesztek kísérletet.

A kollektívától az egyéni felelősségig: etikai érvök

Bizonyos esetekben az, ha mindenki hozzájárulna a közös erőfeszítéshez, túlkompensációhoz vezetne. Ez tehát kissé megingathatja azt az állítást, miszerint minden egyes embernek morális kötelessége hozzájárulni a közös célhoz. A nyájimmunitás elérésre való törekvés pontosan egy ilyen eset. Lehetségesnek tűnik tehát megkérdőjelezni az előbbieken bemutatott érvelést, nevezetesen azt, hogy a kollektív kötelezettség a nyájimmunitás elérésére az egyénre önmaga beoltásának kötelezettségét rója. Felix Pinkert szerint az egyéni kötelezettségeknek az a felfogása, amely szerint *„mindenkinek hozzá kell járulnia”* a közös cél eléréséhez, a kollektív kötelezettségek kontextusában *„azt implikálja, hogy akkor is erőfeszítést kell tennünk, ha ezt nem teszük meg elegen; ilyen értelmetlen cselekedetet azonban hiába is várnánk. Ha ennél átgondoltabban fogalmazzunk, mondhatjuk, hogy »hozzá kell járulnod akkor, ha elegen*

⁵⁵ WRINGE, 2016. 488.

⁵⁶ Uo., 489.

⁵⁷ WRINGE, 2014. 180.

járulnak hozzá», mert látjuk, hogy mindenki felmenti magát a kötelezettség alól, ha senki nem járul hozzá a közös cél eléréséhez” – ez azonban abszurdnak tűnik.⁵⁸

Isaacs szerint az a tény, hogy az egyéni hozzájárulás nem tekinthető szignifikánsnak a globális felmelegedés szempontjából, nem jelenti azt, hogy az egyénnek ne lenne felelőssége cselekedni annak érdekében, hogy megelőzzük azt.⁵⁹ Ugyanez igaz lehet, ha Wringer a kollektív és individuális kapcsolatáról megfogalmazott elméletét alkalmazzuk a nyájimmunitás esetében. Feltételezhetjük, hogy Isaacs és Wringer ugyanazt állítanák az egyén szerepéről ebben a kérdésben: nevezetesen azt, hogy minden ilyen esetben a kollektív kötelezettség határozza meg az egyént. De miért lenne az egyénnek morális kötelessége az, hogy kivegye a saját – minden bizonnyal irreleváns – részét a közös jóért való cselekvésből? Valamit még hozzá kell tennünk mindehhez annak érdekében, hogy megfelelő magyarázattal szolgálhassunk arra a kérdésre, hogy miként származhat az egyén kötelezettsége arra, hogy megtegye a maga jelentéktelen hozzájárulását a közös cél érdekében egy közös vagy együttes morális kötelezettségből. A következő részben a kirakós eddig hiányzó darabját fogom a helyére illeszteni, feltárva az azzal kapcsolatos etikai megfontolásokat, hogy a közösség terhein hogyan tud enyhíteni a kollektív, közös vagy együttes cselekvés kötelezettsége.

El kell ismernünk, hogy még Björnsson alapvető közös kötelezettségeket taglaló elméletében is problémás a kollektív (közös) és egy csoport tagjainak egyéni kötelezettségei közötti kapcsolat tárgyalása. A közös kötelezettség egy általa leírt példája annak a három embernek az esete, akik a csónakjaik festése közben használt oldószerrel szennyeznek egy tavat, ezzel elpusztítva az ott élő halakat. A halakat csak akkor lehetne megmenteni, ha legalább kettőjük felhagyna az oldószer használatával, ám akkor nem, ha csak az egyikük. Björnsson szerint ebben az esetben a szennyezés megfékezésének közös kötelezettségéről beszélhetünk, hiszen annak megállítására csak azok az egyének képesek, akik egy bizonyos (kártékony) módon viselkednek és közös szándék mentén, koordinált cselekvéssel kellene fellépniük annak érdekében, hogy elérjék a kívánt célt. Hasonlóan a nyájimmunitás elérésére való törekvéshez, az itt vázolt példa egy olyan helyzetet jelent, amikor a kívánt cél elérése nem egyedül az egyén cselekedetein múlik, hanem azon, hogy mit tesznek a közösség további tagjai: egyetlen ember hozzájárulása önmagában ugyanis nem elegendő ahhoz, hogy a célok beteljesüljenek. Hasonló esetekben ellentmondás feszül „a közös kötelezettséget előidéző okok és az egyéni hozzájárulás motivációi között”.⁶⁰ A közös felelősség itt bemutatott példája „rávilágít arra, hogy egy csoportnak akkor is vannak kötelezettségei, ha az egyéni cselekvőnek nem kötelessége hozzájárulni”.⁶¹ Azaz, ha csupán a kollektív kötelezettség metafizikai koncepciójára és annak egyéni kötelességhöz fűződő viszonyára támaszkodunk, könnyen olyan helyzetben találhatjuk magunkat, amelyben a kollektív felelősség a nyájimmunitás elérésére nem elég ahhoz, hogy szavatolja az egyéni felelősség létét.

Ha mindez igaz, akkor külön érvekre van szükség annak magyarázatához, hogy a közös kötelezettségek miért hoznak létre egyéni felelősséget a közösség tagjai

⁵⁸ PINKERT, 2014. 189.

⁵⁹ ISAACS, 2011. 151.

⁶⁰ BJÖRNSSON, 2014. 108.

⁶¹ Uo., 118.

számára, akiknek lehetőségében áll kialakítani a nyájimmunitást. Az állásfoglalásom meglehetősen egyszerű és egyenes lesz, arra a méltányossági szempontra alapozva, amit a terhek viselésének közös vagy együttes kötelezettségei magukban foglalnak. Ha feltételezzük, hogy létezik egyfajta kollektív kötelezettség arra nézve, hogy együttesen érjünk el egy kívánt célt, akkor azt is feltételeznünk kell, hogy ennek nyomán születnek olyan egyéni köteleességek is, amelyek véghezvitele hozzátartozik a közös vagy együttes kötelezettségeink teljesítéséhez. Vagy, ahogyan már korábban említettem, ez az egyetlen eszköz a kezünkben arra, hogy elérjük azt. Tehát a nyájimmunitás kialakításának kollektív kötelezettsége bizonyos mértékű „terhet” ró ránk, amelynek értelmében bizonyos számú egyénnek vállalnia kell az oltást. Azért nevezem „tehernek” az oltást ebben a kontextusban, mert sokan ellenzik azt, és a vakcináció valóban jelent bizonyos mértékű kényelmetlenséget (fájdalom az oltás helyén, az orvos felkeresése, a vakcina ára vagy a kisebb mellékhatások kockázata stb.). Mindezek mellett azonban azt is észben kell tartanunk (és ez a fő szempont), hogy az oltások hasznosak is az egyének számára, hiszen immunissá válnak bizonyos fertőző betegségekkel szemben. Összegezve tehát, az oltás igen kismértékű és minden bizonnyal elviselhető terhet jelent az egyén számára, amit ellensúlyozhatnak az előnyök. Bárhogyan is legyen, a szempontunkból releváns kérdés az, hogy ezeket a terheket miképpen kellene elosztani a közösséget alkotó egyének között, akiknek morális kötelessége a nyájimmunitás eléréséhez való hozzájárulás. Annyi bizonyos, hogy ezeket a terheket *igazságosan* kell elosztani, ám ésszerűen kell eljárunk abban a tekintetben, hogy az igazságosságnak milyen mértékben tulajdonítunk szerepet egy olyan kérdésben, amikor a közjó érdekében osztjuk el a kérdéses terheket. Az *igazságosságnak* tehát ebben az esetben azt kell jelentenie, hogy mindenki a képességeihez mérten veszi ki a részét a közös cselekvésből, annak figyelembevételével, hogy az egyéni cselekvés milyen súllyal esik latba a kívánt cél elérése szempontjából. Azaz, az igazságosság elvének érvényesítéséhez szükség van arra, hogy mindenki olyan módon cselekedjen, ahogyan képességei azt engedik a kollektív kötelezettség teljesítése érdekében. A nyájimmunitás kialakítása esetében az egyéni kötelesség arra, hogy ezt a terhet elfogadják, azokra a csoportokra vonatkozik, akik számára nem ellenjavallt az oltás, és nem túl fiatalok vagy idősek ahhoz, hogy beoltsák őket.⁶²

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy igazságtalan lenne elvárni azoktól, akik önhibájukon kívül nem részesülhetnek oltásban, hogy hozzájáruljanak a nyájimmunitás eléréséhez. Ez a kérés azért sem lenne igazságos, mert az a terhelés, amit ezeknek az egyéneknek viselniük kellene, jóval nagyobb lenne, mint az, amit más – egészséges, megfelelő korú – oltandó személyeknek. Az immunhiányos állapottól szenvedő, a vakcinákra allergiás, túl fiatal vagy túl idős egyéneknek nincsen igazságosság-alapú morális kötelezettsége arra, hogy hozzájáruljon a nyájimmunitás kialakítására való kollektív törekvéshez. Valójában ők azok, akiket a többségnek meg kell védenie a fertőző betegségek fenyegetésétől a közösség áttoltottságával.

Az igazságosság jelenti tehát a hiányzó láncszemet az együttes és az egyéni felelősség között: az igazságosság követelménye az, amely előmozdíthatja azt, hogy a kollektív kötelezettség egyéni kötelezettséget hozzon létre. Mivel az

⁶² GIUBILINI ET AL., 2018.

igazságossággal kapcsolatos elképzelések jelentős része nem a cselekedeteink másokra gyakorolt hatására, hanem javak és költségek elosztására koncentrálnak, ezért a kapcsolódó érvek megalapozzák az egyén kötelezettségét az oltás felvételére még akkor is, ha az ebben a konkrét esetben elhanyagolható szerepet játszik az átoltottság vagy a kockázat csökkentése szempontjából.

Egyetlen nyitott kérdéssel azonban még foglalkoznunk kell, nevezetesen azzal, hogy az oltással kapcsolatos döntések gyakran nem felnőttek, hanem gyerekeknek életére vonatkoznak, az pedig, hogy gyerekeknek igazságosság-alapú morális kötelezettségeket tulajdonítsunk, problematikusnak tűnik. Értelemszerűen kompetens morális cselekvőnek kell lennünk ahhoz, hogy egy morális kötelezettség alanyai lehessünk, és a gyerekeket nem tekinthetjük annak abban a korban, amikor a legtöbb oltásra ajánlott számukra: egyszerűen nincsenek még annak a tudásnak a birtokában, amely segítségével felelős döntéseket hozhatnának. Vannak azonban különbségek: a meningococcus A, C, W és Y csoportjai elleni oltás 12 éves korú gyerekek számára ajánlott, akik esetében már elmondhatjuk, hogy morális ágensekként lépnek fel és morális kötelezettségek alanyai is lehetnek. Ezekben az esetekben az oltás egyéni morális kötelezettsége már a gyerekek esetében is érvényes lehet. De mi a helyzet a fiatalabb gyerekekkel és a csecsemőkkel? Ebben az esetben nem az oltás felvételének, hanem a gyerekeink beoltatásának morális kötelezettségével nézünk szembe. Mivel a kisgyerekek nem tehetők felelőssé a cselekedeteikért, a szülőknek kell felelősen eljárniuk: a szülőknek van igazságosság-alapú felelősségük abban a kérdésben, hogy a gyerekük beoltatásával hozzájárulnak-e a nyájimmunitás kialakításához. Azonban a szülők nem minden morális kötelezettsége szolgálja egyúttal a gyerekek legjobb érdekét is: erre jó példa az oltás kérdése. Bár a gyerekek beoltatása igen gyakran ezt is magában foglalja, ebben az esetben nem a legjobb érdekeikért, hanem a társadalommal szemben tanúsított felelősségünk által hajtva cselekszünk. Ahogy a szülőknek kötelessége döntéseket hozni a gyerekeik helyett, és ezt gyakran meg is teszik, úgy morális döntéseket is hozhatnak helyettük; erre többféle példa is felhozható, eltérő kontextusokban.

Az egyénitől az intézményi felelősségig

Az eddigiekben amellet érveltem, hogy létezik egy kollektív kötelezettség a nyájimmunitás létrehozására, amely az igazságosság elvével és a terhek elosztásával együtt kialakítja az egyén morális kötelezettségét arra, hogy kivegye a részét a közös cél elérése érdekében végrehajtott erőfeszítésekben. De mit jelent pontosan az egyéni hozzájárulás a nyájimmunitás kialakításához? Annyi bizonyos, hogy önmagunk és a gyermekeink beoltatását egyes fertőző betegségek ellen, amelyek ellen minden egyénnek joga van védelmet élvezni.

Itt azonban nem érhet véget a történet. Annak érdekében ugyanis, hogy teljesítsük a kollektív kötelezettségünket, szükséges az, hogy *megfelelő számú* egyén kapjon oltást, ne pedig csak néhányak. Azaz vannak egyéni kötelezettségek, és van a kollektív morális kötelezettség, azonban a terhek közös viselése magában foglalja azt, hogy egy bizonyos minimumszámot elérjen a beoltottak csoportja, és ezért a célért minden egyénnek kötelessége tenni. Felmerül tehát a kérdés, hogy az

egyén hozzájárulásának a közös célhoz magában kell-e foglalnia egy olyan tényezőt, amely segítségével elérhető vagy legalábbis nagyobb esély mutatkozik arra, hogy megfelelő számú személy részesüljön oltásban. Ha ez csupán kis vagy ésszerű árat jelent az egyén számára, akkor úgy tűnik, hogy az igazságosság elve alapján elvárható az egyéni hozzájárulás. „Ésszerű” alatt azt értem, hogy valami nem jelent túlságosan nagy árat az egyén számára és egyúttal összhangban áll a korábban tárgyalt kötelező segítségnyújtás elvével is.

A morális kötelesség tradicionális vagy a józan ész által keretezett értelmezése egy individualista szemléletbe illeszkedik, amelynek értelmében csak az egyéni viselkedés szempontjából bír jelentőséggel. Ez a tradicionális felfogás azonban nem ad kielégítő választ arra a kérdésre, hogy mit kell egy egyénnek tennie annak érdekében, hogy teljesítse a kollektív kötelezettségét. Ha komolyan vesszük bizonyos kötelességek kollektív természetét az egyén morális felelősségének alakítása szempontjából, tovább kell merészkednünk a józanész-alapú, individualista felfogásnál, és a morális felelősség „politikai” értelmezését kell előtérbe helyeznünk: a kollektív felelősség kontextusában az egyéni felelősség azt jelenti, hogy az egyén mindent, ami hatalmában áll, megtesz annak érdekében, hogy elérhetővé váljon a közös cél, esetünkben az, hogy kialakuljon a nyájimmunitás.

De mit jelent ez a gyakorlatban? Hogyan tud egy egyén ésszerű módon hozzájárulni ahhoz, hogy átlépjük a nyájimmunitás küszöbét? Akkor lehetünk biztosak abban, hogy elég ember került beoltásra, ha hatékony oltási rendelkezések vannak érvényben. Tehát az egyén akkor tud hozzájárulni ahhoz, hogy mások is kellő módon kivegyék a részüket a közös cselekvésből, ha támogatja az oltások elosztására alakított szervezetek és a vakcinák beadásához kapcsolódó szabályok megfelelő formáit. Ez azt jelenti, hogy az egyén kötelessége arra, hogy hozzájáruljon a közös cél eléréséhez, magában foglal egy *prima facie* kötelezettséget arra nézve is, hogy *támogassa a szabályokat*, amelyek biztosítják azt, hogy mindenki hozzájáruljon a nyájimmunitás eléréséhez. Ez, ha mást nem is, annyit mindenképpen jelent, hogy az egyén tartózkodik attól, hogy hátráltassa az oltásokkal kapcsolatos rendelkezések implementációját. Tehát a tiltakozás a kötelező oltások ellen vagy a felmentés igénylése ezek alól annak az egyéni morális elvárásnak a megszegése is, hogy valaki minden tőle telhetőt megtegyen a nyájimmunitás elérése és a közösség tagjainak védelme érdekében. Az oltásokkal kapcsolatos szabályozások támogatása pedig egyúttal azt is jelenti, hogy arra sarkaljuk a kormányzatot, hogy vezessen be hatékony programokat ott, ahol ilyenek még nem léteznek és a nyájimmunitást még nem érték el a közösségek.

Mivel az egyéneknek morális kötelessége a hatékony oltási szabályok támogatása, egy demokratikus állam a legerősebb felhatalmazással rendelkezik arra, hogy bevezesse ezeket. Legalábbis akkor, ha elfogadjuk azt a meglehetősen nehezen vitatható elvet, hogy egy demokratikus állam kormányzatát az egyének támogatása jogosítja fel a szabályozások bevezetésére. Még akkor is, ha az emberek nem támogatják az oltásokkal kapcsolatos szabályokat, az a tény, hogy támogatniuk kellene, morális szempontból legitimálja ezek létezését.

Annak tárgyalása kapcsán, hogy miként léphetünk fel a globális felmelegedés ellen, Walter Sinnott-Armstrong hasonló javaslatokkal élt, mint jelen tanulmány a nyájimmunitás kapcsán. Szerinte az egyéneknek nincsen morális kötelezettségük

arra, hogy ne menjenek el szórakozásból vezetni vasárnaponként csak azért, hogy megelőzzék a globális felmelegedést, mert az egyén hatása a folyamatra elhanyagolható. Ehelyett Sinnott-Armstrong amellett érvelt, hogy a kormányoknak kellene beavatkozniuk a globális felmelegedés megállítása érdekében azzal, hogy megtiltják a vasárnaponkénti rekreációs autózást. Amire az emberek ténylegesen kötelezhetők, az az, hogy rávegyék a kormányaikat arra, hogy „végezzék a munkájukat”⁶³ és támogassák a megfelelő szabályozásokat. Ez az érvelés alkalmazható az oltások és a nyájimmunitás kérdésére is: az egyén köteles arra, hogy aktív cselekvőként elejét vegye a közösség szempontjából negatív következményeknek, ennek megfelelően pedig olyan rendelkezéseket kell támogatnia, amelyek pozitív végkifejletet ígérnek. Sinnott-Armstrong tézisével ellentétben én egy olyan érvrendszert vázoltam fel az igazságosság-elv alapján, amelynek értelmében az egyénnek igenis morális kötelessége az, hogy segítsen elejét venni a globális felmelegedésnek a rekreációs autózás elhagyásával vagy önmaga beoltatásával még akkor is, ha az egyéni hozzájárulás mértéke elenyésző a végkifejlet szempontjából. Jelen diszkuszió számára azonban mindenképpen fontos, hogy az egyének azáltal is teljesíthetik a morális kötelezettségüket és hozzájárulhatnak a közös cél eléréséhez (például a nyájimmunitáshoz), ha az azt támogató szabályozások mögé állnak.

Ahogy az előbbiek alapján kirajzolódik, Sinnott-Armstrong érve azonban amellett szól, hogy az egyének felelőssége abban áll, hogy „rá kell venniük a kormányokat arra, hogy végezzék a munkájukat”. De mi a kormányok feladata az oltásokkal kapcsolatos szabályozások terén? Vagy másképpen fogalmazva, mit jelentenek az intézményi kötelezettségeik? A következő állítással nem mindenki ért egyet és nem mindenhol egyformán elfogadott, de most az egyszerűség kedvéért feltételezzük azt, hogy a legtöbben nem vitatják: az államnak morális felelőssége az egyének – különösen a legvédtelenebbek – egészségét védeni és elősegíteni azon tényezők előmozdításával vagy kiküszöbölésével, amelyek (1) hatással vannak az egyéni egészségre, (2) nem állnak az egyén befolyása alatt, (3) az állam képes azt szabályozással ellenőrzés alatt tartani. Erre jó példa az, hogy az elmúlt évtizedekben sok országban korlátozták a közterületen való dohányzást a nemdohányzók egészségének védelme érdekében. Ha én nem dohányzom, az a füst, amit én a közterületeken belélegzek, egy olyan tényező, amely befolyásolja az egészségi állapotomat és nem áll a saját közvetlen befolyásom alatt, azonban az államnak jogában áll szabályozni azt, hogy hol és milyen mértékben találkozom vele. Hozzá kell tennünk azonban, hogy miközben az állam teljesíti a saját morális kötelezettségét az emberek egészségének védelme érdekében, nem tehet meg *bármit*, ami egyébként hatalmában állna. Ha maradunk a fertőző betegségek példájánál, elmondható, hogy az állam morális szempontból nincsen felhatalmazva arra, hogy karanténba helyezzen kanyarós vagy influenzás betegeket pusztán azért, hogy mások egészségét megvédje. Milyen eszközei vannak tehát az államnak arra, hogy megvédje a kiszolgáltatottak életét, és egyúttal etikusan határokon belül maradjon? Milyen limitjei vannak az állami cselekvésnek? Az ezzel kapcsolatos kérdéseket nem választhatjuk el attól, hogy az államnak mit áll jogában megtenni annak érdekében, hogy teljesítse a morális kötelezettségét. Mindabból, amit eddig elmondtam, juthatunk

⁶³ SINNOTT-ARMSTRONG, 2005. 312.

arra a következtetésre, hogy az államnak hatalmában állhat elvárni a polgáraitól azt, hogy teljesítsék az egyéni kötelességeiket, tehát, ha az oltás beadatása egyéni felelősség, akkor az állam ezt joggal várhatja el a nyájimmunitás kialakítása érdekében, hiszen ezzel semmi olyasmit nem cselekszik, ami felesleges lenne az egyén vagy a közösség szempontjából. Továbbá, az oltásokkal kapcsolatos szabályozásoknak további alapot ad, hogy az egyéneknek morális kötelessége ezeket támogatni. Mindezekből az következik tehát, hogy az államnak *legalábbis* morális kötelessége, hogy a határain belül törekedjen a nyájimmunitás elérésére. Ez a kötelezettség pedig visszavezethető többek között a közösség védtelen tagjainak megóvásához kötődő felelősségre és az oltásokkal kapcsolatos szabályozások elfogadhatóságára, amelyeket az egyéneknek kötelessége támogatni.

Összegzés

Az eddigiekben amellet érveltem, hogy (1) az egyének joga arra, hogy védelmet élvezzenek a vakcinák segítségével megelőzhető fertőző betegségek ellen, egy olyan kollektív felelősséget implikál, amit a nyájimmunitás létrehozására irányuló együttes vagy közösségi kollektív kötelezettségként írhatunk le; (2) egy ilyen kollektív kötelezettség pedig előidézi az egyén kötelezettségét ön maga beoltatására, kivéve akkor, ha ez orvosi szempontból ellenjavallott, valamint arra, hogy támogassa az ezt előíró rendelkezéseket; (3) és hogy az oltásokkal kapcsolatos szabályozások támogatásának kötelezettsége, azzal együtt, hogy az államnak kötelessége az azt alkotók egészségének védelme legalább olyan esetekben, amikor erre valamilyen befolyással bírnak, létrehozza az intézményi felelősséget a nyájimmunitás kialakítására való törekvésre. Az azonban, hogy egy állam milyen szabályozás mellett dönt, többféle tényezőtől függhet, többek között tényleges hatásuktól a nyájimmunitás kialakítására nézve vagy attól, hogy mit jelentenek például az egyéni szabadságjogok áthágása és az igazságosság elvének megsértése szempontjából. Abban az esetben, ha a kétféle szabályozás a hatásfokát tekintve egyenlő (tehát mindkettő segítségével elérhető a nyájimmunitás), a közegészségügyben széles körben támogatott „legkevésbé korlátozó alternatíva” elve alapján azt kell kiválasztani, amelyik a legkisebb mértékben avatkozik a polgárok életébe. Ennek alátámasztása azonban, mivel több problémát vet fel, mint amennyit megold, további elemzés tárgyát képezi majd,⁶⁴ amely magában foglalja az oltási szabályok tényleges céljával kapcsolatos, széles körben osztott elképzelés értelmezését, miszerint az ezek mögött meghúzódó fő érdeknek *legalább* a nyájimmunitás elérésének kellene lennie, ennél azonban jóval ambiciózusabb célokat is kitűzhet maga elé.

A szöveget fordította: Kovács Janka

⁶⁴ Felmerülhet a kérdés, hogy (1) mely szabályozások tekinthetők kevésbé korlátozóknak és (2) milyen célokat szolgálhatnak az oltásokkal kapcsolatos szabályozások: ténylegesen a nyájimmunitás elérését vagy esetleg valami mást. Ezekkel a kérdésekkel a kötet 3. és 4. fejezete foglalkozik részletesen.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***AAS**

- 2015 AAS, Sean: Distributing Collective Obligation. *Journal of Ethics and Social Philosophy*, 9. (2015) 3. sz. 1-22.

BJÖRNSSON

- 2014 BJÖRNSSON, Gunnar: Essentially Shared Obligations. *Midwest Studies in Philosophy*, 28. (2014) 1. sz. 103-120.

BRATMAN

- 1993 BRATMAN, Michael E.: Shared Intention. *Ethics*, 104. (1993) 1. sz. 97-113.

CDC

- 2018a Centers for Disease Control and Prevention: *Measles, Mumps, and Rubella (MMR) Vaccine Safety*. (<https://www.cdc.gov/vaccinesafety/vaccines/mmr-vaccine.html> – Utolsó letöltés: 2018. október 28.)
- 2018b Centers for Disease Control and Prevention. *Guillain Barré Syndrome*. (<https://www.cdc.gov/vaccinesafety/concerns/guillain-barresyndrome.html> – Utolsó letöltés: 2018. augusztus 7.)

COLLINS

- 2013 COLLINS, Stephanie: Collectives' Duties and Collectivization Duties. *Australasian Journal of Philosophy*, 91. (2013) 2. sz. 231-248.

DAWSON

- 2007 DAWSON, Angus: Herd Protection as a Public Good: Vaccination and Our Obligations to Others. In: *Ethics, Prevention, and Public Health*. Eds.: DAWSON, Angus – VERWEIJ, Marcel. Oxford, Clarendon Press, 2007. 160-178.

FLANIGAN

- 2014 FLANIGAN, Jessica. A Defense of Compulsory Vaccination. *HEC Forum: An Interdisciplinary Journal on Hospitals' Ethical and Legal Issues*, 26. (2014) 1. sz. 5-25.

FRENCH

- 1984 FRENCH, Peter A.: *Collective and Corporate Responsibility*. New York, NY, Columbia University Press, 1984.

GIUBILINI ET AL.

- 2018 GIUBILINI, Alberto – DOUGLAS, Thomas – SAVULESCU, Julian: The Moral Obligation to Be Vaccinated: Utilitarianism, Contractualism, and Collective Easy Rescue. *Medicine, Health Care, and Philosophy*. <https://doi.org/10.1007/s11019-018-9829-y>

GOODIN

- 1998 GOODIN, Robert R.: *Social Welfare and Individual Responsibility: For and Against*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

HELD

- 1970 HELD, Virginia. Can a Random Collection of Individuals Be Morally Responsible? *Journal of Philosophy*, 67. (1970) 14. sz. 471–481.

ISAACS

- 2011 ISAACS, Tracy: Moral Responsibility in Collective Contexts. New York, NY, Oxford University Press, 2011.
- 2014 ISAACS, Tracy: Collective Responsibility and Collective Obligation. *Midwest Studies in Philosophy*, 38. (2014) 1. sz. 40–57.

LIST-PETTIT

- 2011 LIST, Christian – PETTIT, Philip: *Group Agency. The Possibility, Design, and Status of Corporate Agents*. Oxford, Oxford University Press, 2011.

LOOKER-KELLY

- 2011 LOOKER, Clare – KELLY, Heath: No-Fault Compensation Following Adverse Events Attributed to Vaccination: A Review of International Programmes. *Bulletin of the World Health Organization*, 89. (2011) 5. sz. 371–378.

MAY

- 1990 MAY, Larry: Collective Inaction and Shared Responsibility. *Nous*, 24. (1990) 2. sz. 269–277.
- 1998 MAY, Larry: Collective Inaction and Responsibility. In: *Individual and Collective Responsibility*. Ed.: FRENCH, Peter. Rochester, Schenkman Books, 1998.

MELLO

- 2008 MELLO, Michelle M.: Rationalizing Vaccine Injury Compensation. *Bioethics*, 22. (2008) 1. sz. 32–42.

Oxford Vaccine Group

- 2016 *Herd Immunity*. University of Oxford. (<http://www.ovg.ox.ac.uk/herd-immunity> – Utolsó letöltés: 2017. január 18.)

PARFIT

- 1984 PARFIT, Derek: *Reasons and Persons*. Oxford, Clarendon Press, 1984.

PETTIT

- 2007 PETTIT, Philip: Responsibility Incorporated. *Ethics*, 117. (2007) 171–177.

PINKERT

- 2014 PINKERT, Felix: What We Together Can (Be Required to) Do. *Midwest Studies of Philosophy*, 23. (2014) 187–202.

SAVULESCU

- 2007 SAVULESCU, Julian: Future People, Involuntary Medical Treatment in Pregnancy, and the Duty of Easy Rescue. *Utilitas*, 19. (2007) 1. sz. 1–20.

SCANLON

1997 SCANLON, Thomas Michael: *What We Owe to Each Other*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1997.

SCHWENKENBECHER

2013 SCHWENKENBECHER, Anne: Joint Duties and Global Moral Obligations. *Ratio*, 26. (2013) 310–328.

SINGER

1972 SINGER, Peter: Famine, Affluence, and Morality. *Philosophy and Public Affairs*, 1. (1972) 3. sz. 229–243.

SINNOTT-ARMSTRONG

2005 SINNOTT-ARMSTRONG, Walter: It Is Not My Fault: Global Warning and Individual Moral Obligations. In: SINNOTT-ARMSTRONG, Walter – HOWARTH, Richard B. Amsterdam, Elsevier, 2005.

VERWEIJ

2005 VERWEIJ, Marcel: Obligatory Precautions Against Infections. *Bioethics*, 19. (2005) 4. sz. 323–335.

VERWEIJ-DAWSON

2004 VERWEIJ, Marcel – DAWSON, Angus: Ethical Principles for Collective Immunization Programs. *Vaccine*, 22. (2004) 3122–3126.

WHO

2018 World Health Organization: Influenza (Seasonal). ([http://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/influenza-\(seasonal\)](http://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/influenza-(seasonal))) – Utolsó letöltés: 2018. október 28.)

WRINGE

2010 WRINGE, Bill: Global Obligations and Agency Objection. *Ratio*, 23. (2010) 2. sz. 217–231.

2014 WRINGE, Bill: From Global Collective Obligations to Institutional Obligations. *Midwest Studies in Philosophy*, 38. (2014) 1. sz. 171–186.

2016 WRINGE, Bill: Collective Obligations: Their Existence, Their Explanatory Power, and Their Supervenience on the Obligations of Individuals. *European Journal of Philosophy*, 24. (2016) 2. sz. 472–497.

Balogh Róbert

Az antropocén korszak mint válság és az antropocén korszakról szóló történetek mint szintézisek

Az antropocén kifejezést a szakirodalom rendre „az ember korszaka” értelemben használja, etimológiailag azonban helyesebb lenne „új emberinek” fordítani, mivel a -cén végződés nem a „korszak” jelentéssel bír, hanem a görög kainosz-ból származik.¹ A kifejezés 2000 körül jelent meg a tudományos vitákban, és azt a felismerést tükrözi, hogy az emberi tényező visszafordíthatatlanul megváltoztatta a Föld mint biofizikai rendszer működését, s ennek a változásnak már jelenleg is rétegtani, kémiai és evolúciós nyoma van. A 2000-es évek diskurzusának ugyan nem része, de a fogalom történetisége szempontjából fontos, hogy a koncepció első formája először a Szovjetunió tudományosságában jelent meg Vlagyimir Ivanovics Vernadszkij az emberi tudat globális hatását vizsgáló és annak visszafordíthatatlan hatásairól kifejtett gondolataiban.²

A 2000-es évek tudományos vitáiban az antropocén a Föld azon korszakaként tematizálódik, amelyben az emberiség mint faj jelenleg él, s amelynek kialakulása az emberi tevékenység eredménye. A korszak mint földtani réteg a légköri széndioxid növekedésére utaló lerakódás mellett tartalmazza az élővilágban általában jellemző kihalási hullám, a háziállatok túlsúlyba kerülése, a kontinensek között növekvő biológiai homogenitás, a kísérleti atomrobbantásokból, atomfegyverek előállításából és nukleáris balesetekből származó radioaktív izotópok és a nitrogénkörforgás megváltozásának lenyomatát, valamint – „természetesen” – igen sok műanyagot.³ Mindezen tényezők egymással ma már sok elemében feltárt, de feltehetően a jelenleg ismertnél is komplexebb kölcsönhatásban vagy ok-okozati kapcsolatban állnak egymással. A jelenlegi előrejelzések szerint a korszakunkban zajló változások olyan mértékben változtatják meg a Föld biofizikai állapotát, illetve olyan mértékben károsítják a létező földi ökológiai rendszereket, hogy az már a jelenleg élő emberek életében tömeges halált okozó katasztrófaesemények sorát

¹ A kor, amelyben a ma érvényes geológiai beosztás szerint élünk, a holocén, amelynek jelentése „teljesen új”.

² Az antropocén szovjet gyökereiről lásd: BROOKES–FRATTO, 2020. A klímaváltozás szempontjából a szintén szovjet Mihail Budikó munkássága is megkerülhetetlen, lásd: OLDFIELD, 2016.

³ Lásd bővebben: WALLACE–WELLS, 2020.

okoZHatja. Előrejelezhető az is, hogy az emberi társadalmak anyagi alapját jelentő feltételek számos régióból eltűnnek, s a jövőben globálisan csökkenő víz- és élelmi-szerkésZlettekkel kell majd számolni. Ezen jelenségek egy része a legutóbbi fél év-század tevékenysége miatt jelent meg, míg például a fajok kihalása és a homogenizáció a gyarmatosítással összefüggő folyamatok, a szénfelhasználás pedig mintegy két évszázada lépett szintet. Amint alább még látni fogjuk, az emberi tevékenység a mezőgazdaságon keresztül már évezredek óta hatással van a bolygónk ökológiai és biofizikai állapotára is.

Ez már a történettudomány számára is belátható időkeret, így történészek is elkezdték vizsgálni az antropocén mibenlétét és működési módját, s legfőképpen a változásokat kiváltó okokat. A nemzetközileg elismert történetfilozófus, Simon Zoltán Boldizsár több tanulmányában is arra az álláspontra helyezkedett, hogy az antropocén történeti, kiváltképp kritikai társadalomtörténeti kontextusba helyezése ronthatja az összeomlás elkerülésének esélyét.⁴ Érvéle szerint a történeti látószög, különösen a folyamatok leírásán alapuló narratíva, tompítja az azonnali beavatkozás szükségességének érzetét, s a törés hangsúlyozása helyett normalizálja a korszakot, így a történészeknek nincs helyük az antropocén kutatói között. A Simon által elismerően hivatkozott, és az antropocén korszak értelmezésében úttörő Dipesh Chakrabarty amellet érvel, hogy az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának csökkentése olyan cél, amely felül kell, hogy írja a társadalmi és globális egyenlőtlenségekkel kritikus társadalomtudományos és történeti fellépést – a humán tudományokon belül is.⁵ *The Epochal Event* című monográfiájában ugyanakkor Simon azt állítja, hogy a folyamatokra, a fejlődésre és az emberre koncentráló hagyományos történeti gondolkodásmód helyett egy új, a korszakos jelentőségű, törésszerű eseményeket és a humán–nem-humán összefonódásokat értelmező történész a természettudósokkal együtt nagyon is beléphet az antropocén kutatásába.⁶

A Chakrabarty és Simon által megfogalmazott elvi-módszertani kétségek mindenesetre arra figyelmeztetnek, hogy az antropocén korszakban szemléletében új, vagyis nem az emberi történetekre és azok újraélhetővé tételére fókuszáló, hanem a planetáris léptéket tudatosan előtérben tartó történeti kutatásra és narratívára van szükség. Arra is fel kell ugyanakkor figyelni, hogy a történettudomány máris legalább három területen járult hozzá az antropocénról való gondolkodás formálásához és pontosításához. A történészek hívták fel a figyelmet a fogalom és az ökológiai válság tudatának történetiségére, és ezzel a tudásformák közötti különbség jelentőségére is.⁷ A történeti kutatások mutattak rá arra is, hogy a globális és lokális léptékű hatások, vagy a léptékváltás nem csupán az átfogó folyamatok helyi leképződését jelentik.⁸ Harmadrészt, az egyenlőtlenségek valójában központi szerepet játszottak az antropocén kialakulásában és fenntartásában. Más szóval, ha az antropocénból kihagyjuk a történelmet, akkor az értelmezés nem mutat rá

⁴ SIMON, 2017; SIMON, 2018; SIMON 2021.

⁵ CHAKRABARTY, 2009; CHAKRABARTY, 2018.

⁶ SIMON, 2020. 25–26.

⁷ Lásd: ZALASIEWICZ–SÖRLIN–ROBIN–GRINEVALD (EDS.), 2018; FRESSOZ–LOCHER, 2020; HORN–BERGTHALER, 2020.

⁸ PHILIP, 2004; FREITAS, 2021.

a különböző léptékű katasztrófák valódi okaira, így újratermeli azokat. Például a 18. század végi ún. El Niño-jelenség komplex társadalomtörténeti elemzéséből kiinduló, mára már számos más eseményt megragadó történeti kutatások szerint a klímaváltozások és időjárás anomáliák idején bekövetkező társadalmi katasztrófák nem az adott közösségek fejletlenségét jelzik, hanem azon gyarmatosító jellegű beavatkozások nyomán formálódott gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek eredményei, amelyek új halálokokhoz, az ökológiai sokféleség elvesztéséhez és ezzel összességében a sérülékenység ugrásszerű növekedéséhez vezetnek.⁹

Az antropológus Mészáros Csaba hangsúlyozza, hogy az antropocén szükséges teszi, hogy folyamatosan megkérdézzük, hogy mit vagy kit tekintünk másnak, „a másiknak”.¹⁰ Ezt a történettudomány szempontjából, Simon fent említett törekvését is figyelembe véve, úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az antropocén történeti tárgyalásához a posztkoloniális gondolkodás olyan formájára van szükség, amely felhagy azzal, hogy Kelet-Nyugat és Észak-Dél, valamint a különböző élőlények vonatkozásában hierarchiakat állít fel. A történész feladata tehát az, hogy minden szereplő helyzetét kutatási kérdéssé formálja és megkérdőjelezi, hogy a létező hierarchiak egy magától értetődő fejlődési irány következményei lennének.

Az antropocén közép-európai jelenségeinek posztkoloniális újraolvasása során fontos belátni, hogy a nemzetépítéssel összefüggő folyamatok a korszakváltást kiváltó tényezők között vannak. Saját, a magyarországi erdőzet 1860 utáni történetére összpontosító kutatásaim során többek között azt igyekeztem megismerni, hogy a nemzetépítés és államépítés hierarchiakra és homogenitásra vonatkozó gondolati háttere milyen kapcsolatban állt a tájkép átalakítását és a természeti erőforrásokként felfogott anyagok termelését célzó tevékenységekkel.¹¹ A nemzetre vonatkozó politikai programok és társadalmi mozgalmak ugyanakkor nem az egyedüli releváns tényezők az antropocén formálódásában. Az erdőket tekintve magától értetődő, hogy a Kárpát-medence antropocén korszakát a faanyag és a fatermékek globális és regionális ellátási láncában elfoglalt helyzete is jelentősen formálta. Az esettanulmányokból ugyanakkor az is kiténik, hogy az 1860-as évektől az antropogén változások a hagyományos gazdálkodási formák (például a *commons* rendszere) és az államigazgatás által, a törvényi keretek nyomán elvárt ideáltipikus művelési formák és tulajdonjogi viszonyok közötti feszültségből születtek. A profitorientált gazdasági tevékenységek és a gazdálkodás helyi módjai közötti kapcsolatot etnikailag sokszínű vidékeken az államigazgatás által implicit vagy explicit módon képzett hierarchiak is befolyásolták.¹² Azonban, amint azt például Imreh István és újabban Nagy Botond is gazdagon dokumentálta, ez a kapcsolat az etnopolitikai aspektus nélkül is sok évtizedre elnyúló feszültségeket és új működési módokat eredményezett.¹³ Ma már világos az is, hogy a magántulajdonra épülő monokultúrák és faültetvények rendszere nem fenntartható, s drámai ütemben pusztítja a talajt és teszi általában véve sérülékenyebbé az ökológiai rendszert. A gazdálkodás magántulajdonhoz képest alternatív hagyományos

⁹ DAVIS, 2000.

¹⁰ MÉSZÁROS, 2020.

¹¹ BALOGH, 2017; BALOGH, 2021a.

¹² BLOMQUIST, 2014.

¹³ IMREH, 1999; NAGY, 2021.

formái iránti növekvő kutatói érdeklődésben, így a Kárpát-medencén belül is összeérhet a posztkoloniális szemlélet és az antropocén korszakot előtérbe helyező történeti szemlélet.

Alább először az antropocén datálására és tulajdonképpeni elnevezésére vonatkozó lehetőségeket és vitákat tekintem át. Ezt követően az antropocén korszak kutatása szempontjából kulcsfontosságú eszközre, a léptékváltásra hívom fel a figyelmet. Végül egy, az antropocén korszakban kulcsfontosságú tevékenység, az erdőtelepítés példáján mutatom be az elemzés nehézségeit.

Mikor kezdődött az antropocén és miért fontos ez?

Az antropocén korszak kezdetére vonatkozó vita lényegében 2000 óta zajlik. Számos érv szól amellett, hogy bizonyítottan tekintsük, hogy az ember a Föld biofizikai és biokémiai rendszerére már a mezőgazdaság 5000 évvel ezelőtti kiterjedtsége mellett is olyan hatást gyakorolt, amely egy lehűlési periódus kezdetét akadályozta meg, s ilyen formán visszafordíthatatlan változásokat indított el. Ennek tükrében az antropocén kezdetét akár az időszámítás kezdete előtt 3000 körülre is helyezhetjük.¹⁴ Ezt az álláspontot az utóbbi években egy összehangolt, a világ számos egymástól távoli pontját magában foglaló régészeti kutatási program is igazolta:

„[...] az 1950-es évekig a földhasználatban bekövetkező változás volt a globális klímaváltozás legfontosabb kiváltó oka, s jelenleg is fontos tényező [...] Az erdőirtás, a szántás és más mezőgazdasági eljárások megváltoztatják a regionális és globális éghajlatot, mivel üvegházhatást erősítő gázokat szabadítanak fel a növényekből és a talajból, valamint a Földön mindenütt megváltoztatják a hő és nedvesség körforgását. Ezek a folyamatok azután visszafelé is érvényesülnek, ha a művelés abbamarad.”¹⁵

Paul Crutzen eredeti felvetése ennél jóval szűkebb időtávot, a gőzgépekhez köthető első ipari forradalmat, 1784 körüli időpontot jelölt meg. Mostanra szép számmal vannak Crutzen periodizációját figyelembe vevő, széles körben ismert munkák. Ide tartozik Paul Dukes kötete, amely az első történettudományi munkák között volt, valamint Christophe Bonneuil és Jean-Baptiste Fresoz jelentős vitát kiváltó, úttörő könyve¹⁶, sőt az antropocén kifejezés használatát elutasító Andreas Malm–Alf Hornborg szerzőpáros és Jason W. Moore is.¹⁷ Az antropocén regionális jelentéseit kereső környezettörténeti tanulmánykötetek a modernitás korát tekintik keretnek, de tartózkodnak a fogalom pontos kronológiai lehatárolásától.¹⁸

Figyelemreméltó alternatívát javasol Simon Lewis és Mark Maslin *How We Created the Anthropocene?* című munkája, amely a terület legfontosabb alpművei közé tartozik. A brit szerzőpáros az egyenlőtlenségek, az erőszak és a globális ökológiai válság közötti kapcsolatra igyekszik felhívni a figyelmet, amikor egy szén-dioxid

¹⁴ RUDDIMAN, 2010.

¹⁵ STEPHENS–ELLIS–FULLER, 2020. (A szerző fordítása.)

¹⁶ DUKES, 2011; BONNEUIL–FRESOZ, 2017.

¹⁷ MALM–HORNBERG, 2019; MOORE, 2016.

¹⁸ AUSTIN (ED.), 2017; HEDIN–GREMAUD, 2018; KÖRBER ET AL. (EDS.), 2017; LIU–BEATTIE, 2016.

szintben bekövetkező jelentős csökkenés sarki jég rétegekből kimutatott időpontját, 1610-et javasolja az antropocén kezdő dátumának.¹⁹ Ez a széndioxid-szint-csökkenés ugyanis nagy valószínűséggel köthető az amerikai kontinensen található esőerdők területének növekedéséhez, a változás így a gyarmatosítás következtében nagyon gyorsan bekövetkező demográfiai összeomlás indikátora. A 17. századi datálás az ökológiai globalizáció, vagyis a fajok ember által lehetővé tett, kontinensek közötti terjedése miatt is megfelelő kezdőpont lenne.

Ugyanakkor jelenleg, 2021-ben a sztratigráfiáról (rétegtani beosztásról) döntő geológiai bizottság álláspontja miatt az tűnik legvalószínűbbnek, hogy az atombomba, s így a teljes pusztulás lehetőségének megjelenését, illetve a drasztikusan gyorsuló biokémiai változások kezdőpontját jelző 1945. év lesz a befutó. Az 2019 végéig megjelent történeti munkák közül John R. McNeill és Peter Engelke kötete is ezt választotta kezdőpontként, s a Nagy Felgyorsulás (*Great Acceleration*) fogalma alá tartozó jelenségeket tekinti antropocén kornak.²⁰ Hasonlóan látja a kérdést a környezettörténet intézményesülésében szintén fontos szerepet betöltő Vinita Damodaran is.²¹ Pontosításként hozzátehetjük, hogy a hidegháborús termonukleáris kísérletek, így a nukleáris szennyezés korának kezdetét a Bikini-atoll partjainál történt 1946. júliusi robbantások jelentették.

A kronológiai vita felveti annak lehetőségét is, hogy ebben a tekintetben (is) elváljak egymástól az antropocénra vonatkozó humán tudományi és a geológiai/természettudományos keret. A fent már idézett Simon Zoltán Boldizsár munkáiból, különösen a *The Epochal Event* című kötetből kiderül, hogy ez a jövő szempontjából nem kívánatos fejlemény lenne. Éppen ezért fontos hozzátenni azt is, hogy az utóbbi években a vita egyik fontos szereplője, a fent már említett William Ruddiman azt fogalmazta meg, hogy a korszak elnevezésének geológiai szempontból voltaképpen nincs is sok értelme, hiszen a fiatal rétegeket a 21. század elején radiokarbonos (¹⁴C) kormeghatározással datálják, nem pedig sztratigráfiai alapon.²²

A névadás és a gazdaságtörténet kapcsolata

Nemcsak az antropocén kronológiájára létezik számos alternatíva, de maga az elnevezés is komoly vitákat váltott ki. A bírálók szerint az antropocén elnevezés a természet és kultúra közötti éles választóvonal gondolatát élesíti újjá, tehát éppen azt az elképzelést, ami a fenntarthatóság rombolásához vezetett. Emellett az alternatív elnevezést sürgetők az antropocén elnevezést egy olyan gondolkodás kivetülésének tartják, amely a nyugati válságélményt általános érvényűnek állítja be,

¹⁹ LEWIS–MASLIN, 2018.

²⁰ MCNEILL-ENGELKE, 2014. A Nagy Felgyorsulás fogalma 2004 óta van jelen a tudományos közéletben. A kifejezés a Will Steffen kémikus által vezetett The International Geosphere-Biosphere Programme nevű kutatócsoport eredményeire utal, amely szerint a tizenkét legjelentősebb és legkockázatosabb földi biofizikai és biokémiai változás és az újkori emberi történelmet jellemző tizenkét gazdasági-társadalmi változás is exponenciálisan gyorsult 1945 után. Lásd: www.igbp.net (Utolsó letöltés: 2021. augusztus 30.)

²¹ DAMODARAN, 2017.

²² RUDDIMAN, 2018.

és negligálja az ökológiai viszonyok nem-nyugati felfogását és a nyugati gondolkodásmód sajátos mivoltát, s így alárendeli a Globális Dél térségét. Daniel Chernilo mindezek mellett a tézisek antropocentrizmusát is támogatta, s hiányolta abból a poszthumanista kritika alapvető eredményeit, legfőképpen azt a felismerést, hogy „az az emberi képesség, hogy ne az emberiséget tegyük a világegyetem középpontjába, nélkülözhetetlen ahhoz, hogy meg tudjuk magyarázni a világot”.²³

Mások azért támadták az antropocén fogalmát, illetve elsősorban azt, ahogyan Dipesh Chakrabarty a humán és társadalomtudományok számára azt lefordította, mert nem állította elég éles fénybe a kapitalizmust.²⁴ Malm és Hornborg, illetve James W. Moore szerint a név valójában elfedi a kapitalizmus biofizikai változásokban játszott döntő szerepét.²⁵ Ha az antropocén korszak kereteiben gondolkodunk, az új gazdaságtörténeti modell kidolgozásának igényét is jelenti. Ide tartozik a már említett *commons* történetisége, az ún. *ghost acres* problémája, vagyis az, ahogyan az egyes centrumterületek elitjei fogyasztói igényeik kielégítésére távoli területek ökológiai-tájképi degradációját idézik elő, amelyek miatt romlik a helyben lakók életminősége, vagy lehetetlenné válik a helyben lakás. Ilyen volt a Bikini-atoll kísérleti tereppé alakítása, a Brit Birodalom földhasználatának szén-dioxid kibocsátásra gyakorolt hatása és ennek a globális egyenlőtlenségek kialakulásával való összefüggése, vagy éppen a hulladék- és mérgező anyagok exportja vagy tengerbe eresztése is. Egy másik kulcsfontosságú terület, az alternatív energiaforrások használatának kontextusba helyezéséhez fontos tudni, hogy az Egyesült Államokban a 19. század végén 6 millió szélmalom működött,²⁶ mint ahogy azt is, hogy a napenergia mechanikus erőforrásként való használatát először az 1870-es években kísérletezték ki, méghozzá Franciaország gyarmati terjeszkedésével összefüggésben. Bonneuil és Fressoz rámutat arra is, hogy az 1945 utáni évtizedek „Nagy Felgyorsulása” kapcsán a hidegháború és a fogyasztói társadalom összefüggéséről adhatunk átfogó értelmezést:

„A hidegháborús keynesianizmus morális és politikai értelmet adott a fogyasztásnak azáltal, hogy összekötötte azt a nemzeti prosperitással és állampolgári erényekkel, valamint a Szovjetunió elleni harccal és a szabadság védelmével. A tömeges fogyasztás a kommunizmus alternatívájaként volt bemutatva: eszerint az Egyesült Államok a saját pályáján kívánta legyőzni a Szovjetuniót az osztályokon átívelő fogyasztás elterjedésével.”²⁷

Czeglédi Alexandra nemrég arra hívta fel a figyelmet, hogy Anne Lowenhaupt Tsing egy különleges gombaféle ellátási láncát kutatva szintén új, de a francia szerzőpárosétól és a mainstreamtől is eltérő hangsúlyok mentén szerveződő gazdaságtörténet lehetőségét mutatja be: „Tsing az erdei sétákon tanult türelemmel szemléli a gazdasági folyamatokat, amelyet értékmentő ritmusoknak nevez. Különböző gazdasági érdekekkel bíró projektek többirányú történelmi momentumokkal kapcsolódnak össze,

²³ CHERNILO, 2016.

²⁴ DIBLEY, 2012.

²⁵ Lásd bővebben erről a *Fordulat* című folyóirat 2019-ben megjelent *Klíma-változás és kapitalizmus* című számát.

²⁶ BONNEUIL–FREZZOZ, 2017. 111–114.

²⁷ Uo., 164.

melyek állandósulás nélkül, folyamatosan hatnak egymásra a japán és oregoni gombaellátási láncolatban.”²⁸ Tsing kutatásainak legfontosabb tanulsága az, hogy a különböző élőlények és anyagok kommodifikációjának története nélkül nem érthető meg az antropocén korszak. Az antropocén gazdasági és anyagi világgal kapcsolatos hátterének megragadásában jelentős lépés Gille Zsuzsa hulladékkal kapcsolatos, mind az államszocialista, mind a rendszerváltás utáni évtizedeket átfogó antropológiai kutatása. Gille nemcsak azt állítja, hogy a hiánygazdaság és az újrahasznosítás között szoros kapcsolat volt, de azt is, hogy a hulladékkezelésnek az egykori ún. szocialista táboron belüli Magyarországon is korszakai voltak, s ezek a korszakok az „olcsó természet” iránti igénnyel is kapcsolatban álltak, vagyis logikájuk részben egybeesett a kapitalizmus működési elvével. Gille munkája összeköti az anyagok minőségével kapcsolatos gondolkodás történetiségét, a társadalmi gyakorlatokat és a politikai döntéseket és mindezek transznacionális jellegét is szem előtt tartja.²⁹

Amint a bevezetőben említettem, a történettudomány többek között azzal járult hozzá az antropocén korszak értelmezéséhez, hogy rámutatott: az antropocén gondolata történetileg formálódott, s ha az elnevezés nem is fordult elő a korábbi századokban, az ember földi dominanciájának veszélyessége a 18. század óta újra és újra felbukkant a tudományos gondolkodásban.³⁰ Ahogy Deborah Coen az erdő és klíma kapcsolatára vonatkozó 19. századi gondolkodást kutatva bemutatja, a kritika folyamatosan együtt járt a kétségekkel.³¹ Sőt, a 19. századi tudományos körök is tisztában voltak vele, hogy a jelenségek és összefüggések tudományos értelmezése politikai tartalommal és következményekkel bírhatnak. Ugyanez a logika érvényes a 21. századi antropocén-vitára is. Amint Lewis és Maslin érvel: „az az elképzelés, hogy az antropocén egy »baleset« – vagyis az emberek egyszerűen nem tudták, hogy mit csinálnak – megint csak az a válasz, ami a legkevésbé kényelmetlen a jelenlegi status quo szempontjából. Olyan, amely lehetővé teszi a hatalmon levőknek, hogy ne vállaljanak felelősséget a jelen környezeti problémáiért.”³²

Léptékváltás mint szintézis

Az antropocén keretet komolyan vevő történetírás lehangsúlyosabb eleme a folytonos léptékváltás. A korszakot alapul vevő kutatás során ugyanis arra kérdezzük rá, hogy a helyi szinten megfigyelt antropogén jelenségek mennyire egyediek, mennyire hasonlóak a világ más részén megfigyelhetőkhöz, illetve milyen módon és mértékben összegződnek regionális és globális szinten. A léptékváltás központi szerepéből az is következik, hogy ha az antropocén korszak keretein belül gondolkodunk, megteremtjük a számos részterületet figyelembe vevő szintézis lehetőségét.

A helytörténeti kutatás helye az egyik olyan probléma, amelyre az antropocén szemléletű történetírás választ ad. Mivel minden kimutatott jelenség kapcsán

²⁸ CZEGLÉDI, 2019. 259.

²⁹ GILLE, 2019.

³⁰ HORN–BERGTHALLER, 2020. 35–44.

³¹ COEN, 2018. 232–278.

³² LEWIS–MASLIN, 2018. 40.

rá kell kérdezni a léptékváltás lehetőségére, az antropocén szemléletben a helyi szintű megfigyelések és az ezekből kibontakozó esettanulmányok csomópontként integrálhatók a narratívába. Az antropocén szemléletű történetírásban az empirikus levéltári kutatás és elméletépítés gyümölcsöző kapcsolata jön létre. Erre kiváló példa Kate Brown, a 20. századi kelet-európai történelem egyik legelismertebb kutatójának munkássága. Monográfiáiban, így a *Dispatches from Dystopia* és *Manual for Survival* című könyvekben komoly eredményeket ért el abban, hogy a perifériához sorolt helyeket sűrűsödési pontként kezelve, a táj és egyéni életek kapcsolatára érzékeny esettanulmányok felől közelítve helyezzen az antropocén kontextusába olyan jól ismertnek gondolt eseményeket, mint amilyen a hidegháborús fegyverkezési verseny, az emberi munka és életek modernitás keretében történt kizsákmányolása vagy a csernobili atomerőműben történtek.³³ Brown munkái arra is rámutatnak, hogy a léptékváltás alkalmazásával nemcsak a helytörténet, de a tájtörténet is jól integrálható ismeretanyaggá válik.

Összességében tehát az antropocén szemlélet a gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti, helytörténeti, tájtörténeti, globális történeti és nemzeti-állami politikatörténeti ismeretanyag szintézisét jelenti. Ez a szintézis intellektuálisan jelentős és nehéz feladat, de olyan, amit a tudomány jelenlegi állása szerint mindenképpen meg kell oldani. Amint Yuval Noah Harari írja, az emberi tudat történetek alapján működik. Történetek nélkül nemcsak koherens emberi tudat nem létezik, de cselekvés sem.³⁴ Ökológiai válság van: a Föld biofizikai rendszere olyan gyorsan és olyan összetett módon változik, hogy az számtalan élőhely és élőlény, köztük emberek végtelen sokaságának halálát is eredményezheti. Ehhez képest van szükség új történetekre.

Erdőtelepítési kampányok mint történetek az antropocénben

Lássunk egy olyan színteret, amelynek jelentősége van a szén körforgásában, s egy egyben több léptékben vizsgálható és szintézist igénylő történetet: az erdőtelepítéseket. A 2000-es években számos klímaváltozást mérsékelni kívánó elképzelés született arra alapozva, hogy a nagy számú fa telepítése olyan kézzelfogható és kivitelezhető eszköz, amelyen keresztül csökkenthető a légköri szén-dioxid szintje. A történeti szemléletű kritika ezúttal is fontos eredményekre vezet. Az erdőtelepítés története ugyanis rávilágít arra, hogy számos magától értetődőnek és univerzálisan szükségesnek gondolt jelenség sokkal sajátosabb és egyedibb kontextusban jött létre, mint gondolnánk.

Az adott esetben a társadalom többé-kevésbé széles rétegeit mozgósító faültetési és erdőtelepítési kampányoknak immár több mint egy évszázados múltja van. Az elmúlt évtizedekben a dél-ázsiai agrártörténeti és történeti antropológiai, valamint a más régiókban, így például a Kárpát-medencében folyó etnobiológiai kutatások világosan állítják, hogy a nem-regenaratív – vagyis destruktív –, kizárólag terméseredmény-orientált mezőgazdasági termelési mód uralkodóvá válása, a jogi

³³ BROWN, 2015.

³⁴ HARARI, 2017.

erdő-tipológiák és kategóriák létrehozása, valamint a területek elsivatagosodása és az erdőterület közötti kapcsolatra vonatkozó elméletek (*desiccation*) egy időben alakultak ki. Sőt nemcsak egybeesésről, hanem ok-okozati viszonyokról van szó. Az 1870-es és 1880-as években hatályba lépő erdőtörvények előírták véderdők létrehozását és bizonyos talajkategóriák esetében a kivágott erdők folyamatos újratelepítésére vonatkozó kötelezettséget is. Ezen rendelkezéseket az erdő mint fiktív tőkeállomány értékének esetleges csökkenése mellett az a félelem motiválta, hogy a még értékesebb tőkeformaként értelmezett gabonatermelésre alkalmas talajt a „primitív gazdálkodásból” következő sivatagosodás és az árvizek lerombolhatják. A korabeli – a gyarmatosításra jellemző – előítéletekből következően ez a gondolkodásmód elsősorban a helyi lakosságot, azon belül is főként a legeltető pásztorokat hibáztatta a pusztulásért, s „válaszul” a kirekesztések rendszerén alapuló földtulajdon-rezsimet vezetett be.³⁵ Az erdőtörvények születése és az erdőterületek növelését célzó törekvések tehát nemcsak egybeestek egy másik globális folyamattal, a földtulajdon-struktúrák 19–20. századi változásaival, vagyis a kataszteri felmérésekkel, az elkülönözéssel és a tagosítással, de kölcsönhatásban is álltak ezekkel.

Ez az egybeesés kritikussá kell, hogy tegyen bennünket a 19–20. század fordulóján az erdőkben is létrehozott tulajdonjogi kategóriákkal és azok államilag kikényszerített alkalmazásával szemben. A kritikából levonható következtetés az, hogy a kialakított szisztéma nem az egyetlen racionális gazdálkodási mód felé terelte a helyi lakosságot, hanem egy nagyon is sajátos, profitorientált, az olcsó természeti erőforrásokra alapozott centrum-periféria viszony felé. Vagyis, az antropocénben létfontosságúvá vált regeneratív hatást aligha lehet a tőkefogalomból kiinduló intézkedésektől remélni. Több eredményt várhatunk a tájhasználati jogosultságok rendszerének újrendezésétől vagy a szemléletváltástól.

Legalább ilyen fontos, hogy a történeti nézőpont azt is láthatóvá teszi, hogy voltaképp már sok tapasztalat gyűlt össze az erdősítés *bioengineering* jellegű használatának lehetőségeiről és buktatóiról. A magyarországi erdősítési programok története egyrészt azért fontos, mert kontinentális összevetésben erdőben kifejezetten szegény, a globális strukturában szemi-periférikusnak tekinthető, a Nagy Gyorsulás idején a Szovjetunió dominanciájával létező szocialista blokkba tartozó állam törekvéseinek irányait példázza. Másfelől, mostanra több évtizedes távlatból vizsgálhatók az erdősítési és fásítási kampányok különböző hullámainak hatásai is. Az a feltevés, miszerint az erdők jelenléte és a sivatagosodás között ok-okozati kapcsolat van, a két világháború között és a második világháború alatt sem vesztett népszerűségéből és hatásából. A háború vesztes országaiiban, így például Magyarországon, az újjáépítés gondolata összekapcsolódott az államilag tervezett és szervezett tájtalakítás igényével, s ennek legfontosabb színtere az öntözőcsatornákkal mellett a síkvidéki területek erdősítése volt. A korszak legnagyobb hatású magyarországi mérnökei és gondolkodói úgy vélték, hogy ezen belül a vízhiány és ennek egyik feltételezett oka, az erdők hiánya az Alföldön az egész ország fejlődőképességének szűk keresztmetszete. A két világháború közötti alföldfásítási

³⁵ PHILIP, 2004; D'SOUZA, 2006; CEDERLÖF, 2008; SUTTON, 2009; IQBAL, 2010; BHATTACHARYA, 2018; VARGA ET AL., 2020.

programot a gazdasági világválság már az 1930-as évek elején jelentősen visszavetette, ugyanakkor hiba lenne, ha jelentéktelennek ítélnénk. Az 1940-es évek végén egy, a korábbinál ambiciózusabb országfásítási program indult meg. A korabeli propaganda az erdőgazdaság terén is a Rákosi-rezsim és a korábbi rendszer közötti szakadékot hangsúlyozta, valójában azonban az országfásítási kampány a kezdetektől támaszkodott az 1920-as évek második felében elindult alföldfásítási kísérletekre, az ezekben tapasztalatot szerzett erdészekre és azokra a fafajokra, amelyek akkoriban kerültek előtérbe. A Szovjetunióban 1948-tól az erdősítés és a fásítás bekerült a megelőző év éhínsége nyomán, részben a politikai károk megelőzése érdekében megindított ún. „Nagy Természetátalakító Terv” céljai közé. Ennek megfelelően a legnagyobb hangsúlyt az országfásítási program első évtizedében az uralkodó szélirányra merőleges, elegyesen és több lombkoronaszintet kialakítva telepített ún. mezővédő erdősávok, valamint a parcellák széleire telepített fasorok kapták. Ezek az 1920-as évek és 1960 között alkalmazott megoldások ma is részei az agroerdészet bizonyos formáiban elfogadott módszereknek.

Az 1950-es évek végén a gyorsan növekvő papírfogyasztás, és az ennek nyomán növekvő import költségei a papíralapanyagként használt ún. nemes nyárrakra irányította a gazdasági tervezésben részt vevő erdőmérnökök figyelmét. Ennek eredményeként az 1960-as években nagyarányú nyárfatelepítési program zajlott.³⁶

A két legfontosabb kérdés ekkor az ültetvényes fatelepítés biológiai ellenállóképessége, valamint az egyes kistájak termőhelytípusai és a nemesnyárok igényei közötti korreláció voltak. 2020 nyarán egy meglehetősen nagy szakmai és közéleti visszhangot kiváltó tanulmány bizonyította, hogy a Duna-Tisza közén egyes területeken a fásítás, elsősorban az ide telepített fenyő- és nyárállományok káros hatással voltak a talajvíz szintjére, tehát lényegében nemhogy nem akadályozza, de még elő is segíti a talaj kiszáradását.³⁷ Kiderült, hogy a vizsgált térségben a leghatékonyabb szénraktározó társulás a gyepek, s nem az erdő. Ebből tehát az látszik, hogy a paradigmatisz nézőpontok sok évtizedes továbbélése, valamint a tájatalakító tevékenység átpolitizálódása a szűkülő szakmai közéleti térrel együtt korlátozták és egyes tájakon megakadályozták, hogy a nyárfaprogram keretében véghezvitt erdősítés megfelelő körülményekkel valósuljon meg.

Az 1960-as évek másik, ipari-pénzügyi megfontolások által motivált magyarországi erdészeti kísérleti programja az erdeifenyőre irányult.³⁸ Az erdeifenyő a németországi erdészet emblematikus, a 19. század közepe óta gyakran ültetvényes jelleggel termesztett faja. Az NDK-beli és magyarországi kutatók együttműködésében folytatott kutatások világossá tették, hogy egy adott helyen kikelt erdeifenyő-csemeték nem telepíthetők át más éghajlati viszonyok közé. Így közös fenyőmagtermesztési program nem jött létre, országosan azonban jelentős programok futottak. A magyarországi középhegységi területekre telepített erdeifenyő azokon a 21. század elején a jellemzővé vált tavaszi szárazság miatt egyre védtelenebb, az egyedeit és állományait sikerrel támadó kártevőkkel szemben. Következésképp, a magyarországi erdeifenyőtelepítési program azt mutatja meg,

³⁶ BALOGH, 2018.

³⁷ TÖLGYESI ET AL., 2020.

³⁸ BALOGH, 2021b.

hogy több évtizedes távlatban még alapos kutatások, egy fajról évszázad alatt felhalmozott tudás és mérnöki tervezés mellett sem kontrollálható a tájatalakító tevékenység kimenete. Összességében az erdősítési programok tanulsága az, hogy a specifikusan megfogalmazott gazdasági és klimatikus célok nem érhetők el *bioengineering* jellegű megoldásokkal. A kimenetet jellemzően több tényező befolyásolja, mint amire a tervezés idején számítani lehet, legyen az politika, az egyéni karrier-célok vagy éppen az egyes fajok viselkedése.

Következtetések

Ha tudomást veszünk az antropocén korszak mint a létre veszélyes válságkorszak létezéséről, olyan fogalmi keretet kell alkalmaznunk, amely szintetizálja azokat a gazdaság- és társadalomtörténeti elemzéseket, amelyek a korszak lenyomata szempontjából fontos jelenségekre koncentrálnak. Ez azt is jelenti, hogy hibrid szereplők, így „természetes” vagy „mesterséges” nyersanyagként, segédanyagként vagy hulladékként kezelt anyagok, valamint a tájatalakító tevékenység és az ennek háttérében álló tudásformák kerülnek az elemzés fókuszába. Az antropocén korszak létéből kiinduló szemlélet a gyakorlatban ilyenformán korántsem antropocentrikus látásmód. A szén-dioxid jelentősége, valamint a Nagy Gyorsulás nyomán az ilyen elemzés kritikus a gazdaság és a fogyasztás növekedésével és az azt – retrospektíven is – leíró mérőszámokkal is, mint amilyen például a GDP. Az antropocén válságaihoz vezető folyamatokat, s az esetleg kivezető, a jelenlegihez képest alternatív utakat az egyes lokalitások és régiók történetének olyan elemzésével lehet megközelíteni, amely folyamatosan értékeli a fókuszba került jelenségek vizsgálati léptékeinek lehetőségeit. Láthattuk, hogy a kronológia – az antropocén kezdődátumának megválasztása – lényegileg befolyásolja a kritika irányát. Ugyanakkor az elnevezéssel kapcsolatos terminológiai választásnak a konkrét elemzés során koránt sincs döntő jelentősége. Nem szükséges egy előreláthatóan előítéletekkel fogadott fogalomhoz, a kapitalocénhez fordulnunk ahhoz, hogy kritikai gazdaságtörténeti elemzést végezzünk.

Az eddigi történeti tapasztalatok alapján a *bioengineering* jellegű megoldások alkalmazásával csak kivételesen szerencsés esetben módosulhat a kihalással fenyegető biofizikai modell. A történeti elemzés rámutat, hogy ha a jelenlegi tulajdonjogi, különösen földtulajdonjogi fogalmakat és tájhasználati formákat nem tekintjük kizárólagosnak, s nyitunk az alternatív, közösségi alapon szabályozott területhasználat felé, akkor valóban új, regeneratív folyamatokat lehet elindítani.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ANTAL

- 2018 ANTAL Attila: Az antropocén és az ökológiai marxizmus. *Korunk*, 29. (2018) 1. sz. 49–57.

AUSTIN (ED.)

- 2017 AUSTIN, Garreth (ed.): *Economic Development and Environmental History in the Anthropocene. Perspectives on Asia and Africa*. London, Bloomsbury, 2017.

BALOGH

- 2017 BALOGH Róbert: Város, fa és modernitás Debrecenben 1880–1920. *Urbs: Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 10–11. (2017) 33–70.
- 2018 BALOGH Róbert: Was There a Socialist Type of Anthropocene During the Cold War? Science, Economy, and the History of the Poplar Species in Hungary, 1945–1975. *Hungarian Historical Review*, 7. (2018) 3. sz. 594–622.
- 2021a BALOGH **Róbert**: Kárpát-medencei antropocén történelem: Erdők, legelők és társadalom Szatmár vármegye keleti területein, 1880–1919. In: *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Szerk.: KERN Zoltán – DEMETER Gábor – PINKE Zsolt – F. ROMHÁNYI Beatrix – VADAS András – BÍRÓ László. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 95–123.
- 2021b BALOGH Róbert: A személyes történelem, a transznacionális kapcsolatok és a hidegháború szerepe az erdészeti kutatásban: Bánó István és a fenyőprogram Vas megyében, 1954–1975. In: *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Szerk.: KERN Zoltán – DEMETER Gábor – PINKE Zsolt – F. ROMHÁNYI Beatrix – VADAS András – BÍRÓ László. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 243–260.

BHATTACHARYA

- 2018 BHATTACHARYA, Neeladri: *The Great Agrarian Conquest: The Colonial Reshaping of a Rural World*. Hyderabad, Orient Blackwan, 2018.

BLOMQUIST

- 2014 BLOMQUIST, Anders E. B.: *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania. Inclusion, Exclusion and Annihilation in Satu Mare 1867–1944*. Stockholm, Stockholm University, 2014. (*Södertörn Doctoral Dissertations*, 99.)

BONNEUIL–FRESSOZ

- 2017 BONNEUIL, Christophe – FRESSOZ, Jean-Baptiste: *The Shock of the Anthropocene*. London–New York, NY, Verso, 2017.

BROOKES–FRATTO

- 2020 BROOKES, Alec – FRATTO, Elena: Towards a Russian Literature of the Anthropocene. Introduction. *Russian Literature*, (2020) 114–115. sz. 1–22.

BROWN

- 2015 BROWN, Kate: *Dispatches from Dystopia. Histories of Places Not Yet Forgotten*. Chicago, IL, Chicago University Press, 2015.
- 2019 BROWN, Kate: *Manual for Survival. A Chernobyl Guide to the Future*. London, Penguin Books, 2019.

CEDERLÖF

- 2008 CEDERLÖF, Gunnel: *Landscapes and the Law Environmental Politics, Regional Histories, and Contests over Nature*. Ranikhet, Orient Blackwan, 2008.

CHAKRABARTY

- 2012 CHAKRABARTY, Dipesh: Postcolonial Studies and the Challenge of Climate Change. *New Literary History*, 43. (2012) 1.sz. 1-18.
- 2014 CHAKRABARTY, Dipesh: Climate and Capital: On Conjoined Histories. *Critical Inquiry*, 41. (2014) 1. sz. 1-23.

CHERNILO

- 2016 CHERNILO, Daniel: The question of the human in the anthropocene debate. *European Journal of Social Theory*, 20. (2016) 1. sz. 27-43.

CHUA-FAIR

- 2019 CHUA, Liana – FAIR, Hannah.: Anthropocene. In: *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*. Eds.: STEIN, Felix – LAZAR, Sian – CANDEA, Matei et al. (<https://www.anthroencyclopedia.com/entry/anthropocene> – Utolsó letöltés: 2021. március 7.)

COEN

- 2018 COEN, Deborah R.: *Climate in Motion: Science, Empire, and the Problem of Scale*. Chicago, IL, Chicago University Press, 2018.

CZEGLÉDI

- 2019 CZEGLÉDI Alexandra: Gombafonallal szőtt esszék az értékmentő felhalmozásról (Anna Tsing: *The Mushroom at the End of the World*). *Fordulat*, 11. (2019) 25. sz. 255-262.

DAMODARAN

- 2017 DAMODARAN, Vinita: The Locality in the Anthropocene: Perspectives on the Environmental History of Eastern India. In: *Climate Change and the Humanities. Historical, Philosophical and Interdisciplinary Approaches to the Contemporary Environmental Crisis*. Eds.: ELLIOTT, Alexander – CULLIS, James – DAMODARAN, Vinita. London, Palgrave Macmillan, 2017. 93-116.

DAVIS

- 2000 DAVIS, Mike: *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*. London, Verso, 2000.

DIBLEY

- 2012 DIBLEY, Ben: "Nature is Us:" the Anthropocene and species-being. *Transformations*, 21. (2012)
(http://www.transformationsjournal.org/wpcontent/uploads/2016/12/Dibley_Trans21.pdf – Utolsó letöltés: 2021. március 7.)

DUKES

- 2011 DUKES, Paul: *Minutes to Midnight: History and the Anthropocene Era from 1763*. London, Anthem, 2011.

D'SOUZA

- 2006 D'SOUZA, Rohan: *Drowned and Dammed. Colonial Capitalism and Flood Control in Eastern India*. New Delhi, Oxford University Press, 2006.

FREITAS

- 2021 FREITAS, Frederico: *Nationalizing Nature. Iguazu Falls and National Parks at the Brazil-Arentina Border*. Cambridge, Cambridge University Press, 2021.

FRESSOZ-LOCHER

- 2020 FRESSOZ, Jean-Baptiste – LOCHER, Fabien: *Les Révoltes du ciel: Une histoire du changement climatique XVe-XXe siècle*. Paris, Seuil, 2020.

GILLE

- 2019 GILLE Zsuzsa: Létezik-e szocialocén? *Fordulat*, 11. (2019) 25. sz. 79–101.

HARARI

- 2017 HARARI, Yuval Noah: *Homo Deus. A holnap rövid története*. Ford.: TORMA Péter. Budapest, Animus, 2017.

HARAWAY

- 2015 HARAWAY, Donna: Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin. *Environmental Humanities*, 6. (2015) 159–165.

HEDIN-GREMAUD

- 2018 HEDIN, Gry – GREMAUD, Anne-Sophie N.: *Artistic visions of the Anthropocene North. Climate Change and the Nature in Art*. London, Routledge, 2018.

HORN-BERGTHALLER

- 2020 HORN, Eva – BERGTHALLER, Hannes: *The Anthropocene. Key Issues for the Humanities*. London, Routledge, 2020.

IMREH

- 1999 IMREH István: A székely faluközösség alkonya In: Uő: *Erdélyi eleink emlékezete (1750–1850)*. Kolozsvár, Polis, 1999. 195–06.

IQBAL

2010 IQBAL, Iftekhar: *The Bengal Delta. Ecology, State and Social Change, 1840–1943*. London, Palgrave Macmillan, 2010.

KÖRBER ET AL. (EDS.)

2017 KÖRBER, Lill-Ann – MACKENZIE, Scott – WESTERSTAHL STENPORT, Anna: *Arctic Environmental Modernities: From the Age of Polar Exploration to the Era of Anthropocene*. London, Palgrave Macmillan, 2017.

LEWIS–MASLIN

2018 LEWIS, Simon – MASLIN, Mark A.: *The Human Planet. How we created the Anthropocene*. London, Penguin, 2018.

LIU–BEATTIE

2016 LIU, Ts'ui-jung – BEATTIE, James John (eds.): *Environment, Modernization and Development in East Asia. Perspectives from Environmental History*. London, Palgrave Macmillan, 2016.

LOWENHAUPT TSING

2015 LOWENHAUPT TSING, Anne: *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2015.

MALM–HORNBERG

2019 MALM, Andreas – HORNBERG, Alf: Emberi tényező? Az antropocén-narratíva kritikája. Ford.: CSORBA Géza – NAGY Klára. *Fordulat*, 11. (2019) 25. sz. 6–25.

MCNEILL–ENGELKE

2014 MCNEILL, John R. – ENGELKE, Peter: *The Great Acceleration: An Environmental History of the Anthropocene since 1945*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2014.

MÉSZÁROS

2019 MÉSZÁROS Csaba: Kié az antropocén? A globális klímaváltozás antropológiai szemlélete. *REPLIKA*, (2019) 113. sz. 145–164.

MOORE

2019 MOORE, John W.: Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. Ford.: TILLMANN Ármin. *Fordulat*, 11. (2019) 25. sz. 18–52.

NAGY

2021 NAGY Botond: *Mercur a keleti végeken. Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmus kori Háromszéken (1867–1918)*. Kolozsvár, Kriterion, 2021.

OLDFIELD

2016 OLDFIELD, Jonathan D.: Mikhail Budyko's (1920–2001) contributions to Global Climate Science: from heat balances to climate change and global ecology. *WIREs Climate Change*, (2016) 5. sz. 682–692.

PHILIP

- 2003 PHILIP, Kavita: *Civilizing Natures: Race, Resources, and Modernity in Colonial South India*. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2003.

ROBIN-STEFFEN

- 2007 ROBIN, Libby – STEFFEN, Will: History for the Anthropocene. *History Compass*, 5. (2007) 1694–1719.

RUDDIMAN

- 2010 RUDDIMAN, William F.: *Plows, Plagues, and Petroleum: How Humans Took Control of Climate*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2010.

RUDDIMAN

- 2018 RUDDIMAN, William F.: Three flaws in defining a formal 'Anthropocene.' *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*, 42. (2018) 4. sz. 451–461.

SIMON

- 2017 SIMON Zoltán Boldizsár: Why the Anthropocene has no history: Facing the unprecedented. *The Anthropocene Review*, 3. (2017) 4. sz. 239–245.
- 2018 SIMON Zoltán Boldizsár: The limits of Anthropocene narratives. *European Journal of Social Theory*, 20. (2018) 1. sz. 9–38.
- 2020 SIMON Zoltán Boldizsár: *The Epochal Event. Transformations in the Entangled Human, Technological, and Natural Worlds*. London, Palgrave Macmillan, 2020.
- 2021 SIMON Zoltán Boldizsár: Domesticating the future through history. *Time and Society*, (2021) 4. sz. 494–516. doi:10.1177/0961463X211014804

SUTTON

- 2009 SUTTON, Deborah: *Other Landscapes: Colonialism and the Predicament of Authority in Nineteenth-Century South India*. Copenhagen, Nordic Institute for Asian Studies, 2009.

TÖLGYESI ET AL.

- 2020 TÖLGYESI Csaba et. al.: Underground deserts below fertility islands? Woody species desiccate lower soil layers in sandy drylands. *Ecography*, 43. (2020) 6. sz. 848–859.

VARGA ET AL.

- 2020 VARGA Anna et al.: Prohibited, but still present: local and traditional knowledge about the practice and impact of forest grazing by domestic livestock in Hungary. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 16. (2020) 1. sz. 51.

WALLACE-WELLS

- 2020 WALLACE-WELLS, David: *Lakhatatlan Föld. Élet a felmelegedés után*. Budapest, Animus, 2020.

ZALASIEWICZ-SÖRLIN-ROBIN-GRINEVALD (EDS.)

- 2018 ZALASIEWICZ, Jan – SÖRLIN, Sverker – ROBIN, Libby – GRINEVALD, Jacques (eds.): *The Epochs of Nature*. Chicago, IL, Chicago University Press, 2018.

Lafferton Sára

A baloldal válsága vagy Franciaországé?

Pierre Nora és Jacques Derrida vitája a francia–algériai konfliktus (1954–1962) kapcsán

1958 áprilisában, néhány héttel a labdarúgó-világbajnokság kezdete előtt a francia nemzeti válogatottból néhány szerződéses játékos hiányzott; ők kiléptek a francia „kékektől” azért, hogy megalakítsák az algériai lázadók nemzeti csapatát, a „függetlenség tizenegyét”. A FIFA természetesen nem ismerte el az ekkor hivatalosan Franciaországhoz tartozó Algéria „nemzeti” válogatottját, amely ezért nem indulhatott a futball-világbajnokságon. Ezzel a várható döntéssel minden bizonnyal maguk a játékosok is tisztában voltak, de a húszas éveikben járó, algériai származású focisták mégis úgy döntöttek, hogy letérnek a biztos világhírnév felé vezető útról azért, hogy politikai elkötelezettségüknek megfelelően létrehozzák egy hivatalosan egyelőre nem létező állam nemzeti válogatottját.

Ma teljesen elképzelhetetlennek tűnik az, hogy egy élsportoló politikai elköteleződése miatt feladja professzionális sportkarrierjét. A disszidáló algériai focisták viszont tulajdonképpen ezt tették, ami csapatsportolóként számukra különösen nehéz lehetett, hiszen ezzel a lépéssel francia bajtársaikat is magukra hagyták. A kék színben játszó focistákon túl a francia szurkolókat is megérintette a döntés; André Fontaine történész szerint a stadionok népe általános döbbenettel vett tudomást a hírről, és összességében véve jóval érzékenyebben reagált az algériai játékosok váratlan hiányára, mint egyes lázadó algériai politikusok hirtelen eltűnésére.¹

Erre a rendkívül felfokozott közérületre utalhatott Pierre Nora, napjaink Franciaországának egyik legmeghatározóbb történésze, amikor 2012-ben azt írta, hogy „aki nem élte meg ezt a hét végeláthatatlan évet, annak ma szinte lehetetlen megérteni azt az érzelmi intenzitást, amellyel az algériai ügy zajlott”.² Az „algériai ügynek” Franciaországban hivatalosan elfogadott neve sem volt egészen 1999-ig, pontos megnevezése a konfliktus éveiben (1954–1962) pedig nagyon komoly jogi és diplomáciai viták tárgyát képezte a lehetséges kifejezések téjjeinek döntő jelentősége

¹ Idézi: BRANCHE–THÉNAULT, 2008. 6.

² NORA, [1961]. 27.

miatt.³ A megnevezés körül zajló polémia egyik színtere az ENSZ Közgyűlése volt, ahol az „algériai kérdésről” folyó vita során 1955-ben a francia képviselő azzal fenyegetőzött, hogy ha a terület a továbbiakban is napirenden tartja a kérdést, akkor Franciaország kilép az ENSZ-ből és a NATO-ból.⁴

A mindennapokat és a nagypolitikát egyaránt érintő folyamatokkal összefüggésben az algériai válság értelmiségtörténeti, eszmetörténeti és politikafilozófiai kontextusban is értelmezhető. Ami az előbbit illeti, a francia baloldal értelmiségi, elméleti és filozófiai pozíciói alapvetően átrendeződtek a konfliktus mentén. Ezek a pozíciók bizonyos esetekben radikális ellentmondásba kerültek egymással, mint például Jean-Paul Sartre, Albert Camus vagy Jean-François Lyotard esetében,⁵ akik a baloldal meghatározó alakjai voltak, illetve a későbbiekben azzá váltak. Pozícióik részben a marxista társadalomelmélethez való ambivalens viszonyuk, pontosabban annak az algériai kérdésre való alkalmazhatóságának problémája mentén strukturálódtak, ennyiben pedig újraartikulálták és nagyban hozzájárultak a marxista elmélet és a marxista inspirációjú politikafilozófia korszakban kialakuló válságához.

Ezekkel az értelmiségtörténeti fejleményekkel összhangban az algériai válság arra is felhívta a figyelmet, hogy bizonyos politikai eszmék és fogalmak alapvetően ellentmondásos jelentéstartalmakkal kerültek forgalomba a francia közbeszédben. Pierre Nora és a filozófus Jacques Derrida vitája például a „forradalom”, a „racionalizmus”, a „köztársaság” vagy a „nemzet” fogalmainak válságáról árulkodott, azaz olyan politikai gondolatok kríziséről, amelyek a modern politikai hagyomány lényegéhez tartoznak. Ilyen értelemben az algériai konfliktus a modernitás válságáról tanúskodott, mégpedig olyan módon, amelynek hatásai a mai napig tetten érhetők a francia értelmiségi mező struktúrájában és a francia politikai gondolkodásban. Hatásai felől tekintve ezért „Algéria” a francia filozófia „politika-metafizikai” alakzatának tekinthető.

Az alábbiakban Nora és Derrida algériai kérdés körül kibomló vitáját elemzem. Mielőtt történési, illetve filozófusi munkásságukkal világhírnevet szereztek volna, Nora és Derrida az ötvenes évek elején a Louis-le-Grand nevű párizsi gimnáziumban voltak padtársak, illetve egy életen át barátok. A francia–algériai konfliktust mindketten harmincévesen, karrierjük legelején élték meg, és eltérő mértékben ugyan, de mindketten személyesen is érintettek voltak benne. A párizsi születésű Nora ugyanis történési végzettsége megszerzését követő két évben, a konfliktus közepén (1958–1960) az algériai Oran városában dolgozott történelemtanárként. Az ott töltött évek tapasztalatai alapján az akkor még ismeretlen Nora 1961-ben könyvet írt a konfliktusról, amely komoly visszhangot keltett a francia értelmiség körében, megalapozva szerzője későbbi hírnevét. Nora a megjelenés után azonnal elküldte a kötetet az algériai származású Derridának, aki néhány hét múlva hosszú és heves hangvételű magánlevélben válaszolt, de arra kérte barátját, hogy

³ A konfliktus nevének kérdéséhez magyarul lásd: LAFPERTON, 2020. A konfliktus megnevezése körüli viták miatt a dolgozatban a semlegesebb „francia–algériai konfliktus” kifejezést használok a mostanra közkeletű (és 1999 óta hivatalos) „algériai háború” helyett.

⁴ LAFPERTON, 2021.

⁵ Az említett értelmiségiek algériai konfliktusra vonatkozó, összegyűjtött írásait lásd itt: SARTRE, 2018; CAMUS, [1958]; illetve LYOTARD, 1989.

semmiképpen ne hozza válaszát nyilvánosságra. Nora ötven évvel később, 2012-ben újra kiadta 1961-es könyvét, amelyben Derrida levelét is közölte (a filozófus feleségének engedélyével). A kötet, amellet, hogy az említett dokumentumot először tárta a nyilvánosság elé, három fontos, a kötetre érkezett válasznak is helyt adott.⁶ Emellett Nora írt egy hosszú előszót is, amelyben többek között saját korabeli pozíciójára, illetve Derridával való vitájára reflektál.

Kettejük vitája lényegét tekintve azon kérdés körül artikulálódott, hogy a konfliktus milyen válságról, pontosabban minek a válságáról árulkodhat. Míg a történész a baloldal ideológiai krízisére vezette vissza a francia–algériai konfliktust, addig a filozófus úgy vélte, hogy a válság mindenekelőtt Franciaországot érinti. Nora úgy érvelt, hogy – minden létező, bár összességében sikertelen francia jobbító szándék ellenére – Algériában egyfajta perverz baloldali gondolat szökkent szárba, amely a francia Forradalom nemes emberjogi eszméinek nevében, azokat korrumpálva brutálisan gyarmatosította a helyi népeiséget. Ezzel szemben Derrida azt hangsúlyozta, hogy forradalom és gyarmatosítás gondolata nem elválaszthatók egymástól, éppen ellenkezőleg; összetartozónak tűnnek, és mindenekelőtt Franciaországhoz köthetők, amely ezért mindenekelőtt felelős a nevében szerzett érdemekért és elkövetett bűnökért.

Ami Nora szemléletét illeti, az előszó alapján úgy tűnik, hogy az ötven évvel később sem változott markánsan. Megerősítve 1961-es álláspontját, a szerző 2012-ben így fogalmaz:

„Ma spontán módon hajlamosak lennénk arra, hogy az algériai ügyben a kolonizáló nacionalista jobboldal, illetve az univerzális emancipáció mellett elkötelezett baloldal örök küzdelmének egyik állomását lássuk. Hiba. Valóban zajlott ilyen konfliktus, azonban nem ez volt a legfontosabb. A fő törésvonal valójában a baloldalon belül húzódott: hogyan köteleződhet el Algéria függetlenségének ügye mellett, amikor egész történelme összefonódik annak asszimilációjára való nemes törekvéssel?”⁷

Nora ugyanis úgy látja, hogy a francia–algériai konfliktus egyszerre artikulálta és járult hozzá a baloldal korabeli (és azóta is húzódó) válságához. A baloldal ideológiai bázisát ugyanis Nora szerint „alapvetően megrázta a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. pártkongresszusán a sztálinizmus elítélése, illetve az 1956-os magyar forradalom szovjet tankokkal történő elnyomása”.⁸ Ezt az általános krízist pedig, mely nem pusztán politikai és etikai, de elméleti és filozófiai jellegű is volt, a hivatalos francia baloldal tovább fokozta azzal, hogy a francia–algériai konfliktusban csak

⁶ A könyvre számos értelmiségi reagált a sajtóban. Ezek közül az algériai születésű újságíró Albert-Paul Lentin, a francia származású, de élete nagy részében Algériában dolgozó szociológus Germaine Tillion, illetve a francia újság- és életrajzíró Jean Lacouture is reakcióját közli a 2012-es kiadvány.

⁷ NORA, [1961]. 31.

⁸ NORA, [1961]. 32. Ennek kapcsán fontos tisztázni, hogy Nora természetesen nem a sztálini bűnök elismerését és elítélését tartja a krízis forrásának, hanem az ebből következő kényszerű és összességében véve sikertelen számvetést. Továbbá, ahogyan Nora írása is sugallja, az 1956-os magyar forradalom elnyomásának híre óriási hatással volt a korabeli francia értelmiségre. Ehhez a sajnálatos módon kevésbé kutatott kérdéshez lásd például: CAPPELAERE, 1993.

viszonylag későn köteleződött el az algériai függetlenség ügye mellett. „Ezt a meg-
rázkódtatást a baloldal azóta sem heverte ki – írja Nora 2012-ben –, és ennek még ma is
cipeljük a terhét”.⁹

A 2004-ben elhunyt Derrida érett álláspontjáról jóval nehezebb biztosat állítani,
mert ő nyilvánosan nem foglalt állást a kérdésben, ezért nem is tudta felülvizs-
gálni korábbi megnyilvánulásait.¹⁰ Az alábbiakban megpróbálom rekonstruálni az
ő korabeli pozícióját, melynek kialakulása sokat köszönhetett Norával való vitájá-
nak.¹¹ Ez előtt azonban röviden összefoglalom a konfliktus történeti kontextusát
a vita szempontjából legjelentősebb kérdés, a francia állampolgárság algériai tör-
ténétén keresztül. Ezt követően bemutatom és elemzem Nora és Derrida algériai
kérdés kapcsán kialakított pozícióját Nora 1961-es könyve, 2012-es előszava, illetve
Derrida 1961-es levele mentén. Végül röviden kitérek a vita értelmiségtörténeti,
eszmetörténeti és politikafilozófiai tétjeire.

Francia Algéria és a helyi népesség asszimilációjának kérdése

Gyarmati politikájának legitimálására Franciaország egészen a gyarmatok füg-
getlenedéséig, tehát az 1960-as évekig alapvetően a civilizációs küldetés (*mission
civilisatrice*) gondolatát használta fel. Ez az elképzelés a francia kultúra fensőbb-
ségének, illetve az emberiség javíthatóságának elképzelésén nyugodott. Eszerint
a franciák alkalmasak rá és egyenesen hivatottak arra, mindenekelőtt forradalmi
örökségüknél fogva, hogy önkormányzásra képtelen gyarmati alattvalóikat kul-
turálisan felemeljék.¹² A 19. század végére hivatalos külpolitikai doktrínává vált
gondolatot jellemzően nem a Császárság, hanem éppen a Köztársaság időszakaiban
használták a legitenzívében.¹³ Ennek címén a II. Köztársaság 1848-ban alkotmá-
nyos szinten integrálta az 1830-ban elfoglalt Algériát a köztársaságba, amelynek
következtében Algéria, pontosabban az itt létrehozott területi adminisztrációs egy-
ségek, éppúgy francia földnek számítottak, mint az európai kontinensen lévő terü-
letek. Az innentől Francia Algériának (*Algérie française*) nevezett terület így a többi
francia gyarmathoz képest egyedi helyzetbe került,¹⁴ hivatalosan is a civilizációs
küldetés gondolatának egyik szimbóluma lett, és ez az állapot Algéria függetlensé-
géig, vagyis 1962-ig fennállt.

⁹ NORA, [1961]. 31–32.

¹⁰ Derrida évtizedekkel később nyilatkozott az algériai kérdés kapcsán. Ez azonban csak néhány
alkalommal fordult elő, például egy 1998-as interjúban. Ekkor azt mondta, hogy a negyvenes
évek végén egy algériai baloldali csoport tagjaként ő a gyarmati rendszert kezdte el kritizálni, de
anélkül, hogy Algéria függetlensége mellett állást foglalt volna. Idézi: BARING, 2010. 247.

¹¹ Nora 2012-ben írja a következő sorokat, Derridával való viszonya kapcsán: „Könyvem tehát
kikristályosította Derridánál az igényt, hogy megújítsa viszonyát szülőhazájával, Algériával, a háborúval,
saját magával. Erre a mai napig büszke vagyok.” NORA, [1961]. 20.

¹² CONKLIN, [2002]. 174.

¹³ Lásd például: MANCERON, 2005.

¹⁴ Aimé Césaire javaslatára 1946-ban elfogadták azt a törvényt (*loi de départementalisation*), amely-
lyel a „négy régi gyarmatot” (Guadeloupe, Martinique, La Réunion és Guyana) területi admini-
isztrációs szinten asszimilálták a kontinenshez és Francia Algériához.

Az alkotmányos és adminisztratív integrációt azonban sokáig nem követte hasonló intézkedés az államigazgatás többi területén. Ami az állampolgárság kérdését, vagyis a francia forradalom egyik legfontosabb intézményét illeti, a késlekedés igencsak szembeszökő volt, ugyanis Francia Algéria lakói még a francia–algériai konfliktus 1954-es kirobbanásakor sem voltak mind francia állampolgárok.¹⁵ Az 1848-as alkotmányos integráció ellenére az évszázadok óta Algéria területén élő muzulmán és zsidó lakosság, tehát a népesség túlnyomó többsége 1865-ig nem kaphatta meg a francia állampolgárságot, az Európából újonnan betelepülő népesség és leszármazottaik azonban igen. A gyarmatosítás pillanatától fogva ugyanis egyre növekvő számban költöztek francia Algériába különböző európai országokból, mindenekelőtt Franciaországból, de spanyol és olasz területekről, illetve Máltáról is. Míg a francia területekről jövők megtartották francia állampolgárságukat, addig a többi európai területről érkezőknek egyénileg jelentkezniük kellett érte. Ők azonban ezt egy formális honosítási folyamatot követően megkapták,¹⁶ az 1889-ben a francia jogba bevezetett „kettős *ius soli*” elvének köszönhetően pedig valamennyien automatikusan francia állampolgárrá is váltak.

Nora és Derrida vitája szempontjából a legnagyobb jelentősége azonban a helyi muzulmán lakosság, tehát a gyarmati időszak (1830–1962) alatt a helyi népesség túlnyomó részét kitevő csoport politikai asszimilációjának van. 1870-ben ugyanis az Adolphe Crémieux igazságügyminiszter után elnevezett rendelet értelmében Francia Algéria zsidó lakosai valamennyien megkapták a francia állampolgárságot.¹⁷ A muzulmánok viszont 1865 óta csak egyéni kérelemre kaphatták meg ugyanezt.¹⁸ A kérelmezéshez le kellett mondaniuk személyes státuszukról,¹⁹ amely

¹⁵ Fontos kiemelni, hogy a nők a kontinensen is csak 1944-ben kaptak szavazati jogot, vagyis teljes állampolgárságot; az itt következő leírás ezért kizárólag férfiakra vonatkozik.

¹⁶ WEIL, [2005]. 213. 1866-tól az európai lakosság számára a francia állampolgárság megszerzése rögzítetten egy frankba került. (WEIL, [2005]. 354.)

¹⁷ A tömeges honosítást célzó Crémieux-dekrétum hatálya alól (egy módosításnak köszönhetően) végül kivételt képeztek a M'Zab területén élő zsidók, akiket Algéria függetlenségéig (a muzulmánokhoz hasonlóan) kizártak a francia állampolgárságból. (BLÉVIS, 2012. 57.)

¹⁸ A helyi muzulmán és zsidó lakosság 1865 óta „bennszülöttnek” (*indigène*), azaz francia *nemzetiségűnek* számított, ami azonban nem jelentett francia állampolgárságot. A különbségéhez ebben a kontextusban lásd mindenekelőtt: SAADA, [2007]. 95–121.

¹⁹ A személyes státusz (*statut personnel*) jogi fogalmát alapvetően vallási – a századfordulótól kezdve viszont egyre inkább származási – alapon határozták meg, és a „bennszülöttekre” alkalmazták. (Ehhez bővebben lásd: WEIL, [2005]. 101.) A személyes státuszú bennszülöttekre egy sor olyan szabályozás vonatkozott, amelyek együttesét idővel „bennszülöttjognak” (*Code de l'indigénat*) kezdték nevezni, és amelyek komoly büntetőjogi következményekkel bírtak olyan esetekben, mint például a település területének engedély nélküli elhagyása vagy nyilvános gyülekezés. A zsidók túlnyomó többsége azonban az 1870-es tömeges és automatikus honosítási rendelettel elveszítette személyes státuszát, amely (a bennszülöttjoggal együtt) innentől fogva csak a helyi muzulmán lakosságot, illetve a M'Zab-i zsidókat jellemezte (vö. 16-os lábjegyzet). A személyes státusz így alapvetően a Korán által meghatározott öt szokás (poligámia; az apa fiatalokú gyermekének kiházasítására való joga [*djebri*]; a férjnek a házasság egyoldalú felmondására való joga; a házasság felbontását követően született gyermek származásának jogi rendezése a volt férj apaként való elismerésével; férfi örökösödési privilégium) gyakorlását tette lehetővé viselője számára. A személyes státuszról való lemondás a vallás feladását nem írta elő, de ezt az öt, a francia polgárjoggal (*Code civil*) összeférhetetlen vallási szokás gyakorlását megtiltotta. (WEIL, [2005]. 215–216.)

lehetővé tette, hogy az egyének életét a rájuk vonatkozó helyi, ez esetben a Korán által meghatározott szabályok alapján kormányozzák a gyarmati törvények által nem szabályozott kérdésekben. A személyes státuszról való lemondás azonban nem volt elegendő az állampolgárság elnyeréséhez: ezt egy adminisztrációs folyamat követte, amely során azt vizsgálták, hogy az egyén „méltó”-e (*digne*) a francia állampolgárságra. Hogy ezt kiderítsék, a gyarmati hatóságok kutatást folytattak a jelölt életvezetéséről és erkölcséről, illetve Franciaországhoz való politikai lojalitásáról. Ezen túl a századvégtől kezdődően megvizsgálták azt is, hogy a jelölt kellően asszimilálódott-e a francia civilizációhoz; ezt francia nyelvtudásán, francia nyelvű diplomáján vagy egyéb képesítésén, illetve az „európaiakkal” való (lehetőleg baráti) viszonyán mérték le. Mindezen feltételnek való elégtétel azonban még mindig nem jelentett garanciát az állampolgárság megszerzésére, ugyanis a gyarmati korszak szinte egészében a jelentkező ügyét a párizsi igazságügyi minisztériumban bírálták el (alapvetően az ügyet vizsgáló francia algériai hivatalnokok és jogászok többé-kevésbé önkényes véleményezése alapján) – és a minisztériumi döntést Algéria kormányzója végül megvethozhatta.²⁰

Úgy tűnik tehát, hogy a helyi lakosság civilizálásának, azaz kulturális és politikai asszimilációjának szándéka legkésőbb a századfordulótól kezdődően perverz irányt vett. Ahogyan a szociológus Laure Blévis a francia algériai muzulmánok honosítási folyamatainak szentelt tanulmányában megjegyzi, „messze annak gondolatától, hogy a jogi asszimiláció majd kulturális asszimilációt indíthat el, a hatóságok a francia állampolgárság megítélésével a jelölt már végbement asszimilációját kívánták megerősíteni”.²¹ A szintén gyarmati kérdésekkel foglalkozó jogszociológus, Emmanuelle Saada ennél jóval erősebben fogalmaz a francia gyarmati asszimilációs politika egészét illetően:

„a politikai közösséghez való csatlakozást [a 19. század végétől fogva] már nem önkéntes szándék alapján definiálták, mint a Forradalom idején; inkább úgy tekintettek rá, mint a francia civilizáció és erkölcsök elsajátításának csúcsa. Eszerint a [csatlakozási] szándék nem pusztán elégtelen volt, de egyenesen gyanús: az asszimiláció a francia civilizáció tudatalatti bensővé tételét jelentette.”²²

Az asszimiláció elé görgetett jogi és adminisztratív akadályok azonban valószínűleg legyőzhetők lettek volna, ha a honosításért folyamodó muzulmánok a tartalmi elvárásoknak eleget tesznek, vagyis bírják a „francia kultúrát”. Ezt minden bizonynyal alapvetően segítette volna, hogyha részt vehetnek az állami oktatásban. Az 1882 óta létező kötelező, laikus és ingyenes iskoláztatás (mint alapvető republikánus intézmény) azonban csak francia állampolgárokra vonatkozott, azaz a francia állam csak állampolgárait volt köteles alapszintű oktatásban részesíteni. Ezért úgy tűnik, hogy az algériai muzulmánok a 22-es csapdjába kerültek: az állampolgárság (egyéni) megszerzéséhez a „francia kultúra” elsajátítására, azaz mindenekelőtt francia oktatásra és francia miliőben való szocializációra lett volna szükségük, erre

²⁰ BLÉVIS, 2003. 29–42. Ehhez lásd továbbá: SAADA, 2012. 101; WEIL, [2005]. 218.

²¹ BLÉVIS, 2003. 42.

²² SAADA, [2007]. 108.

viszont csak állampolgárként lett volna lehetőségük. Valószínűleg ez magyarázza azt a jelenséget, hogy a francia–algériai konfliktus kirobbanásának évében, vagyis több mint száz évvel Algéria alkotmányos integrációját követően, Nora adatai szerint az arab gyerekeknek mindössze 15 százaléka volt beiskolázva.²³

Bár a gyarmati évtizedek alatt több törvényjavaslat is célozta a muzulmánok tömeges honosítását (amely tehát a helyi zsidó közösség esetén 1870, a nem francia, de európai lakosság esetében pedig 1889 óta automatikus volt), ezek a helyi európai telepestársadalom ellenállásán rendre elbuktak. Az 1887-es Michelin–Gaulier-javaslatot francia Algéria hatóságai vétózták meg; az 1890-es Martineau-javaslatot a francia Képviselőház egyre erősödő gyarmati frakciója buktatta meg (elsősorban a francia algériai képviselők lobbizása eredményeként); a korlátozó szellemben létrejött 1919-es, később törvényerőre emelkedő Moutet-javaslatban pedig Algéria kormányzójának nyomására végül bennehagyták, hogy a kormányzó megőrzi vétójogát a jelentkezéseket illetően.²⁴ A legismertebb franciaországi kezdeményezés azonban az 1937-es Blum–Violette javaslat volt, amely összesen nagyjából 24,000 muzulmánok, a muzulmán társadalom kulturális és gazdasági elitjének biztosította volna fokozatosan az állampolgárságot. Ezen visszafogott ambíciójú javaslat azonban általános ellenállással találkozott. Francia Algéria parlamenti képviselői túl liberálisnak találták, az algériai függetlenség gondolatát az elsők között artikuláló, frissen alakult Algériai Néppárt (Parti du peuple algérien) számára pedig a politikai asszimiláció gondolata elvből elfogadhatatlan volt. A kormány a telepesek nyomására végül visszavonta a javaslatot.²⁵

Muzulmánok egyéni kérelemre történő honosításra természetesen volt példa, de Nora érzékletes és találó kifejezésével élve a francia állampolgárságot a korokban végig „pipettával adagolták”.²⁶ Blévis fent idézett tanulmányában azt állítja, hogy az egész gyarmati időszak, vagyis nagyjából 130 év alatt összesen mintegy hatezer muzulmán fő kapott francia állampolgárságot.²⁷ A szám értelmezéséhez érdemes megjegyezni, hogy 1954-re a zsidó közösség százötvenezer főt, az európai telepes társadalom körülbelül egymillió főt, a muzulmán lakosság pedig nagyjából kilencmillió főt számlált. Francia Algéria muzulmán népességét tömegesen, nőket és férfiakat egyaránt, végül 1958-ban, a konfliktus folyamán hatalomra kerülő Charles de Gaulle rendelete nyomán honosították.

²³ NORA, [1961]. 235. Ugyanerre az évre Germaine Tillion, a Nora könyvében hevesen kritizált „liberális” szociológus 94, illetve 98 százalékos irástudatlanságot jegyez a muzulmán férfiak, illetve nők esetében. (TILLION, 1958. 58.)

²⁴ Ezek a javaslatok céljaikat tekintve idővel egyre visszafogottabbakká váltak, minden bizonnyal a francia algériai hatóságok és politikusok felől tapasztalható folyamatos ellenállás hatására. A legambiciózusabb tehát az 1887-es javaslat volt, amely a személyes státusz megtartása mellett tömegesen honosította volna a muzulmánokat. Ennél óvatosabbnak tűnik az 1890-es javaslat, amely fokozatos asszimilációt célzott, és mindenekelőtt azokat a muzulmánokat honosította volna, akik francia többségű területen éltek. A három közül a legkonzervatívabb szellemű a legkésőbbi, 1919-es javaslat volt, amely a muzulmán társadalom csak egy bizonyos felső rétegének biztosította volna az állampolgári jogokat. (WEIL, [2005]. 212–213; 220–222.)

²⁵ WEIL, [2005]. 223.

²⁶ NORA, [1961]. 117.

²⁷ BLÉVIS, 2003. 26.

Pierre Nora és „Algéria franciái”

Pierre Nora élete első cikkét a francia–algériai konfliktus kapcsán írta, amely 1960. október 17-én a *France Observateur*-ben *Tanár voltam Algériában* címmel jelent meg.²⁸ Ahogyan azt a 2012-ben írt előszavában említi, René Julliard és Christian Bourgois, könyvének későbbi kiadói ezt a cikket olvasva bátorították arra, hogy írjon még a konfliktusról, hiszen „érezhető, hogy ennél sokkal több mondanivalója van”.²⁹ Nora környezete biztatására sietve nekilátott a könyv elkészítésének, amelynek kapcsán egy Derridának 1961 júniusában küldött levelében azt írta, hogy alapvetően saját algériai tapasztalatait akarta a meglehetősen nyers hangvételű kötetrel feldolgozni. A mentegetőző sorokat Nora azzal a vallomással zárta, miszerint „hogya a problémát a maga teljességében próbáltam volna megcélozni, akkor egy egész disszertációt kellett volna írnom, és az teljesen megbénított volna”.³⁰ Nora 2012-ben emlékezik vissza arra, hogy bár első kéziratára erőteljes kritikai visszajelzéseket kapott, addigra már eltökölte, hogy megjelenteti élete első könyvét, amit egyfajta állampolgári kötelességnek, „*devoir civique*”-nek is tartott,³¹ és amelyben Algéria szükségszerű függetlensége mellett foglalt állást.

Norát a 2012-es előszó alapján két, önmaga felé támasztott elvárás vezette az írás során, és a kötet érvelésének ismeretében kijelenthető, hogy ez a két elvárás a vállalkozás két fő célját is kijelölte. Egyrészt szakítani akart azzal a sajátos honfitársi szentimentalizmussal, amely a kor kontinentális Franciaországát alapvetően meghatározta, és amely elköteleződött az „Algériában élő honfitársaink” („*nos compatriots d’Algérie*”) biztonságának védelme mellett.³² Bár Nora ezt külön nem tisztázza, a fenti összefoglaló alapján egyértelmű, hogy a kontinentális franciák felfogásában a honfitársak kizárólag az európai eredetűnek tekintett, és ezért nagyjából száz éve francia állampolgársággal bíró csoportot jelöli, azaz körülbelül egymillió embert. Ennek a szentimentalizmusnak azonban a telepestársadalom biztonsága mellett Nora szerint volt még egy összetevője. A kontinensen ugyanis attól tartottak, hogy ha ez a közel egymillió, a háborús erőszakban megkeseredett és erőszakos ember egyszerre csak megjelenne Franciaországban, akkor a kontinensen hirtelen felütné a fejét a fasizmus és a gazdasági válság.³³

Ettől a különös szentimentalizmustól való kritikai távolságtartás jegyében Nora könyvének egyik legnagyobb erőfeszítése annak demonstrálása a kontinentális olvasó számára, hogy a helyi egymillió francia társadalom bizony nem „francia”, legalábbis a szónak a kulturális, vagy még inkább metafizikai (és ezért megváltoztathatatlan) értelmében nem az. A kötet címe is erre utal; a ma már egyszerűen csak leírónak tűnő *Algéria franciái* cím kapcsán Nora 2012-ben már úgy vélte, hogy az a hatvanas években nem pusztán stigmatizáló, de egyenesen rasszista is volt.³⁴

²⁸ J'étais professeur en Algérie. *France Observateur*, 18 octobre 1960. Ez a cikk a következő kötetben is olvasható: NORA, [1960]. 35–47.

²⁹ NORA, [1961]. 13.

³⁰ Idézi: PEETERS, 2012. 118.

³¹ NORA, [1961]. 17.

³² NORA, [1961]. 14–16.

³³ NORA, [1961]. 16.

³⁴ NORA, [1961]. 23.

Azonban attól a felismeréstől vezérelve, hogy a konfliktus által képviselt válsághoz a kontinentális közvéleménynek az Algériában élő „honfitársakhoz” való sajátos ragaszkodása alapvetően járul hozzá, Nora valóban állampolgári kötelességének érezhette, hogy bemutassa ezt az egymillió társadalmat – mégpedig egy igazi „párizsi burzsoá”³⁵ szemével. Ez a bemutatás pedig a legkevésbé sem volt hízelgő Algéria franciáira, vagyis a telepestársadalomra nézve; az egyes fejezetekben Nora érzékletesen és már-már szisztematikusan demonstrálja anekdotáival a helyi franciák „franciátlanságát”, vagyis mindenekelőtt irracionálisát.

Fontosnak tűnik a teljesség igénye nélkül idézni néhány ilyen anekdotikus leírást Nora könyvéből, már csak azért is, hogy röviden megmutatkozzon a szerző stílusa és hangneme, melyet Derrida erősen kritizálni fog. Az „*Ímhol Franciaország*” („*Ici la France*”) című fejezetben, melynek már idézőjelbe tett címe is utal arra, hogy az olvasó Franciaországnak a paródiájával fog találkozni, Nora néhány párbeszédből levezeti, hogy a telepések szerint a kontinensen nem szeretik őket és összeesküdtek ellenük, de nem tudják érvekkel megindokolni, hogy miért gondolják ezt, és hogy mit is gondolnak tulajdonképpen.³⁶ A kontinens felől érzékelt megvetés ellenére a nagytőkéstől a kis szatócs zsidóig és kisinásig bezárólag mindenki szenvedélyes francia nacionalista, és ez az egyesítő érzés erősebb minden köztük húzódo osztálykülönbségnél.³⁷ Nora szerint továbbá mindegyik telepésben ott lapul egy „*Cagayous*”, azaz az európai származású, tanulatlan franciát beszélő, élvhajász, léhűtő, kulturálatlan, antiszemita, agresszív munkásról mintázott népszerű képre-gényfigura.³⁸ A telepések nem is rendes franciát beszélnek, hanem valamilyen nevetéses helyi dialektust, amelyet Nora helyenként nem átal nyelvi tótágast állva írásban is visszaadni.³⁹ Az *Egyéni kapcsolatok* (*Les rapports individuels*) című fejezetben Nora a keresztény és iszlám civilizációk történetére vezeti vissza a jelenleg is kitapintható félelmet és bizalmatlanságot, amely teljesen átjárja a hétköznapi telepés-kultúrát: „*ha nem tanulsz, szólok az arabnak és lesz nemulass!*”, „*zárjatok be ajtót és ablakot / Vagy bemásznak rajta az arabok*” és ezekhez hasonló ijesztgetések és versikék a telepések között közkeletűek voltak.⁴⁰ Nora azonban kétségkívül azzal a megjegyzéssel koronázza meg zavarbaejtően sommás leírását, amikor a telepések paranoiás bizalmatlanságát ecsetelve a következőt írja: „*nincs olyan francia [ti. telepés], aki ne dédelgetné a tudatalattijában ezt a gondolatot [ti. a népirtását], a szadista perverzció netovábbját... Ha felajánlanák nekik a népirtás gombját, vajon hány algériai francia állna*

³⁵ Ezt a kifejezést („*bourgeois parisien*”) Nora kritikus éllel saját magára alkalmazza, megfigyelői és írói pozíciójának leírására. (NORA, [1961]. 23.)

³⁶ NORA, [1961]. 73–74. A fentebb bemutatott ambivalens franciaországi szentimentalizmus ismeretében, amely egyszerre aggódott a telepestársadalomért és igyekezett azt minél távolabb tartani magától, felmerül a kérdés, hogy a telepések gyanakvása a kontinens lakói felé talán nagyon is racionális lehetett. Nora állítása ezen reflex irracionális kapcsán azért tűnik mégis érvényesnek, mert a konfliktus idején nem csak a jobb-, de a francia baloldal is a helyi telepestársadalomra hivatkozva fogalmazta meg nacionalista követeléseit. (NORA, [1961]. 31.)

³⁷ NORA, [1961]. 75.

³⁸ NORA, [1961]. 76.

³⁹ A könyv szerint egy beszélgetés során Norának így válaszolt egy telepés: „*Je suis francé, moi, Monsieur, je suis aussi francé que vous!*” NORA, [1961]. 79. (Kiemelések az eredetiben.)

⁴⁰ NORA, [1961]. 190.

ellen?”⁴¹ Úgy tűnik tehát, hogy Nora semmilyen retorikai eszköztől nem riad vissza annak érdekében, hogy franciaországi olvasójának bizonyítsa: „Algéria franciái” valójában annyit tesz, mint „nem franciaországi franciák”, vagyis igazából „nem-franciák”, a „franciaság tagadói”.

A szentimentalizmustól való távolságtartásnál azonban még fontosabb kritikai követelmény volt Nora számára az, hogy a korban „liberálisnak” nevezett progresszív politikai pozíciótól elhatárolódjon. Ezen álláspont kapcsán Nora 2012-ben azt írja, hogy pontosabb céljairól voltaképpen csak keveset lehetett tudni, de alapvetően reformok mellett köteleződött el, amit több vagy kevesebb, de mindenesetre komoly francia hozzájárulással képzelt el. Másképpen megfogalmazva, elvetette Algéria teljes állami függetlenségét, de liberális szellemben orvosolni akarta a francia gyarmatosítás legkirívóbb visszaéléseit. Nora 2012-ben is úgy véli, hogy a liberálisok „bátrak és nagyvonalúak voltak, de a realizmusuk a tegnapi volt. Az ő idejük már lejárt...”⁴² Bár napjaink francia közvéleményének jelentős része már inkább egyfajta francia nagyvonalúsággal magyarázza a volt gyarmati államok függetlenedését,⁴³ a korszakban a kolóniák függetlensége korántsem volt magától értetődő gondolat. Különösen Algéria, a civilizációs küldetés e laboratóriumának kapcsán szokás volt „kihagyott alkalmakról” („occasions manquées”) beszélni. Ezek olyan pillanatokat jelentenek, amikor a korabeli közfelfogás szerint lehetőség lett volna a gyarmati népesség tömegeinek politikai jogokat adni, illetve gazdasági körülményeit közpolitikai szinten javítani, de a francia állam végül különböző okokból nem használta ki ezeket az alkalmakat.

Ez a kettős elvárás és cél Nora érvelése esetében egyfajta sajátos történeti antropológiai műfajban találta meg formáját. Azaz, Nora elemzése aoteles társadalom kollektív mentális diagnosztikájaként is értelmezhető, amelyet viszont a szerző nem egyéni élettörténetekre, konkrét társadalmi viszonyokra vagy termelési tényezőkre vezet vissza, hanem politikai eszmék szintjén igyekszik magyarázni azt. Aoteles társadalomra jellemző, fentebb említett irracionális mentalitásformák (paranoia, rasszizmus, felsőbbrendűségi érzés, uralkodni vágyás, szadizmus stb.) esszéisztikus és virtuóz leírása nem az olvasó egyfajta önmagáért való szórakoztatására szolgál. A retorikai hadművelet célja sokkal inkább az, hogy alátámassza, de legalábbis érzékletesen illusztrálja az érvelés fő, elméleti relevanciájú mondanivalóját, miszerint az emberjogi, liberális elképzelések nevében megvalósított gyarmatosítás „kollektív skizofréniát” eredményezett a telesztársadalomban. A modern ideológiák ilyen ellentmondásos egyvelege egyfajta tudatmódosító szerként a társadalom pszichéjének szintjén kezdtek hatni és váltak ilyen módon tetten érhető társadalmi szereplővé.

A francia-algériai konfliktus történetileg determinált voltát Norának talán az a formulája ragadja meg a legjobban, amely szerint „Algéria franciáinak története a jakobinus nacionalizmus leánya”.⁴⁴ A szerző ezzel a gondolattal kezdi *A blokád (Le blocus)* című fejezetét, amelyben végigveszi a telesztársadalom és a muzulmán társadalom

⁴¹ Az utóbbi mondat eredeti nyelven így hangzik: „Si on leur offrait le génocide presse-bouton, combien de Français d’Algérie le refuseraient?” NORA, [1961]. 205–206.

⁴² NORA, [1961]. 15.

⁴³ Ehhez lásd mindenekelőtt: SHEPARD, 2006.

⁴⁴ NORA, [1961]. 103. (Kiemelés tőlem – L. S.)

százéves együttélésének főbb politika- és társadalomtörténeti állomásait. Ez a kronologikus áttekintés egyrészt arra szolgál, hogy a szerző bemutassa, hogy jellemzően éppen a *baloldali* francia kormányok alatt volt a legintenzívebb a reakció Algériában,⁴⁵ azaz az univerzális emberi jogok zelótái mindenki másnál többet ártottak az általuk képviselt eszméknek. Nora úgy érvel, hogy bár a telepéseknek a franciaországi reakciós jobboldallal való szövetsége természetesen rendkívül szoros,⁴⁶ azért a kontinens baloldali pártjaival is volt kapcsolatuk. Elvégre „a gyarmati terjeszkedést éppen a forradalmi és jakobinus elképzelések nevében valószínűsítették meg, és Algéria franciáinak kezében a francia Forradalom nagyszerű jogi és humánus elvei a leghatékonyabb eszköznek bizonyultak a muzulmán társadalom egyensúlyának szétzúzására”.⁴⁷

Másrészt a szerző az áttekintéssel a „kihagyott alkalmak” tézis érvényességét kérdőjelezi meg. Vagyis Nora igyekszik hangsúlyozni, hogy ugyan nem volt különösebben erőteljes, de mindenesetre az elmúlt száz évben a francia államvezetésben *létezett* szándék arra, hogy a muzulmán lakosság gazdasági és politikai kondícióit javítsák. Ezeknek a központi, Franciaországból jövő kezdeményezéseknek azonban a helyi telepéstársadalom mindannyiszor az útját állta. Nora röviden bemutatja például a muzulmán tömegek állampolgárainak honosítását célzó kezdeményezések, mindenekelőtt az 1937-es Blum-Violette javaslat bukásának történetét, amit egyébként az akkoriban születő franciaellenes arab nacionalizmus fékezésére vezettek volna be.⁴⁸ A telepések hevesen tiltakoztak a liberális javaslat ellen, amelyben kizárólag saját szuverenitásuk elleni támadást láttak; nyomásgyakorlásukra a francia kormány végül elállt a javaslatról. Az ilyen rövidlátó és kicsinyes reflexekre vonatkozó bemutatás után az olvasónak az a benyomása támad, hogy az egyébként gazdasági, társadalmi és politikai szempontból is abszolút domináns helyzetben lévő telepéseknek egyszerűen semmilyen reform volt nem elfogadható, még az sem, amely pedig középtávon saját elemi érdekeiket érvényesítette volna. Ebből a minden reformnak kerékkötőjéül szolgáló telepes reflexből lesz érthető a fejezet címe (*A blokád*).

A telepésekre jellemző csökönyös korlátoltság leírása után nem meglepő, hogy Nora a reformokban hívó liberálisokban a probléma megoldásának késleltetőit látja. Mivel a fent leírt elvi okokból meg van győződve arról, hogy az algériai kérdések egyedül a függetlenség jelentheti a feloldását, ezért minden, ennek útjában álló álláspontot kíméletlenül támadás alá vet.⁴⁹ *A liberálisok (Les libéraux)* című, szintén nem túl nyájas leírásban Nora úgy érvel, hogy a telepéstársadalom maréknyi

⁴⁵ NORA, [1961]. 126; 129.

⁴⁶ NORA, [1961]. 121.

⁴⁷ NORA, [1961]. 126. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁸ NORA, [1961]. 129–131.

⁴⁹ Nora elvi álláspontját, miszerint a konfliktus kezdettől fogva elkerülhetetlen volt, szükségesnek tűnik árnyalni. A fejezetben egy helyen ugyanis megjegyzi, hogy a harmincas években még úgy tűnhetett, hogy ha Franciaország akkor következetesen liberális politikát folytat (és például bevezeti a Blum-Violette javaslatot), akkor a francia állam kihúzza az algériai helyzet méregfogát. Egészen addig ugyanis a muzulmánok jelentős része francia állampolgárságot és életmódszerűséget követelt. A liberális politika megvalósulását azonban addig az algériai franciák, utána pedig a muzulmán nacionalizmus lehetetlenítette el. (NORA, [1961]. 217–218.) Ez az elképzelés egyébként emlékeztet a Nora által erősen kritizált Albert Camus híres gondolatához, miszerint „Algériában a francia politika a valóság után kullog húsz évvel”.

liberálisai „Őfelsége ellenzékeként” viselkednek, azaz bár kritizálják a francia politikát, de a francia fennhatóságot soha nem kérdőjelezik meg. Ez a kritika olyan, nemzetközileg is elismert személyeket is célba vesz, mint az Algéria modernizálásáért élethivatásaként harcoló (egyébként Franciaországból származó) Germaine Tillion, vagy a szegénysorsú algíri munkás családban felnőtt, de európai származású (ezért „telepes”) író és filozófus Albert Camus. Nora szerint ők mint algériai francia liberálisok „mindenüket Franciaországnak köszönhetik, így mindenekelőtt liberálisizmusukat is – hogyan ne lennének hát hűségesek hozzá mindennel szemben, még akkor is, ha ehhez megértőbbnek kell lenniük az általa elkövetett, mint az ellene elkövetett bűnökkel? Hiszen az arab örökké »a másik« marad.”⁵⁰

Ez a leginkább talán történeti antropológia műfajához közeledő esszé kétszintű elemzést tesz lehetővé. Bár könyvében Nora mindig konkrét személyekről, társadalmakról és intézményekről ír, az érvelés könnyen értelmezhető szimbolikusan, filozofikusabb síkon. Mi több, úgy tűnik, hogy Nora munkáját nem is elégséges pusztán társadalomtörténeti elemzésként olvasni, mert kettős célja (a telepések franciátlanságának kimutatása és a liberális pozíció kritikája) csak ezen az elemelt szinten egészíti ki egymást egyetlen, elméletileg megalapozott ambícióban.

Ebből a szempontból Nora könyvének legfontosabb állítása valójában az, hogy a *valódi* Franciaország soha nem volt jelen Algériában. A kontinentális Franciaország a Forradalom és a racionalitás tiszta eszméinek hazája; ezzel szemben Algéria ezen elvek kifordításának, a gyarmatosításnak és az irracionalitásnak ad otthont. Amikor Nora a *telepesek* irracionalitásáról ír, akkor valójában a *gyarmati politika* visszásságait elemzi; amikor a kialakult válságban a telepestársadalom alapvető felelősségét fedezi fel, akkor ennek az elkorcsosult baloldali gondolatnak a felelősségét hangsúlyozza. A telepések pedig, ahogyan azt könyvében végig igyekszik érzékletesen demonstrálni, voltaképpen nem is franciák; „Algéria franciái” ezért a „franciaság tagadóit”, vagy akár a „franciaság megszegényítőit” jelöli. Ezen a racionalitásnak (mint a franciaság lényegének) makacsul ellenálló gondolati univerzumon pedig soha nem fog keresztül menni egy felvilágosult liberális reform; ez Nora számára elvi lehetetlenségnek tűnik. Aki ennek a lehetetlenségét száz év kudarcos tapasztalata után sem látja be, az minden valódi és értő jobbító szándéknak az útjában áll, akár szándéka szerint, akár naivságából adódóan. Ez a felismerés magyarázza Nora maróan éles kritikáját a liberális pozícióra vonatkozóan.

A Franciaország–forradalom–racionalitás és Algéria–gyarmatosítás–irracionalitás fogalmi asszociációk szembenállásának létrejöttéért Nora egyértelműen a fent leírt jakobinus nacionalizmusban, egyfajta elszármazott, perverz baloldali gondolatban találja meg a felelőst. Érvelésének antropológiai formája tökéletesen alkalmas arra, hogy ezt a gondolatot társadalmilag, földrajzilag és filozófiailag is lokalizáljuk. Ez az elképzelés *nem* Franciaországban, hanem valahol másutt, történetesen Algériában jelent meg, és *nem* a racionalista filozófián, hanem valami egyéb, azzal névleg azonos, de valójában elmaradott, primordiális reflexekkel működő gondolati terepen ragadt meg. És minél jobban törekszik ez utóbbi arra, hogy névleg azonosuljon az előbbivel, csak annál nagyobb veszélyt jelent rá, hiszen az óvatlan szemlélődő összekeverheti az alapvető ellentmondásban lévő elveket.

⁵⁰ NORA, [1961]. 220.

Fontos ugyanis hangsúlyozni, hogy Nora balról kritizálja ezt a sajátos és leírása szerint alapvetően Algériában tevékeny baloldalt, és ennyiben érvelése markánsan eredetinek és találónak tűnik. Ez az autonóm kritikai pozíció teszi számára lehetővé például azt is, hogy már 1961-ben megfogalmazza azt az akkor abszolút meghökkentő állítást, miszerint az Algériában szolgáló, a helyi lakosságot szisztematikusan kínzó (ezért pedig a baloldali értelmiség által hangosan elítélt) francia hadsereg saját magát jó okkal pozicionálja baloldalra, és nem jobbra. Nora szerint a francia hadsereg saját „nemzeti-szocialista” céljait alapvetően emancipatorikusnak találja, és ennek megfelelően némileg jogosan értetlenkedik, hogy a kontinentális baloldal miért nem áll be mögé, elvégre ő Franciaország nevében a társadalmi igazságosságért küzd.⁵¹

„Sajnos nagyon is igaz” – írja Nora – „hogy a hadsereg a baloldali pártok mulasztásaiból él; ezek [ugyanis] nem voltak képesek felhívni a közvélemény figyelmét a gyarmati problémák súlyosságára. A tengerentúlon szolgáló hadsereg végső soron a nemzeti közösség egyetlen szelete, amely a gyarmati problémát nemzeti problémaként élte meg.”⁵²

Ezzel szemben a francia szuverenitást támogató telepések, azaz az ultrák céljaiból hiányzik a hadsereg által felvállalt emancipatorikus cél; ők a hadsereg nemzeti-szocialista ambícióiból csak a nemzetet fogadják el. A rájuk jellemző patriotizmus viszont Nora szerint jakobinus forradalmárokból, Robespierre és Mirabeau alakjaiból inspirálódik, és a baloldal valamennyi jelszavát reakcióra használják.⁵³

Nora antropológiai szempontú elemzése valamelyest implikálja is a francia-algériai konfliktus egyetlen lehetséges megoldását. Az érvelés alapján ugyanis az olvasó arra következtethet, hogy ha a forradalmi, racionális eszmék a kontinens Franciaországában vannak, a gyarmatosító, perverz elképzelések pedig Algériában, akkor ez utóbbit el kell oldani az előbbitől. Algériát „amputálni” kell Franciaországról, mielőtt Algéria, pontosabban a telepés társadalom által képviselt elkorcsosult baloldali eszmék elterjednének Franciaországban és véglegesen megfertőznék az emberi jogok magasztos elveit. *Egy New Deal Algériának (Un New Deal pour l'Algérie)* című, konkluzív fejezetében Nora azt állítja, hogy az 1954 óta tartó konfliktusban egyébként már morálisan kompromittálódott Franciaországnak nincs más megoldása, mint sokszerűen és visszafordíthatatlanul véget vetni Algériában a francia szuverenitásnak.⁵⁴ Bár Norának nincsenek illúziói a felkelők

⁵¹ NORA, [1961]. 97.

⁵² NORA, [1961]. 96. (Kiemelés tőlem – L. S.) Nora ennek fényében tudja megmagyarázni a de Gaulle tábornok (akkor már a IV. Köztársaság miniszteri tanácsának elnöke) és a hadsereg között 1960 januárjában Algírban tetőző feszültséget is: de Gaulle soha nem szolgált a gyarmatokon, vagyis nincs érveke hozzá, hogy a gyarmati kérdést nemzeti kérdésként értelmezze.

⁵³ NORA, [1961]. 132. Nora azt már 2012-ben írja (24–25.), hogy az *Organisation de l'armée secrète* (OAS) és más ultrák által artikulált düh jogosnak tűnik, amennyiben abból a felismerésből származik, hogy a republikánus gondolat alkotmányos integritását kell megbontani azért, hogy a gyarmatosítást kiverjük a Köztársaságból. E politikai földcsuszamlás miatt pedig valóban nem volt járható az a békés út, amit a liberálisok javasoltak.

⁵⁴ NORA, [1961]. 255.

céljai kapcsán,⁵⁵ ő abban bíz, hogy minél több telepese marad a független Algériában, mert részvételükre komoly szükség lesz az államigazgatás kiépítésekor. A szerző szerint ugyanis a függetlenség után jön csak a feladat neheze: megoldani az elkerülhetetlen gazdasági válságot, amihez alapvetően szakértelemre (és nem politikai lojalításra) van szükség.⁵⁶

A telepések jelenléte azonban nem egyszerűen technikai okokból kívánatos. Nora hangsúlyozza, hogy bizonyos francia intézményi keretekre és mindenekelőtt egy kifejezetten helyi viszonyokra adaptált szocialista rendszerre szükség van egy igazságosabb társadalom kialakításához. Ennek pedig, ha nem is zálogát, de legalábbis lehetőségfeltételét alapvetően a telepésekben látja, akik itt már inkább mint Franciaország algériai képviselői jelennek meg.⁵⁷ Nora érvelésének levezetése itt meglepő fordulatot vesz: a szerző hitet tesz egy jövődő francia–muzulmán társadalom mellett, ugyanis minden rútsága ellenére a gyarmatosítás legalábbis meghatározta Algéria társadalmát, és ez a hatás nem volt minden ízében szörnyű. „*Semmi*” – írja valamivel filozofikusabban, de annál váratlanabban Nora – „*sem a könyörtelen háború, sem a kisajátítás, sem az elnyomás nem tudta mélységében megváltoztatni franciák és muzulmánok együttlétének érzületét*” („*le sentiment des Français et des musulmans »d’être ensemble*”).⁵⁸

Jacques Derrida és Franciaország belső ellentmondásai

Barátjának írt, teljesen a könyvre való reflexiónak szentelt hosszú levelében Derrida elismeri Nora munkáját mint amely „*majdnem mindig igaz [juste], a szó mindkét értelmében; tartalmában és következtetéseiben egyaránt, leszámítva helyenként a hangnemet. Összességében nekem úgy tűnik*” – írja Derrida – „*hogy a hangnem, mely többet árul el az íróról, mint annak tárgyáról, a könyvedben alapvetően maróan agresszív marad.*”⁵⁹ Derrida levelén azonban, amely alapvetően az algériai francia liberális pozíció védelmére vállalkozik, szintén átszűrődnek szerzőjének felkorbácsolt érzelmei. Ezekért ő több helyen is elnézést kér; kétszer levele legvégén, levele hosszárért és saját ingerültségéért, amit a baráti viszonytal, illetve az érveléssel való alapvető egyetértésével magyaráz.⁶⁰ Ezekon kívül visszakozik még a levél elején, az írás hevében is, amikor Nora érvelésének statikusságát és önkényes példáit illető, két erősen kritikus meglátás közé, a levegővételnél szünetben váratlanul beszúr egy önreflektív észrevételt: „*Látom, hogy nem végeztem. Bocsáss meg, kérlek. Túl sok csön-dért állok bosszút rajtad.*”⁶¹ Az alábbiakban megpróbálom rekonstruálni Derrida formálódó és heves érzelmektől nem mentes álláspontját az algériai kérdés kapcsán,

⁵⁵ Az Algériában kialakuló franciaellenes arab nacionalizmusról fentebb már volt szó; az FLN kapcsán pedig Nora azt írja, hogy 1958-tól a felkelés társadalmi (vagyis forradalmi) céljai egyértelműen háttérbe szorultak a nemzeti (azaz nacionalista) törekvések javára. (NORA, [1961]. 97.)

⁵⁶ NORA, [1961]. 261–263.

⁵⁷ NORA, [1961]. 264.

⁵⁸ NORA, [1961]. 260. (Kettős kiemelés az eredetiben.)

⁵⁹ NORA, [1961]. 271–272. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶⁰ NORA, [1961]. 297; 299.

⁶¹ NORA, [1961]. 277.

amely ezek szerint már ott munkált benne, de amelyet talán itt volt alkalma először írásban artikulálni.

A levél filozofikus és a komplexitásokra jócskán nyitottabb szemlélete kibillenti a statikusabb történelmi érvelést a medréből. Derrida már levele szemléletével is arra mutat rá, hogy Nora gondolatmenetét kissé elvitte az érvelés megfogalmazásához választott megközelítés vagy műfaj (amelyet én történelmi antropológiának neveztem). Szerinte Nora elemzése serkenti a cselekvést azzal, hogy kettévágja a gordiuszi csomót, de ezért cserébe túlságosan is leegyszerűsíti a valóságot.⁶² Mindez viszont nem jelenti azt, hogy Derrida szó nélkül elmenne Nora érvelésének konkrét, empirikus adatokra támaszkodó pontjai mellett azért, hogy egy nagyobb léptékű megközelítést dolgozzon ki. Ellenkezőleg, Derrida helyenként statisztikai háborúba bonyolódik annak érdekében, hogy igazát bizonyítsa, mint például az algériai francia *elit jövedelmének* és a franciaországi francia *átlagkeresetnek* összehasonlítását illetően,⁶³ illetve az algériai muzulmánok iskoláztatásának kérdése kapcsán.⁶⁴

Derrida egyszerre tűnik Noránál elfogultabbnak és jóval kritikusabbnak is Franciaország kapcsán. A helyi muzulmán társadalom elképesztően rossz iskolázottsági mutatóit⁶⁵ illetően például a francia állam védelmére kel, mondván, hogy Franciaország nem feltétlenül diszkriminatív politikai megfontolásból késlekedik az oktatás fejlesztésével. Egy átfogó oktatási program bevezetése kapcsán ugyanis Algériában számos akadállyal, mindenekelőtt demográfiai, kulturális, pénzügyi és földrajzi kihívással kell számot vetni.⁶⁶ Derridának ez az érvelése még megdöbbentőbb, ha figyelembe vesszük, hogy a francia állam a civilizálás büszkén felvállalt céljával kezdte meg Algéria betagozását a Köztársaságba, és ennek fényében az iskolázottsági mutatók radikális javításának kezdettől fogva prioritást kellett volna tulajdonítania.⁶⁷

Ennél a meglátásnál elméleti szempontból azonban jelentősebb Derridának általában a gyarmatosításra vonatkozó álláspontja. Ő egyoldalú lábjegyzetet szentel a kérdésnek Nora azon fentebb idézett meglátását kommentálva, miszerint még a gyarmati rendszerben is létezett emberi kapcsolat a gyarmatosító és gyarmatosított társadalom között.

⁶² NORA, [1961]. 286.

⁶³ Derrida Nora szemére hányja, hogy ezt a két, statisztikailag egymásnak nem megfeleltethető jövedelmi csoportot hasonlítja össze, és lábjegyzetben hozzáteszi: „Be kell vallanom, magamat újraelolvassa, hogy [munkából] az algériai francia, illetve a franciaországi francia átlag életminőség összehasonlításának hiánya volt számomra az egyik legsokkolóbb.” NORA, [1961]. 287. (Kiemelések az eredetiben.)

⁶⁴ NORA, [1961]. 291.

⁶⁵ Lásd a 7. oldalt.

⁶⁶ NORA, [1961]. 289.

⁶⁷ A pénzügyi és földrajzi adottságokra hivatkozva az oktatásfejlesztéssel bő egy évszázadot késlekedő, de küldetésére egyébként „metafizikai” mandátummal felruházott francia állam annál is inkább hiteltelennek tűnik, ha mindehhez hozzávesszük, hogy amikor 1956-ban kiderült, hogy a (részben Algéria területén fekvő) Szahara-sivatag alatt található Afrika egyik legnagyobb kőolajkészlete, akkor ugyanezek a pénzügyi és földrajzi adottságok már nem jelentették akadályát egy hatszáz kilométer hosszú kőolajvezeték néhány év alatt történő megtervezésének és megépítésének. (MALTI, 2014. 553–558.)

„Ez talán szintén azt jelenti” – kezdi a gondolatot – „hogy a »gyarmati rendszer« fogalma nem érthető meg lényegében és mindig a rövid vagy hosszútávú profit egyedüli elképzeléséből kiindulva. Valószínűleg felül kellene vizsgálni a gyarmatosításra, gazdasági imperializmusra (és a kapitalizmus állomásaira) vonatkozó teljes marxi dogmatikát, annál is inkább, mert ez végül elfedte, néha névtelenségbe burkolózva, a gyarmati jelenség legbanálisabb és legkevésbé tárgyalt meghatározását.”⁶⁸

Derrida ezt követően rámutat Nora érvelésének prekonceptiózusságára, melyben Nora a negatív gyarmati jelenségeket a gyarmatosítás élénk haszonlesésével magyarázza, az esetleges javulásokat (például az oktatási mutatók legújabb keletű javulását) viszont ennek nemtörődömségével és a pusztá véletlennel. Befejezésül Derrida azzal zárja lábjegyzetbe tett gondolatmenetét, hogy:

„Végül, még ha a profitból akarnánk is magyarázni valamennyi gyarmati vállalkozás lényegi és kizárólagos indítékát, ez a fogalom (a profité) meglehetősen összetett, ha nem egyenesen ellentmondásos. És az iskoláztatás vagy egyéb, ehhez hasonló nagyvonalúságok könnyen magyarázhatják azt [ti. a gyarmati vállalkozás indítékát], néha éppenséggel egy logika, és nem a profitkeresés inkoherenciája mentén. Ez olyan fejezet, amelyet nem használsz fel.”⁶⁹

Mivel Derrida nyitva hagyja a kérdést, hogy szerinte hogyan kellene pontosan értelmezni a „gyarmati rendszer” fogalmát, ezért úgy tűnhet, mintha voltaképpen kritikátlanul jóváhagyná a francia civilizációs küldetés gondolatát, mint amelynek hibáival szükséges megértőnek lenni egy felsőbb jó érdekében. Ez az attitűd a metafizikai gondolkodásmód dekonstruálójától igencsak meglepő lenne még akkor is, hogyha Derrida esetében talán nem volna példa nélkül álló.⁷⁰ Derrida szemmel látható franciapárti elfogultságához viszont hozzá kell tenni azt az 1961-es levelében megjelenő meglátást is, miszerint a reakció nem csupán francia oldalról, de bizony a felkelők oldaláról is ott ólálkodik a forradalmi eszmék körül. A filozófus arra emlékezteti Norát, hogy a lázadók egy korai csoportja egyáltalán nem volt mentes

⁶⁸ Ezt jelentősége miatt az eredeti nyelven is idézem: „Cela veut peut-être dire, encore, que la notion de »système colonial« ne peut pas se comprendre, essentiellement et toujours, à partir de la seule idée de profit à court ou à long terme. C'est peut-être tout la dogmatique marxiste sur le colonialisme, l'impérialisme économique (et les phases du capitalisme) qu'il faudrait réviser, d'autant plus qu'elle a fini par masquer, anonymement parfois, la définition la plus banale et la moins discutée du phénomène colonial.” NORA 2012. 290. (Kiemelések az eredetiben.)

⁶⁹ Ezt jelentősége miatt az eredeti nyelven is idézem: „Enfin, même si on voulait faire du profit la motivation essentielle et exclusive de toute entreprise coloniale, cette notion (de profit) est assez complexe, sinon contradictoire. Et la scolarisation ou d'autres générosités apparentes du même genre peuvent fort bien l'expliquer, parfois, à partir d'une logique et non d'une incohérence dans la recherche du profit. C'est une arme que tu n'utilises pas.” NORA, [1961]. 291. (Kiemelések az eredetiben.)

⁷⁰ A *Le Monolinguisme de l'autre* című, késői, önéletrajzi ihletésű munkájában Derrida már tett egy saját meglátása szerint „elfogadhatatlan” vallomást saját filozófiai munkássága, illetve a francia nyelvvel való „neurotikus” kapcsolata között feszülő antagonisztikus viszonyról. Derrida 1996-ban azt állítja, hogy bár eddigi filozófiai munkássága éppen ellenkező álláspontot implikálna, ő magánemberként kifejlesztett egy sajátos türelmetlenséget a nem tiszta franciával („français pur”) szemben, és szerinte „a nyilvános beszéd intellektuális méltóságához nem is illik az akcentussal ejtett francia”. DERRIDA, 1996. 78.

az erőszakos iszlám fanatizmustól,⁷¹ illetve, hogy a felkelők egészére jellemző egyfajta arab nacionalizmus, amit (mint nacionalizmust) annál is inkább kritizálni kell, mivel bizonyos hatalmak (Egyiptom és a Szovjetunió) újfajta imperializmusának eszközeül szolgálhatnak.⁷²

Derrida 1961-ben azonban nem áll meg a francia jelenlét metafizikailag hangolt igazolásánál, dinamikus szemléletéből ugyanis következik egy Noráénál jóval kritikusabb olvasat Franciaországra vonatkozóan. A levélíró ugyanis hangsúlyozza, hogy a gyarmatosítás kapcsán nem pusztán a baloldali gondolat elhajlásáról van szó, bár ez a tényező természetesen vitathatatlan. Derrida szerint valójában maga Franciaország van ellentmondásban önmagával: a forradalmat és a gyarmatosítást egyazon szubjektum végzi, nem pedig két különböző, ahogyan azt Nora könyve sejteni engedi. Ennek megfelelően már levele legelején lecsap Nora azon kísérletére, amelyben a történész megpróbálja „kidelegálni” a gyarmatosítás felelősségét a telepésekre, azaz a nem-franciákra:

„Hogyha, amint mondog, Algéria franciái valóban saját történelmük és balszerencsájük »kovácsai«, akkor ez csak úgy igaz, ha azonnal pontosítunk, miszerint ennek a mesterei viszont a mindenkori kormány és hadsereg voltak (vagyis a mindenkori francia nép, amelynek nevében ezek fellépnek). És ha ezek itt pusztán elméleti és formális mesterek voltak, úgy annál inkább bűnösök.”⁷³

Néhány oldallal később így ír Franciaország és Algéria átlagos életminőségének kérdése kapcsán, amelyek eltolódásáért Nora a telepéseket hibáztatja: „És vajon hogyan reagált volna jó népünk [a kontinens franciái], a kommunistákkal és a szakszervezetisekkel az élen, hogy másról ne is beszéljünk, ha a kontinens életszínvonalát kellett volna csökkenteni azért, hogy Algériát modernizáljuk, iparosítsuk, iskolázzuk stb.”⁷⁴

Derrida egész levelén végigvonul az itt csak néhány idézettel illusztrált szemlélet, amely radikálisan szemben áll Nora „optimista” megközelítésével. Utóbbi álláspontja ugyanis annyiban mindenképpen megnyugtatónak tűnik, amennyiben azt sugallja, hogy a rossz, az irracionális, a gyarmatosítás mind „odaát” van, ezért, ha biztosítani akarjuk magunkat az Algériában egyre növekvő válság tovagyrúzó mellékhatásai ellen, akkor mielőbb el kell szakadnunk ettől az odaáttól. Derrida szemlélete talpig feldúlja ezt a megnyugtató olvasatot, és azzal a hátborzongató felismeréssel áll elő, hogy ez a gyarmatosító irracionális odaát tulajdonképpen nagyon is „itt” van, a kontinensen, és legalább annyira meghatározza Franciaországot, mint a Forradalom, vagy a felvilágosult, illetve a racionalista filozófia.

A Nora érvelése által implikált bináris felosztás felszámolásával Derridánál a liberális pozíció is alapvetően más megvilágításba kerül. Míg a történész megközelítésében az algériai francia liberálisok jószándékú, de valódi megértés nélküli résztvevői a konfliktusnak, addig Derridánál ők az egyetlen szereplők, akik valóban felfogták az algériai helyzet filozófiai tétjeit és történelmi jelentőségét.

⁷¹ NORA, [1961]. 282.

⁷² NORA, [1961]. 294.

⁷³ NORA, [1961]. 275. (Kiemelések az eredetiben.)

⁷⁴ NORA, [1961]. 288–289.

Akiket Nora élesen kritizál haszontalanságukért, azok a filozófus szerint éppen a legfontosabb (és természetét tekintve leginkább „francia”) feladaton dolgoznak, vagyis azért, hogy a gyarmatosítás vadhajtásai nélkül szárba szökkenjenek a forradalmak Algériában. Ennek megfelelően Derrida problémaérzékenyebb nézőpontja szerint az algériai francia liberálisok ebbéli sikere jelentené a kívánatos megoldást az algériai kérdésre. Ez kevésbé volna látványos, mint Nora sokszerű és elvágólagos szigorú javaslata, de lényegét tekintve és hosszabb távon annál üdvösebb lenne mindegyik fél számára.⁷⁵ Viszont 1961-ben már Derrida is úgy véli, hogy Algéria állami függetlensége előbb-utóbb elkerülhetetlenül bekövetkezik; ebben a kimenetelben azonban nem megváltást lát, mint Nora, hanem pusztán a legkisebb rosszat. Ennek jegyében „lelkes csatlakozását” („*adhésion enthousiaste*”) fejezi ki Nora *Egy New Deal Algériáért* című fejezetében kifejtett elképzeléséhez,⁷⁶ amelynek egyik sarokpontja egy valódi francia–muzulmán közösség létrejötte Algériában.

Úgy tűnik, hogy Franciaország kapcsán Derrida szélsőségesen kiélezi azt az ellentétet, amelyet Nora éppen, hogy csillapítani igyekszik. A harmincéves Derrida számára a francia civilizációs küldetésnek van létjogosultsága, és beszélhetünk francia nagyvonalúságról a gyarmatokon. Mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Franciaországnak ne lenne egy másik, sötét „arca” is, amely mindenki más előtt felelős a gyarmatokon (illetve másutt) a nevében elkövetett visszaélésekért. Ez a két arc visszavonhatatlanul egyetlen szubjektumhoz tartozik, és az egyik elutasításával jó eséllyel a másik is el fog fordulni. Derrida ugyanis korántsem biztos benne, hogy a gyarmati állapot felszámolásával nem zárják ki Algériából a forradalom lehetőségét is. Algéria liberálisainak ezért az a feladatuk – mégpedig saját egyéni és kollektív érdekükben, de általában „Franciaország” érdekében is –, hogy ennek az ellentmondásos helyzetnek a feloldásán dolgozzanak, vagyis, hogy Franciaországot a francia elvek, a forradalom, a felvilágosodás és a racionalizmus nevében kritizálják.

Összegzés

Nora és Derrida vitáját olvasva felmerülhet az ötlet, hogy érdemes a polémiát történeti és életrajzi kontextusként olvasni Derrida későbbi filozófiájához. Edward Baring angol értelmiséggtörténész felvetette, hogy az algériai liberálisok története, mindenekelőtt pedig a francia–algériai konfliktus fontos történeti kontextusul szolgálhatott Derrida filozófiájának, elsősorban az 1963-as karteziánus kritikájának.⁷⁷ Érvelését talán ki lehetne egészíteni azzal az észrevétellel, hogy a Norával folytatott, fentebb elemzett vita szintén hozzájárult ahhoz, hogy Derrida 1963-ban kialakítsa kritikái pozícióját Michel Foucault kérdéses műve, *Az örület története* kapcsán. Ő ugyanis mindkét vita során azt hangsúlyozta, hogy az irracionális Másik nincs kizárva a racionális szubjektumból vagy *Cogitóból*, hanem már mindig ott munkál

⁷⁵ Ez egyébként összhangban van azzal, amit egy 1998-as interjúban a kérdés kapcsán mondott, miszerint a negyvenes évek végén egy algériai baloldali csoport tagjaként ő a gyarmati rendszert kezdte el kritizálni, de Algéria függetlensége melletti állásfoglalás nélkül. Idézi: BARING, 2010. 247.

⁷⁶ NORA, [1961]. 299.

⁷⁷ BARING, 2010.

abban. Ennyiben pedig Nora és Derrida vitája a nyugati metafizika legújabb válságának egyik gondolati küszöbét is jelölheti.

A vita tétjei a francia baloldal, illetve a Dreyfus-párti (*dreyfusard*) republikánus örökség értelmiségitörténetének szempontjából is figyelemreméltók. Az előbbit illetően kettős tétokról lehet beszélni: egyrészt a francia „értelmiségi mező” összeháboríthatatlan szemléletek mentén történő fragmentációjáról, másrészt pedig a korszakban domináns marxista tudományos és politikai gondolkodás válságáról. Bár mindketten ugyanazon politikai hagyomány, a francia baloldal örökösének tekintették magukat, Nora és Derrida mégis alapvetően ellentmondásos szemlélet mentén értelmezte a francia–algériai konfliktust. Ez az ellentmondás a válság kérdése, illetve a liberálisoknak a válságban elfoglalt szerepe kapcsán mutatkozik meg a leginkább. Nora számára az algériai ügy a baloldal belső krízisééről tanúskodott, a jószándékú, de naiv liberálisok pedig a probléma megoldásának, azaz Algéria függetlenségének útjában álltak. Ezzel szemben Derrida úgy érvelt, hogy a válság mindenekelőtt Franciaországot érinti, melynek történeti és filozófiai jelentőségét egyedül a liberálisok értették meg, ezért az ő kritikai szerepük és gyakorlati tevékenységük sikere jelentené a forradalmat (azaz a konfliktus ideális kimenetelét) mind Franciaországban, mind pedig Algériában. Továbbá, a vita előrevetítette a marxista társadalomelmélet előtt álló tudományos kihívást, ugyanis mind Nora, mind pedig Derrida világosan rámutattak az ortodox marxista értelmezési keretnek az algériai kérdés kapcsán megmutató hiányosságaira. A francia értelmiségi mező áthidalhatatlan törésvonalak mentén való fragmentációja, illetve a közéleti vitában történő nyílt állásfoglalás nehézsége pedig (mint Derrida esetében) hosszútávú következményekkel járt a kifejezetten francia társadalmi–politikai figura, a Dreyfus-párti elkötelezett értelmiségi (*intellectuel engagé*) szerepére nézve is.

A vita jelentősége a francia politikai esztétörténet, és ennek megfelelően a francia politikai filozófia számára is kiemelkedő. Nora és Derrida ugyanis alapvetően eltérő jelentéstartalmakat társítottak olyan gondolatokhoz, mint „forradalom”, „emancipáció” vagy akár „köztársaság”. Egyrészt a „liberális gyarmatosítás” oximoronja Nora számára elvi lehetetlenségnek tűnt, amelynek soha nem volt valószínű emancipatorikus potenciálja. Minden, amit ennek nevében követtek el, pusztán arra volt jó, hogy korrumpálja a forradalom, az emberi jogok, a racionalizmus és a köztársaság magasztos elveit, amelyeket ezért meg kell védeni ettől az agresszív, önmagát civilizatórikusnak feltüntető gondolattól. Ezzel szemben Derrida szerint ez a bináris szembenállás nem állja meg a helyét. A gyarmati rendszert a profitkeresés logikájától eltérő módon is lehet, és kell is értelmezni (még ha emez kétségkívül fontos magyarózóerővel is bír), és a rendszer gazdasági minőségét nem lehet elválasztani az emberi dimenziótól, vagyis ebben az esetben attól a tényről, hogy franciák és muzulmánok egy közösségként éltek több mint egy évszázadon keresztül. Derrida mondatai ezen a ponton kissé homályosak maradtak, de mivel levele a liberális ügy melletti elköteleződését bizonyítja, ezért nem lehet kétségbe vonni, hogy hitt az algériai francia jelenlét alapvetően pozitív aspektusaiban.

Ez az áthidalhatatlan különbség kettejük szemlélete között – azaz, hogy a franciák algériai jelenléte tekinthető-e valamilyen szempontból legitimnek vagy sem – a szuverenitás kérdését, vagyis a legitim hatalom alapjainak problémáját veti fel. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a szuverenitás fogalma kulcsfogalom a vita

megértéséhez. Bár egyikük sem használta gyakran ezt a koncepciót, kettejük nézet-elérésének alapja éppen a francia jelenlét legitimitásának kérdéséhez kapcsolódik. Nora világosan elutasította a francia civilizációs küldetés elképzelését, de pozíciójából jóval kevesebb gondolat fordítható le filozófiai tételekkel rendelkező szintre. Szemlélete egyszerűen figyelmen kívül hagyta a társadalmi valóság azon aspektusait, amelyek disszonanciát keltenének pozíciójában azzal, hogy a francia jelenlét kedvező fényben tünteti fel. Nora ennek megfelelően megmenekült annak szükségességétől, hogy egy metafizikai mandátum elvi vagy gyakorlati érvényességének kérdése felől töprengjen. Éppen ez az a gondolat, amelyet Derrida felvetett, amikor egyszerre ítélte el a francia gyarmatosítás brutalitását és irracionálisát, és ismerte el a francia jelenlét jelentette előnyöket és nagyvonalúságokat. Azaz, ahelyett, hogy „megoldotta” volna az algériai problémát, ahogyan Nora tette, Derrida a helyzetben benne rejlő és elkerülhetetlen ellentmondásra hívta fel a figyelmet, amelyet számára csak a liberálisok tudtak meghaladni.

Utólagos, *a posteriori* hatásai felől nézve „Algéria” ezért a francia politikafilozófia „politika-metafizikai” alakzatának nevezhető, mely az ellentmondás problémáját mint a modern politikafilozófia alapvető alakzatát artikulálja. Az a kérdés, hogy mely *a priori* fogalmi feltételek tették lehetővé, hogy „Algéria” a francia politikai gondolkodás ilyen paradigmatisz konfigurációjává fejlődjön, egy további kutatás kérdését képezhetné.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BARING

2010 BARING, Edward: Liberalism and the Algerian War: The Case of Jacques Derrida. *Critical Inquiry*, 36. (2010) 2. sz. 239–261.

BLÉVIS

2003 BLÉVIS, Laure: La citoyenneté française au miroir de la colonisation: étude des demandes de naturalisation des «sujets français» en Algérie coloniale. *Genèses*, 4. (2003) 53. sz. 25–47.

2012 BLÉVIS, Laure: En marge du décret Crémieux. Les Juifs naturalisés français en Algérie (1865–1919). *Archives Juives*, 45. (2012) 2. sz. 47–67.

BRANCHE-THÉNAULT

2008 BRANCHE, Raphaëlle – THÉNAULT, Sylvie: La France en guerre (1954–1962)? In: *La France en guerre 1954–1962. Expériences métropolitaines de la guerre d'indépendance algérienne*. Dir.: Branche, Raphaëlle – Thénault, Sylvie. Paris, Autrement, 2008.

CAMUS

[1958] CAMUS, Albert: *Chroniques algériennes*. Paris, Gallimard, 2002.

CAPPELLAERE

1993 CAPPELLAERE, Philippe: *'56 és a franciák*. Budapest, Font Kiadó, 1993.

CONKLIN

- [2002] CONKLIN, Alice: The Civilizing Mission. In: *The French Republic. History, Values, Debates*. Eds.: BERENSON, Edward – DUCLERT, Vincent – PROCHASSON, Christophe. Ithaca, NY–London, Cornell University Press, 2011.

DERRIDA

- 1963 DERRIDA, Jacques: Cogito et histoire de la folie. *Revue de Métaphysique et de Morale*, 68. (1963) 4. sz. 460–494.
- 1996 DERRIDA, Jacques: *Le Monolinguisme de l'autre*. Paris, Galilée, 1996.

FOUCAULT

- 1961 FOUCAULT, Michel: *Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris, Plon, 1961.

JULIEN

- 1979 JULIEN, Charles-André: *Une pensée anticoloniale. Positions 1914/1979*. Paris, Sindbad, 1979.

LAFFERTON

- 2020 LAFFERTON Sára: Szuverenitás mint a „név nélküli háború” megnevezése. Hibrid szuverenitás és az algériai háború (1954–1962). In: *Atelier 30 Műhelytanulmányok*. Szerk.: LÁSZLÓFI Viola – MRAVIK Patrik Tamás – OLÁH Gábor – SIDÓ Anna. Budapest, Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék, 2020. 185–205.
- 2021 LAFFERTON Sára: „Le débat de l'ONU sur la «question algérienne» (1955–1960). Une approche Lyotardienne.” Megjelenés előtt. (www.politika.io)

LYOTARD

- 1989 LYOTARD, Jean-François: *La guerre des algériens; écrits 1956–1963*. Paris, Galilée, 1989.

MALTI

- 2014 MALTI, Hocine: Le pétrole saharien et son rôle dans la guerre de libération (1956–1962). In: *L'Histoire de l'Algérie à la période coloniale*. Dir.: BOUCHÈNE, Abderrahmane – PEYROULOU, Jean-Pierre – TENGOUR, Ouanassa Siari – THÉNAULT, Sylvie. Paris, La Découverte, 2014. 553–558.

MANCERON

- 2005 MANCERON, Gilles: *Marianne et les colonies. Une introduction à l'histoire coloniale de la France*. Paris, La Découverte, 2005.

NORA

- [1960] NORA, Pierre: J'étais professeur en Algérie. In: *Uó.: Histoire en Public*. Paris, Gallimard, 2011. 35–47.
- [1961] NORA, Pierre: *Les Français d'Algérie*. Paris, Bourgeois, 2012.

PEETERS

- 2012 PEETERS, Benoît: *Derrida: A Biography*. Transl.: BROWN, Andrew. Cambridge, Polity Press, 2012.

SHEPARD

2006 SHEPARD, Todd: *The Invention of Decolonization: The Algerian War and the Remaking of France*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2006.

SAADA

[2007] SAADA, Emmanuelle: *Empire's Children: Race, Filiation, and Citizenship in the French Colonies*. Transl.: GOLDHAMMER, Arthur. Chicago, IL–London, University of Chicago Press, 2011.

SARTRE

2018 SARTRE, Jean-Paul: *Situations, V: Mars 1954 – avril 1958*. Paris, Gallimard, 2018.

TILLION

1958 TILLION, Germaine: *Algeria: The Realities*. Transl.: MATTHEWS, Ronald. New York, NY Alfred A. Knopf, 1958.

WEIL

[2005] WEIL, Patrick: *How to Be French: Nationality in the Making since 1789*. Transl.: PORTER, Catherine. Durham, NC–London, Duke University Press, 2008.

Baros-Gyimóthy Eszter Márta

„... mivel bűnnek büntetése, igaz poenitentiátartást kíván”

Az 1710. és az 1739. évi pestisjárványok és hatásaik a csetneki evangélikus anyakönyvekben

Pápai Páriz Ferenc a 17. század végén leírt, a tanulmány címében idézett gondolatában¹ a pestis az emberek az isteni törvények ellen elkövetett bűnei és kicsapongó életmódjuk büntetéseként jelent meg, ahogy az több irodalmi, tudományos és egyházi szerző leírásában is olvasható. *„Isten bosszújának hírvivője”*² gyorsan terjedt a közösségekben, a települések és a földrajzi területek között, nagymértékű letalitása, illetve a betegséget körülvevő bizonytalanság, ismerethiány is hozzájárult, és erősítette az évszázadokon át fennmaradt vallási konnotációt. Ez természetesen nem csupán a pestis „kiváltsága” volt, hiszen minden megmagyarázhatatlan természeti jelenségnek vagy (járványos) megbetegedésnek évszázadokig a leghihetőbb magyarázata a bűn-büntetés ok-okozati összefüggése volt. A gyülekezet élén álló lelkészek és plébánosok gyakorta hangoztatták az egyházi szabályok, az isteni törvények betartásának szükségességét: *„...az Úr Isten a sok több egyéb bűnök között majdan leg nagyobbban haragszik a szent Vasárnapnak meg rontása ellen, sok bűnökkel, de kivaltkepen Tanczolatokkal szokott meg fertőztetese ellen, melly által az Emberek meg fosztatnak az Isten ígésétül és önnön maga áldásoktól, nem különben éhséget gyakorta pestist is s dögleletességet s háboruságot vonn reajok”* – fogalmazta meg álláspontját Ambrosius György csetneki lelkész és szuperintendens 1741. október 17-i körlevelében.³

A „démoni ragály” pusztításáról a hivatalos és magániratok, az anyakönyvek, az orvosi leírások és művészi alkotások is hírt adnak. Minden korosztály, a társadalom minden csoportja talákozott a járvánnyal, amely ellen érdemben védekezni nem is tudtak, hiszen nem ismerték a kórokozót, illetve a betegség terjedésének módját. A leghatásosabbnak a bezárkózás, a betegek elkülönítése, a lakóhelyek átfüstölése, különböző gyógyfüvek, *„a pestis ellen való medicinális orvosságok”*⁴ használata,

¹ PÁPAI PÁRIZ, 1747. 322.

² DEFOE, 1978. 226.

³ Ambrózy György felsőgömöri superintendens körlevele egyházfegyelmi ügyekben, 1741. In: FABÓ (SZERK.), 1861. 155.

⁴ PÁPAI PÁRIZ, 1747. 330.

a vesztegár alkalmazása, babonás versek és mondókák ismétlése,⁵ illetve a menekülés volt. Ugyanakkor a kortársak az erkölcsi megtisztulás gyógyító hatását, a penitenciatartást is hasznosnak ítélték, ahogy a rozsnyói születésű Gömör Dávid fogalmazott, akinek édesapja is az 1710-es pestisjárvány áldozatai között volt.⁶

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a csetneki⁷ evangélikus gyülekezet tagjai az 1710. és az 1739. évi pestisjárványok elmúltával az anyakönyvi bejegyzések tanúsága szerint változtattak-e a mindennapi szokásaikon, a járványt túlélve törekedtek-e arra, hogy például a házassági szokásaik jobban idomuljanak az egyházi szabályozáshoz? Az erkölcsi megtisztulást, a bűnbánó magatartást tartós változás követte-e? Mi tükröződik a csetneki evangélikus házasságkötési és a fogantatási adatokban a fekete halál előtti és a válságot követő időszakokban?

A csetneki evangélikus egyházközséget⁸ Csetnek mezőváros és három leányegyháza, Gencs, Rekenye és Sebespatak evangélikus hívei alkották, az anyakönyveiket Bodo András lelkész, későbbi Gömöri szuperintendens az 1680-as években kezdte vezetni. A korán induló anyakönyvezés⁹ lehetővé teszi, hogy mindkét pestisjárvány előtti magatartás és a kór elmúltával az abban történt változások is vizsgálhatók legyenek, illetve a két járványt követő reakciót is össze lehet hasonlítani.¹⁰ A regisztrált halottak adatai alapján a két járvány eltérő erővel pusztított a gyülekezetben, hiszen míg 1710 júniusa–szeptembere között 774 temetést rekonstruáltam,¹¹ addig Ambrosius György csetneki lelkész az 1739. év augusztusától novemberéig terjedő

⁵ FAZEKAS, 1979. 92.

⁶ A félárva fiú tanulmányait a csetneki iskolában kezdte, orvosdoktori oklevelét Jénában szerezte meg. Előbb szülővárosában praktizált, majd Győrben telepedett le, itt jelent meg könyve *A pestisről való orvosi tanítás, a mellyből miképpen kiki okos értelmének és az orvosi tudomány fundamentumának utmutatása szerint, magának, mind a egészséges testnek megoltalmazásában, mind pedig az döglletes nyavalyában önnön maga orvosa lehet* címmel. Mária Terézia 1741. október 28-án nemesítette János testvérével együtt. (SZÁLLÁSI, 1989.) A kuntaplóci orvos, Gömör János fia, Pál és felesége, Sturman Julianna Csetneken kereszteltették gyermekeiket.

⁷ A mezőváros és a gyülekezetek történetéről bővebben lásd: BAROS-GYIMÓTHY, 2014.

⁸ Az 1803. évi *Canonica visitatio* idején 2335 lélek tartozott a csetneki evangélikus templomhoz. (EOL Canonica visitatio Csetnek ágostai hitvallású evangéliumi Egyházban. 1803. október 7. pag 157.)

⁹ A gyülekezetek anyakönyvei az interneten, a mormon egyház által létrehozott és fenntartott <https://www.familysearch.com> (utolsó letöltés: 2021. április 29.) honlapon kutathatók. A Magyar Nemzeti Levéltár Mikrofilgyűjteményében az evangélikus gyülekezet anyakönyvei a MNL OL C 1589 jelzet alatt kutathatók, bár ebből a kópiából közel 50 évnyi keresztelési adat hiányzik.

¹⁰ A források adatait a családrekonstrukciós módszer segítségével dolgoztam fel. (ANDORKA, 1988.) A Gömör megyei Csetnek mezőváros és környékén is visszatérő látogató volt a pestis, a leírások és a kutatások alapján 1555-ben, 1576-ban, 1647-ben és 1678-ban is pusztított. (BARTOLOMAEIDES, 1799. 21; ILA, 1976. 341.)

¹¹ Bodó Mátyás, a korábbi csetneki lelkész és gömöri szuperintendens unokájának tollából fennmaradt latin nyelvű kéziratban szám szerint 778 halálos áldozat szerepel. (OSZK Kézirattár Quart. Lat. 1610. 10.) A kéziratban sem szerepelnek a település katolikus vallású áldozatai, akik ekkor még a rozsnyói templomhoz tartoztak. A csetneki katolikus egyházközség anyakönyveit 1735-től vezették csak. Bartolomaeides a régiót bemutató leírása alapján 1758-ban Csetnek oppidumban 1380 fő evangélikus és 750 fő katolikus hívó élt. (BARTOLOMAEIDES, 1799. 20.) Ugyanakkor Ila Bálint Gömör megyét bemutató leírásában a megyei összesítők adataira hivatkozva 1526 elhunyt személyről ír csak Csetneken. (ILA, 1976. 344.) A megyei összeírás és az evangélikus anyakönyv adatai között közel 780 fő a különbség, amit a mezőváros katolikusok vallású lakosainak kellett adnia. Sajnos mind ez idáig nincsen támpontom arra nézve, hogy a század elején mekkora volt a számuk.

négy hónapban 164 temetést jegyzett fel.¹² Az 1710. évet megelőző tíz év halottaihoz képest 19-szer több az ezévben meghaltak száma, míg az 1739. évi járvány előtti évtizedhez képest 6,8-szor magasabb a szorzó.¹³ A francia történeti demográfus, Jacques Dupâquier által kifejlesztett index-skálán az 1710. évi csetneki járvány a katasztrófaszintet, míg az 1739. évi pestis a szuperkrízis besorolást érte el.¹⁴ Az 1739. évi csetneki járvány alacsonyabb halálozási arányához minden bizonnyal a város körül már július közepén kialakított vesztegzár,¹⁵ illetve a lakosok szabálykövető magatartása is hozzájárulhatott.

„Pestis igitur Csetnekiensis rumorium evanuit...”¹⁶

A pestisnek és más járványoknak is a halálozás gyakran intenzív megemelkedésén túl a népmozgalmi adatsorokban más rövid- és hosszútávú hatása is kimutatható. A felnőtteket érintő demográfiai válságok szoros összefüggésben álltak a házasságkötések számának alakulásával. A járványok elmúltával a házasságkötések, azon belül is jellemzően az özvegyházasságok száma emelkedett meg, míg az első házasságok kötését időben elhalasztották. Az újránházasságok célja, hogy a már felépített, de sérült családok, gazdasági egységek újra működőképesé váljanak, a mindennapi megélhetés ne kerüljön veszélybe és a kiskorú gyermekek ellátása biztosított legyen.¹⁷

A házasságkötések hirtelen fellendülése után az esküvők és a születések a fiatal és a propagatív korú halottak magas száma miatt hosszú évekre erőteljesen lecsökkentek. Ahogy Őri Péter fogalmazott: *„A születések visszaesése következtében olyan hiányos nemzedékek jöttek létre, amelyek termékeny korba jutva újabb válság nélkül is a születések számának visszaesését okozták, tovább görgetve a válságok hatását.”*¹⁸ Az 1710. évi pestis pusztítása a környező területeken¹⁹ és megyékben is hatalmas volt,

¹² A halálokok hiányában a temetések megemelkedett száma alapján azonosítottam a járványos hónapokat. Az 1710. évben összesen 804, az 1739. évben 186 temetést jegyeztek fel az anyakönyvbe. A halottak életkori és nemi bontását megnehezíti a hiányos regisztráció. Az 1710. évi halottak közül közel 500 főnél csak a halál, illetve a temetés ténye ismert, mert sokszor csak az aznap eltemetett halottak számát jegyezte fel Antoni Sámuel lelkész. Az adatok alapján mindkét járvány halottai között 2%-kal magasabb a férfiak aránya, de a kép a rengeteg hiányzó adat miatt torzíthat.

¹³ Az újkori pestisjárványokról és hatásairól lásd például: FARAGÓ, 2007; ŐRI, 2006.

¹⁴ A számítás során az éves adatokat a megelőző évek átlagával és azok szórásával vetik össze. (CABOURDIN, 1995. 177–178.) A módszert alkalmazza például: BENDA, 2000. 152–153; MARTOS-ŐRI, 2000. 107; PAKOT, 2006. 172.

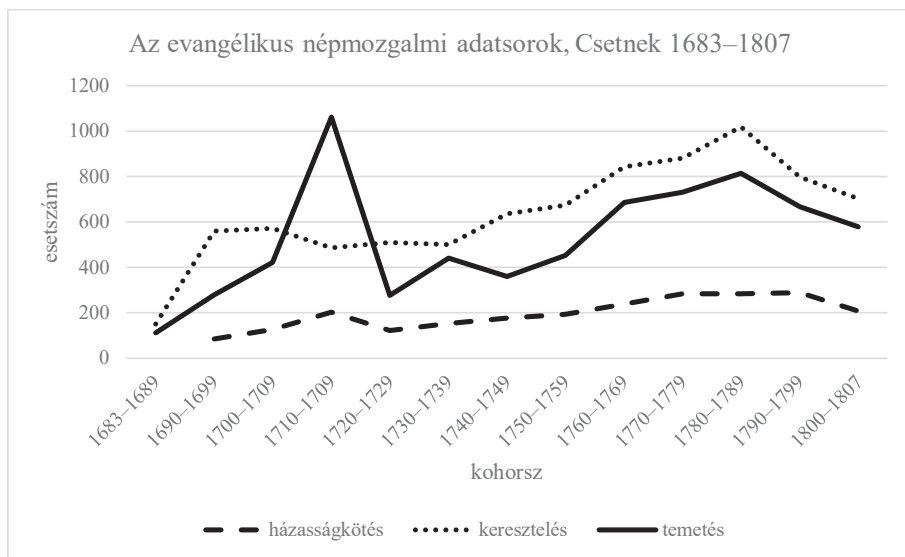
¹⁵ MVSZ SAKE AR Mestečko Štítník II. Protokoll Tomus 1730–1762. pag. 259. Kováts Zoltán véleménye szerint a szegedi pestisjárványnak is a védekezés hatékonyságának köszönhetően volt kevesebb áldozata. (KOVÁTS, 1985. 149.) Ugyanakkor a vesztegzár egyet jelentett a közlekedés és a kereskedelem teljes felfüggesztésével, így megszűnt a földművelés, a betakarítás, ami egy idő után élelemhiányhoz, a lakosok nem megfelelő táplálkozásához, esetleg éhezésükhöz vezetett. A lakosság több településen is szembeszegült az intézkedésekkel. (DAVID, 1973. 84–85.)

¹⁶ A megállapítást Ambrosius György lelkész 1739. augusztus 12-hez jegyezte fel a temetési anyakönyvben. Először és utoljára augusztus 27–31. között szerepel négy halott neve mellett a pestis a halál okaként.

¹⁷ BAROS-GYIMÓTHY, 2019; BAROS-GYIMÓTHY, 2020.

¹⁸ ŐRI, 2006. 116.

¹⁹ A Gömör megyei pestiskárok összeírását Ila Bálint elemezte. (ILA, 1976. 342–344.)

1. sz. ábra. A csetneki evangélikus népmozgalmi adatsorok (1683–1807)

a betelepülők sem tudták a járvány negatív hatását felszámolni.²⁰ A születések számának visszaeséséhez az életben maradtak testi és lelki sérülései²¹ is hozzájárulhattak, ahogy az átélt járványos hónapok befolyásolhatták a világra jött gyermekek életkilátásait is. Ambrosius lelkész 1740. február 17-i dátummal Jelenik András és Galik Judit nemes házaspár hatodik gyermekének, az egy hónapos Annának temetését jegyezte fel. A csecsemőt az ekkor 28 éves anyja a szülés óta nem tudta anyatejjel „locsolni” – olvasható a temetési bejegyzésben.²² Az anya már a szíve alatt hordozta leányát, amikor 1739 nyarán a pestis megjelent a településen – ez a körülmény bizonyosan hozzájárulhatott a szomorú végkimenetelhez. Nem mérhető, hogy a járvány biológiai szempontból milyen hatással volt az életben maradtakra, mekkora lehetett például a sterilizálódás mértéke, a spontán vetélések, vagy épp az életképtelen csecsemők száma.

A házasságkötési magatartás változása

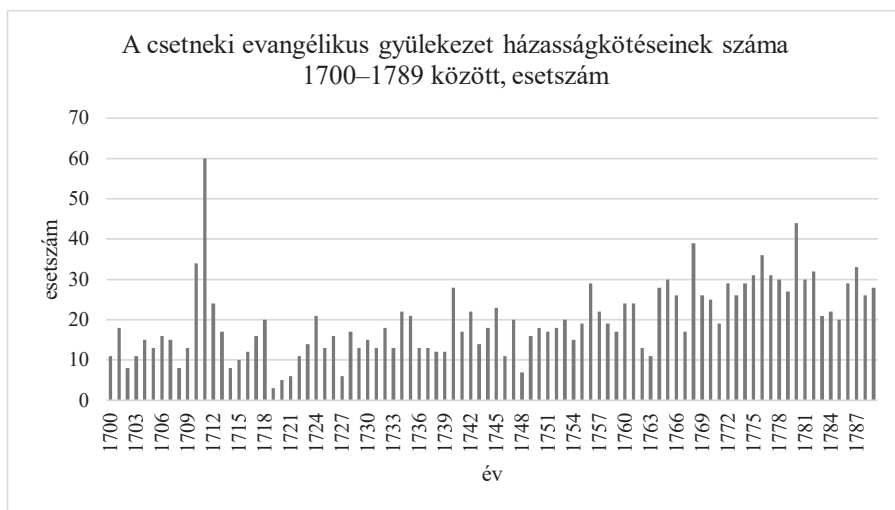
A magatartásbeli változások első jelei a házasságkötések jellemzőiben mérhetők le. Az 1710. évi pestis előtti évtizedben Antonius Sámuel lelkész átlagosan évi 12–13 párt esketett. Az 1710. év első felében mindössze három esküvői bejegyzés olvasható az anyakönyvben, majd a hívek a járvány kitörésétől október végéig a közösség

²⁰ Az anyakönyvekben a házasságra lépők származási és lakóhelyét nem jelölik következetesen; amennyiben a lelkész regisztrált is településnevet, nem egyértelmű, hogy az az illető származási vagy lakóhelye.

²¹ A félelmet, az átélt szörnyűségeket és az egyéni reakciókat Horányi Ildikó tanulmányában személyes forrásokon keresztül mutatja be. (HORÁNYI, 1999.)

²² A házaspár előző öt gyermeke 1–10 év közötti életkorokban halt meg, Anna után további három gyermek született még a családban, akik közül egy biztosan családot is alapított.

védelve érdekében nem házasodtak. A pestis utáni első párok október 28-án jelentek meg a templomban, és az advent kezdetéig összesen 31 esküvőt tartottak a gyülekezetben.

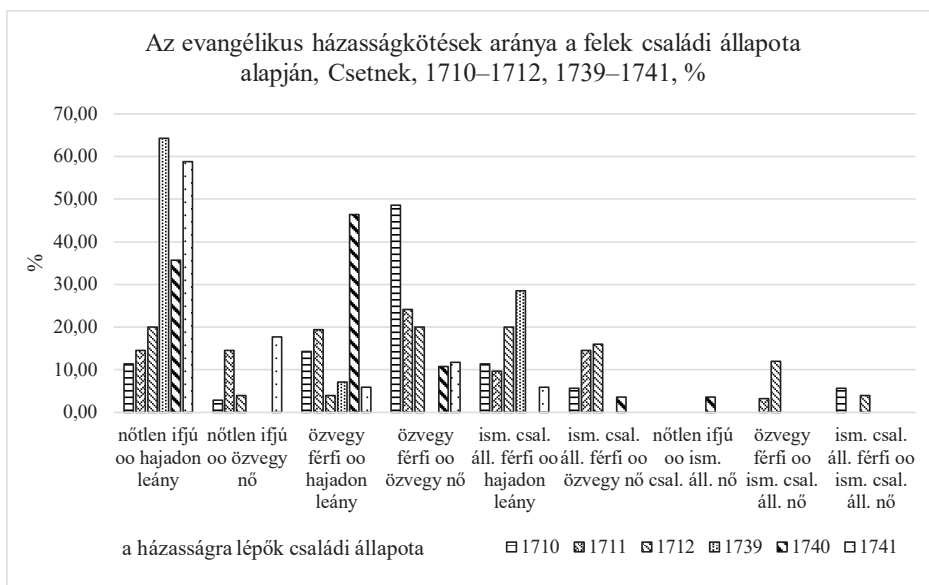
2. sz. ábra. Az evangélikus házasságkötések számának alakulása (1700–1789)

A házasodási kedv a következő évben a tilalmas időszak utáni első szabad napon, Vízkereszt napjától folytatódott. A lelkész 1711-ben 60 házasságot jegyzett fel, a következő évben már csak 24 pár, majd 1713-ban újra a járvány előtti számú, 13 pár lépett az evangélikus oltárhoz. A rendkívül sok áldozatot követelő 1710. évi négy hónapos járvány után rögtön megemelkedett a házasságkötések száma, aki életben maradt, minél hamarabb újra családot alapított. A házasságra alkalmas korúak fogyásával fokozatosan csökkenést, majd periodikus hullámzást tapasztaltam a frigyek számában, amit a pestis következtében kialakult hiányos nemzedékek váltottak ki. A regisztrált esküvők száma 1715-ig csökkent, majd 1719-ig újra fokozatosan emelkedett. Az évtized utolsó évében mindössze három párt esketett a lelkész, de 1720-tól ismét fokozatosan nőtt a házasságkötések száma 1724-ig, amit 1725-ben újra 12 rögzített házassági bejegyzés követ.²³ Míg a hívek az 1710–1719 közötti intervallumban összesen 204 házasságot kötöttek, a következő évtizedben 122 pár házasságát áldotta meg a lelkész. Az 1730-as években némi emelkedést tapasztaltam: évente már átlagosan 15 pár esküdött a templomban. 1739 augusztusáig, a járvány kitöréséig kilenc házasság kötött a gyülekezetben,

²³ Hasonlóan hiányos adminisztrációt tapasztaltam azokban az időszakokban, amikor lelkészváltás volt a gyülekezetben. Antonius Sámuel halála utáni, 1738. február 11-től október 16-ig tartó időszakból csak egy keresztelest regisztráltak, míg a temetési bejegyzések február 10. és augusztus 18. között hallgatnak, amíg Ambrosius György szolgálatát meg nem kezdte. Szintén a lelkészhiány okozta az 1758. év végén található üres oldalakat a kereszteleési matrikula lapjain: a feljegyzések szerint Maior Pál lelkész 1758. október 16-án halt meg, és csak a következő év januárjának végén állt szolgálatba Mitsowsky Pál lelkész. Antoni Sámuel 1708 szeptemberétől haláláig szolgált a csetneki gyülekezetben.

a pestises időszakban kettő, majd november közepén egy mátkapár lépett az oltárhoz – egész évben összesen 12 esküvőt regisztrált Ambrosius lelkész. 1739-ben a járvány ideje alatt is esküdtek a hívek, illetve az 1710–1712-ben tapasztalt „házasadási láz” elmaradt. A párok a házasságkötéseket a következő évre tolták át, ám a lelkész 1740-ben is csupán 28 párt esketett, majd 1741-ben már csak 17-et. Ezt követően a házasságkötések száma évről évre ingadozott, ugyanakkor az előző válság utáni periodikus hullámzást nem tapasztaltam. Az évtized végére megszilárduló adatok alapján évi 16–20 mátkapár esküdött a templomban. A csetneki házasságkötések száma évtizedes bontásban a javuló feltételeknek köszönhetően az 1750-es évektől az 1780-as évtized végéig fokozatosan emelkedett, ezzel párhuzamosan a gyülekezet lélekszáma is gyarapodott.²⁴

A csetneki evangélikus gyülekezet esküvőinek 80%-a első házasságkötés volt, tehát mindkét fél először állt az oltár előtt. A pestis után természetesen megemelkedett az újránházasodó felek és párok²⁵ száma, ezt diktálta az életöztön. Az 1710-es és 1711-es években a házasságok 75%-a esett ebbe a kategóriába, majd az idő múlásával az özvegyházasságok aránya csak lassan csökkent: 1712-ben 58%, 1713-ban pedig 53%-ot mértem. Az 1739. évben a legtöbb házasságot még a járvány kitörése előtt kötötték, így ebben az évben még az első házasságkötések száma volt magasabb. 1740-ben már az özvegyházasságok domináltak, de az előző járványhoz képest alacsonyabb, 61% volt az újránházasodók aránya, majd a folytatásban

3. sz. ábra. Az evangélikus házasságkötések bontása a felek családi állapota tükrében (1710–1712, 1739–1741)

²⁴ A 18. század második felében az életfeltételek az egész országban ideálisabbak lettek, így a kutatások jelentős népességyarapodást mutatnak. (ŐRI, 2003. 216.)

²⁵ Özvegyházasságnak tekintem azon házasságokat, amelyekben az egyik vagy mindkét fél volt már házas.

erőteljesen csökkent az arányuk: 1741-ben 35%, az 1742. évben a házasságkötések csupán 9%-a volt újrَاهázasodás. A másik jellemző különbség, hogy míg az 1710. évi járvány utáni özvegyházasságokban döntően mindkét fél özvegyen állt az oltár elé, 1740-ben a megözvegyült férfiak jellemzően hajadon lányokkal léptek újra házasságra. A torzulást az ismeretlen családi állapotú, idegenből érkező férfiak hiányos regisztrációja okozza, ugyanakkor az adatok azt mutatják, hogy arányait tekintve kevesebb özvegy nő alapított újra családot Csetneken az 1739-es válság után.

Az első járvány óriási pusztításának következtében, aki életben maradt és házasságra alkalmas volt, az mind elhalt. A pestis utáni három évben az özvegy nők közül sokan és nagyon gyorsan, átlagosan csupán 1,2 évnyi özvegyesség után léptek oltárhoz. Az 1710-es években a menyasszonyok 11%-ánál a házasság előtti családi állapot ugyan ismeretlen, de így is 40% feletti az újrَاهázasodók, és csak 46% az első házasságukat kötő nők aránya. Az 1740–1744 között házasságra lépett özvegy nők száma alacsony volt, és ők is majd két évet vártak az új társukra – az egész században 2,6 év volt ez az intervallum. Míg az 1739. évi járvány utáni évtizedben kevesebb özvegy nő kelt el a házassági piacról, mint az előző járvány után, addig az özvegy férfiak lehetőségei döntően nem tértek el a harminc évvel korábbiakétól, arányuk ekkor is megnőtt a vőlegények között.²⁶

A járványmentes időszakokban a házasságok szezonálisitását a mezőgazdasági munkák ritmusa, az egyházi szabályozás és a közösségi normák határozták meg.²⁷ Ezen tényezők mentén a csetneki evangélikus gyülekezetben a 18. században a legtöbb házasságot a Vízkereszt napjától Hamvazószerdáig tartó a farsangi időszakban kötötték. A böjt után májusban emelkedett meg enyhén az esketések száma, amit elsősorban az özvegyházasságok okoztak, majd a házasságkötések száma a nyári munkák és a betakarítás utáni időszakban, különösen novemberben nőtt meg. A vizsgált korszakban egy-két – néha csak feltételezett – parázna pár esketésére került sor advent napjaiban. A házasságkötések szezonálisitását tehát a járványmentes időszakban is az egyházi szabályozás betartása jellemezte, ez az 1710-ben és az 1739-ben visszatérő pestis után még sarkosabbá vált, mivel a hívek a tilalmas időszakok előtti utolsó napokat kihasználva esküdtek. 1710-ben október 28-án lépett az első pár az oltár elé, majd még 25-én 12 szertartást tartottak templomban, hiszen november 30-án már advent első vasárnapját ülte az egyház. A tilalmas időszak elmúltával január 6-i dátummal két házasságot regisztrált Antoni lelkész, és még Húshagyó kedden is négy pár esküdött a templomban. Ezt a szabálykövető magatartást tapasztaltam az 1739. évi pestis után is: a halálozások száma az év novemberében csökkent le, tehát a járvány alábbhagyott, már advent volt. A következő évben egyetlen házasságot sem regisztrált a lelkész az amúgy közkedvelt farsangi időszakban, az első esküvők a nagyböjt utánra tolódtak át: április 25-én 11, 26–27-én további három pár esküdött. 1740-ben esett meg, hogy a lelkész tilalmas

²⁶ Az újrَاهázasodó nők aránya 1710–1719 között 42,5%, az 1720-as évtizedben 17%, 1730–1739 között 12,6%, majd a pestis utáni évtizedben 12,5% volt. A vőlegények között az újrَانősülők aránya az 1710-es évtizedben 36,3%, 1720–1729 között 13,7%, a pestis évtizedében 21%, majd az 1740-es években 23% volt.

²⁷ A csetneki evangélikus és katolikus házasságkötési szokásokról bővebben lásd: BAROS-GYIMÓTHY, 2014. A Magyarországon kimutatott lokális változatokról lásd: FARAGÓ, 1994.

időszakban esketett egy parázna párt. December 5-én kísérté oltár elé az „*inhonestus*” Tímár nevű erdélyi kovácsmester a szintén nem helybeli születésű menyasszonyát, Klacsany Katalint. A mátkapár alig négy hét leforgása után már szülővé is vált, „*ex illegitimo thoro*” származó ikreiket január 10-én keresztelték, majd január 13-án már temették.²⁸ Néhány ilyen parázna párt leszámítva a csetneki hívek a járvány előtt és után is az egyházi szabályozásnak megfelelően, a tilalmas időszakokat tiszteletben tartva kötötték a házasságokat.

A házasságkötések jellemzőinek utolsó vizsgált pontja, hogy a hét melyik napján tartották az egyházi szertartást és az azt követő, az egyházi oldalról gyakran a bűnök melegágyának tartott, ezért sokszor elítélt táncos mulatozást.²⁹ A 16. század második felétől tartott zsinatok határozatai között visszatérő elem a vasárnapi esküvők tiltása, sőt már az 1576-os hercegszöllősi zsinat is tilalmasnak mondja a szombati, vasárnapi és hétfői menyegzőket.³⁰ Ezek szerint a lutheri hívek – a régi hagyományokat, a megszokást követve – nagy számban még mindig vasárnap esküdtek, viszont „*az Úr napjának meg szentelésére magokat így alkalmatlanná*”³¹ tették. Az 1707. évi rózsahegyzi zsinat a menyegző kezdőnapjának a szerdai napot jelölte meg.³² Így az evangélikus párok számára az esküvő szempontjából nem tilalmas napok száma igen lecsökkent, hiszen keddtől csütörtökig lehetett házasodni és lakodalmat ülni. A csetneki gyülekezetben azonban a kezdetektől, 1692-től a párok döntően vasárnap léptek az oltár elé. A pestis elmúltával azonban a penitenciát tartó csetneki hívek is idomultak az egyházi szabályozáshoz: 1710-ben a járvány után kötött 31 házasságból mindössze egyet tartottak vasárnap,³³ a többit a lelkész keddi napokra regisztrálta. Az 1711. évben is a kedd volt a legkedveltebb nap a házasulandók körében, de már hétfőn, szerdán és csütörtökön is kötöttek házasságot a templomban. A hét eleji házasságok voltak túlsúlyban a következő év első felében is, azonban két év szabálykövető magatartás után a régi szokás kerekedett felül, hiszen a csetneki mátkapárok 1712 szeptemberétől újra csak vasárnap esküdtek.

²⁸ A csecsemőket a temetéskor is *spuriusként* regisztrálta a lelkész, pedig általános gyakorlat volt a gyülekezetben, hogy a törvénytelen születésű gyermek szülei házasságával törvényessé vált, a minősítő jelzöt ilyenkor áthúzták az anyakönyvben.

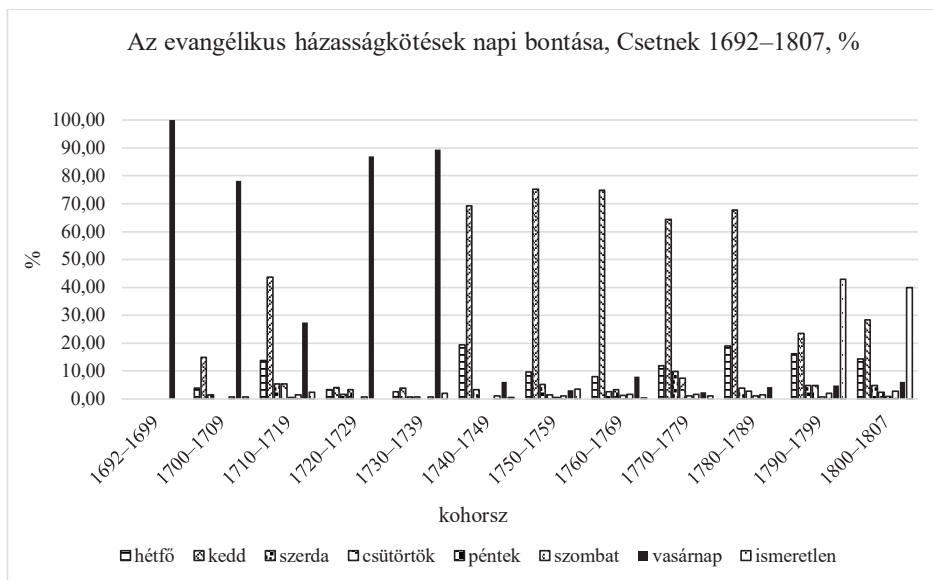
²⁹ „*A tántz miképpen hogy kereszttyén és tisztességes emberhez nem illik, ezenképpen senkinek szabaddá nem hadgyok, hanem inkább azt akarjuk, hogy minden Tanító(k) közönséges képen tilcsa*” – szól a hercegszöllősi zsinat 30. pontja. Ugyanekkor megtiltották a lelkészeknek, hogy ők maguk vagy házuk népe táncoljon, ahogy az például a Felső-Magyarországi cikkeken is olvasható. (KISS, 1881. 683; 720; 726.) Ugyanakkor sok lelkész részt vett a lakodalmakon, mert ha a táncot megtiltani nem is tudták, legalább a jelenlétükkel valamelyest irányítani próbálták az események lefolyását. (BÁRTH, 2005. 82.)

³⁰ KISS (SZERK.), 1881. 683.

³¹ KISS (SZERK.), 1881. 683.

³² RAFFAY, 1932. 27.

³³ Az egyedüli vasárnapi vőlegény nemes Barna Ferenc özvegy férfi, a menyasszony a szintén újránházasodó nemes Palma Anna volt. Mindkét fél két hónappal korábban, egyazon napon temette előző házastárát, Touffer Zsuzsannát, illetve Oklivny Istvánt, a jolsvai iskola rektorát. A férj már nem érthette meg közös gyermekük születését, 1712 szeptemberében halt meg. A kislányuk, Julianna Zsuzsanna születését követő 6. héten az édesanyja is életét veszttette, a lelkészi bejegyzés alapján gyermekágyban halt meg; az árva kislány további sorsáról nincs információ.

4. sz. ábra. A csetneki evangélikus házasságkötések napi bontása (1692–1807)

A tendencia folytatódott tulajdonképpen a következő pestisjárványig, ugyan az 1738. év őszén kötött házasságok esetében – talán a szeptembertől új lelkészként a gyülekezetben tevékenykedő Ambrosius György hatására – a párok kedden keltek egybe. 1739-ben újra vasárnap kötötték a legtöbb házasságot, a járvány ideje alatt oltárhoz lépett három pár közül a két szeptemberi még vasárnap, a novemberi mátkapár már hétfőn fogadott hűséget. 1740-ben már a hétfői esküvők domináltak az egyházközségben, majd 1741-től a keddi napra tevődött át a házasságok döntő többsége egészen a század végéig.³⁴ A csetneki gyülekezetben ekkor lelkészi szolgálatot teljesítő Ambrosius Györgyöt 1741 februárjában Tisza-kerületi szuperintendenssé választották.³⁵ E tisztségben látogatta a gyülekezeteket és fogalmazta meg tapasztalatait többek között a házasságkötési szokásokkal kapcsolatban is.

„Tudtára van mindenen(ne)k bizonyára, hogy ha vasárnap lennének a lakodalmak, mint eddig szokott vala, sokan a lakodalom miat az Isteni szolgálatot el mulatnák az Úr Istennek szenteltetett napot az ördögnek, Vilagnak s Testnek szolgálatjára advóan meg fertőztetnék, bűnt tevén azon menyegzői alkalmatossággal vasárnapon ketkepen lelki ismereteket megterhelnek es az Úr Istennek haragját idői es örökké valo veszedelemet magokra az uj hazasokra pedig az áldás helyet átkont szantszandékel fejekre vennének. Ezen lakodalmi alkalmatosságokra kiváltképen rendeltetett időül tudnillik hogy végbe vitessenek Kedden dél előtt, arrul is nem ok nélkül emlékezem, mert e világ a sötétségnek cselekedettit gyakorlani szokta, azt félbe szakasztatni lehet, mikor nap vilagon és nem éjjeli sötétben a lakodalom fog ke[z]dödni és végzödni.”

³⁴ Az 1790-es évektől minden 4. házassági bejegyzés pontos dátuma ismeretlen.

³⁵ SZINNYEI, 1891. 148–150.

A prédikátoroktól a vasárnapok és egyéb sátoros ünnepnapok tisztán tartását kérte. „Tudom ugyan, hogy majd csak nem minden gyülekezetben találtak a világnak olyan szeretői, a kiknek ezek mind tetszeni nem fognak.”³⁶

A pestis utáni egyházlátogatás idején tehát a püspök még több gyülekezetben is a régi szokás meglétét tapasztalta, amely ellen a körlevélben határozottan fellépett. A lelkészeknek és a híveknek a kedd délelőtt tartandó szertartást írta elő, amit a saját gyülekezetében meg is honosított, hiszen 1746-ban bekövetkezett halála után is a kedd maradt a csetneki evangélikusok körében a házasodásra legtöbbször kiválasztott nap.

A pestis után született gyermekek

A házasságkötések jellemzői után a fogantatási adatokat is érdemes vizsgálat alá vonni. Ennek alapját az élve született, a lelkész által megkeresztelt és feljegyzett csecsemők képezik. Rajtuk kívül bizonyosan fogantak még gyermekek, akik magzati korban elhaltak, illetve megszülettek, de vagy élettelenül jöttek a világra, vagy pedig a születés után nem sokkal, de még a keresztség felvétele előtt haltak meg.³⁷ A fogantatások csökkenésében a propagatív életkorúak halála, a járvány következtében ideiglenes, vagy végleges sterilizálódás és a lelki megtisztulás jegyében tartott önmegtartóztatás is közrejátszhatott, amely például a csetneki evangélikus gyülekezetben a pestist követő nagybőjti időszakokban mutatható ki. A pestis a már megfogant életekben is kárt tett, például idő előtti születést okozva. 1741. január 6-án, fogantatás utáni hatodik hónapban jött világra Prebár Mária, akit lelkész keresztelt meg a család otthonában: „*sexto mense inde a conceptione edita privatine baptizata est Pastor*”.³⁸ A csetneki evangélikus keresztelési anyakönyvben abortuszról elsősorban a század végéről van adat,³⁹ azonban a járványok utáni időszakban a temetési matrikula több erőtlén, gyenge, idő előtt vagy éppen halva született csecsemőnek állít emléket. 1711. január 23-i dátummal Valentini Dániel és felesége, Barbara idő előtt született gyermekének temetését jegyezte fel Antonius Sámuel lelkész, de talán szintén az átélt pestis következtében születhetett élettelenül Hudacik Jakab és Ochtinsky Heléna első gyermeke 1712. január 4-én – a házaspár egyébként épp a pestis kitörése előtt, 1710 júniusában házasodott. Az 1740. év legalább tíz bejegyzése is a pestis magzatokra gyakorolt hatásáról árulkodik:

³⁶ Ambrózy György felsőgömöri superintendens körlevele egyházfegyelmi ügyekben, 1741. In: FABÓ (SZERK.), 1861. 121–125.

³⁷ Nem szabad elfeledkezni az adminisztrációból kimaradt csecsemőkről sem.

³⁸ Prebár Mihály és Nosko Mária harmadik gyermeke volt a kislány, akit még öt gyermek követett. Mária bizonyosan az életét vesztette, igaz erről nincs bejegyzés, de a szülők 1752 márciusában született utolsó kislánya is a Mária nevet kapta.

³⁹ Pazár András 1791–1807 között 22 „*abortus, abortivus*” esetet regisztrált. Elődei mindössze hat-szor jegyezték fel idő előtti szülést, és mindegyik esetben keresztnévvel azonosították a csecsemőket, ők valószínűleg átestek a keresztelés aktusán, nevet és „védőszentet” kaptak. A protestáns egyházak ezzel szemben nem nézték jó szemmel, sőt, tiltották, hogy az újszülöttnak a lelkészen kívül más személy szolgálja ki ezt a szentséget. (BÁRTH, 2005. 164–165.) „*A bábának és a lelkészen kívül mindenkinek keresztelni tiltoa van*”, határozta meg a gömöri esperesség gyűlése 1604-ben. (MIKULIK, 1917. 37.)

január 26-án temették „*Judicis Grabecz infans mortuus in lucem editus*”. Február 18-án Szilassy Gábor erőten „*infirmus*” csecsemőjét búcsúztatták, illetve augusztus 13-i dátummal egy újabb abortuszt regisztrált Ambrosius György lelkész.

Az élve született és megkeresztelt csecsemők adatai alapján 1710-ben a pestises időszak első és utolsó havában rekonstruáltam fogantatást, a legtöbb áldozatot követelő nyári hónapokban nem fogant olyan gyermek, akiknek világra jöttéről és kereszteléséről tudni lehet. A járvány elmúltával a fogantatások száma már októberben megugrott, majd a megemelkedett házasságkötéseknek köszönhetően számuk decemberben, az adventi időben tovább nőtt. A következő évben februárban, áprilisban és májusban tapasztaltam magasabb fogantatási számokat, az év második felében – december kivételével – ennél alacsonyabb értékeket találtam; ez a fogantatási szezonális jellegű egyébként a közösséget a század folyamán. Míg az 1700-as években átlagosan 57 gyermek fogant évente, addig az 1711. évben 67-ről van adat. Ugyanakkor az 1710–1719 közötti évtizedben összességében száz gyermekkel kevesebb fogant és született a gyülekezetben, a már kifejtett okok következtében. Az 1739-ben visszatérő járvány a fogantatások számban is eltérést mutat a harminc évvel korábban tapasztaltaktól. A járvány négy hónapja alatt is fogantak a csetneki evangélikus feleiségek, méghozzá a sok éves átlagnak megfelelő arányban. A fogantatások száma a pestis elmúltá után már decemberben megemelkedett, és a nagybőjti időszakot kivéve 1740 tavaszának közepéig magas értéken stagnált. A források alapján 1739 decembere és 1740 márciusa között nem tartottak esküvőt a templomban, tehát az ebben az intervallumban fogant gyermekek az épen maradt házasságok gyümölcsei. Az 1740. év adata (57 fő) kicsivel magasabb csak az azt megelőző tíz év átlagánál (51 fő), majd az évtized folyamán a fogantatások száma fokozatosan emelkedett. 1740–1749 között átlagosan 63, a következő évtizedben pedig már 70 gyermek fogant a csetneki evangélikus gyülekezetben. Az emelkedés nem állt meg, a fogantatások évi átlaga az 1760-as években 85, az 1770-es évtizedben 88, majd az 1780–1789 közötti években érte el a maximumot, amikor átlagosan évi 100 gyermek fogant az evangélikus családokban. Ez tehát a népességyarapodás időszaka az evangélikus gyülekezetben, amit a század utolsó évtizedében csökkenő tendencia követ, ekkor már csak 811 gyermekről van adat a forrásban.

A nominatív vizsgálat eredményeként felállított családlapok segítségével a házasságkötés és az első gyermek születése, illetve a további születések között eltelt idők, intervallumok a családok demográfiai viselkedéséről, a születéskorlátozás gyakorlatáról árulkodhatnak.⁴⁰ A század folyamán az első házasságukba lépő csetneki hajadonok általában 20 hónappal az esküvő után hozták világra első gyermeküket, míg az újrَاهázasodó nők esetében az első intervallum hossza 17 hónap volt. A családi állapot vizsgálata alapján már ismert, hogy az 1710. évi

⁴⁰ Ha a születéskorlátozásra a kívánt gyermekszám elérése után kerül sor, akkor az első néhány időköz nem hosszabbodik meg, illetve további nagyobb sorszámú születekre nem is kerül sor ezen esetekben. Ezért elsősorban az első 3–4 intervallum elemzése világíthat rá a születéskorlátozás előfordulására vagy terjedésére. A több gyermeket vállalók esetében az intervallumok egyébként is rövidek szoktak lenni, mivel „*az ötödik, hatodik stb. születekre csak a nem-születéskorlátozó családokban kerül sor, ahol az intervallumok rövidek*”, olvasható Andorka magyarázatában. (ANDORKA, 1984. 49.) A számítás feltételeiről, módszeréről lásd: ANDORKA, 1988. 54; BENDA, 2008. 154.

pestist követően döntően özvegyházasságok kötődtek az egyházközségben, amelyekben mind a vőlegény, mind a menyasszony többször állt már az oltár előtt, tehát a házasesetben már tapasztalként léptek újra házasságra. Az 1710–1712-ben 61 újraházasodó nő új családjából 26-ban született gyermek – ők átlagosan 15 hónappal a frigy után születtek. Az ugyanekkor hajadonként az oltár elé lépett nők 18 hónap elteltével váltak először anyává. A század átlagaihoz mérten az 1710. évi válság után, amelyik új családban gyermek született,⁴¹ ott az első intervallumok két-két hónappal lerövidültek, az első közös csecsemők ennyivel hamarabb jöttek világra. Ezt az emberi magatartást, az elveszettek „pótlását” mutatták már a fogantatási adatok is. Az 1740–1741-ben megkötött frigyekben több volt a leányként oltár elé álló menyasszony,⁴² de valószínűleg a házasesetben tapasztalt férjeiknek köszönhetően átlagosan a lelkési áldás után 16 hónappal már az első keresztelőt tartották ezekben a családokban is. A pestis után újraházasodó tíz nő közül csupán négyről van adat, hogy gyermekkel ajándékozta meg új férjét. Az alacsony esetszám átlagosan 26 hónapos első intervallumot mutat, amely értéket csupán egy eset emelt az évszázados átlag fölé: az ifjú szabó és későbbi városi bírói posztot betöltő nemes Rojko András és az igen fiatalon megözvegyült, ekkor 22 éves nemes Nébest Katalinnál az esküvő után 51 hónappal találtam az első gyermek születését.⁴³

A születések közötti intervallumok hosszának változását azokban a családokban vizsgáltam, amelyekben a pestis kitörése előtt legalább egy gyermek már világra jött. Az evangélikus csetneki gyülekezetben a század folyamán a 2. és a 7. gyermekek születése között átlagosan 32–34 hónap telt el, a 8. gyermek 28 hónapra rá született, a 9. 35 hónappal később látta meg a napvilágot, a későbbi gyermekek közötti intervallum egyre csökkent. Az 1710. évi pestis után vizsgálat alá vonható kevés család⁴⁴ adatai akkor mutatnak változást, ha minél alacsonyabb születésszámú gyermekek között tombolt a pestis. Például 32 hónapról 50 hónapra emelkedett fel az intervallum abban a négy házasságban, ahol az első gyermek megszületése a pestis előtti időszakra, a másodiké pedig annak elmúltja utánra esett. Az 1739. évi pestis esetén az azonos feltételeknek megfelelő családokban az első és a második gyermekek születése között (9 eset) is hosszabbodott az intervallum – ezekben 37 hónapot mértem. A harmadik gyermek épp 10 hónappal később érkezett abba az öt családba, ahol a pestis a második és a harmadik gyermek születése közé ékelődött be. Mind az 1710., mind az 1739. évi járvány esetében igaz, hogy nem mutatható ki különösebb változás az intervallumok hosszában, amennyiben

⁴¹ A hajadonként az oltárhoz lépett menyasszonyok 60%-áról tudjuk, hogy Csetneken keresztelte első gyermekét, míg az újraházasodó nők esetében ez az arány alacsonyabb (43%).

⁴² 57 hajadon lányból 39 biztosan anyává is vált, míg a tíz újraházasodó asszonyból csupán négy esetében rögzítették az anyakönyvek, hogy újra gyermeket hozott a világra.

⁴³ Természetesen a hiányos anyakönyvezés miatt elképzelhető, hogy korábban is szült már a feleség, vagy éppen magzati korban veszítették el gyermeküket.

⁴⁴ A családok száma azért is olyan csekély, mert az elemzés alá vonható intervallumoknak 8 és 60 hónap közé kell esniük. (BENDA, 2008. 154.) Ugyanakkor például az 1710. évi pestis után is épen maradt családokban több a pestises idő után született gyermek, akik a kisebb születési számú testvérükhöz képest 60 hónapnál később születtek. Ezt okozhatta ideiglenes sterilitás, egy vetelés vagy a hiányos adminisztráció.

magasabb születésszámú gyermekek közé esett a járvány. A meghosszabbodott intervallumok hátterében ideiglenes sterilitás vagy spontán abortusz is állhatott – sajnos az anyakönyvekből a pontos ok nem derült ki.

Összegzés

Tanulmányomban a csetneki protestáns lakosság pestisjárvány utáni magatartásváltozását vizsgáltam meg. A régiót a 18. században kétszer sújtotta a fekete halál, amelyek közül az 1710. évi járvány különösen sok áldozatot követelt a gyülekezetben. A válság után a bűnbánat jegyében a hívek az egyházi szabályokhoz igazították házasságkötési szokásaikat. A változás elsősorban a házasságkötés napjának kiválasztásában nyilvánult meg: a túlélők döntően a zsinati határozatokban preferált hét eleji napokon házasodtak. Ez a töredelmes magatartás csak rövid ideig követhető nyomon az anyakönyvekben, a pestis után két évvel a hívek körében újra a régi szokás szerinti vasárnapi esküvők és táncos mulatozások kerültek túlsúlyba. A „bűnös magatartás folyamánként” az 1739-ben újra megjelenő pestis azonban már gyökeres változást hozott a házasulók szokásaiban, amelyhez a források alapján a penitenciatartás mellett Ambrosius György csetneki lelkész és püspök határozott fellépése is nélkülözhetetlen volt. A század második válságát követően a hívek a legtöbb esküvőt a püspök általa kijelölt keddi napon kötötték, amely aztán a csetneki evangélikus gyülekezet irányadó magatartásává vált.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

MNL OL Mikrofilmtár	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár C 1589
EOL	Evangélikus Országos Levéltár Tiszakerület, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Gömöri egyházmegye 1803. év, Csetnek (https://library.hungaricana.hu/hu/view/Tiszai_01-2_Gomor_1803/?pg=149&layout=s – Utolsó letöltés: 2020. november 4.)
MVSR SAKE AR	Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky Štatny archív v Košiciach Pracovisko Archív Rožňava
MVSR SAKE AR	Mestečko Štítnik II. Protokol Tomus 1730–1762
OSZK Kézirattár Quart. Lat. 1610.	Országos Széchenyi Könyvtár Mathias Bodó: I. Comitatus Gömöriensis Brevis descriptio. [É. n.]

Nyomtatott források

BARTOLOMAEIDES

1799 BARTOLOMAEIDES Ladislaus: *Memorabilia Provinciae Csetnek. Excudebat Neosolii*, [K. n.], 1799.

FABÓ (SZERK.)

1861 FABÓ András (szerk.): *Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. In Hungaria Historica. A Magyarországi Ág. Hitv. Evangelicusok történelmi emlékei. I. kötet.* Pest, Carolus Osterlamm, 1861.

KISS (SZERK.)

1881 KISS Áron (szerk.): *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Budapest, Magyarországi Protestánszegylet, 1881.

MIKULIK

1885 MIKULIK József: *Magyar kisvárosi élet 1526–1715.* Rozsnyó, Kovács Mihály Könyvnyomdája, 1885.

1917 MIKULIK József: *A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520–1740.* Pozsony, Wigand K. F. Nyomda, 1917.

PÁPAI PÁRIZ

1747 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Pax Corporis.* Kolozsvár, 1747.
(<https://mek.oszk.hu/15200/15273/> - Utolsó letöltés: 2021. február 21.)

Szakirodalom

ANDORKA

1984 ANDORKA Rudolf: Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744–1895 (egy családrekonstrukciós vizsgálat első eredményei). In: *Történelmi Statisztikai Tanulmányok*, 5. Budapest, KSH Könyvtár, 1984. 39–66.

1988 ANDORKA Rudolf: *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei.* Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 1988.

BAROS-GYIMÓTHY

2014 BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta: Házasságkötési szokások Csetneken az evangélikus és a katolikus anyakönyvek tükrében 1730 és 1807 között. In: *Társadalom- és életmódtörténelmi kalandozások térben és időben.* Szerk.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Piliscsaba, PPKE BTK, 2014. 153–199.

2019 BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta: Özvegy nők és új családjaik egy 18. századi gömöri mezővárosban. *Történelmi Szemle*, 61. (2019) 4. sz. 633–655.

2020 BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta: Enyém – Tiéd – Miénk. Özvegy férfiak és mozaikcsaládjaik a 18. századi Csetneken. In: *Történelmi kalandozások térben és időben.* Szerk.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Budapest, Szent István Társulat, 2020. 55–83.

BÁRTH

- 2005 BÁRTH Dániel: *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyházi és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005.

BENDA

- 2000 BENDA Gyula: Halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849. In: *KSH-NKI Történeti 2000. évi Demográfiai Évkönyve*. Szerk.: FARAGÓ Tamás – ŐRI Péter. Budapest, KSH NKI, 2000. 122–162.
- 2008 BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – Keszthely társadalma, 1740–1849*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2008.

CABOURDIN

- 1995 CABOURDIN, Guy: Qu'est-ce qu'une crise? In: *Histoire de la population française. II. Éd.*: DUPÂQUIER, Jacques. Paris, PUF, 1995. 175–192.

DÁNYI-DÁVID

- 1960 DÁNYI Dezső – DÁVID Géza: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest, KSH Könyvtára – MŰM Levéltári Osztálya, 1960.

DÁVID

- 1973 DÁVID Zoltán: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények*, 69–70. (1973) 75–130.

DEFOE

- 1978 DEFOE, Daniel: *A londoni pestis*. Ford.: VÁMOSI Pál. Budapest, Európa, 1978.

FARAGÓ

- 1994 FARAGÓ Tamás: Házassági szezonális Magyarország a 18–20. században. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXII*. Szerk.: VERES László – VIGA Gyula. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 1994. 239–256.
- 2007 FARAGÓ Tamás: Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 8. (2007) 30. sz. 19–60.

FAZEKAS

- 1979 FAZEKAS Árpád: Szabolcsi adatok a pestisjárványok történetéhez. *Orvostörténeti Közlemények*, 86. (1979) 91–106.

HORÁNYI

- 1999 HORÁNYI Ildikó: A nagy járványok hatása a halotti rítusok és a gyászreakciókra. *Kharón*, 3. (1999) 3. sz. 71–100.

ILA

- 1976 ILA Bálint: *Gömör megye. A megye története 1773-ig. I. kötet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

KOVÁTS

- 1985 KOVÁTS Zoltán: Népesedési viszonyok. In: *Szeged története 2. 1686–1849.* Szerk.: FARKAS József. Szeged, Somogyi Károly Könyvtár, 1985. 109–169.

MARTOS-ŐRI

- 2000 MARTOS Gizella – ŐRI Péter: Mezőkövesd demográfiai viszonyai a 17. század második felében. *Demográfia*, 43. (2000) 94–134.

ŐRI

- 2003 ŐRI Péter: A halandóság térbeli változatai a 18. század végi pest megyében. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 211–244.
- 2006 ŐRI Péter: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. In: *KSH NKI 2005. évi Történeti Demográfiai Évkönyve.* Szerk.: FARAGÓ Tamás – ŐRI Péter. Budapest, KSH NKI, 2006. 115–162.

PAKOT

- 2006 PAKOT Levente: Házasságkötés pestis idején. Magyarigen 1738–1739. In: *KSH NKI 2005. évi Történeti Demográfiai Évkönyve.* Szerk.: FARAGÓ Tamás – ŐRI Péter. Budapest, KSH NKI, 2006. 163–186.

RAFFAY

- 1932 RAFFAY Sándor: *A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez.* Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1932.

SZÁLLÁSI

- 1989 SZÁLLÁSI Árpád: Gömöri Dávid és Gömör Dávid. *Orvosi Hetilap*, 130. (1989) 6. sz. 299–301.

SZINNYEI

- 1891 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I. kötet.* Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedés, 1891.

Németh Ágnes

Csatornázás a kolera idején

Az 1872–73. évi kolerajárvány hatása a budapesti csatornahálózat-fejlesztésre

Budapest városi környezetére először a 19. század második felében volt nagyobb mértékben hatással a vízvezeték- és csatornahálózat. A nagyvárossá alakulást és a demográfiai robbanást kísérő igények és problémák az európai nagyvárosokhoz hasonlóan ekkorra érték el Pestet és testvérvárosait, Budát és Óbudát. Az ezzel együtt járó változó körülmények és az 1830-tól rendszeresen felbukkanó kolerajárványok mind jobban a megoldáskeresésre ösztönözték a városi hatóságokat, az egészségügyi és mérnökszakembereket, és magukat a lakosokat is. Az Angliából kiinduló közegészségügyi reform és a Münchenben alkalmazott járványkezelési eljárások hatására elsősorban az infrastrukturális fejlesztésekben látták a megoldást. Legelőször a megfelelő minőségű víz- és csatornaszolgáltatások kialakítását szorgalmazták, amivel eleget lehetett tenni a higiéniai mozgalom által megkövetelt igényeknek, illetve a járványok megelőzéséhez is segítséget nyújthattak. Az ezzel kapcsolatos elméleti és gyakorlati tevékenységek közismertek voltak az európai szakmai közösségekben, de az érdeklődő városi hatóságok előtt is.¹ Azonban sem a műszaki újítások, sem az orvostudomány nem tudtak még biztos tudást adni a döntéshozók és tanácsadók kezébe, így minden országnak és városnak hosszas mérlegelés, kísérletezgetés során kellett meghoznia hosszútávú, a társadalmat és a városi környezetet nagy mértékben befolyásoló döntéseket.

A városi hatóság hagyományos feladatai közé tartozott a közterületek fenntartása, illetve a forgalom feltételeinek biztosítása érdekében – többek között – a vízvezető árkok és csatornák felügyelete, építése, karbantartása. Az erre való törekvés az 1870-es évek előtt – bár rendezettebb városi csatornahálózat kialakításának irányába mutató lépések már történtek – lényegében kimerült a szabályzatalkotásban, illetve a rendszertelen, de egyre nagyobb mértékű csatornaépítésben és -tisztításban. Európa nagyvárosaiban a 19. század utolsó harmadában kezdett

¹ Az orvostudományi vívmányok európai elterjedéséről lásd: KEARNS–LEE–ROGERS, 1995. 153. A csatornázás témájában a korabeli szakember számára a tájékozódás lehetőségeit lásd: NÉMETH, 2021. 16–18.

átalakulni a városi hatóság szerepfelfogása a hagyományos adminisztratív-rendészeti feladatkörből szolgáltatásalapú önkormányzattá. Az urbanizálódás mértéke miatt egyre erősebben merült fel az igény a piaci mechanizmus öntörvényűségén alapuló városi működés új szintre helyezésére: a városatyák szeme előtt már nem a deficitmentes városi gazdálkodás célja lebegett, hanem a vállalkozóként fellépő város – kölcsönökön alapuló – infrastrukturális és egyéb közszolgáltatásokban nagyberuházásokat eszközölő szerepe. Budapesten különböző okoknál fogva ez a fajta szolgáltatásorientáltság csupán az 1890-es években alakult ki, azonban az ehhez szükséges keretfeltételek már az 1860-as, 1870-es években elkezdtek kifejlődni.²

A szakirodalom tényként kezeli, hogy a magyar főváros esetében a megfelelő minőségű és mennyiségű ivóvízszolgáltatás kiépítésének kezdetén – mintegy évtizedes huzavona után – egyértelműen az 1866-os kolerajárvány hatása segítette gyors és határozott döntéshez a várost.³ 1867 elején így jellemezték az 1866-os kolerajárványt:

„[...] jó oldala is van; kíméletlenül feltárja az gyengéinket s kimutatja oly kérlelhetetlen logikával közegészségi állapotunk és intézvényeink hiányait, hogy követelményei előtt elvégre még a bureaucraticus gőg is meghajolni és az öröklött szenvtelenség hátrálni kénytelen; életre hoz oly erőket, melyek mindeddig rejtekben nyugodtak, s utat tör oly eszméknek, melyekre más időben sem a közönség sem a hatalom soha sem hallgattak volna.”⁴

Az ezt követő, 1872–73-as kolerajárvány éppen egybeesett az általános csatornázás néhány éve már húzódozó diskurzusának fellendülésével, így jogosan vetődhet fel a kérdés, hogy milyen és mekkora mértékű hatása volt ennek a kolerajárványnak a csatornareformra? Magát a kolerajárványt és hatásának egyes aspektusait korábban már vizsgálták, azonban azt, hogy a főváros általános csatornareformjának kezdeti fázisára milyen hatással volt a koleraveszély rendszeres jelenléte 1866 és 1874 között, jelen tanulmány tárja fel elsőként.

Az 1866. és 1872–73. évi kolerajárványok a fővárosban

A 19. századi Európát demográfiai és társadalmi szempontból is meghatározó katasztrófa egy fertőző betegség, a kolera volt. A század folyamán öt nagy pandémiája söpört végig a világon, ebből először a második, az 1830-as járvány érte el az „öreg kontinenst”. Az 1863 és 1875 között pusztító, Ázsiából kiindult negyedik világjárványnak két hulláma is elérte a magyar területeket 1866–67-ben, majd 1872–73-ban. Bár az 1866–67. évi járvány a kelet-európai országokat nagyobb mértékben érintette, Magyarországon területileg korlátozottabb volt (elsősorban az északnyugati megyékben és az Észak-Dunántúlon, továbbá Pest, Bács-Kiskun és

² SIPOS, 1996. 5–10.

³ DÓKA, 1975. 456–457; DÓKA, 1976. 59; SIPOS, 1998a. 122–123.

⁴ *Orvosi Hetilap*, (1867) 1. sz. 12.

Csongrád megyékben pusztított), és a korábbiakhoz képest alacsonyabb mortalitást eredményezett.⁵ Az Európát 1865-ben elérő pandémia hírére ugyan a hatóságok megpróbáltak különböző intézkedésekkel felkészülni, azonban – elsősorban Pest esetében – jócskán alábecsülték a várható esetszámokat, és mint utólag kiderült, nem voltak egészségügyi szempontból felkészülve, s az addigi járványokat figyelembe véve a legnagyobb halálozási számot érték el, mintegy négyezer megbetegedéssel és kétezer halottal. A városi hatóság a megelőző intézkedések tekintetében a szakmai szervek és személyek javaslatait meglehetősen kis mértékben használta fel, és a lakosság előzetes tájékoztatása is elmaradt. Az orvosok csak saját lapjaik (*Orvosi Hetilap, Gyógyászat*)⁶ oldalain és néhány szakmai, illetve ismeretterjesztő kiadványban tudták terjeszteni a szükséges intézkedések és fejlesztések igényét. Valódi intézkedésre a kolera pesti megjelenésekor, 1866 júliusában került sor. A járvány a legnagyobb pusztítást augusztus végéig vitte végbe, majd fokozatosan mérséklődve, november közepe táján szűnt meg.⁷

Ezt követően európai területen 1869-ben, Kijevben jelent meg újra a kolerajárvány, ami 1870-ben és 1871-ben terjedt el Oroszország déli és nyugati területein, majd Romániában, Bulgáriában, Görögország északi területein, Boszniában, Hercegovinában és Montenegróban. 1871-ben elérte Poroszországot és a balti partvidéket, majd Skandináviát is. 1872 szeptemberében az északkeleti vármegyék felől jelent meg magyar területeken, s az 1866. évihez hasonlóan erősen érintette a fővárost is.⁸ A két magyarországi hullám között a kolera szinte folyamatosan jelen volt a világ országainak egy részében, ezért (elsősorban szakmai) lapokból rendszeresen lehetett a kolerahírekről tájékozódni, illetve a fővárosi és országos hatóságok is különféle – meglehetősen rendszertelenül alkalmazott – elővigyázatossági óvintézkedéseket foganatosítottak. Elsősorban fertőtlenítések, kirívóan rossz állapotú csatorna- és árnyékszéktisztítások vagy zsúfolt lakhelyek kerültek a rendelkezések célkeresztjébe.⁹

1872-ben a szomszédos országokban terjedő kolerajárvány hírére a pesti közgyűlés igyekezett felkészülni, és augusztus 7-i határozatában az előző évben is felállított különbizottság kiküldéséről döntött, a hangsúlyt a megelőzésre

⁵ MÁDAL, 1983b. 333; 337.

⁶ A heti megjelenésű *Orvosi Hetilap*ot 1857-ben alapította Markusovszky Lajos, munkatársai korszakunkban elsősorban az ún. pesti orvosi iskola tagjai voltak, céljuk az új tudományos eredmények magyar nyelvű közlése volt. A szintén heti megjelenésű *Gyógyászat* – az *Orvosi Hetilap* szerkesztőségéből kiválva – Poór Imre alapította 1861-ben. Mindkét lapban átfedésben voltak a magyar nyelvű szerzők, azonban a *Gyógyászat*ban több külföldi szakember írása jelent meg.

⁷ DÓKA, 1976. A járványt országosan 1867 februárjában tekintették megszüntnek, és ugyan földrajzi kiterjedésben és halálozási arányszámban nem volt olyan súlyos, mint az 1872–73. évi, azonban a halállal végződő megbetegedések aránya jóval nagyobb volt. (KELETI, 1875. 54-56; MÁDAL, 1983a. 29.)

⁸ MÁDAL, 1983b. 338.

⁹ SIPOS, 1998a. 121–122. Az intézkedésekre kitűnő betekintést adnak az *Orvosi Hetilap* kapcsolódó cikkei. Lásd: *Orvosi Hetilap*, (1867) 32. sz. 571–572; *Orvosi Hetilap*, (1871) 36. sz. 612; *Orvosi Hetilap*, (1871) 38. sz. 639–640; 645; *Orvosi Hetilap*, (1871) 39. sz. Közegészségügy és törvényszéki orvostan c. melléklete 5. sz. 65–70; *Orvosi Hetilap*, (1872) 33. sz. 574; *Orvosi Hetilap*, (1872) 36. sz. 822. Az *Orvosi Hetilap* 1872 augusztusában külön kolerarovatot is indított az intézkedésekről, rendeletekről stb. Vö. *Orvosi Hetilap*, (1872) 33. sz. 573.

és az enyhítésre helyezve, kiemelt figyelmet fordítva a már megszokott fertőtlenítésre.¹⁰ A védekezést alapvetően a központi kolerabizottság irányította, a feladatokat a kerületi albizottságok végezték. Később egy szűkebb, „állandó bizottmány” azonnali döntési felhatalmazást kapott, szemben a hasonló testületek korabeli városigazgatásban megszokott döntéselőkészítési szerepével. Az irányelveket országos érvényű, helytartótanácsi utasítások adták, amelyek első sorban – a korábbi járványok tapasztalataiból – tisztasági rendszabályok voltak; különösen az árnyékszékeket, csatornákat, emésztőgödöröket és a kolerás betegek közvetlen környezetét fertőtlenítették a korban uralkodó miazmaelméleti elképzelés szerint az okozott fertőző lég elleni küzdelemben. Ezek mellett a kolerabetegek szigorú elkülönítése céljából járványkórházak épültek, és megszervezték a külön szállításukat is. További célként a morális fertő és az alsó rétegeknél jellemző általánosan rossz lakó- és higiénés körülmények felszámolása is megjelent, azonban ez utóbbiaknál inkább csak eseti jelleggel tudtak intézkedni,¹¹ társadalmi reformot – ha céljuk is lett volna –, a kerületi kolerabizottmányok nem tudtak elindítani. A három testvérváros együttműködése¹² kimerült az esetszámokról és intézkedésekről szóló napi tájékoztatásban, és szükség szerint a hiányzó készletek (például a fertőtlenítésre alkalmazott vasgálic) pótlásában.¹³

Budán október 18-án, Pesten pedig október 28-án regisztrálták az első esetet. A gyorsan terjedő járvány Pesten november 15-én tetőzött (napi 42 megbetegedéssel), január elejétől fogva már csak szórványos megbetegedések történtek, majd a tiszti főorvos 1873. március 14-én állapította meg a végét.¹⁴ Az első szakaszban 1872 októbere és 1873 márciusa között Pesten 1031 beteg és 432 halott volt, míg Budán 817 megbetegedettből 325-en nem éltek túl a kolerát. A lakosság arányszáma szerint a járvány Budát sokkal súlyosabban érintette, Pesten viszonylag enyhe volt, és sikeresen elkerülték, hogy gócpontok alakuljanak ki. Pesten a betegek ellátásában sem volt fennakadás, míg Buda ebből a szempontból jóval kevésbé

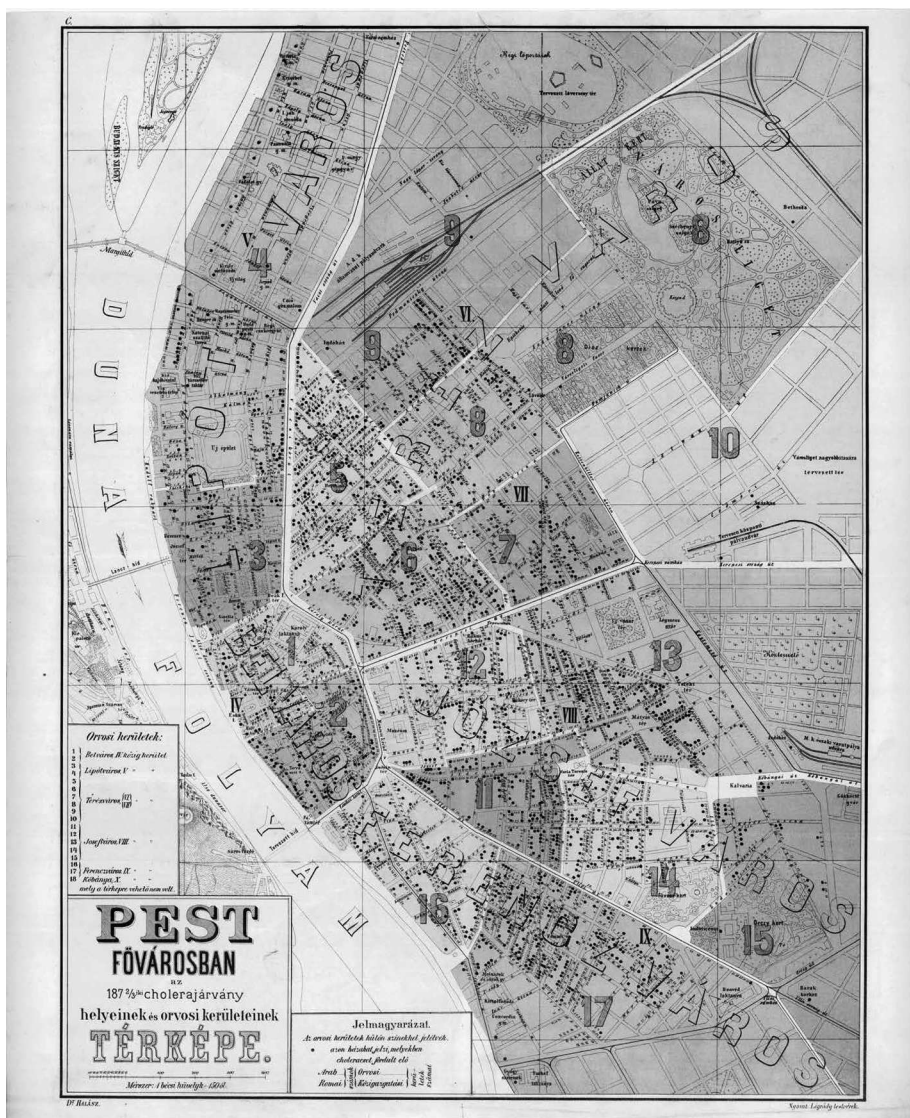
¹⁰ BFL IV.1302 6. kötet, 440. p. (28.036/1872.) A fertőtlenítésnek kiemelt jelentőséget tulajdonítottak hazai és nemzetközi szinten is (*Orvosi Hetilap*, [1867] 32. sz. 572.), ugyan a „cholera fertője nem ismeretes” még 1879-ben sem (HALÁSZ, 1879. 118.), a korabeli orvosszakmai köztudatban a járványkezelés döntő mozzanatának a fertőtlenítést tartották. Robert Koch csak 1883-ban fedezte fel a kolerabacilust, bár a miazmateória és az egyes betegségeket okozó „apró szervezetek” (baktériumok) elképzelése már egy ideje egymás mellett párhuzamosan élt az orvosi köztudatban. Vö. FODOR, 1869. I–III; HALÁSZ, 1879. 15–16.

¹¹ Az 1872. november 20-i közgyűlésen a lipótvárosi kerületi kolerabizottmány elnöke javaslatot tett, hogy „egészségi tekintetektől” munkásotthon épüljön, ezt a közgyűlés tárgyalásra a középítési bizottmányhoz utalta (a kerületi kolerabizottmányok elnökeinek részvételével). (BFL IV.1302 6. kötet, 654. p. [41.680/1872.])

¹² 1872. október 30-án határoztak arról, hogy az intézkedések összehangolása érdekében Buda és Óbuda hatóságait is megkeresik. (BFL IV.1302 6. kötet, 591. p. [38.682/1872.])

¹³ SIPOS, 1998a. 117–118; 132–134.

¹⁴ 1873. március 14-én tette meg jelentését Halász Géza tiszti főorvos és az egészségügyi bizottmány az 1872. október 28. és 1873. március 14. közötti kolerajárványról, amiben lényegében sikeresnek ítélte meg a hatóság járványkezelését, és a szigorú és széles körű intézkedések eredményét látta ebben megvalósulni. (BFL IV.1303.f. VII.493/1872.) A közgyűlés elfogadta a jelentést, és a járványnak „az eddigiekhez képpent szelidebb lefolyása” miatt az óvintézkedéseket és a kolerabizottságot éltette. (BFL IV.1302 7. kötet, 199–200. p. [13.753/1873.])

1. sz. kép. Pest fővárosban az 1872/3-iki cholerajárvány helyeinek és orvosi kerületeinek térképe, készítette: Halász Géza (forrás: BFL XV.16.b. 221. cop.12.)

volt szervezett a járvány alatt.¹⁵ A második szakasz gyakorlatilag az első lezárása után néhány nappal kezdődött, április végére lokális tetőpontot ért el (napi 37 megbetegedéssel). A fertőzések száma ezt követően csökkent és járványos méreteket

¹⁵ Halász Géza tisztii főorvosnak a kolerajárvány alatt tett jelentései, az óbudai és budai jelentésekkel kiegészítve 1879-ben nyomtatásban is megjelentek. (HALÁSZ, 1879. 71–115.). Ezek járványügyi tekintetben jól rávilágítanak a városok közti szervezetségi különbségekre: míg Pesten lényegében a kolera bizottságok irányították a védekezést, Budán elsősorban a főkapitány és a tisztii főorvos látta el ezeket a teendőket.

– az országos viszonyokhoz hasonlóan – csak júliusban ért el újra. Pesten a tetőpontot augusztus 5-én regisztrálták 109 megbetegedéssel, ezután stabil csökkenés következett, és szeptember közepére csak napi néhány megbetegedés történt, azonban ez elég hosszan így maradt, és a járványt csak november 23-án nyilvánították megszűntnek.¹⁶ A járvány második szakaszában Pesten 4348 megbetegedésből 2189 halott, míg Budán (ahol október 20-án szűnt meg a járvány) 500 megbetegedésből 224 halott volt. Összességében az egyesülő fővárosban 3400 körül volt a kolera halálos áldozatainak száma.¹⁷ Az 1872–1874-es évek halálozási arányszáma meglehetősen magas volt (43–48 ezrelék között), azonban ezután tartósan csökkent ez az arány. A megbetegedések és halálozások mértékéről összességében elmondható, hogy Európát tekintve a kolerajárvány okozta halandóság emelkedése Magyarországon volt a legnagyobb mértékű.¹⁸ A fővárosban – a vidéki adottságokhoz képest – jobb közegészségügyi feltételek ellenére is nagymértékű volt a halálozás,¹⁹ viszont egyértelműen kirajzolódott, hogy a jobb egészségügyi ellátással és infrastrukturális adottságokkal rendelkező városrészekben (például a Belvárosban és a Lipótvárosban) lakosságárányosan kisebb volt a pusztítás, mint a kevésbé ellátott területeken (például a külsőbb pesti kerületekben és a Tabánban).²⁰

A kolerajárványok szerepe a vízszolgáltatás kiépítésében

A járványok, különösen a fentebb tárgyalt koleraepidemiák 19. századi rendszeres felbukkanása, továbbá az ehhez is kapcsolódóan kialakult higiéniai mozgalom²¹ mind hangsúlyosabb megjelenésének hatására a közegészségügy állapota és fejlesztése, az ezzel kapcsolatos műszaki-technikai és vegyészeti feltételek fejlődésének ismerete az 1860-as évektől jelen volt a korabeli magyar szakmai diskurzusban. A közegészségügyi intézkedések két fő szempontja az életek megmentése és

¹⁶ Mintegy lezárásként 1873. október 1-jén megérkezett a belügyminisztérium leirata a kolerajárvány árváinak és özvegyeinek segélyezése tárgyában is: BFL IV.1302 7. kötet, 548–549. p. (39.197/1873.)

¹⁷ A járványt 1874 januárjában nyilvánították országosan is megszűntnek. A korabeli belügyminisztériumi adatok alapján 449,714 megbetegedésből 190,017 halálos áldozat volt. Az utólagos becslések azonban a halálozási többletből kiindulva félmillióra teszik a kolerahalottak számát, valószínűsítve, hogy a vidéki áldozatokat nagy számban nem látta orvos, így a hivatalos statisztikák közé sem kerültek be. (MÁDAL, 1983c. 1047–1055.) Kisebbség eltérések vannak a pesti áldozatok számában is a különféle számítások alapján, azonban ezek nem nagyságrendi különbségek. (SIPOS, 1998b. 135.)

¹⁸ MÁDAL, 1983b. 338–340.

¹⁹ MÁDAL, 1983c. 1055–1056.

²⁰ HALÁSZ, 1879. 116; SIPOS, 1998b. 127–138. A trendet erősíti, hogy ugyanez volt az 1866. évi járvány konklúziója is. (DÓKA, 1976. 57.)

²¹ Edwin Chadwick 1842-ben publikált művében jelent meg először a *sanitary idea* fogalma, amely alapján az Angliából kiinduló, a fizikai és erkölcsi higiénit hirdető szemlélet elterjedt Európában. A modern ipari nagyvárosok morális és fizikai fertőjének halmozódását, túlszűfoltóságát tekintették a problémák góciának és a köztisztaság és közegészségügy (infrastrukturális) feltételeinek megteremtésével a társadalom megreformálásában is bíztak. A higiéniai mozgalom a miazmateóriával együtt a járványkezelés egyik alapvető mozgatórugójává vált, amelyet a müncheni orvosprofesszor, Max von Pettenkofer fejlesztett tovább. (KISS, 2015. 15–17; NÉMETH, 2021. 6–8.)

ezáltal – példának okáért az infrastrukturális fejlesztésekbe – fektetett tőke visszanyerése volt.²² Míg a járványkezelés hatósági és orvosi utasításai még meglehetősen esetlegesek voltak, a közegészségügyi feladatnak is tekintett hosszú távú infrastrukturális fejlesztések az európai, és különösen az angol nagyvárosokban folytatott diskurzusa és megvalósítása iránt élénk érdeklődés alakult ki a szakmai és a városi hatósági közegekben is. Ilyen közegészségügyi fejlesztésnek tekintették a csatorna- és vízvezetékrendszerek építését, a folyómedrek kotrását és a partok lekövezését, a piszok és ürülék eltávolításának megszervezését, fürdők nyitását és a túlszűfolt lakhelyek felszámolását is. Megvalósításuk és megvalósíthatóságuk persze egészen más képet mutatott. A kolerafertőzés terjedését leginkább a betegek ürülékével kötötték össze; az így megfertőzött talaj, víz és levegő, illetve a terjedést elősegítő körülmények, mint a magas talajvízű, mély fekvésű, túlszűfolt területek, a tisztítatlan utcák, árnyékszékek és csatornák problémájára kívántak megoldást találni, aminek keresése az aktuális kolerajárványok hírére újra és újra intenzívebben merült fel. Nem volt ez másképp 1866-ban sem.²³

A közegészségügy, illetve az ezzel kapcsolatos infrastrukturális fejlesztések, a meglévő állapotok kritikája rendszeresen felbukkant. A vízszolgáltatás és a víz minősége, a csatornák állapota szinte állandó napirendi téma volt a közgyűlésben. A későbbi csatornázási tervek is a reform egyik legfontosabb okaként az egészségügyi viszonyok javítását jelölik meg.²⁴

A koncepciózus, a növekvő nagyvárosi igényeket kielégítő, a higiéniai mozgalomnak megfelelő vízszolgáltatási és csatornarendszer kiépítése az európai trendet követve az 1850-es, 1860-as években a városi hatóságoknál és a szakmai körökben is rendszeresen előkerülő témává vált. A város először a vízszolgáltatás kapcsán, az 1850-es évektől kezdett el foglalkozni a vízvezetéki és vízműberuházással, azonban a megfelelő minőségű és mennyiségű vezetékes víz szolgáltatásának megnyugtató rendezése végül az 1890-es évekig húzódott. A tanulmányban vizsgált kérdés szempontjából azonban e rendkívül hosszú és szövevényes útból az 1860-as, 1870-es évek kolerajárványokkal sújtott időszakát szükséges csak közelebbről megismerni. A pesti városi tanácshoz 1856-tól érkeztek felkérésre, illetve felkérés nélkül is a város vízellátását biztosító tervek különféle bel- és külföldi vállalkozóktól, mérnököktől. Ebben a mintegy évtizedes folyamatban a műszaki vonatkozások és a költségek lassan tisztázódtak: a Szapáry Antal vezetésével létrejött Vízvezetéki Társulat tűnt a legkomolyabb szereplőnek, azonban a tárgyalások elhúzódtak, illetve olyan magas költségekkel kellett volna számolni, ami vagy a lakosság, vagy a vállalkozó számára jelentett volna túlzott terhet. A vízmű közköltségen való megépítése is felmerült, azonban a város anyagi helyzete ezt nem tette lehetővé. Az így kialakult holtponthoz érte a várost az újabb kolerajárvány 1866 júliusában

²² Időről-időre felmerült a szakirodalomban motivációként a közegészségügyi-infrastrukturális fejlesztéseknek a megmenthető emberéletekre (BAZALGETTE, 1869. 9–10; REITTER, 1873. 11.), illetve pénzre átszámítható értéke. (*Orvosi Hetilap*, [1866] 3. sz. 49.)

²³ *Orvosi Hetilap*, (1866) 3. sz. 47–50. A csatornák, árnyékszékek és városok fertőzött vizeinek szerepét a kolerajárvány terjesztésében az 1866. évi konstantinápolyi nemzetközi egészségügyi bizottság jelentéséből is ismerhették az orvosi körökben. (*Orvosi Hetilap*, [1866] 32. sz. 576.) A járvány hírére 1866 augusztusában meghirdetett rendszabályokról lásd: *Orvosi Hetilap*, [1866] 31. sz. 557–559.

²⁴ Például: BAZALGETTE, 1869. 6; BEIVINKLER, 1872. 2; REITTER, 1873. 10.

és novembere között. Ennek hatására a kórházak, az egészségügyi bizottság és más városi szervek is sürgették Szapáryt a vízvezeték kiépítésének megoldására.

A társulat és a város között a szerződés végül novemberre készült el, azonban ebből végleg egyértelművé vált, hogy mindenféle körülmények között jobban megéri a város költségén és kezelésében megépíttetni a vezetékeket és a vízművet. A sajtó és a közvélemény is a községi építésben támogatta a városi tanácstagokat, amit 1867 szeptemberére végleg el is határoztak. William Lindley angol mérnököt, a hamburgi víz- és csatornahálózat kiépítőjét és Chadwick közvetlen munkatársát hívták meg a vízmű terveinek elkészítésére. Végeredményként a szolgáltatás minél előbbi beindítása érdekében végül csak egy ideiglenes vízmű kiépítése mellett döntöttek, amely 1868 novemberében kezdte meg működését. A Lindley-féle vízmű utóéletével kapcsolatban a legfontosabb, hogy a különböző, sok esetben a mérnök javaslataival ellentétes irányú kivitelezés miatt a következő években számos probléma merült fel a víz minőségével kapcsolatban, elsősorban a szüretlen, illetve magas vízállású Dunavíz, és így a fertőzött szökőkutak miatt. Alacsony vízálláskor pedig a mennyiség nem volt kielégítő. A vizsgálatok 1872-re bebizonyították, hogy az ideiglenes vízmű ennél jobb eredményt nem tud elérni, minőségi javulást csak egy új, nagyobb vízmű építése jelenthetett, azonban ez az 1890-es évekig nem következett be. Az 1872–73-as kolerajárvány időszakában folyamatosan napirenden volt a vízvezetékek és a vízmű ügye, illetve megszületett egy, a vízvezetékrendszer átvizsgálásával kapcsolatos jelentés és a felállítandó végleges vízművel kapcsolatos javaslat. A korábbi tervektől akár teljesen eltérő javaslatok is napvilágot láttak, például a Duna kizárásával, bécsi mintára hegyi vízforrás felhasználásával.²⁵ Azonban ebben az időszakban inkább a víz minőségével kapcsolatos akut problémák, illetve az ideiglenes vízmű működési zavarai határozták meg a városi közbeszédet.²⁶ A megfelelő vízszolgáltatás hosszútávú rendezésének megoldáskeresése lelassult, és a főváros egyesítése után is csupán néhány év múlva kezdtek el vele újra intenzívebben foglalkozni. Az 1872–73-as kolerajárvány így nem adott az 1866-oshoz hasonló újabb lökést az ügynek.²⁷

A kolerajárványok szerepe az általános csatornázási reformban

Az előzmények

A másik alapvető nagyvárosi közegészségügyi infrastrukturális fejlesztés, amelyre a higiéniai mozgalom és a 19. századi kolerajárványok hatással lehettek, a kidolgozott koncepció alapuló általános csatornázás volt. A nemzetközi trendhez és

²⁵ *Orvosi Hetilap*, (1872) 40. sz. 700.

²⁶ Például 1873. július 16-án Haris Sándor képviselő azt interpellálja, hogy a vezetékes víz újból élvezhetetlen, különös tekintettel az „uralkodó” kolerajárványra, ez ügyben a tanácsot intézkedésre szólította fel a közgyűlés. (BFL IV.1302 7. kötet, 386–387. p. [29.079/1873.]) A vízvezeteki bizottmány jelentésével kapcsolatban 1872. május-júliusban lásd: BFL IV.1302 6. kötet, 298. p. (18.716/1872), 361–363. p. (24.057, 24.058 és 24.060/1872), 391–395. p. (24.867/1872.)

²⁷ A vízmű kérdésének történetéhez lásd: DÓKA, 1975. 455–479; HORVÁTH, 2010. 297–308; SÍPOS, 1998a. 122–123.

a vízszolgáltatási fejlesztéshez képest is az ezzel kapcsolatos tényleges diskurzus kicsit elcsúszva, az 1860-as évek végén, az 1870-es évek elején indult meg a fővárosban. Csatornák természetesen már a római kortól voltak a területen, azonban koncepciózus, általános csatornázás kialakításának igényéről a 18. század utolsó harmadáig nem esett szó. A három testvérváros, de különösen a két part fejlődése ebből a szempontból meglehetősen eltérő, és ezek részben a természeti adottságokkal magyarázhatók, részben pedig az urbanizáció hatásaival. A hegyes jobbparti városokban alapvetően öt patak és az odavezető nyitott árkok vezették el a csapadék- és szennyvizet a Dunába. Lényegében többé-kevésbé el is végezték feladatukat,²⁸ és idővel a nagyobb népsűrűségű területeken az utolsó néhány száz méteren befedték ezeket az árkokat, de még a 20. század első negyedében is maradtak nyitott kanálisok. A budai oldal csatornázásával kapcsolatban alapvetően a 20. századig nem történt különösebb előrelépés, bár a városok egyesítése után már a teljes fővárosra vonatkozott a csatornázási program.²⁹ A balparton a jóval erőteljesebben iparosodó, urbanizálódó Pest gyakorlatilag kinőtte addigi kereteit, a lakosság számának növekedésével jellemzővé vált a városban a túlszűfolttság, a közművek hiánya vagy elégtelensége pedig a város környezeti-higiénés viszonyainak rossz állapotához vezetett. Ez közvetlenül kapcsolható a vissza-visszatérő járványokhoz (kolera, tífusz), amit a város természeti adottságai, a lényegében teljesen sík, homokos talaj is csak súlyosbítottak.³⁰

Habár az általános csatornázási állapotok javítására már a 18. század végétől több kezdeményezés történt, ezek sosem jutottak el sem konkrét tervekig, sem a megvalósításig. Az 1838-as nagy pesti árvizet követően, az 1840-es években születtek olyan döntések és történetek intézkedések, amelyek egy rendezettebb városi csatornahálózat kialakítása felé tették meg az első lépéseket. 1847-ben adták ki azt a szabályrendeletet, amelyben meghatározták a csatornák építési és fenntartási jogait, illetve költségeit, azonban az általános rendezésre még ekkor sem törekedtek. Az ezt követő két évtizedben továbbra is csak a kisebb-nagyobb mértékű építkezések, karbantartások zajlottak, míg az egyre növekvő és egyre sűrűbben lakott város igényei egyre nagyobbak lettek. Az 1860-as évek végére a főváros csatornarendszere egyre kiterjedtebb, azonban rendezetlenül és különféle technológiával kiépült, magas fekvésű, ezért magas vízszintnél árvízzel fenyegető hálózat volt, ami meglehetősen sikertelenül igyekezett megbirkózni a szennyvíz és a csapadékvíz higiénikus elvezetésének feladatával. A gyűjtőcsatornák a lehető legrövidebb úton vezettek merőlegesen a Dunába, azt már a város területén elszennyezve. Továbbá a csatornák alacsony esése és a rendszertelen tisztítás következtében a hálózat rendszeresen eliszaposodott. Mindezek hatására a csatornarendszer és tartozékai adott esetben – egy járvány közepette – komoly közegészségügyi veszélyt jelenthettek a városra nézve.³¹ Mindezzel a szakmai körökben is tisztában voltak: az *Orvosi*

²⁸ Természetesen itt sem működött tökéletesen a rendszer, előfordultak panaszok, például a fővárosi kerületi orvosok 1874. február 27-i ülésén a II. kerületiek a Dunapart átépítése miatt a Fő utcai csatorna elégtelen működésének, míg a III. kerületiek a csatornázás általános hiányának problémáját jelezték. (*Orvosi Hetilap*, [1874] 10. sz. 185.)

²⁹ REITTER, 1873.

³⁰ MATTYASOVSKY, 1994. 3–4; 10–12.

³¹ NÉMETH, 2021. 8–10.

*Hetilap*ban 1866 őszén, egy ismeretlen szerzőtől megjelent tárcában meglehetősen erős kirohanásban nyilvánult meg a város felkészültségével kapcsolatos elégedetlenség. Mert ugyan a „*cholera a nyakunkon van*” és hiába fogalmazódott meg, hogy célszerűbb vízvezetékekre, árnyékszék- és csatornarendszerekre van szükség, az utóbbiak esetében „*már tervet sem igen csinálnak, hanem nagyot ásitanak, mint unalmas dolognál, mely szót sem érdemel*”.³² Az 1866. évi járvány végén a pesti egészségügyi bizottság az utolsó, kolerajárvány tárgyában tartott tanácskozása alkalmából a jövőre vonatkozóan a vízvezetékek mellett a csatornázást mint a „*csínnak és egészségnek*” nélkülözhetetlen alapkellékét állapította meg.³³

A csatornakoncepciók és a koleraveszély

A Budapesti Királyi Orvosegyesület³⁴ kapcsolódó szakmai kérdésként az 1860-as években több ízben foglalkozott a városok csatornázásának ügyével (1862-ben a londoni, 1866-ban a bécsi rendszert bemutatva, illetve 1867-ben általánosságban), s bár megfelelő megoldás, illetve a különféle nézetek közötti konszenzus még nem született meg ekkorra, „*azonban bizonyos, hogy bármely rendszer vételessé alkalmasításba, jó eredménye csak akkor van, ha az alaposan és rendszeresen hajtatik véghez*.”³⁵ A komolyabb szakmai diskurzus 1869-ben indult meg; ekkortól kerültek előtérbe a koncepciózus csatornareform elképzelései. Fodor József, a későbbi intézményes magyar közegészségügy megalapozója 1869-ben jelentette meg írásos látletét az árnyékszék-rendszerekről, különösen a pesti viszonyokra vonatkozóan, rámutatva a korabeli csatornázottság és ürülékeltávolítás elmaradott állapotaira. Az *Orvosi Hetilap* ez év májusától augusztusig több részletben közölte a művet, amely később könyv formájában is kiadásra került.³⁶ Ugyanebben az évben egy angol építési vállalkozó, Morton Peto megbízásából az új londoni csatornahálózat fő tervezőmérnöke, Joseph William Bazalgette kezdte meg munkáját a pesti csatornarendszer felmérésével, illetve egy új csatornahálózat kiépítésére vonatkozó koncepció készítésével.³⁷

A Pest városának benyújtott Peto–Bazalgette tervezet jelentősége abban rejlik, hogy ugyan más nyomvonalon, de alapvetően az ott először leírt alapelvek szerint építették meg Budapest csatornahálózatát az 1890-es években. Ez azt jelentette, hogy a Dunával párhuzamosan futó főcsatornák tartalma a város alatt egy ponton került bevezetésre a folyóba. A tervezet rámutatott arra is, hogy a meglévő problémák megoldására általános koncepció szükséges a korábbi lokális hibaelhárítások és szabályozások helyett. Pest közgyűlése elé júniusban

³² *Orvosi Hetilap*, (1866) 36. sz. 637.

³³ *Orvosi Hetilap*, (1866) 41. sz. 729.

³⁴ Az 1837-ben alapított Egyesület Egresület korszakunkban – többek között Balassa János és Markusovszky Lajos vezetésével – jelentős szerepet játszott a magyar közegészségügy alakulásában, a szakmai elképzeléseik, törekvéseik és eredményeik között az orvosképzés reformja, az Országos Közegészségügyi Tanács megalakítása, az 1876. évi közegészségügyi törvény kidolgozása és a modern egészségügyi közigazgatás kialakítása szerepelt.

³⁵ *Orvosi Hetilap*, (1867) 39. sz. 75; 78.

³⁶ *Orvosi Hetilap*, (1869) 21; 23; 25; 27; 28; 33; 34. sz. Könyvformátumban: FODOR, 1869.

³⁷ BAZALGETTE, 1869.

került a Peto–Bazalgette-féle koncepció, amely bírálatára szakértői bizottságot jelölt ki.³⁸ A Budapesti Királyi Orvosegyesület pedig a július 17-i ülésén foglalkozott vele. Először Koller Gyula fővárosi gyakorló és gyermekorvos vázolta a városi mérnökök adatai és térképei alapján Pest csatornarendszerének területi, műszaki és koncepcionális hiányosságait, illetve konklúzióként megjegyezte, „*hogy azok által nemcsak a talaj és a kútvíz, de a légkör is megfertőztetik, s ekkép azon kedvezőtlen viszonyok támadnak, melyek Pest rémséges halálozásának főokait képezik.*” Majd mindezek megoldásaként mutatta be a Bazalgette-tervet, amelyet utána az *Orvosi Hetilap*ban is közreadtak.³⁹ A közgyűlés szakértőkből álló bírálóbizottsága az alapgondolatot megfelelőnek, de kivitelezés szempontjából a tervet hiányosnak ítélte (nem tartalmazott például költségvetést), ezért nem fogadta el.⁴⁰ Bár az elképzelés jó kiindulópontként szolgált a további diskurzushoz, a következő néhány évben különböző okoknál fogva igen lassan haladt az általános koncepció alapuló csatornahálózat kialakításának ügye.

A város által kijelölt bírálóbizottság hosszas mérlegelés után 1870-ben tette meg jelentését a Bazalgette-tervről,⁴¹ majd ugyanebben az évben a csatornaügy bonyolításában a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) új hatósági szereplőként jelent meg a korábbiak, a városi közgyűlés építésügyi bizottsága és a Mérnöki Hivatal mellett. A városeyesítésre készülve az FKT lett minden városrendezési kérdésben az új monetáris és szakmai felügyeleti hatóság. Az új fővárosi csatornázási rendszer kialakításának feladatát pedig egyértelműen városrendezési feladatnak tekintették.⁴² Döntést várva, a városi tanács ennek értelmében terjesztette fel 1870. augusztus 19-én a Fővárosi Közmunkák Tanácsához a közgyűlés július 27-i határozatát a csatornakoncepcióról és annak különbizottsági véleményezéséről.⁴³ Jól példázza a korabeli, a csatornafejlesztési kérdésben érdekelt mérnöki és orvosi szakmai hozzáállást, hogy ebben az évben az ő részükről is megindult a tényleges reformjavaslatok tételére buzdító, az aktuális csatornaépítési és karbantartási munkálatokon túlmutató koncepciók, intézkedések ösztönzése. A Mérnöki Hivatal egy 1870 eleji, a csatornájárlékokról a gazdasági bizottság részére készített jelentésében megjegyzi, „*hogy az eddig fennálló csatorna építési rendszabályok hiányosak s a jelenlegi viszonyoknak meg nem felelnek [...] ami számtalan félre értésekre ad alkalmat*”. Ezzel együtt javaslatot tesznek arra, hogy az építési bizottsággal együtt vizsgálják felül a – korábban említett 1847-es – szabályokat és dolgozzanak ki újakat. Ezt a városi tanács lelkesen támogatta, és ki is adta feladatként a Mérnöki Hivatalnak, hogy a javaslatokat az új középítési szabályokba dolgozzák bele. A kezdeményezés rámutatott a csatornaépítések szabályozási hiányosságaira, és szándék is

³⁸ BFL IV.1302. 3. kötet, 495–497. p. (17.406/1869.)

³⁹ Koller Gyula: Pest csatornázása. (*Orvosi Hetilap*, [1869] 34. sz. 71–76.) A Bazalgette-terv bemutatását lásd: *Orvosi Hetilap*, (1869) 32. sz. 537–540.

⁴⁰ ZAITZ, 1937. 39.

⁴¹ 1870. január 5-én Weisz Bernát képviselő amiatt interpellált, hogy a fél éve felállított szakértői bizottság jelentése még nem készült el (BFL IV.1302 4. kötet, 13. p. [797/1870]), július 27-én azonban már tárgyalás alá vette a közgyűlés az időközben elkészült bírálatot. (BFL IV.1302 4. kötet, 550. p. [24.576/1870.])

⁴² 1870. évi X. tc. 17.§ e).

⁴³ BFL IV.1302 4. kötet, 551. p. (24.576/1870.)

mutakozott ennek módosítására, azonban ez a vonal végül 1871 januárjában elhalt, amikor a közgyűlés helyben hagyta az építési bizottság ama jogos ellenvetését, hogy amíg az FKT részéről nem születik döntés az előző augusztusban megküldött – teljesen új rendszert javasoló – csatornázási koncepcióról, addig nincs értelme a jelenlegi rendszerre új rendszabályokat alkotni.⁴⁴ Ezzel párhuzamosan a Budapesti Királyi Orvosegyesület is egyre aktívabban foglalkozott a csatornaüggyel. 1870. április 23-i ülésükön indítványozták, hogy a városi középítkezési bizottsághoz emlékiratot küldjenek, amelyben egyrészt javasolják majd, hogy a bizottságban a közegészségügy is képviseltetve legyen, másrészt az egylet által legcélszerűbbnek talált csatornázási rendszerről is nyilatkozni fognak. Ennek megírásával egy bizottságot bíztak meg. Habár az előterjesztés időszerű volt, azonban az emlékirattal, és különösen a csatornarendszerre vonatkozó javaslatokkal lassan haladtak.⁴⁵

Az 1871. évben a csatornareform tekintetében kevés tényleges lépés történt. A város hiába kereste meg több alkalommal is – egyre fogyatkozó türelemmel – a csatornázási rendszerről hozandó döntéssel kapcsolatban az FKT-t, érdemi válasz nem érkezett.⁴⁶ Az egyedüli tényleges lépésnek a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által 1871. március 11-én meghirdetett városrendezési pályázat és a beérkező munkák bírálata, illetve ezek 1872-es eredményhirdetése tekinthető, mivel ennek részét képezte a csatornázás kérdése is, aminek az értékelő bírálóbizottság kiemelt figyelmet szentelt.⁴⁷ A bizottságban Markusovszky Lajos, a Budapesti Királyi Orvosegyesület tagja közegészségügyi szempontokat igyekezett érvényesíteni. A győztes, Lechner Lajos tervét ebből a szempontból méltatta, majd szavazta meg, mert a terv – beszámolója szerint – a csatornázás tekintetében nyitott bármely rendszerre.⁴⁸ Ami egyben azt is jelentette, hogy ugyan a közegészségügyi szempontokat és kapcsolódó infrastrukturális fejlesztéseket elsődlegesnek tekintették, de a csatornázási rendszer eldöntésében nem sok előrelépés született.

⁴⁴ BFL IV.1303.f VI.433/1870: 11–17. p.

⁴⁵ A bizottság tagjai aktívan gyakorló és szakíró orvosok voltak: Balogh Kálmán, Fodor József, Frommer Pál, Koller Gyula és Poór Imre. (*Orvosi Hetilap*, [1870] 18. sz. 310.) Év vége felé az Egyesület működésének éves jelentésében erre vonatkozóan megemlítik, hogy még nem készült el a memorandum. (*Orvosi Hetilap*, [1870] 43. sz. 729.)

⁴⁶ 1871. január 3-án érdeklődött először a tanács a csatornázási rendszerről hozandó döntésről, vagy úgy általában az ügy állásáról, majd május 24-én újra. Lásd: BFL IV.1303.f VI.433/1870: 20–21, 35. p.

⁴⁷ A bizottság két albizottságra oszlott, és míg az egyik a szabályozás kérdésével, a másik a csatornázás, a vízvezetés, a faültetvények és a középületek elhelyezésével foglalkozott.

⁴⁸ Markusovszky kiemelte, hogy szükséges megteremteni „először a vízvezeték és csatornázás teljes és együttes kivételét, mi nélkül az egészségi céloknek megfelelni nem fog”. (*Orvosi Hetilap*, [1872] 3. sz. 47.) Ugyanekkor Fodor József indítványozta, hogy az Orvosegyesület hozzon létre egy önálló egészségügyi bizottságot, ami tanulmányokat és tervezeteket készítene az Egyesület számára. Ez év áprilisában már javaslatot is tett a – fontossági sorrendbe állított – problémákról, amelyekkel szükséges foglalkozni: ez elsősorban a lakásügy volt, különös tekintettel az építkezésekre, a vízvezetésre és csatornázásra, „melyeket első sorban kellene megvitatnunk, mennyiben a városunk gyors fejlődése mellett végzetesen követett helytelen építkezési rendszer, a vízvezetés és csatornázás nagy hiányai arra intenek, hogy legalább a jövő építkezések czélszerűsége mellett szót emeljünk.” (*Orvosi Hetilap*, [1872] 14. sz. 239.) Ennek az orvosegyesületi közegészségügyi bizottságnak – többek közt – külön albizottsága foglalkozott a vízvezetési és csatornázási kérdésekkel. *Orvosi Hetilap*, (1872) 42. sz. 699.

1872-ben a korábbi gyakorlatnak megfelelően – bár nagyobb mértékben és jobb minőségben – folytatódottak a csatornaépítések és -karbantartások.⁴⁹ A koncepciózus, általános csatornarendszer kérdésére azonban az 1870. augusztusi felterjesztés óta nem érkezett válasz a legfőbb hatóságtól, az FKT-től, és ahogy láttuk, a városrendezési tervpályázat sem hozott ebben érdemi javaslatot. Pest közgyűlése 1872. május 22-én újabb megkeresést küldött, amelyre június 13-án érkezett válasz; ebben a Pest új csatornázási rendszere koncepciójának megállapítását hátráltató tényezőkről számoltak be. A válaszból kiderül, hogy a város szabályozási tervének véglegesítése, illetve a soroksári Dunaág lezárásának kérdése várt eldöntésre. Ez azonban nem elégítette ki a közgyűlést, mivel – ahogy fogalmaztak – a „*jelenlegi általános szabályozások és óriási építkezések miatt*” a csatornázás szabályozásra vár, ez pedig mielőbbi döntést igényelt. Ebben az indoklásban tehát a járványok okozta probléma nem lép fel sürgető tényezőként. Megjelentek azonban általános közegészségügyi és gazdasági szempontok a megfelelő csatornázási rendszer kiválasztásában: egyrészt a befogadó folyó „*minden fertőző anyagtól mentesítése*”, másrészt a csatornafolyadék esetleges nemzetgazdasági felhasználásának terve. A városi közgyűlés az építési bizottsághoz utalta tovább az ügyet, ahonnan minél előbbi javaslatot várt.⁵⁰

Mindeközben 1872-ben egy új, Pestre vonatkozó általános csatornázási tervjavaslat került beadásra a városhoz. Szerzője Beivinkler Károly mérnök volt, aki ugyan szintén úsztatásos rendszert tervezett, de a meglévő sugaras csatornahálózatot fejlesztette volna tovább, ami a lehető legrövidebb úton vitte a szennyvizet – a város területén – a Dunába.⁵¹ A tervezetet az orvos- és a mérnökegyesület is kimerítően tárgyalta 1872 őszen és 1873 elején,⁵² illetve részleteiben az *Orvosi Hetilap* is közölte: „*s habár némelyek azt egész terjedelmében kivihetőnek nem is tartják, de mindenki vallja, hogy az követésre méltó becses részleteket tartalmaz, miért annak közlését kivonatban helyén találjuk*”.⁵³

Az 1872. november 20-i közgyűlés tárgyalta az építési bizottság jelentését, amelyben megerősítették az 1870. évi különbizottság javaslatát és az akkori közgyűlési határozatot, amelynek értelmében a jelenleg fennálló „*czélszerűtlen*” rendszert fenntartani és kiterjeszteni nem javasolták, ahogy Beivinkler a benyújtott tervében indítványozta. Ehelyett a Bazalgette-féle tervezetre épülő koncepciót

⁴⁹ A csatornázás szokásos ügymenetére kiváló példa a közgyűlés által 1871 végén elfogadott költségvetés az 1872. évre, amely alapján az év végén összeült egy bizottság, hogy meghatározza azokat az utakat és csatornákat, amelyeket az előirányzott költségekből a következő évben meg kívánnak építeni. Ezek alapján átlagban városrészenként 3–5 utcában csatornáztak (részben korábban megkezdettekét folytattak, illetve újakat kezdtek el). Ezek alapján a Mérnöki Hivatal elkészítette a tervek és a költségvetéseket, amit 1872 januárjában beterjesztettek elfogadásra a városi tanácsülésre, és amit az új szabályok szerint az FKT-nek is benyújtottak. Mindezeket követően kezdődhetett meg a kivitelezés. (BFL IV. 1303.f VI. 16/1872.) A csatornahálózat 1860-as évek végi és 1870-es évek eleji állapotára és bővítésére vonatkozóan lásd: NÉMETH, 2021. 8–10.

⁵⁰ BFL IV.1302 6. kötet, 280–281. p. (17.489/1872) és 463–464. p. (29.782/1872).

⁵¹ BFL IV.1302 6. kötet, 280–281. p. (17.489/1872); BEIVINKLER, 1872.

⁵² A Budapesti Királyi Orvosegyesület 1872. november 11-én tárgyalta. Vö. (*Orvosi Hetilap*, [1872] 46. sz. 83–84.) A Mérnök- és Építészegyletben való tárgyalására vonatkozóan lásd: NÉMETH, 2021. 27.

⁵³ *Orvosi Hetilap*, (1872) 43. sz. 743.

szorgalmazták, miszerint a Dunával párhuzamosan épüljenek gyűjtőcsatornák, amelyek a városon kívül vezetik a folyóba a szennyvizet. A város elvi döntése így megszületett az immár két csatornázási koncepcióról. Az FKT által felvetett akadályozó tényezők kapcsán pedig megállapították, hogy mivel a Duna-szabályozás tervét már véglegesítették, illetve kivitelezése is folyamatban volt, továbbá a város szabályozási tervét is elfogadták,⁵⁴ ezért nem volt annak akadálya, hogy a közgyűlési határozatot, illetve az építési bizottság javaslatát és Beivinkler tervezetének egy példányát megküldjék az FKT-hez, miszerint „a város annyiszor sürgetett csatornázási rendszere iránt mihamarább intézkedjék és nyilatkozzék”.⁵⁵

Ugyan a Beivinkler-féle csatornázási koncepciót alapvetően elutasították, volt olyan eleme, amit az éppen kitört újabb kolerajárvány hatására, illetve az árnyékszék, emésztőgödrök és házi csatornák fertőtlenítésével kapcsolatos rossz tapasztalatok miatt felhasználásra érdemesnek találtak. Beivinkler tervezetében az egyik súlyponti kérdésként a csatornahálózat kiindulási pontjait, a házakat és a házi bekötéseket tüntette fel.⁵⁶ Az 1872. évi fővárosi viszonylatban ez gyakorlatilag az árnyékszék problémáját jelentette, mivel még igen kevés angol típusú vízöblítéses vécé – *water closet* – üzemelt, illetve a megfelelő működtetéséhez szükséges vízvezeték sem állt a házak többségének rendelkezésére.⁵⁷ Az ezzel kapcsolatos problémákra már az előző, 1866-os kolerajárvány óta eltelt évek során több ízben felhívta a figyelmet a Budapesti Királyi Orvosegyesület, különösen a fertőtlenítés hiábavalóságára akkor, ha nem ürítik és kezelik az árnyékszékeket.⁵⁸ Emiatt érezhette az orvosszakma jó megoldásnak a járványos időszak akut problémájára a Beivinkler által kifejlesztett szerkezetet, amelynek lényege, hogy az árnyékszékéből az ürülék a ház többi elhasznált vizével együtt a földszinten elhelyezett vízhatlan tartályba gyűjtik, ahonnan azt naponta egyszer a házi csappantyú megnyitásával a közcsatornába eresztik.⁵⁹ Patrubány Gergely, a város tiszti főorvosa kifejezetten javasolta ennek a készüléknek a használatát.⁶⁰ Indítványát részben a város is támogatta, és a november 20-i közgyűlésen elhatározták, hogy a szerkezet használatát hirdetmény útján ajánlják az új építésű házaknál, illetve külön bizottságot rendeltek ki a régi házaknál való lehetséges bevezetés vizsgálatára.⁶¹

Az 1872. novemberi közgyűlés döntésének hatására 1873 elejére végre elkészült a Fővárosi Közmunkák Tanácsának bírálata a beadott tervekről,⁶² amelyben elfogadták a Bazalgette-féle koncepció alapelveit. Azonban az azóta megindult

⁵⁴ BFL IV.1303.f VI.433/1870: 35–38. p.

⁵⁵ BFL IV.1302 6. kötet, 649–652. p. (41.677/1872 és 41.678/1872.)

⁵⁶ BEIVINKLER, 1872. 36; BEIVINKLER, 1874. 5–6.

⁵⁷ FODOR, 1869. 3; NÉMETH, 2021. 21.

⁵⁸ *Orvosi Hetilap*, (1867) 32. sz. 572; *Orvosi Hetilap*, (1872) 46. sz. 800.

⁵⁹ Koller Gyula beszámolójában külön felhívta a figyelmet a szerkezetre (*Orvosi Hetilap*, [1872] 46. sz. 83–84.), illetve külön részletben adták közre az *Orvosi Hetilapban* a Beivinkler-koncepció erről szóló részét. (*Orvosi Hetilap*, [1873] 2. sz. 28–29.) A szerkezet részletesebb bemutatására, korabeli használatára és értékelésére lásd: NÉMETH, 2021. 20–22.

⁶⁰ BFL IV.1302 6. kötet, 613. (39.570/1872.)

⁶¹ BFL IV.1302 6. kötet, 649–652. (41.678/1872.)

⁶² A Bazalgette- és a Beivinkler-tervek mellett 1872 decemberében Horváth Farkas mérnök is benyújtott egy tervezetet (kivonatát lásd: *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, [1873] 2. sz. 84–88.), amely lényegében a másik kettőt ötvözte. (REITTER, 1873. 4–6; 9.)

városrendezési és Duna-szabályozási munkák miatt a tervek felülvizsgálatával az FKT mérnöki osztályának vezetőjét, Reitter Ferencet bízták meg, akinek csatornázási programját február 13-án el is fogadták, így rögzítésre kerültek Budapest általános csatornázásának irányelvei.⁶³ Ezt a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által felkért, és a Magyar Mérnök- és Építészegylet által 1873. június 14-én megválasztott különbizottság véleményezte.⁶⁴ Pest város közgyűlése szeptember 10-re tűzte a közgyűlés napirendjére az FKT június 16-i átiratát, ami Budapest csatornázására vonatkozó vázlatterveket is tartalmazott. További halasztásra volt azonban szükség, részben, mivel a tanács azt javasolta, hogy az éppen zajló bécsi nemzetközi orvosi kongresszus befejezése után tárgyalják a javaslatot, hogy az ottani tapasztalatokat, valamint a kül- és belföldi szakértők meglátásait is bevonhassák.⁶⁵ Részben pedig azért történt a halasztás, mert a küszöbön álló városeyesítés miatt arról döntött a közgyűlés, hogy a mindhárom város közegészségi viszonyait érintő nagyobb horderejű döntést már a fővárosi törvényhatóság hozza meg.⁶⁶ Közegészségügyi kérdésekre vonatkozóan – beleértve az ívóvíz és csatornázás kérdését – meglehetősen gyakorlati javaslatokat már áprilisban tett a Budapesti Királyi Orvosegyesület egészségügyi albizottsága.⁶⁷ Mindeközben 1873 nyarán és őszének elején, valószínűleg az újra nagyobb méretet öltő kolerajárvány hatására, a koncepcionális döntések mellett a szokásos csatornafertőtlenítési és -búztelenítési problémák váltak ismét hangsúlyosabbá.⁶⁸

Az egyre fokozódó érdeklődéssel várt, és akár a csatornázási reform ügyében is reménybeli előrelépést ígérő városeyesítés kapcsán a városvezetők november eleji székfoglaló beszédeiben található utalások a kérdés jövőbeli rendezésével kapcsolatban. Különösen Gerlóczy Károly alpolgármester hangsúlyozta nyomatékkal a közegészségügyi viszonyok javításának fontosságát, amelynek „alaptényezői” a köztisztaság, a csatornázás, a vízvezetéki és az építkezési ügyek. Konkrétan visszautalt a közelmúlt járványainak hatására, amelyeket csak erélyes

⁶³ Az FKT által elfogadott csatornázási program kimondta, hogy úsztatásos módszerrel a Dunával párhuzamos főgyűjtőcsatornákkal a szennyvizet a város alatt vezetik a Dunába. (REITTER, 1873. 12–42.)

⁶⁴ *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, (1874) 2. sz. 53–79.

⁶⁵ A bécsi világiállítás részeként, 1873. szeptember 2–9. között tartott nemzetközi orvoskongresszuson – többek között – a kolera mellett „a csatornázás vagy a hulladékok kivitele nagy városokból” témakörével is foglalkoztak (*Orvosi Hetilap*, [1873] 13. sz. 224.) A kongresszuson a városok csatornázásának kiépítését a szennyvíz és a felesleges talajvíz elvezetésére tartották feltétlenül szükségesnek, míg a szilárd salakanyagot az elviteles vagy az úsztatásos módszerrel is megoldhatónak találták, amennyiben egészségügyi és építési szakmai követelményeknek megfelelt, de a szennyvíz tisztítás nélküli folyóba vezetését elleneztek. (*Orvosi Hetilap*, [1873] 38. sz. 675.)

⁶⁶ A majdani új csatornarendszer egyes elemeiről való döntést azonban nem lehetett tovább húzni, így a halasztások ellenére is a Mérnöki Hivatalt megbízták a Rákos-patakra (amelynek a szakértők a majdani rendszerben öblítővizet biztosító forrásként mindenképpen szerepet szántak) vonatkozó tervek és költségvetések elkészítésével. (BFL IV.1302 7. kötet, 515. p. [36.673/1873.]) Továbbá a Margit híd építése kapcsán az ottani főcsatorna irányának megállapításáról is dönteni kellett, amit októberben az FKT sürgetett. (BFL IV.1302 7. kötet, 596. p. [42.270/1873.])

⁶⁷ *Orvosi Hetilap*, (1873) 15. sz. 255. és 16. sz. 271.

⁶⁸ Több intézkedés és interpelláció is született ezügyben augusztus és szeptember folyamán: BFL IV.1302 7. kötet, 469–469. p. (33.907/1873.); 472–474. p. (33.908/1873.); 479. p. (34.855/1873.); 520. p. (37.796/1873.)

2. sz. kép. Átnézeti terv a Budapest fővárosi csatornázási program iránti jelentéshez
(forrás: REITTER, 1873. [FSZEK Budapest Gyűjtemény])

intézkedésekkel tudtak enyhíteni.⁶⁹ Az orvosi szakmát az 1873-as év végén leginkább a közegészségügyi törvény munkálatai,⁷⁰ illetve intézményesítése kötötte le.⁷¹

Az 1874. évben továbbra is elsősorban a szokásos csatornaügyekkel (járulékok,⁷² csatornaépítési kérvények) foglalkozott a közgyűlés. Májusban az 1874. évi költségvetés tárgyalásakor a közgyűlés azonban az adott évi csatornaépítésre és karbantartásra vonatkozó összeget is leszállította, mert „a főváros általános csatornázási rendszerének életbeléptetése előtt az ebbeli munkálatokat – a most készítenő csatornák használhatóságára való tekintetből – nagy méroben folytatni különben sem tanácsos”.⁷³ Mivel az 1873. év elején előterjesztett Reitter-féle csatornázási program a konkrét tervek elkészítésére különféle csatornázási szakemberek felkérését javasolta,

⁶⁹ Fővárosi közgyűlési jegyzőkönyvek, 1873. 30. p. (21. Kgy.sz.)

⁷⁰ Lásd például: *Orvosi Hetilap*, (1873) 46. és 47. sz.

⁷¹ KISS, 2015. 37–41.

⁷² A járulékok kapcsán sokan felmentést, illetve részletfizetést kérvényeztek, azonban ezzel kapcsolatban a közgyűlés álláspontja az volt, „hogya a fennálló rendszabályok értelmében csatornaépítési járulék elengedésének semmi szín alatt helye nem lehet”. Amennyiben a helyzet úgy hozta, inkább részletfizetést vagy méltányossági alapon segílyt szavaztak meg (például a Terézvárosi Kisdedóvodák Egylete esetében). A tisztánlátás kedvéért december 4-én határozatot hoztak, hogy onnantól kezdve minden fél, akit valamilyen járdafektetési vagy csatornaépítési illeték terhelt, külön tanácsi határozatban kap értesítést a pontos összeggel és az egységárrakkal. (*Fővárosi közgyűlési jegyzőkönyvek*, 1874. 200. p. [549. Kgy.sz.])

⁷³ *Fővárosi közgyűlési jegyzőkönyvek*, 1874. 118. p. (145. Kgy.sz.) Ráadásul a július 29-i közgyűlésen a csatornázási munkálatok költségeinek terhére elfogadták a középítési bizottság javaslatát, miszerint, mielőtt a csatornázási ügyben szakértőket hívnak, előbb lejtmerési munkálatokkal szükséges felmérni a meglévő állapotokat, hogy a csatornázási program és terv elkészítéséhez kiindulási alapul megfelelő adatok álljanak rendelkezésre. (*Fővárosi közgyűlési jegyzőkönyvek*, 1874. 190–191. p. [522. Kgy.sz.])

azonban ez csak 1875 márciusában történt meg, így valószínűbb, hogy a pénzügyi válság⁷⁴ hatásának tudhatók be az 1874. évi döntések és az újabb halasztások, nem pedig a csatornareform gyors megvalósítási szándékának. Ezt látszik igazolni a július 29-i közgyűlésen egy interpellációra adott válaszában a nagyfokú fővárosi halandóságról Patrubány Gergely tisztii főorvos, aki a fő okokat a rossz csatornázásban, a túlszűfolt és egészségtelen lakásokban és a jó ivóvíz hiányában jelölte meg, ami már az egyesítés kapcsán is előtérbe került.⁷⁵ Patrubány a későbbiekben is megerősítette a közegészségügyi és – ezen belül – a vízvezetéki és csatornázási állapotokról tett lesújtó kijelentését a fővárosi tisztii orvosi hivatal éves beszámolójában:

„míg a főváros területén a talaj és légfertőzés a lehetőségig meg nem gátoltatik, s pedig legnagyobb részben a minden oldalról sürgetett czélszerű csatornázás által; míg a főváros egész területe kellő mennyiségű és jó minőségű vízzel el nem láttatik [...] s az árnyékszékék kellő orvosrendőri intézkedések tárgyát nem képezendik; míg a kórházak kellő berendezéssel, a szükségnek megfelelő számban nem létesítetnek, s a szegény nép nagy százaléka orvosi segélykeresés nélkül keleti fanatismussal várja be a betegség lefolyásának végzetes eredményét [...] addig a közegészségügyi hivatalos személyzet és a tisztii főorvosi hivatal minden működése csak a danaidák hordaját meregető sisyphusi munka marad.”⁷⁶

Összegzés

A nagyvárosi igényeket kielégítő víz- és csatornaszolgáltatás elválaszthatatlanul összekapcsolódott a 19. századi európai infrastrukturális fejlesztések során. Volt, ahol egyben építették ki a rendszert (például Londonban és Hamburgban), máshol egymást követték ezek a fejlesztések (például Berlinben és Budapesten), de mindkét esetben rendkívüli mértékben összefonódtak a motivációk, a szakemberek és a folyamatok. A magyar fővárosban külön-külön és némi időbeli elcsúszással kezdődött meg e két infrastruktúraelem modernkori kialakítása. A vízszolgáltatás reformjának gondolata az 1850-es évek második felétől foglalkoztatta a várost, amelyben az 1866-os kolerajárvány hatása hozott nagy előrelépést, hatására városi költségen való, mielőbbi megvalósításról döntöttek. Ezt követően viszonylag hamar kiépült az ideiglenes vízmű, és megindult a vezetékes vízszolgáltatás, azonban műszaki és pénzügyi nehézségek miatt még sokáig nem tudott az igényeknek megfelelő mennyiségű és minőségű vizet szolgáltatni a lakosság számára, amelyek kedélyét csak borzolták az ezt követő kolera-veszélyes évek.

Az általános csatornázás gondolata ugyan már az 1860-as évek második felében újra és újra megjelent, különösen a szakmai közegben, azonban 1869-ig nem

⁷⁴ KÖVÉR, 1986. 135–141.

⁷⁵ Patrubány, aki tanácsi felkérésre már fél éve foglalkozott ezzel a problémával, a megelőzésre tett javaslatait a későbbiekben részletes jelentésben ígérte a közgyűlésnek. (*Fővárosi közgyűlési jegyzőkönyvek*, 1874. 188–189. p. [226. Kgy.sz.]) A teljes képhez tartozik, hogy a megjelent aggodalmakkal szemben a korabeli statisztikai kimutatások szerint 1874-től kezdve jelentősen csökkent a halálzási arányszám az 1871–1873. évi 47–48 ezrelékhez képest: 1874-ben és 1875-ben már 42,9 és 40,1 volt. (KÖRÖSI, 1877. 1–2.)

⁷⁶ *Orvosi Hetilap*, (1875) 11. sz. 216.

született konkrét javaslat. Ezt követően azonban a csatornázással kapcsolatos problémák már rendszeresen napirenden voltak a városi hatóságnál, az orvosi és mérnökszakmai egyesületekben és a városi háztulajdonosoknál is. A város és mérnöki hivatala a megnövekedett igényeket követni próbáló, mind nagyobb lendületű, de különösebb koncepció nélküli csatornaépítést folytatott, miközben arra várt, hogy a fővárossá válás adminisztrációs útvesztőjében rekedt, az 1869-ben megszületett és alapelveiben jónak gondolt tervezet nyomán döntés szülessen az új csatornázási rendszerről. Az 1870-ben létrehozott új hatóság, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa a városrendezési és folyamszabályozási tervekkel való összehangolás miatt pihentette az ügyet, majd később az 1873 elejére megszületett döntés és program városi jóváhagyását halasztották a városegysítési folyamat miatt. Mindeközben két – a döntéseket befolyásolni képes – további jelentős esemény történt: 1872–73-ban újabb, jelentős áldozatokkal járó kolerajárvány tört ki a városokban, illetve 1873-ban pénzügyi válság érte el a magyar fővárost is. A tanulmányban az előbbi hatását vizsgáltam meg az 1866 és 1874 közötti időszakot áttekintve: ekkor szinte minden évben felmerült a koleraveszély, amely kapcsán és azon kívül is előkerültek a közegészségügyi fejlesztések és ezen belül a csatornázás kérdése, azonban soha nem kifejezetten a kolerajárvány jelentlétével indokolták azt meg. Természetesen a közegészségügyi okok között szerepelt a kolerajárvány veszélye, illetve megelőzésének lehetősége a salakanyag higiéniai szempontból megfelelő eltávolításának megoldásában. Az 1866-os évtől szinte menetrendszerűen minden évben megtett, koleraveszély miatti fertőtlenítési és rendészeti intézkedések, illetve az újságokban olvasható külföldi járványok híre is folyamatosan a köztudatban tartották a témát. Azonban az 1869-ben beadott első koncepció, illetve az ezzel kapcsolatos várakozás és a rendszeresen felmerülő problémák valószínűleg szintén ugyanolyan súllyal estek latba az ügy életben tartásában. 1872-ben és 1873-ban valóban aktívabbá vált a diskurzus, újabb koncepciók születtek, majd több évnyi várakozás után döntés a csatornarendszer jellegéről, végül pedig egy csatornázási program is. Azonban 1874-től újra lelassult az ügymenet; ez már egyértelműen a pénzügyi válság hatásának tűnik.⁷⁷ Összességében elmondható tehát, hogy az 1860-as évektől a higiéniai szemlélet és a közegészségügy fejlesztésének igénye láthatóan folyamatosan napirenden tartotta a nem megfelelő csatornázás problémáját, amelyben a járványos, különösen a kolerás megbetegedések, illetve ezek állandó veszélye jelentős szerepet játszott. Amikor azonban 1872–73-ban a koncepcionális csatornareform évek óta húzódó diskurzusa és a megvalósítására tett erőfeszítések intenzívebbé válása éppen egy időben zajlott az újabb járvánnyal, a forrásokban mégsem találunk egyértelmű, explicit bizonyítékot a kolera ilyen jellegű közvetlen hatására. Minden bizonnyal ösztönzőleg hatott, mivel ahogyan máig tapasztalhatjuk, a közegészségügyi intézkedések iránti érdeklődés mindig felerősödik járványos időszakokban, de esetünkben nem kifejezetten emiatt történtek a konkrét lépések, döntések. További vizsgálatot igényel, hogy milyen mértékben és hogyan ellensúlyozhatták

⁷⁷ Ugyanez a tendencia látszik a vízszolgáltatás-fejlesztés ügyének elülésében is az 1873-as évtől, sőt 1879-ben Gerlóczy Károly alpolgármester a közgyűlésen egy interpellációra adott válaszában kimondta, hogy ha készen is lennének az általános csatorna tervei, „annak végrehajtása a kívánt anyagi eszközök hiányában azonnal foganatba úgysem vétethetnék”. (HORVÁTH, 2010. 294.)

a pénzügyi válság nehézségei a közegészségügyi reformgondolat és a visszatérő kolerajárványok hatására alapvetően gyors cselekvésre ösztönző tényezőket. Alaposabb tanulmányozást igényel továbbá, hogy a városegyesítésnek 1870-től az adminisztrációban jelen lévő szerepe, miközben Kamermayer Károly polgármester 1873. novemberében Budapest „méltó” fővárossá válásának programját hirdette meg,⁷⁸ valójában pontosan milyen hatással volt a csatornareformra.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

BFL	Budapest Főváros Levéltára
IV.1302	Pest Város Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei, 1867–1873
IV.1303.f	Pest Város Tanácsának iratai. Tanácsi iratok, 1850–1873
XV.16.b.221	Pest áttekintő térképei, 1785–1880

Nyomtatott és kiadott források

BAZALGETTE

1869 BAZALGETTE, Joseph William: *Jelentés és terorajz szab. kir. Pest városa földalatti csatornázásának javítása tárgyában*. Pest, Egyesületi Könyvny., 1869.

BEIVINKLER

- 1872 BEIVINKLER Károly: *Csatornázási tervzet Pestvárosának tisztítása s vízlecsapolása érdekében. Értekezés Pest sz. kir. város csatornáztatása tárgyában*. Pest, Rudnyánszky, 1872.
- 1874 BEIVINKLER Károly: *A budapesti csatornázási kérdés*. Budapest, Rudnyánszky, 1874.

Fővárosi közgyűlési jegyzőkönyvek

- 1873 *Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei*, 1873. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPSZKJ_1873/?pg=0&layout=s – Utolsó letöltés: 2021. szeptember 22.) [Eredeti levéltári jelzet: BFL IV.1403.a.]
- 1874 *Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei*, 1874. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPSZKJ_1874/?pg=0&layout=s – Utolsó letöltés: 2021. szeptember 22.) [Eredeti levéltári jelzet: BFL IV.1403.a.]

REITTER

1873 REITTER Ferenc: *A műszaki osztály igazgatójának előterjesztései a Buda-Pesten létesítendő csatorna-rendszer megállapítása és végrehajtása tárgyában a Fővárosi Közmunkák Tanácsának illető határozataival együtt*. Pest, Pesti Könyvny., 1873.

⁷⁸ „Hogy azonban Budapest, mely az utóbbi években óriási léptékkal haladt előre, – Magyarország méltó fővárosa legyen, igénytelen nézetem szerint mindenk előtt szükséges, [...] hogy a közegészségügyet az orvosi tudomány és a kor követelményeihez képest rendezze s az annyira kedvezőtlen egészségi viszonyokat egy célszerű vízvezetési és csatornázási rendszer és az általános tisztaság életbe léptetése [...]” Fővárosi közgyűlési jegyzőkönyvek, 1873. 24. p. (14. Kgy.sz.)

Sajtó

Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1873–1874

Orvosi Hetilap, 1866–1867, 1869–1875

Szakirodalom

DÓKA

1975 DÓKA Klára: Az első pesti vízvezeték építése. *Építés-Építészettudomány – Az MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei, 7.* (1975) 3–4. sz. 453–479.

1976 DÓKA Klára: Közegészségügyi viszonyok Pesten az 1866. évi kolerajárvány idején. *Orvostörténeti Közlemények, 80.* (1976) 49–60.

FODOR

1869 FODOR József: *Az árnyékszékrendszerekről tekintettel a hazai, és főleg a pesti viszonyokra.* Pest, Lampel, 1869.

HALÁSZ

1879 HALÁSZ Géza: A Buda-Pesten uralgott járványos betegségek történelme, különös tekintettel a choleraára. In: *Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása.* Szerk.: GERLÓCZY Gyula – DULÁCSKA Géza, Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvny., 1879. 13–216.

HORVÁTH J.

2010 HORVÁTH J. András: *A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a városegysítés éveiben.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2010.

KEARNS–LEE–ROGERS

1995 KEARNS, Gerard – LEE, W. Robert – ROGERS, John: Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében. In: *A modern város történeti dilemmái.* Szerk.: GYÁNI Gábor. Debrecen, Csokonai, 1995. 127–157.

KELETI

1875 KELETI Károly: *Magyarország népesedési mozgalma 1864–1873-ban és a cholera.* Budapest, MTA, 1875.

KISS

2015 KISS László: *A magyar közegészségügy fejlődése a közegészségügyi gondolkodás kialakulásától az állami közegészségügyi rendszer kiépítéséig.* Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2015.

KÖVÉR

1986 KÖVÉR György: *1873. Egy krach anatómiája.* Budapest, Kozmosz, 1986.

KÖRÖSI

- 1877 KÖRÖSI József: *Budapest halandósága 1874 és 1875-ben és annak okai*. Budapest, Ráth, 1877. (*Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának közleményei*, 14.)

MÁDAI

- 1983a MÁDAI Lajos: *Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népeség-tudományi Kutató Intézete, 1983.
- 1983b MÁDAI Lajos: Kolerajárványok és az általános halandóság trendjei Európában a 19. században. *Demográfia*, 26. (1983) 2–3. sz. 330–351.
- 1983c MÁDAI Lajos: Az 1872–1873. évi magyarországi kolerajárványról. *Statisztikai Szemle*, 61. (1983.) 10. sz. 1047–1058.

MATTYASOVSZKY

- 1994 MATTYASOVSZKY János: *A főváros csatornázásának rövid története, 1872–1948*. Budapest, 1994. (Kézirat.)

NÉMETH

- 2021 NÉMETH Ágnes: Az egészség csatornái. A pesti csatornareform kezdetei és Beivinkler Károly szerepe az 1870-es évek elején. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 83. (2021) 5–33.

SIPOS

- 1996 SIPOS András: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1910*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, [1996]. (*Várostörténeti tanulmányok*, 3.)
- 1998a SIPOS András: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. In: *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Szerk.: GYÁNI Gábor. Budapest, Városháza, 1998. 111–138.
- 1998b SIPOS András: Járvány, városi környezet és a közegészségügy megszervezése. In: *Egy nagyváros születése. A Budapesti Történeti Múzeum kiállításának katalógusa*. F. DÓZSA Katalin – SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1998. (*Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXVII.) 51–60.

ZAITZ

- 1937 ZAITZ László: *Budapest csatornázása*. Budapest, Fővárosi Statisztikai Hivatal, 1937. (*Statisztikai Közlemények*, 82.)

Heltai Gyöngyi

Pandémia a színházban: Budapest – New York, 1918 – 2020

Érdekképviseleti válságreakciók, szakmai átrendeződés

A játszók és nézők egyidejű jelenlétét feltételező színházi előadás, illetve létrehozó közege, a színház fokozottan érzékeny mindenféle – pénzügyi, működési, művészeti vagy vezetési – válságra. Az élőmunkaigényes szolgáltatásként jellemezhető, részben művészeti, részben iparágat a 20. században érintették a gazdasági válságok, a két világháború, Magyarországon pedig a rendszerváltozások sora is. Egy pandémia azonban – amikor a nézőtér és a színpad a közös élmény lehetősége helyett a fertőzés veszélyét hordozza – még a válsággerjesztő hatások közül is extrém nehezítést jelent a színházüzem működésében. Az elnyúló koronavírus-világjárvány az általam vizsgált két közegben – a budapesti kőszínházi struktúrában és a New York-i Broadwayn – az élő előadások eddigi leghosszabb leállítását okozta. Ennek hatása még felmérhetetlen, de a rendkívüli helyzetre adott szakmai reakciók vizsgálhatók. Annak érdekében, hogy a pandémiára adott válaszok példáján a színház mint a kulturális intézmény szerepében és önképében egy évszázad alatt bekövetkezett változások egy történeti szempontú vizsgálattal érzékelhetők legyenek, elemzésembe bevonom az 1918-as spanyolnáthajárvány színházi hatásainak áttekintését. A budapesti fókusz mellett kitekintek a kereskedelmi színház máig meghatározó központja, a New York-i Broadway spanyolnátha- és koronavírus-járványokra adott reakcióira is. A két helyszín összekapcsolását indokolja, hogy a 20. század első évtizedeire Budapest és New York is viszonylag későn kialakuló, de annál gyorsabban fejlődő kozmopolita színházi centrummá vált, melyeket ráadásul az 1930-as évek végéig üzleti és alkotói kapcsolatok hálózata kötött össze. Témaválasztásom ötletét épp e két színházi exportközpont 1945 után gyökeresen eltérő fejlődése adta, ami – feltételezésem szerint – nagyon másféle szakmai reakciókat generálhat két olyan kulturális kontextusban, ahol a színház a társadalmi nyilvánosságban még viszonylagos jelentőséggel bír. A Broadway ma is a globális *showbiz* zászlóshajója, amely kereskedelmi színházi logikát és üzleti filozófiát követ. Az egykori pesti színházi ipart ugyanakkor több radikális társadalmi kontextusváltozás formálta át. A legmeghatározóbb a színházak 1949–50-es államosítása volt,

ami a pártállami kontroll mellett a működés és az produkciók szinte teljeskörű finanszírozását is magával hozta. A kulturális forradalom és a szocialista realizmus közegében azonban a színház funkciója az addigi szórakoztatás helyett a népművelés és a marxista-leninista ideológia közvetítése lett.

Az 1989-es társadalmi fordulatot követően a kiterjedt – állami, illetve önkormányzati fenntartású – kőszínházak rendszere a közép-európai régióban szinte egyedülként fennmaradt. Eközben az elmúlt harminc évben közfinanszírozást remélő alternatív és magánszínházak sora jelent meg, s ez a tendencia a színházi struktúra újbóli átalakulását előlegezi meg. A Broadwayn a színházak Covid-19 miatti bezárása egy rendkívül feszült politikai helyzetben következett be, amit elnökválasztási és identitáspolitikai küzdelmek, a *Critical Race Theory*, a Black Lives Matter mozgalom, illetve nagyvárosi zavargások jellemeztek. A tanulmányban – részben levéltári, részben sajtóforrásokra támaszkodva – arra keresek választ, hogy a négy vizsgált példában a pandémia milyen színházi kontextusban bukkan fel, és hatásai miként befolyásolták a háttérben zajló kulturális, társadalmi küzdelmek kimenetelét.

Budapest 1918–1919

A 20. század eleji budapesti magánszínházi mező – versengő magánszínházak, egy zenés szórakoztató műfaj (operett) túlsúlya, exportképes darabokat produkáló helyi szerzőgárda – sok párhuzamot mutatott a Broadway ipari jellegű szerveződésével. A magyar fővárosban az I. világháború kezdetben megakasztotta ugyan a jövedelmező működést, de az 1917–18-as szezon a feszült belpolitikai helyzet és az ellátási nehézségek ellenére már újra sikeres volt. Ezt a konjunktúrát konstataulta Magyar Lajos:

„Ez is háborús tünet. Soha annyi újság, könyv, röpirat, hetilap nem jelent meg, soha annyi ember nem járt színházba, kabarékba, mint mostanában. A szellemi fogyasztók tábora hatalmasan megnövekedett. A színházakba, kabarékba csak összeköttetésekkel, protekcióval lehet jegyet kapni, vagy árdrágítók mindenütt vannak – alaposan túl kell fizetni a legális vételárat.”¹

Nemcsak a sajtó, hanem a legtekintélyesebb pesti magánszínházat, a Vígszínházat működtető Magyar Vígszínház Rt. 1918-as igazgatótanácsi jelentése is sikeres üzletmenetet konstatalt:

„Különösen a legutóbbi év múlta felül e tekintetben az előzőket, a nagymérvű látogatottságnál fogva csak nagyobb időközökben vált szükségessé új daraboknak színrehozatala; a múlt sázon darabjai még ma is telt házakat vonzanak. Ez a keresettség igazolni látszik ama korábbi megfigyelésünket, hogy a háború okozta gondokat a közönség szórakozással, a művészetben való gyönyörködéssel kívánja enyhíteni.”²

¹ Magyar Lajos: Mai problémák. Könyv, színház, kabaré. *Érdekes Újság*, 1918. február 28., 13.

² OSZK SzT. 374. Vígszínház iratai Gazdasági iratok, Igazgatósági jelentés a Magyar Vígszínház Rt. 1918. évi közgyűléséhez.

A színházüzemben rejlő jelentős profitlehetőségre utalt egy kozmopolita szórakoztatóipari üzleti modell átvétele is, nevezetesen, hogy a spanyolnáthajárvány pesti megjelenése előtt nem sokkal, 1918. május 28-án megalakult az Unió Színházüzemi és Színházépítő Rt., amely a Broadwayn akkor már domináns trösztök mintájára hat fővárosi színházat (Király, Magyar, Andrássy úti, Belvárosi, Blaha Lujza) működtetett közös irányítás alatt. A repertoárokban a szórakoztató produkciók domináltak. A spanyolnátha elleni védekezés részeként elrendelt színházzár előtti nap (1918. október 20.) fővárosi műsorában két színmű és egy és dramolet állt szemben nyolc operettel, két vígjátékkal, két kabaréval, két bohózzal.³ E vidámságot sugalló kínálat ellenére a potenciális közönség frusztrált és dühös volt, a városiakok áruhiánytól, jegyrendszertől legyengültek, a frontról tömegesen hazatérő katonák vereségtől demoralizáltak voltak. Az 1918 nyarától 1919 elejéig tartó, majd 1920-ban újra fellángoló járvány elleni védekezés eredményességét az orvos- és gyógyszerhiány mellett a rendkívül feszült politikai helyzet (rendszeres tüntetések, őszirózsás forradalom, a népköztársaság kikiáltása) is nehezítette.⁴ A pesti színházak bezáratásának igénye többször is felmerült, a hezitálás összefüggött a járvány veszélyességének eltagadására irányuló politikai szándékokkal és a váratlan fordulatokkal teli belpolitikai helyzettel. Bódy Tivadar polgármester végül elrendelte a színházak 1918. október 21-től november 4-ig tartó bezárását, de az intézkedést az újonnan kinevezett miniszterelnök, Károlyi Mihály már október 31-én hatályon kívül helyezte.

A magánszínházak igazgatóinak, bérlőinek viszonyát az előadások tiltásához meghatározta, hogy a konjunktúrában a polgármesteri rendelet ellenkezett üzleti érdekekkel. A huszonötzres példányszámú *Színházi Élet* is tompítani igyekezett a járvány színházakat fenyegető veszélyeit, például efféle vicces versikékkal: „*Minthogy ebben nem ő a hibás, Történjék bármi, Nem a színházat, A spanyoljárványt kell bezárni.*”⁵ A lap a spanyolnátháról rendszerint az *Intim Pista* rovatban adott hírt, társasági hangnemben:

„*Betegségek? – Vannak, sajnos, vannak. Spanyolnátha, influenza. Törzs Jenő szombaton rosszul lett és vasárnap is csak az előadásra kelt fel az ágyból. Hétfőn délelőtt is nagy izgalom volt a színháznál, mert Törzs olyan rosszul volt, hogy félni lehetett a lemondástól. Estére azonban mégis javult az állapota és önfeláldozóan mégis csak fellépett. Törzson kívül betegeink Várady Aranka, Szentgyörgyi Ida, általában mindenki köhög, lázas, náthás. Maguknak is jó lesz vigyázni.*”⁶

Eközben az *Érdekes Újság* számaint böngészve egész arcképcsarnok állítható ki a spanyolnáthában meghalt színészekből (Karinthy Judik Etel, Szentgyörgyi Márta, Bánky Judit, Árnai Károly). A szakma reakcióit vizsgálva feltűnik, hogy a nyilvánosságban a budapesti színészek színházzárás elleni érvelése erősebben hallatszik, mint a fővárosi igazgatóké. Ennek oka lehet az is, hogy a színészek

³ A műfaji felosztás a *Pesti Hírlap* 1918. október 20-i számában közölt színházi műsor alapján készült.

⁴ GÉRA, 2008.

⁵ Lengyelke: Színházi versikék. *Színházi Élet*, 7. (1918) 41. sz. 12.

⁶ *Intim Pista*. *Színházi Élet*, 7. (1918.) 39. sz. 17.

szakmai érdekvédelmi szervezetük, a Budapesti Színészek Szövetsége közleményeiben nyomatékosították álláspontjukat. A háború alatti életszínvonalcsökkenés következtében felerősödött érdekvédelmi aktivitás eredményeként 1917 februárjában létrejött szerveződés megalakulásának előzményeként egy szénhiány miatt elrendelt színházzárás terve szolgált, amitől a színészek megrettentek:

„mi történnék akkor, ha a színházigazgatók a játsszási tilalom tartama alatt nem fizetnék tagjaikat. Hegedűs Gyula, a Vígszínház kiváló művésze megragadta a kedvező hangulatot, hogy ismét agitáljon régi, kedves eszméje mellett. Hegedűs már évekkkel ezelőtt felvetette a gondolatát egy színészegyesület alapításának, melynek kizárólag budapesti színészek lennének a tagjai.”⁷

Úgy vélte, az Országos Színészegyesület nem lehet tekintettel a fővárosi színészek speciális érdekeire. 1918-ban megjelent alapszabálya szerint a

„Budapesti Színészek Szövetsége egyesülés, melynek célja a fővárosi színészet fejlődésének, tagjai erkölcs, anyagi és jogi érdekeinek biztosítása és előmozdítása. A szövetség feladatának tekinti, hogy egyesülésével oly szervezetet teremtsen, mely a fővárosi színészet kulturális feladatainak szem előtt tartása mellett, tagjainak művészi, jogi és társadalmi érdekeit nyomatékosan képviselje.”⁸

Az érdekképviselés mellett tehát – legalábbis retorikában – kulturális szerepre is törekedtek, bár ennek érvényesítéséhez nem feltétlenül voltak meg az eszközeik. Hogy nagyobb erőt mutathassanak fel a munkaadó színházigazgatókkal szemben, alapszabályuk szerint felvehettek színházi, kabaré, orfeum és filmgyári rendezőket, karmestereket, hangversenymestert, magánénekeseket, zenekari tagokat, balettmestert, magántáncosokat, karénekeseket, tánckari tagokat, sűgőkat, ügyelőket, a színháztechnikai személyzet vezetőit és a színházak hivatalnokait. A gyakorlatban döntően színész tagjaik voltak. A társadalmat átható frusztrációt tükrözte az a karcos, túl öntudatosnak tűnő stílus, ahogy a spanyolnáthajárvány idején a színészsövetség kommunikálta a színházzárlattal kapcsolatos követeléseit és álláspontját: *„Van különben arról is értesülésünk, hogy a színész szövetség azt se fogja megengedni, hogy a színészek bárhol is redukált fizetést kapjanak a szünet alatt.”⁹* (kiemelés tőlem – H. Gy.) Vagy:

„A budapesti színészek szövetségének választmánya Hegedűs Gyula elnökelete alatt ülést tartott. Az ülésnek kizárólagos tárgya a színházaknak immár tíznapos kényszer-szünete volt. A választmány egyhangúan konstataálta, hogy a színházak bezárása nemcsak súlyos anyagi károkat okoz, hanem igen jelentős kárt tesz irodalmi és kulturális szempontból is, anélkül, hogy a kívánt cél elérhető volna.” (Kiemelés tőlem – H. Gy.)

⁷ Budapesti Színészek Egyesülete. *Színházi Élet*, 6. (1917) 9. sz. 10.

⁸ N. N., 1918. 15.

⁹ Két hetes szünet és a színész gázsik. *Pesti Hírlap*, 1918. október 20., 7.

Később nagylelkűen megdicsérték a színingazgatókat, akik a zárlat idején is fizették a munkavállalókat:

„A színész szövetség, melynek vezetősége hivatalosan is tapasztalja, hogy a színházak igazgatósága milyen nobilitással állja azt a tetemes kárt, amit a szünet visszahozhatatlanul okoz nekik. Van színingazgató, aki színészenek rendes gázsiján felül még azt a túlfellépti díjat is kiutaltatta, ami egyébként csak akkor járt volna neki, ha a kétheti kényszerzünet alatt minden este fellépett volna.”¹⁰

Ez az önérzetes érdekképviseleti stílus összefügghetett a színészsövetség által feltehetőleg szimpátiával figyelt baloldali társadalmi fordulattal, mely a Monarchia szétesése után egy demokratikusabb, a dolgozók jogaira jobban figyelő berendezkedés reményével biztatott.

„Hegedűs Gyula, a Vígszínház művésze annak a közlését kéri, hogy a Budapesti Színészek Szövetségének október 28-án tartott ülésében egyhangú lelkesedéssel mondták ki a Nemzeti Tanácshoz való csatlakozást. A határozat ellen sem Hegedűs Gyula, sem az ülésnek egyetlen résztvevője nem emelt szót.”¹¹

Úgy vélem, 1918-ban a vesztes háború közéletre és közérzetre gyakorolt hatása, a pesti színházak spanyolnáthajrárvány miatti veszélyeztetettsége, majd bezárása együttesen eredményezte, hogy a vándorszínészet korának patriarchális színingazgató-színész viszonya az osztályfeszültségek éleződésével épp ekkoriban értelmeződött át kapitalista vállalkozó és színházi dolgozó viszonyává. A pandémia színházszakmai szempontból fontos fejleményének tehát épp a budapesti érdekképviseleti szervezetek kialakulását látom. Feltehetőleg nem volt független az előadások hatósági betiltásától és a színészsövetség ezzel kapcsolatos határozott szerepvállalásától, hogy a budapesti színházak, varieték, orfeumok, kabarék és egyéb látványosságok vezetői, tehát a munkaadók is épp ebben a kiszámíthatatlan átalakulásokban bővelkedő légkörben döntöttek 1918. december 18-án a Budapest Színingazgatók Szövetségének megalapításáról. A végrehajtó bizottság élére a színingazgatóként tapasztalt, rokonsága révén a fővárosi elitbe beleszületett, ekkoriban az UNIO vezérigazgatójaként tevékenykedő Beöthy László került. A szövetség első elnöke a legnagyobb magán-színház, a Vígszínház tulajdonos-bérlője, Faludi Gábor lett.

A Budapesti Színingazgatók Szövetsége megalakulásáról az Országos Széchényi Könyvtár Színházi Tárában fellelhető két, feltehetőleg az ügyvezető (kezdetből Dr. Komor Gyula, a Vígszínház dramaturgja) által vezetett kötet tudósít.¹² Az egyikben a tagság és a vezetőség személyi változásai követhetők nyomon, a másikban ülésjegyzőkönyvek találhatók. Utóbbi szerint az alakuló közgyűlés 1918. december 18-án, a tíznapos színházzárlatot követően, a spanyolnáthajrárvány idején volt, folytatása pedig 1919. január 8-án. Az első rendes közgyűlést 1920. március

¹⁰ A színészek a színházak megnyitásáért. *Pesti Hírlap*, 1918. október 30., 8.

¹¹ Csatlakozás a Nemzeti Tanácshoz. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 5., 6.

¹² Dr. Komor Gyula újságíró (a *Budapesti Újság*, a *Honvéd*, majd 1890-től a *Pesti Hírlap* munkatársa) 1901-ben szerződött a Vígszínházhoz mint művészeti titkár, 1938-ig dramaturg volt, gyerekdarabokat is írt.

15-én tartották. A színingazgatók összefogása elsősorban gazdasági indokú volt: „A Budapesti Színingazgatók Szövetségének célja, hogy megvédje és előmozdítsa tagjainak és a tagok vállalataihoz tartozóknak érdekeit.”¹³ A színházak képviselői pénzügyi felelősségét viselő vezetők lehettek: „A szövetség rendes tagjai lehetnek minden budapesti színháznak, varietének, orfeumnak, kabarének és látványosságok bemutatásával foglalkozó vállalatnak igazgatói, bérleti, tulajdonosai, vagy ezeknek helyettesei.”¹⁴ A felvételnél pénzügyi és vezetői kompetenciák számítottak: „az illető a vállalatát a szövetség céljainak megfelelő módon tudja vezetni és képviselni, amely képesség megbírálásánál az anyagi és szellemi szempontok egyaránt mértékadók.”¹⁵ Az 1919. február 16-i végrehajtó bizottsági ülés jegyzőkönyvében olvasható egy tanúságtétel arról, miért ítélték fontosnak a szövetség megalapítását épp 1918 végén:

„Még nincs egészen két hónapja, hogy elvileg kimondtuk szövetségünk megalakulását, de ez alatt a rövid idő alatt is meggyőződünk, hogy egészséges és üdvös volt a gondolat. Ma, amikor minden osztály, minden foglalkozási ág, a fizikai és szellemi munkások egyaránt az egyesületben keresik és meg is találják az erőt, nekünk sem volt szabad tovább késnünk. Éreztük ezt a szükségességet a megalakulást megelőző nehéz napokban, amikor a zenészek sztrájkja súlyosbította a helyzetet.”¹⁶

Három olyan kifejezés is megjelenik a szövegben – osztály, munkás, sztrájk –, amelyek az elképzelhetetlen gyorsasággal átalakuló, modernizálódó, demokratizálódó társadalmi kontextust jelzik. A Monarchia bukásával, a népköztársaság kikiáltásával és a társadalmi változásokban inkább csak epizódszerepet játszó spanyolnáthajárvánnyal párhuzamosan megszülető, osztályalapon szerveződött fővárosi színházi érdekvédelmi szövetségek hatása a kultúrában hosszú távúnak bizonyult. Egyeztetési mechanizmusaik működtették a pesti magánszínházi mezőt 1920 és 1939 között. Évente bármely szövetség felmondhatta a kollektív megállapodást, az új formula pedig hosszú tárgyalásokon formálódott, ahol szabályozták a szerződések megkötésének és felbontásának rendjét, a munkaadók és munkavállalók jogait és kötelezéseit, meghatározták a minimálbért. Vitás ügyekben a felek által kijelölt színházi emberekből álló, és egy bíró által vezetett választott bíróság döntött.

A spanyolnáthajárvány miatti színházzárás Budapesten túl rövid volt ahhoz, hogy működési vagy stílári reformokat inspiráljon. Ezek a radikális változtatások 1919. március 21. és augusztus 1. között, a Tanácsköztársaság idején következtek be, amikor a magánszínházakat szovjet mintára államosították, a szabad darabválasztást korlátozták, s az előadásokban megjelent a politikai propaganda. Ennek az időszaknak a színházi szakma pszichéjére gyakorolt hatása jóval nagyobb volt, mint a spanyolnátháé. Részben e traumatikus tapasztalat állhatott annak háttérében, hogy az 1920–38-as időszakban a munkaadókat tömörítő színingazgatók szövetségének érdekérvényesítő képessége és társadalmi nyilvánosságban való jelenléte jóval nagyobb volt, mint a munkavállalókat tömörítő Budapesti Színészek Szövetségéé.

¹³ N. N., 1919.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ OSZK SzT., 30. Budapesti Színingazgatók Szövetsége iratai, 1919. február 16-i végrehajtó bizottsági ülés jegyzőkönyve.

New York 1918–1919

Kiindulásként érdemes tisztázni a „Broadway színház” fogalmát. Ez jelenleg 41, legalább 500, de jellemzően 1000–1500 férőhelyes színházépületet jelent, melyek területi koncentrációja a 19. század végén és a 20. század elején alakult ki Manhattanben, ahová a kereskedelmi színházi működést kiszolgáló háttérszakmák vállalkozásai is települtek.¹⁷ A Broadway színházak máig *combination system*-ben működnek, nincs állandó társulatuk, az egyre nagyobb összegű magánbefektetést igénylő produkciókat a finanszírozó(k) által kiválogatott csapat hozza létre. Elsődleges cél az előadásokba investált tőke belátható időn belüli visszanyerése, lehetőleg jelentős haszonnal. Ma már vannak a Broadwayn nonprofit produkciók is, de ezeket sem közpénzből finanszírozzák. Az előadások zöme a látványos, zenés, táncos, dinamikus, hosszú előadásszériát (*long run*) megcélzó *Broadway brand* kategóriával írható le, mely színházi stílusként és filozófiaként a 20. század elejétől vált mértékadóvá az Egyesült Államokban és elismertté külföldön. Transzkulturális hatásának köszönhetően a Broadway régóta kedvelt kutatási téma is.

Az 1917–18-as évadra 156 bemutatót terveztek, mert a háborús időszakokra jellemző színházi konjunktúra itt is érezte hatását; a látványos revük mellett a patrióta hangolású produkciók voltak a legnépszerűbbek. A *War Camp Community Service* szervezésében több tízezer szabadságos katona is növelte a 45 New York-i színház nézőszámát, harcra lelkesítő, szponzorált programjuk része volt ugyanis egy Broadway show megtekintése. A spanyolnáthajárvány színházakra gyakorolt hatásáról szóló híradás először szeptember végén jelent meg a *New York Times*-ben, felvetve a látogatottság- és bevételcsökkenés, valamint egyes produkciók csődjének veszélyét, figyelmeztetve a producereket és jegyirodák vesztéseire és egy esetleges színházzárás következményeire.¹⁸ A járvány már korábban megjelent a városban, három, illetve négy hullámot írtak le, melyek közül az 1918 őszi napi 400–500 halálesetet okozott. Az első spanyolnáthához köthető halálesetet szeptember 15-én jelentették, az 5,6 milliós városban végül összesen 33,000 áldozat volt, közülük 21,000-en a második hullám idején haltak meg.¹⁹

Az ijesztő adatokat látva meglepő, hogy a New York Board of Health élére nem sokkal a járvány kezdete előtt kinevezett, a védekezést irányító Royal S. Copeland homeopata orvos a többi amerikai nagyvárosétól eltérő, nem a lezárásoktól eredményt remélő védekezési stratégiát választott. Úgy vélte, hogy a sok, angolul esetleg nem is beszélő városlakóra – New York a bevándorlók kiemelt célpontja volt – korszerűtlen lakásaikban, rossz higiéniai viszonyaik között a lezárás nagyobb veszélyt jelentene, mintha a város intézményei, köztük a színházak, egy felvilágosító kontroll jegyében tovább működnek.²⁰ E filozófia jegyében a Broadway show-k előtt a nézőknek előadást tartottak arról, hogy miképp védhetik magukat a fertőzéstől. Az előadáskezdesi időpontokat elcsúsztatták, hogy az akkoriban megnyitott metrón a tumultus elkerülhető legyen, a spanyolnátha tüneteit produkálókat

¹⁷ WHITE, 2014.

¹⁸ What News on the Rialto? *The New York Times*, 13 October 1918., 20.

¹⁹ SHEIDLÖWER, 2020.

²⁰ WILSON, 2020.

pedig kivezették a színházak nézőteréről. Copeland utókor által sikeresnek ítélt járványkezelési intézkedései egyfelől tehát szociális irányultságúak voltak, másfelől a reménytelenség és a pánik elkerülését célozták. Azzal biztatta a Broadway show-k látogatására a New Yorkiakat, hogy: „Színházaimat olyan jó állapotban tartom, mint amilyen rendben tartja feleségem az otthonunkat.”²¹

A Broadway repertoár – a járvány tetőzésének egyik napját választva példaként – műfaji sokszínűséget mutat, a zenés szórakoztató műfajok (musical) kevésbé dominálnak, mint napjainkban. Hét *musical comedy*, három zenés revü, egy operett, öt komédia mellett 15 színműként hirdetett prózai produkció volt műsoron 1918. október 20-án.²² Bár a járványveszély hatására csökkent a nézőszám, de sem a színészek, sem a producerek nem kívánták a színházak bezárását. Hisz a teljességgel *for profit* iparágban működők számára elképzelhetetlen volt veszteségeikért bármiféle kompenzációt, állami pénzügyi segítséget remélni. A Broadway továbbműködtetésének szándékán túl azonban kevés dologban értettek egyet munkáltatók és munkavállalók, producerek és a színészek. Hisz a járvány New Yorkban is egy – a színházi ipar modernizációjához kapcsolódó, a pestinél intenzívebb, de időben párhuzamosan zajló – szakmai érdekvédelmi küzdelemmel esett egybe. A Broadwayn már a századelőtől megjelentek a színházi mesterségek érdekvédelmi szerveződései, a National Alliance of Theatrical Stage Employees 1910-ben, a The Dramatists’ Guild 1912-ben alakult. A producerek azonban a közösségi érdekvédelemmel sokáig nem rendelkező színészek esetében rendkívül előnytelen munkafeltételeket voltak képesek kikényszeríteni (a hetekig tartó próbákért nem fizettek, a színészeket szinte bármely ok miatt elbocsáthatták, pénzbüntetéssel sújthatták).

Bár a színészek szerveződése, az Actors’ Equity Association (AEA) már 1913 májusában elindult, de mindössze 112 taggal, hisz a művészek zöme számára nem tűnt járható útnak, hogy más dolgozókhöz hasonlóan szakszervezeti keretben harcoljanak érdekeikért. A Producing Managers’ Association (PMA) így tárgyalni sem volt hajlandó velük egy minden producerre kötelező, elfogadhatóbb munkafeltételeket garantáló színészszerződési formuláról. Azért is hagyhatták figyelmen kívül a színészszervezet követeléseit, mert a szakszervezeti ernyőszervezet, az American Federation of Labor sokáig nem fogadta be tagjai közé az Equityt. A színészek harci kedve az USA háború lépése után erősödött meg, Francis Wilson Equity elnök a szakszervezetté alakulás mellett kardoskodott: „Nem hihetjük, hogy a zenészek, és más dolgozók szakszervezetei által alkalmazott módszerek átvétele nélkül elérhetünk egy színész és manager közti méltányos szerződést, erről meg vagyok győződve.”²³

1917-től a színészszervezet komolyan veendő tárgyalópartnerre vált, majd a fokozatos radikalizálódás fejleményeként a Broadway színházaiból kiinduló első színészsztrájk épp a spanyolnáthajárvány idején robbant ki. Ennek előzménye az volt, hogy bár a United Managers Protective Association és az Equity képviselői által véglegesített, minden producerre kötelező szerződésformulát már

²¹ CANNING, 2020. (Az angol nyelvű idézeteket saját fordításban közlöm.)

²² A műfaji felosztás a *The New York Times* 1918. október 20-i számában közölt színházi műsor alapján készült.

²³ SHANE, 2014. 5.

1917. augusztus 10-én, nem sokkal az Egyesült Államok hadbalépését követően elfogadták a felek, karácsonyra világossá vált, hogy a The Shuberts színházi tröszt továbbra sem alkalmazza azt, és igyekszik megosztani a színészek összefogását.²⁴ Az Equity ekkor arra kérte folyamatosan növekvő tagságát, hogy csak UMPA-AEA szerződésformulát legyenek hajlandók aláírni. 1919 márciusára odáig nőttek a feszültségek, hogy az Equity ún. *closed shop* együttműködési formát követelt, amely megtiltotta volna a producereknek a nem Equity tag színészek szerződését. A Producing Managers' Association ezt nem fogadta el, és májusban jogi útra terelte a munkaügyi konfliktust. Júliusban azonban az American Federation of Labor tagjai közé fogadta a színészszövetséget, jelentősen megnövelve ezzel társadalmi erejét. E háttértámogatással a Broadway színészei 1919. augusztus 6-án a munkabeszüntetés mellett döntöttek, hatalmas veszteséget okozva a producereknek: 37 produkció állt le és 16 premier maradt el. A pestihez hasonlóan demokratizálódó, munkavállalóparti közhangulatban a sajtó és a közvélemény is a sztrájk mellé állt. A The Shuberts Organization pénzügyi erejét kihasználva megfélemlítő pereket indított, pénzügyi kompenzációt követelve veszteségeiért az Equity tagjaitól, de az egy hónapos, más városokra is kiterjedő színészsztrájk szeptember 3-án mégis megegyezéssel zárult. A producerek lemondtak a perekről és a sztrájkolók elleni fellépésről. A megállapodásban a színészek – máig tiszteletben tartott – munkavállalói jogai domináltak.

A spanyolnáthajárvány idején zajló sztrájk után máig 12 leállás volt a Broadwayn, de egyik sem tartott olyan sokáig, mint a 2020–21-es pandémia generálta szünet. A spanyolnáthajárvány a Broadway művészi arculatát nem módosította, egybeesett viszont a producerek és színészek közti hatalmi hierarchia változásának időszakával és a színészi érdekvédelem megszilárdulásával. Ettől az időtől kezdve egy rendkívül erős Equity állt szemben a tőkeerős producerekkel.

Az élő előadások spanyolnátha miatti tiltásának perspektívája tehát mind Budapesten, mind New Yorkban a színészi érdekvédelem erősödését eredményezte, ezáltal hozzájárult a színházi munkaadók és a munkavállalók érdekvédelmi szervezeteinek rendszeres egyeztetéséhez, ami mindkét városban tovább modernizálta az iparosodott magánszínházi működést.

Budapest 2020–2021

A Covid-19 színházi hatásáról megjelenő tudósítások arra utalnak, hogy az élő előadások hosszú szünete Budapesten elsősorban a digitálisan közvetített színházi előadások létrehozásáról és befogadásáról való gondolkodást serkentette. Annak, hogy a spanyolnátha időszakától eltérően most nem a munkavállalók és munkáltatók érdekvédelmi küzdelme erősödött fel, a válságkezelésben tapasztalható fel-fogáskülönbség lehet az elsődleges oka. Míg 1918-ban a magánszínházak még nem várhattak az államtól pénzügyi segítséget, tehát „házon belül” kellett az iparág túléléséért küzdeni, addig egy évszázaddal később már nem elfogadott a pandémia hatásait bizonyos mértékben kompenzáló állami segítség elmaradása.

²⁴ Actors win consession. *The New York Times*, 11 August 1917., 7.

A rendkívüli jogrend bevezetése előtti hétvége előadáskínálatát vizsgálva az is nyilvánvaló, hogy 1918-hoz képest a budapesti színházi mező is jelentősen átalakult. A 2020. március 8-i, gazdag és változatos műsorban jónéhány művészsínházi ambíciójú előadás található. Összességében a prózai produkciók domináltak: három színmű, egy monodrámá, egy temetői *road-movie*, egy házassági dráma, egy monodrámá, két musical, két vígjáték, egy balett, egy fekete lírai komédia, egy bohózat, egy zenés játék és egy opera alkotta a kínálatot.²⁵ Míg 1918-ban csak a Nemzetit és az Operát finanszírozták közpénzből, 2019-ben a nyolc budapesti felnőtteknek játszó önkormányzati fenntartású kőszínház (Katona, Örkény, Új, József Attila, Madách, Radnóti, Thália, Víg) előadásai 3 milliárd 16 millió 900 ezer forintos állami, 2 milliárd 352 millió 198 ezer forintos önkormányzati és 3 milliárd 16 millió 900 ezer forintos többlétszámú támogatás segítségével jöttek létre és maradtak műsoron, a nézők pedig a tényleges a jegyárak harmadát, ötödét fizették.²⁶ Az állandó társulattal rendelkező repertoárszínházak hálózata, a szocialista korszak eme öröksége nagyobb autonómiát biztosít az alkotóknak, és kisebb befolyásoló szerepet a nézők – döntően szórakoztató produkciók iránti – igényeinek. 1918-hoz képest azonban a befogadói attitűd is átalakult, főleg annak a tréningnek a hatására, amit a színházak 1950-es államosítása jelentett, hisz akkortól jóval több ember számára vált lehetségessé a rendszeres színházlátogatás. Mára a színház autonóm művészeti ágként is értelmeződik, a művészsínházak látogatása az értelmiségi létforma része. Bár a kőszínházak zöme már *nonprofit* gazdasági társaságként működik, de továbbra is magas a társulati tagok száma – színész (kényszer)vállalkozók elsősorban az alternatív szférában működnek.

A kevés országban ennyire kiterjedt állami és önkormányzati támogatás és a növekvő nézőszám ellenére a fővárosi színházi szakmát a Covid-19 felbukkanása előtt éles kulturális, ideológia szembenállások osztották meg. A *#metoo*-mozgalom következtében nyilvánosságra került zaklatási botrányok, a korábban többlétszámú támogatási formaként bevezetett, előadóművészeti szervezeteknek utalható társasági adó (TAO) visszaélések miatti megszüntetése, az átalakult finanszírozás elleni tiltakozások és tüntetések arra utalnak, hogy a színházi struktúra megint átalakulóban van. Az irigylésre méltóan sokszínű előadáskínálat háttérben generációváltás és stílári fordulat is érzékelhető: a rendezői színház esztétikájának kifáradása, a nonverbális színházi formák előretörése, a korábban lenézett „öncélúan szórakoztató” előadások rehabilitálására irányuló törekvés. A Covid-19 megjelenése előtti feszültséghez a színházi vállalkozások számának növekedése is hozzájárul: magánszínházak, alternatív csoportok, tantermi színházi formációk sokasága igyekszik a nyilvánosságban alátámasztani tevékenysége társadalmi hasznosságát és tart igényt támogatásra.²⁷ Az egyre bővülő színházi szakma a kultúrharc átpolitizálódott terepe is, kimutatható benne a Budapest-vidék szembenállás újjáéledése, ami a két legfontosabb szakmai szervezet, a Magyar Színházi Társaság és

²⁵ A műfaji felosztás a *Fidelio* 2020. márciusi számában közölt színházi műsor alapján készült.

²⁶ Kovács, 2019.

²⁷ Az előadóművészeti szervezetek típusai működésük szerint: független színház, produkciós színház, befogadó színház, szabadtéri színház, nemzetiségi színház.

a Magyar Teátrumi Társaság ideológiai alapuló szembenállásában is manifesztálódik.²⁸ Míg a vidéki közsínházak zöme támogatta az újonnan bevezetett minősítési és finanszírozási modellt, a fővárosi művészínházak képviselői rendszeresen felrötták az alternatív szféra projektjei közpénztámogatásának hiányosságait.

E kulturális és politikai feszültségek közegében jelent meg a Covid-19. A 2020. március 11-től bevezetett rendkívüli jogrend részeként bezártak a színházak, először június 18-ig, majd a nyári szünetre eső lazítások után november 9-től újra tilos volt közönség jelenlétében előadást tartani. A továbbiakban sajtóanyagokra támaszkodva azt vizsgálom, hogy a kényszerű leállás milyen reakciókat váltott ki, és azok miként kapcsolhatók a korábban vázolt szakmai konfliktusokhoz. Alapvető különbség a spanyolnáthajárvány idején fenyegető színházzárrásra érkező szakmai viszonyuláshoz képest, hogy 2020-ban sem a színigazgatók, sem a színészek nem szólaltak fel a hagyományos formában rendezett előadások tiltása ellen. A tavaszi karanténidőszak alaptapasztalatát az Örkény Színház igazgatója, Mácsai Pál fogalmazta meg: „Birkózunk a fölöslegesség érzésével. Pedig tudjuk, hogy most lenne ránk igazán szükség. Rá kell jönni, hogyan jelentkezzünk, hogy oldjuk a bezártságot, a magányt, mert ehhez értenénk.”²⁹ Az kezdettől világos volt, hogy a szféra dolgozóinak segélyezésében állami, szakmai és magánkezdeményezésekre egyaránt szükség van.

Segély, gyűjtés, támogatás

Az állandó társulattal rendelkező repertoárszínházak 2020. március 11. után is megkapták a számukra korábban megítélt állami és önkormányzati támogatásokat, alkalmazottaikat tudták fizetni, elbocsátásokra nem kényszerültek. Az ezen a körön kívül működő, KATA-rendszerben számlázó művészek és a színházi háttérszakmák dolgozói is részesültek állami segítségben, június végéig mentesültek a járulékfizetés alól. A független alkotók a „Köszönjük, Magyarország!” egy millió forinttal finanszírozott állami segélyprogram keretében pályázhattak nyári fellépésekre.³⁰

Nem állami forrásokra épült az Előadóművészi Jogvédő Iroda Egyesület (EJI) 90, majd az őszi lezárások idején újraindított 60 milliós szociális támogatási kerete, bár itt az ötszáz támogatott nem mindegyike volt színész. A szocialista korszak hivatalos szakmai érdekvédelmi szervezetének, a Színházi Dolgozók Szakszervezetének jogutódja is támogatta tagjait a Segítünk Alapítvány keretében. Gyűjtést indított a Színházi Szolidaritási Alap a Thália Színház által adományozott 49,5 millió forinttal kezdve tevékenységét, míg a Független Előadóművészeti Szövetség az Örkény Színház által felajánlott 4 millió forinttal ösztönzött egy adományozási kampányt. Utóbbi szervezet a második hullámban kifejezetten a független színházaknál és táncgyűtteseknél dolgozó kényszervállalkozók támogatására kérte az adakozókat. Nem pénzrel, mégis a pandémia hatásainak ellensúlyozására törekedtek

²⁸ „Arra viszont nem gondoltam, hogy ez az egész ennyire átpolitizált lesz. Elvárásként jelentkezik mindkét oldalról az, hogy folyamatosan reagálni kell – és nem az előadásokkal. Mindkét oldalról ezt várják tőlem. Ez nagyon lefáraszt. Erre nem gondoltam volna öt évvel ezelőtt. Rabolja az energiát, és nem tölt vissza semmit.” Kovács Adél, a Radnóti Színház igazgatójának nyilatkozata. (VIG, 2020.)

²⁹ KOVÁCS, 2020.

³⁰ A színházaknak nyújtott állami támogatásokról részletesebben: *Válságkezelés*, 2021.

egyres szakmai kezdeményezések: a Színházépítők Facebook-oldal petíciója a háttérszakmák dolgozóira emelt szót, az Alapítvány a Magyar Színházakért külföldi tanulmányút pályázatot hirdetett, a #neváltsdvissza kampány az elővételben megvett jegyek színházi támogatásként kezelésére kérte a nézőket, a Magyar Teátrumi Társaság pedig a járvány hatásáról készített felméréssel kívánt segíteni. E kampányok – üdvözlendő céljaik elismerése mellett – a kezdeményező szervezetek társadalmi nyilvánosságban való promotálását is szolgálták, a kultúrharc mindkét oldalán állók demonstrálni kívánták segítő szándékukat.

Reformjavaslatok – az újítás irányai

A hosszúra nyúló zárlat idején számtalan ötlet látott napvilágot, amelyek az előadások nézőkhöz való eljuttatásának újfajta módjaira vonatkoztak. Ezek esetleges eredménye a hagyományos színházi működés korábban kivédhetetlennek tűnő költségességét csökkentheti. Hisz az előadást mint terméket az teszi igen drágává, hogy azt a nézőtérre épp akkor ülő közönség számára minden alkalommal újra elő kell állítani (fizetni a színészeket, működtetni az infrastruktúrát). A Nemzeti Színház igazgatója, Vidnyánszky Attila a járvány okozta leállással kapcsolatban utalt is a Baumol által költség-kórnak (*cost disease*) nevezett sajátosságra, megjegyezve, hogy minél többet játszik egy színház, annál drágább a fenntartása.³¹ Úgy vélte, a Covid-19 következtében csökkentek ugyan a bevételek, de a kiadások is. „Hogy egy csúnyját mondjak, ha nem játszik egy színház, akkor működik a legolcsóbban.”³² Az előadások digitális közvetítésére vonatkozó, döntően a járvány inspirálta alábbi javaslatok azért is figyelemre méltóak, mert a jövőben esetleg csökkenthetik az élő színház eddig kikerülhetetlennek hitt gazdaságtalan működését, megváltoztatva ezzel e művészeti és iparág pozícióját a kultúrában. Ugyanakkor a jelenlét és az egyidejűség hiányának esztétikai következményei is vannak – az alkotásban és a befogadásban egyaránt. Mindezek arra mutatnak, hogy a Covid-19 – színházi hatását tekintve – főszereplővé léphet elő.

Az állandó társulattal rendelkező repertoárszínházakat előtérbe helyező minősítési és finanszírozási szabályozással elégedetlenek közül voltak, akik a koronavírus-járvány által teremtett válsághelyzetben egy színházi megújulás lehetőségét is látták. Tompa Andrea színikritikus *Érted, Érted* podcastja a pandémia színházi tapasztalataival foglalkozott, felvetve, hogy a járvány után a korábbi működéshez való visszatérés vagy a színház újradefiniálása lenne üdvösebb. A beszélgetésben részt vevő két fiatal rendező és egy színháztörténész amellett érvelt, hogy a működés és biztonság összeegyeztethetőségét megkérdőjelező válságban a színház kényszerűen ugyan, de kimozdulhat illúziókeltésre létrehozott épületéből, szabadtéri, közösségi előadások születhetnek. Az is szolgálhatna szerintük a megújulást, hogy a bemutatókényszer megszűntével hosszabbodhatnak a próbaidőszakok, másfajta műhelymunka válik lehetővé, véget érhet a támogatási rendszer logikájából következő színházi túlermelés.³³

³¹ BAUMOL–BOWEN, 1966.

³² ROZGONYI, 2020.

³³ TOMPA, 2020.

A pandémia-tapasztalat művészi megformálására több színház is pályázatot írt ki, jellemzően az alternatív szféra alkotói számára és *stream* (online elérhető, élő, interaktív műsorsugárzás) formában való megvalósításra. A Katona József Színház meghívásos drámapályázata online térbe tervezett, kísérletező művek megírására irányult, A 6szín Teátrum *stream* pályázata négy független társulatot támogatott. A 2020 tavaszán alakult Első Magyar Karantén-Színház Karantén-dráma versenye győztes alkotásainak szövegei letölthetők a www.webszinhaz.com honlapról, a drámákból *streamelt* produkciók is készültek. A Pesti Magyar Színház *Nyitány* jelenetíró pályázata, amelyre 193 pályamű érkezett, a szélesebb közönség érdeklődésére számít, amennyiben a nézőket is bevonja a bírálatba.

Az előadások digitális közvetítési formáira vonatkozó reformelképzelések abból a meggyőződésből indulnak ki, hogy az online színházi előadások nem lehetnek pusztán a színpadi produkciók lefényképezett változatai, hanem egy filmtől is eltérő új formát kell kikísérletezni. Egyes pesti színházakban (Víg, Örkény) már korábban is feltűntek olyan produkciók, melyekben az előadás bizonyos részeit kamera segítségével kivetítették, kiemelve a játék egyes elemeit, felkínálva a nézőnek a sajátja mellett a kamera szemszögét is. Ez a rendezői színházi trend kapcsolódott a többféle lehetséges értelmezés, az ambivalencia és értékrelativitás értéként való felmutatásának törekvéséhez. Az, hogy a Covid-19 miatt bevezetett zárlat idején digitálisan közvetített előadásokból szükségképpen kimarad a nézőnek a színpadi összképből egyénileg megkomponált szemszöge, technikai és módszertani dilemmák sorát veti fel.

Színházi online platform típusok

A járvány idején színészek egyedül is létrehoztak közönségkapcsolatot lehetővé tevő online platformot. Grisnik Petra például a *#miszépmiszépmiszépet*, így szólítva meg kollégáit:

„mozgalmat indítok azoknak, akik nem bírnak/akarnak várni: mától kezdve néhány naponta bejelentkezem valami kulturális tartalommal. Beszélek, énekelek... Máshoz úgysem értek. Csatlakozzatok, verseljetek, énekeljetek, táncoljatok, fessetek, mittudomén. Csak úgy. Mert a közönségünk most ott van, ahol mi: otthon.”³⁴

Az Örkény Színház *Vers csak neked* kezdeményezése színész-néző telefonbeszélgetésre épült, és nagyon népszerű lett. A korábban „verset rendelő” nézőt a színész hívta fel, és a szavalatot követően gyakran beszélgetés is kialakult. Az Örkény igazgatója szerint ezek az dialógusok segítettek neki megérteni, hogy milyen kapcsolódási formákat látnának szívesen a nézők a kényszerszünet alatt. Néhány ugyan már korábban kialakult, hisz a tavaszi lezárás idején a pesti színházak külföldi példák nyomán Facebook oldalain és YouTube csatornáikon jelentették meg korábbi előadásaik felvételeit, színészek produkcióit és üzeneteit. Már ezek az ingyen elérhető online tartalmak is biztosítottak kapcsolatot a közönséggel,

³⁴ N. N., 2020.

például a kommentek révén, s újdonságként más városban élő vagy külföldi nézők is megismerhették a színház által közzétett tartalmakat.

A nem a kőszínházi struktúrába tartozó Első Magyar Karantén-Színház azonban kezdettől élben (*stream*) közvetített magyar és angol nyelvű előadásokat, felolvasóesteket és koncerteket a TRIP hajón kialakított stúdióból. „Több, mint 480 ezer ember nézte a közvetítéseinket. Vicces volt, amikor Új-Zélandról, Kínából, Amerikából kaptunk üzenetet. – A TRIP felismerte, hogy bárhová, bárkihez el tudja juttatni a kulturális tartalmait online.”³⁵ Az nem világos, hogy a 2020/21-es évadban www.web-szinhaz.com címen hirdetett programjaikat miből finanszírozzák. Ahogy a járvány miatti zárlat hosszabbodott, a pesti repertoárszínházak is egymás után alakították ki immár fizetős, élő előadások közvetítésére is alkalmas *stream* platformjaikat (SzínpadON a Madách Színház, NEMZETI StreamPAD!, Örkénystream, VígSTREAMház). Kínálati stratégiáik némileg különböztek, a járvány után tovább játszani kívánt előadásaikat ugyanis általában nem, vagy csak korlátozott számú nézőnek tették elérhetővé, de szerzői jogi kérdésekben is minden esetben külön kellett egyeztetniük a jogtulajdonossal. A *stream*mel kapcsolatos praktikus, illetve színházi nyelvújítást célzó felfogás különbségeit jól tükrözi a döntően musicaleket játszó, a kereskedelmi színházi logikában jártas Madách Színház és az Örkény álláspontja. A Madách igazgatója elsősorban üzleti szempontból döntött a saját infrastruktúra kiépítése mellett:

„Csak akkor nem kényszerülünk művészi, gazdasági vagy szervezési kompromisszumra, ha nem külső szolgáltatókkal szerződünk, hanem a Madách Színházé az online működés minden eleme. Új honlapot hoztunk létre, amely alkalmas a jegyvásárlás teljes kiszolgálására, és az előadások sugárzására is. A Madách Stúdióban tévéstúdiót rendeztünk be, amelyet felszereltünk az ehhez szükséges technikával, és ezt a következő években tovább fejlesztjük.”³⁶

Az Örkény is beruházott egy költséges *stream* stúdióba, motivációjuk azonban elsősorban az előadásformák vizuális megújítására való törekvés volt.

„Az Örkény Színház előadásait több kamerával közvetítjük. A képi és hangbeli megvalósítás minden esetben az adott előadás világához kapcsolódik: lesz előadásunk, ahol számos eredeti képkivágás, a színház világában szokatlan kamerapozíciók, a játészó színészen elhelyezett testkamerák, valamint effektek és bejátszások kompozíciói ígérenek rétegzett nézői élményt, és lesz olyan *stream*elt előadásunk is, amely ismertebb technikákra épül, de minden esetben arra törekszünk, hogy *stream*elt előadásainkkal túllépjünk a színházi közvetítések megszokott keretein. Erre szolgál, hogy nézőink a legtöbb esetben két kamerakép közül választhatnak majd, ahol egy általunk élőben vágott ajánlat mellé – vagy ahelyett – másik nézetet is választhat, illetve a jelenlét, az aktív részvétel élményét hozza a nézők élő chatelésének lehetősége is.”³⁷

³⁵ Magács László rendező nyilatkozata. (FARKAS, 2021a.)

³⁶ Szirtes Tamás nyilatkozata. (FARKAS, 2021b.)

³⁷ BALOGH–HOMPOLA, 2020.

Az igazgató szerint, bár a *stream* közvetítések nem pótolják az élő színházat, de a társulat kreativitását és foglalkoztatottságát fenntartják. Az Örkény egyik rendezője az előadások pandémia inspirálta stiláris átalakulásában a színházi nyelvújítás hosszú távú lehetőségét látja:

„Én azt is szeretném, hogy a videó, mint a színház egyik eszköze, a koncepció vizuális, művészi eleme elfogadottá váljon Magyarországon. Formailag tehát az volt a célkitűzés, hogy a stream önálló műfajjá tudjon válni, nemcsak leteszünk egy kamerát és nagytotálban közvetítjük a színpadon látottakat, hanem legyen mögötte vizuális koncepció is.”³⁸

Üzleti vállalkozásként olyan „színházak feletti” *stream* platform is alakult, amely maga szolgáltatja a technikát, biztosítja a marketinget és a magas technikai színvonalú közvetítést, mindezt a produkcióra regisztrálók által befizetett jegyárbevételek feléért. A SzínházTV minden csütörtökön este 7-kor él, hat kamerával, 4K Ultra HD minőségben közvetít előadásokat, melyek 24 órán keresztül elérhetők, hogy a világon bárhol a szokásos színházi kezdés időpontjában kapcsolódhasson be a virtuális jegyet váltó néző. A vállalkozással a pesti színházak közül együttműködik az Orlai Produkciós Iroda, a Katona József Színház, a Játékszín, a Radnóti és a Centrál Színház. Az alapító, Radnai Márk, a járvány után is folytatná az élő online színházi tartalmak előállítását. *„Meg tudjuk oldani, hogy ne zavarjuk a nézőket. Pár széket biztos ki kell hagyni a kamerák miatt, de minimum 90 százalékos házzal tudnának működni így is a színházak.”³⁹* Ha ez megvalósul, az tényleg alapjaiban változtatná meg a színházi befogadás helyére és idejére vonatkozó konvenciókat, olyan párhuzamosságot alakítana ki, ami például a sportközvetítésekben régóta adott. Ott is egyidejűleg látja az eseményt a helyszíni fizető és a televízió képernyője előtt ülő néző. Igaz, utóbbi nem az adott sporteseményre váltott jegyet, csak a közvetítő csatornára fizetett elő. Ha a SzínházTV koncepciója üzletileg életképesnek bizonyul, a befogadás e kettőssége, a nézőtér virtuális kitágítása jelentősen növelheti az előadások bevételét. Ugyanakkor, ha sokan látták a *stream*elt formát, nem biztos, hogy lesz elég néző a nézőtérben.

Hasonló, színházak feletti platform az eSzínház, melynek kínálatában élő, felvételtől sugárzott és bármikor megtekinthető előadások találhatóak, utóbbiak havi előfizetéssel érhetőek el. Ez a koncerteket is kínáló platform, amely széles választékával hasonlít a Netflixre, szintén jelentős változásokat idézhet elő a befogadásban. Például szélesebb körben ismerhetik meg a pesti és vidéki színházakban játszó színészeket, nő a már amúgy is rendkívül változatos repertoárkínálat, csökken a vidéki előadások visszahangtalansága. Az előadásokat magas technikai szinten rögzítő *stream* platformok előnyösek az előadások archiválása, így a színházi kutatások szempontjából is.

Ha a *stream* hosszabb távon fennmarad, az nemcsak a technikai, de a színház társadalmi feladatára vonatkozó dilemmákat is újból felvet. A SzínházTV-t alapító Radnai Márk szerint *„nemcsak edukálni kell és lehet a nézőt, de meg kell újítani*

³⁸ Gáspár Ildikó nyilatkozata: N. N., 2021.

³⁹ TOPOLAY, 2021.

a színházművészetet is”.⁴⁰ A Radnóti igazgatója is a színház nevelő funkcióját látja a leghangsúlyosabbnak: „A mához szóló művészsínházként fő küldetésünk, hogy előre-mutató, jobbító szándékkal szólítsuk meg az embereket.”⁴¹ Ezzel az attitűddel szemben az a kétely merül fel, vajon a nézők a pandémia után is nyitottak lesznek-e az erőteljesen társadalomkritikus előadásokra, vagy az 1945 előtt domináns szórakoztató funkció erősödését igénylik majd. A járvány ezen a szinten is újratermelte tehát azt a lappangva a szocialista korszakban is túlélő szakmai szembenállást, amely a színészcentrikus társalgási színházi hagyomány és az 1970-es évektől megjelenő rendezői színházi modell között máig feszül.

2020–2021 Broadway

A koronavírus-járványt megelőző időszakban a Broadway jövedelmezősége, produkcióinak nemzetközi hatása – az 1970-es évekbeli krízist követően – újra nőtt, a járvány előtti szezonban a New York-i színházi negyed 1,8 ezermilliárd dollárt jövedelmezett és 14,8 millió látogatót vonzott. Az 1918-hoz képest radikálisan kevesebb évi új bemutató költségei úgy megemelkedtek, hogy mindegyiket csak társult producerek csoportja képes finanszírozni. A Broadway már nem domináns tömegkultúra, jegyárait elsősorban középosztálybeliek képesek megfizetni.⁴² Az 1930-ban alakult, a producereket képviselő Broadway League jövedelmezőségre fókuszáló statisztikái is arra utalnak, hogy a színházi negyed értékelési szempontjai máig alapvetően pénzügyiek, a befektetések belátható időn belüli, tetemes profittal biztató visszanyerése a cél, miközben az új produkciók 70 százaléka veszteségesnek bizonyul. A Broadway művészi értékrendjét 1947-től a 26 kategóriában adományozott Tony hirdeti, a legértékesebb a legjobb musicalért járó díj. Az évente sugárzott Tony gála, a Hollywood esztétikai kánonját promotáló Oscar-díjátadóhoz hasonlóan – előadásrészetekkel és díjazási politikájával – tematikai és stíláriis trendeket jelöl ki, reklámozza a Broadway sztárjait és jegyvásárlásra ösztönöz.

A Covid-19 miatti lezárást megelőző hétvége előadáskínálatából a zenés szórakoztató műfaj dominanciája tűnik ki: 21 musicalre és 9 színműre lehetett jegyet váltani a Broadwayn.⁴³ E produkciók alkotói ma is a szórakoztatóipar részeként definiálják magukat, ez azonban nem jelenti, hogy előadásaiknak nincs politikai, mostanság leginkább identitáspolitikai „üzenete”. Miután New York állam kormányzója 2020. március 12-én betiltotta ötszáznál több ember gyülekezését, minden Broadway színház bezárt, először 2021 januárjáig, majd 2021 májusáig hosszabbították meg a valaha volt leghosszabb szünetet. Az Actors’ Equity felelősségteljesnek nevezte a producereket tömörítő Broadway League zárás melletti döntését, sőt a New York-i kormányzóval és polgármesterrel való egyeztetést is

⁴⁰ Uo.

⁴¹ VIG, 2020.

⁴² A 2018/19-es szezonban a prózai darabok átlagos jegyára 116 amerikai dollár volt, a musical-eké 122 amerikai dollár. (<https://www.statista.com/statistics/198306/average-paid-admission-at-broadway-shows-since-2006/> – Utolsó letöltés: 2021. április 27.)

⁴³ A műfaji felosztás a <https://www.broadwayworld.com/grosses.cfm> oldalon közzétett műsor alapján készült. (Utolsó letöltés: 2021. április 27.)

eredményesnek ítélte. Munkavállalók, munkaadók és politikusok e ritka egyetértésének oka lehet, hogy a 20. század elejéhez képest kifinomultak az érdekegyeztetés mechanizmusai. Ráadásul a Covid-19 az amerikai elnökválasztást megelőző felfokozott politikai feszültséggel teli időszakban jelent meg, így a demokrata New York államnak és városvezetésnek a szintén döntően demokrata-szimpatizáns Broadway munkavállalókkal való szolidaritása politikai üzenetet is hordozott.⁴⁴ A tét ugyanakkor nagy volt: a lezárás idején 31 produkció volt műsoron és 8 új előadás előkészületben. A zárás melletti kiállításban a munkaadók felelősségérzete mellett gazdasági megfontolások is közrejátszottak. Hisz, ha a járvány miatt kevesebb néző váltott volna jegyet, akkor a produkciók veszteséget termeltek volna. A befektetők a lezárással a színházon belüli esetleges megfertőződésekből eredő kártérítési perek kockázatát is ki tudták kerülni. S mivel állami szinten elrendelt szükségállapotról volt szó, a producerek az előadásokra kötött biztosításaik összegét is megkapták. Az Equity a lezárás elfogadásával pedig demonstrálhatta, hogy számára tagjai biztonsága a prioritás. Mivel a Covid-19 New York Cityben különösen pusztítóan bizonyult, 2021 februárjáig 29,000-en haltak meg, egy, a színházzárást ellenző, vagy a járvány alatt az újranyitás mellett kardoskodó álláspont ártott volna az azt hangoztató félnek. Pedig a Broadway munkavállalóinak helyzete sokkal bizonytalanabb, mint a budapesti kőszínházi struktúrában dolgozóké. New Yorkban mindenki produkcióra szerződik, így jövedelme az adott előadás műsorról lekerülésével megszűnik.⁴⁵ Nem meglepő tehát, hogy az Actor's Equity a többi szakszervezettel együtt lobbizott, hogy az Egyesült Államok kongresszusa szavazzon meg segílyt a dolgozóknak. A producerek is beleegyeztek, hogy színészek, zenészek, műszaki dolgozót százalékot fizetik pár hónapon keresztül, és egy hónapig állják egészségbiztosításukat is. Az erre vonatkozó *emergency relief agreement*-et a Broadway League, az Equity és 14 más színházi szakszervezet képviselői kötötték. A munka nélkül maradt színészek New Yorkban is létrehozta online platformokat, ezek némelyike segílyezésre is szolgált. Például a The Trickle Up 10 dolláros havi előfizetésért biztosítja a résztvevő művészek videóikhoz való hozzáférést. A nagyipar pedig a Broadwayhd-n keresztül ajánl havi és éves előfizetésért musical előadásfelvételeket. A legfőbb dilemma, hogy a járvány után visszatérnek-e a nézőtérre a korábban a közönség jelentős százalékát adó turisták. Tavasszal megindult ugyan a jegyelővétel a 2021 január utáni időszakra, de ez a meghosszabbított zárlat miatt leállt.

New Yorkban a koronavírus-járványnak volt/van egy, a Broadwayre tett, hosszútávúnak és trendformálónak ígérkező politikai hatása, amely a már említett kiélezett választási küzdelemből, a sok New York-i áldozatból, valamint a hosszú és szigorú karanténidőszakból táplálkozik. George Floyd halála után tüntetések, zavargások kezdődtek az Egyesült Államokban. A hívószóként használt rendszerintű rasszizmus ellen tiltakozó Black Lives Matter mozgalomhoz a Broadway szervezeti és művészei is csatlakoztak.⁴⁶ Hogy ennek a politikai szerepvállalásnak hosszútávon milyen hatásai lehetnek, azt csak egyetlen kezdeményezés, a Black,

⁴⁴ LANG, 2020.

⁴⁵ PAULSON, 2021.

⁴⁶ PAULSON, 2020.

Indigenous, and People of Color (BIPOC) színházi emberek 2020. június 8-án indított, a <https://www.weseeyouwat.com/> oldalon megjelentetett radikális felhívásának vázlatos bemutatásával jelzem. Az álláspontjuk szerint a Broadwayt is átható rasszizmust és fehér felsőbbrendűséget felrövíve e csoportok színpadi reprezentációjukra és színházi alkalmazásukra vonatkozóan határoznak meg követeléseket. Például negyedévente kötelező, a színházak által fizetendő érzékenyítő foglalkozásokat várnak el, valamint BIPOC művészek és PR managerek végzettségüktől, eddigi szakmai gyakorlatuktól, kezdeti esetleges sikertelenségüktől nem függő rendszeres foglalkoztatását. Összességében a Broadway eddigi – szórakoztatóipari meritokrácia elvei szerint felépült – működésének gyökeres átalakítását.⁴⁷ Ha a petíció harminc oldalon felsorolt követeléseit teret nyerne, akkor a *for profit* szférában aktivista szemlélet uralkodhat el. Egyes színházak már tettek is efelé mutató kvótajellegű vállalatokat. A „Company” című musical stábjá például tíz afroamerikai gyakornokot fog alkalmazni, a „Wicked” alkotócsapata szponzorálja a Broadway Advocacy Coalition aktivizmus ösztöndíját, a Broadway League pedig kettőtől négyre emeli vezetésében az afroamerikai tagok számát.⁴⁸

Ezek a mozgalmi típusú intézkedések azt jelzik, hogy a pandémia keltette válság egyeduralkodóvá teheti a Broadway produkciók egyes, eddig is markáns jellegzetességeit. Elsősorban azt, hogy a szereplőgárdának kötelezően reprezentálnia kell az amerikai társadalom sokszínűségét, a szüzsék pedig igen gyakran identitáspolitikai kérdéseket vetnek fel. Sok szakmai reakció arra utal, hogy ennek a már eddig is domináns trendnek a stílárius jellegzetességei ezután akár kvótaszerűen számon kérhetően, egy felvállalt radikális társadalmi mozgalom elemeiként jelennek majd meg a színpadon. A közönség zenébe, táncba, látványos tömegjelenetekbe csomagolva eddig sokszor elfogadta a Broadway show-k eme politizáló, nevelő aspektusát. A járvány utáni időszak fogja megmutatni, hogy a hagyományos szórakoztató funkciótól való további eltávolodásra a nézők miként reagálnak.

Összegzésként megállapítható, hogy míg a spanyolnátha csak epizódszerepet játszott a korszak színházi életében, addig a Covid-19 főszereplővé válhat, és mind Budapesten, mind New Yorkban az előadások formai és tartalmi reformjára irányuló törekvéseket generálhat.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Kéziratok források

OSZK SzT	Országos Széchenyi Könyvtár Színháztörténeti Tár Irattár
30	Budapesti Színigazgatók Szövetsége iratai
374	Vígszínház iratai Gazdasági iratok, Igazgatósági jelentés a Magyar Vígszínház Rt. 1918. évi közgyűléséhez

⁴⁷ N. N., [2020].

⁴⁸ PAULSON, 2020.

Sajtó

Budapesti Hírlap
Érdekes Újság
Pesti Hírlap
Színházi Élet
The New York Times

Szakirodalom

BALOGH–HOMPOLA

2020 BALOGH Gyula – HOMPOLA Krisztina: Online térbe menekülnek a színházak. *Népszava*, (2020. november 24.) (https://nepszava.hu/3100331_online-terbe-menekulnek-a-szinhazak/ - Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

BAUMO–BOWEN

1966 BAUMOL, William J. – BOWEN, William G.: *Performing Arts: The Economic Dilemma; A Study of Problems Common to Theater, Opera, Music, and Dance*. Cambridge, MA, M.I.T. Press, 1966.

CANNING

2020 CANNING, Charlotte M. M: Theatre and the Last Pandemic. (<https://www.americantheatre.org/2020/03/24/theatre-and-the-last-pandemic/> - Utolsó letöltés: 2021. február 21.)

FARKAS

2021a FARKAS Éva: „Egy hely, ahol az alkotóknak lehetősége van kilépni a megszokott kőszínházi keretből.” *Theater-Online*, (2021. január 20.) (<https://www.theater.hu/hu/irasok/interjuk--1/egy-hely-ahol-az-alkotoknak-lehetosege-van-kilepni-a-megszokott-koszinhazi--16601.html> - Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

2021b FARKAS Éva: „Az online felület, mint a színházi kifejezőmódnak egy új lehetősége, a jövőben is fennmarad.” *Theater-Online*, (2021. január 29.) (<https://www.theater.hu/hu/irasok/interjuk--1/az-online-felulet-mint-a-szinhazi-kifejezesmodnak-egy-uj-lehetosege-a-jovoben-is--16627.html> - Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

GÉRA

2008 GÉRA Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten. *Budapesti Negyed*, 17. (2009) 206–232.

KOVÁCS

2019 KOVÁCS Bálint: Bajba kerülhet a Katona, az Örkény és a Radnóti is a kultúrtörvény miatt. *Index*, (2019. december 16.) (https://index.hu/kultur/2019/12/16/bajba_kerulhet_a_katona_az_orkeny_es_a_radnoti_is_a_kulturtorveny_miatt/ - Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

2020 KOVÁCS Bálint: A koronavírus írta a leggonoszabb tragédiát a színházaknak. *Index*, (2020. március 29.) (https://index.hu/kultur/2020/03/29/koronavirus_szinhaz_bezaras_karanten_szinhaz_szineszek_fizetese/ - Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

LANG

2020 LANG, Brent: Leading Actors Union Makes Rare Presidential Endorsement, *Variety*, (October 21, 2020) (<https://variety.com/2020/legit/news/actors-equity-joe-biden-donald-trump-1234777521/> – Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

N. N.

1918 N. N.: *Budapesti Színészek Szövetsége alapszabályai*. Budapest, Thália Múintézet, 1918. 15.

1919 N. N.: *A budapesti színingazgatók (színházak, varieték, orfeumok kabarék és egyéb látványosságok vezetői) szövetsége alapszabályai*. Budapest, Thália Múintézet R.-T., 1919.

2020 N. N.: miszép-miszép-miszép – Új mozgalmat indított Grisnik Petra. *Színház Online*, (2020. március 14.) (<https://szinhaz.online/grisnik-petra-mozgalmat-inditott/> – Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

[2020] N. N.: BIPOC Demands for White American Theatre. (<https://static1.squarespace.com/static/5ede42fd6cb927448d9d0525/t/5f064e63f21dd43ad6ab3162/1594248809279/Tier2.pdf> – Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

2021 N. N.: Gáspár Ildikó rendező: „Vissza kell térni valami olyasmire, mint a görög színház”. *Színház Online*, (2021. január 10.) (<https://szinhaz.online/gaspar-ildiko-rendezo-vissza-kell-terni-valami-olyasmire-mint-a-gorog-szinhaz/> – Utolsó letöltés: 2021. április 26.)

PAULSON

2020 PAULSON, Michael: At Theaters, Push for Racial Equity Leads to Resignations and Restructuring. *The New York Times*, (August 19, 2020) (<https://www.nytimes.com/2020/08/19/theater/racial-equity-theater-resignations.html> – Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

2021 PAULSON, Michael: ‘Moulin Rouge!’ Was Their Ticket. Then 2020 Happened. *The New York Times*, (January 21, 2021) (<https://www.nytimes.com/2021/01/21/theater/moulin-rouge-broadway-coronavirus.html> – Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

ROZGONYI

2020 ROZGONYI Ádám: Két részre szakad a magyar színházi világ. *Infostart/Inforadio*, (2020. november 11.) (<https://infostart.hu/kultura/2020/11/11/ket-reszre-szakad-a-magyar-szinhazi-vilag> – Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

SHANE

2014 SHANE, Rachel: *Inciting the Rank and File: The Impact of Actors’ Equity and Labor Strike*. (http://barnettcenter.osu.edu/sites/default/files/2019-08/inciting_the_rank_and_file.pdf – Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

SHEIDLOWER

2020 SHEIDLOWER, Noah: *How NYC Survived the 1918 Spanish Flu Pandemic*. (<https://untappedcities.com/2020/03/17/how-nyc-survived-the-1918-spanish-flu-pandemic/> – Utolsó letöltés: 2021. február 21.)

SIMONSON

- 2013 SIMONSON Robert: *American labor*. (<https://www.americantheatre.org/2013/03/01/when-actors-equity-staged-its-first-strike/> – Utolsó letöltés: 2021. február 21.)

TOMPA

- 2020 TOMPA Andrea: Érted, értem – *Tompa Andrea színházi beszélgetései 2. Színház a korona után* (<http://szinhaz.net/2020/09/02/erted-ertem-tompa-andrea-szinhazi-beszelgetesei-2/> – Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

TOPOLAY

- 2021 TOPOLAY Gábor: Tréningruhás színház – a járvány hozta, de meddig marad? És kinek üzlet? *Forbes*, (2021. január 18.) (<https://forbes.hu/a-jo-elet/treningruhas-szinhaz-a-jarvany-hozta-de-meddig-marad-es-kinek-uzlet/> – Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

Válságkezelés

- 2021 *Válságkezelés a hazai kulturális szektorban*. Infojegyzet. Országgyűlés Hivatala, Kögyűjteményi és Közművelődési Igazgatóság, Képviselői Információs Szolgálat, 2020/38. (2020.május14.) (https://www.parlament.hu/documents/10181/4464848/Infojegyzet_2020_38_COVID-19_kulturalis_szektor.pdf/7e3851f1-704d-1b2c-c1b9-7bf099446fea?t=1589444368583 – Utolsó letöltés: 2021. április 23.)

VIG

- 2020 VIG György: Kováts Adél: Ezt már nem ússzuk meg. *Index*, (2020. november 19.) (https://index.hu/kultur/2020/11/19/kovats_adel_ezt_mar_nem_usszuk_meg/ – Utolsó letöltés: 2021. február 23.)

WHITE

- 2014 WHITE, Timothy R.: *Blue-Collar Broadway: The Craft and Industry of American Theatre*. Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 2014.

WILSON

- 2020 WILSON, Michael: What New York Looked Like During the 1918 Flu Pandemic. *The New York Times Online*, (April 3, 2020) (<https://www.nytimes.com/2020/04/02/nyregion/spanish-flu-nyc-virus.html> – Utolsó letöltés: 2021. február 21.)

Juhász Balázs

Olaszország és az 1918. novemberi hadifogoly-áradat okozta válsághelyzet

Habár az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús küzdelmeit vizsgálva az olasz front eredetileg egy másodlagos hadszíntérnek számított, 1918 elejére az egyedüli komoly aktivitást nyújtó helyszínné vált. Több százezres hadseregek csaptak össze kisebb-nagyobb csatákban, amelyek 1918 novemberére hozzájárultak a Monarchia katonai vereségéhez. Az „összeomlás” szimbolikus epizódjának számít 1918. november 3–4-e, amikor különböző okokból kifolyólag az antant kezére került több százezer hadifogoly. A Monarchia oldaláról jól ismerjük a történeteket, többek között a csapatok hazatérésével foglalkozik Révész Tamás 2019-es monográfiája.¹ Olasz oldalról viszont még vannak nyitott kérdések, jelen tanulmány ezek egyikére keresi a választ. Egészen pontosan arra, hogy miként sikerült az olasz hatóságoknak gondoskodni a hirtelen az ellenőrzésük alá került emberekről, és mennyiben volt sikeres ez a törődés az újdonsült hadifoglyok túlélése szempontjából. A forrásbázis viszont meglehetősen hiányos, hiszen az érdekelt hadifoglyok részéről alig maradt fenn levél vagy napló. A hatóságok vizsgálatai kapcsán keletkezett elemzések pedig jórészt elvesztek. Ennek fényében a mikrotörténeti elemzés lehetetlen, így jelen tanulmány kizárólag a tágabb folyamatok szintjén vizsgálja a válságkezelés folyamatát és technikáit.

A „fogadó közeg”

Az első világháborús olaszországi hadifogolytáborok rendszere hasonló volt, mint a többi európai országé, hiszen ugyanazokat a szabályokat követték. Az első nemzetközi kongresszus, amely az új hadijog kialakítását, pontosabban a humanitárius segélyezés szabályainak lefektetését célozta, 1863 októberében ült össze Genfben, és az 1864-es első genfi egyezmény aláírásához vezetett. A Nemzetközi Vöröskereszt megalapítása és a sebesültek ápolását célzó szabályok a hadifoglyok sorsát is befolyásolták.² Ezzel párhuzamosan elkezdődött egy új hadijog kidolgozása. 1863-ban

¹ RÉVÉSZ, 2019. 41–69.

² PASSERO, 2009. 1480–1481.

az Egyesült Államok bevezette a Francis Lieber nevét viselő ún. Lieber-kódexet, amely az Unió csapatai számára a hadifoglyok jogállását is szabályozta, legalábbis elméletben, mert a felek sorozatosan megszegték az előírást. Lieber elgondolásai Európába is eljutottak, és hatottak az 1874-ben Brüsszelben lefektetett elvekre. Itt független szakértők egy új hadijogi összefoglalón dolgoztak, és ennek a Brüsszel-projekt, illetve brüsszeli deklaráció nevet adták, amely az 1899-es első hágai egyezmény alapját képezte. A hadifoglyokkal foglalkozó szakaszt kissé módosította az 1907-es második hágai egyezmény, amely az első világháború alatt a mérvadó jogi szabályozásnak számított. Az alábbiak voltak a rendszer főbb jellegzetességei:

- a tiszteket és a legénységet különválasztották;
- a hadifoglyok zsoldot és ellátást kaptak, amelynek meg kellett felelnie az elfogó hadseregben alkalmazott normáknak, és mind az előbbieket, mind a szükséges öltözetet az elfogó hatalomnak kellett garantálni;
- a fegyelmezés és az egészségügyi ellátás esetében is az őrző hadsereg előírásai voltak az irányadók;
- a szállások kialakításánál is voltak minimális előírások, de ezek meglehetősen szubjektíveknek bizonyultak;
- garantálni kellett a hadifogly számára a kommunikációt az otthoniakkal;
- csak a legénységi állományt lehetett munkára fogni, amiért ugyanaz a fizetés járt, mint az azonos munkát végző helyi katonának vagy polgári lakosnak;
- a hadifogly személyes javait nem lehetett elkobozni, munkája gyümölcse felett rendelkezhetett, erről akár végrendelkezhetett is;
- a szökést csakis fegyelmi vétségként lehetett kezelni, a sikeresen megszökő, majd újra elfogott hadifoglyon nem lehetett számonkérni a korábbi szökést;
- a vallásgyakorlás szabadságát nem lehetett akadályozni;
- a halottak adatait közölni kellett az eredeti hadsereggel, javaikat vissza kellett szolgáltatni;
- a szabályok betartását és a helyi körülményeket ellenőrző semleges megfigyelők jogait, tevékenységét is védték a szabályok.³

A fenti pontoknak megfelelően Olaszországban is több ellenőrzésre került sor,⁴ amelyek megfelelőnek találták a hadifoglygondozó rendszert, és csak kisebb problémákat tettek szóvá, de ezeket a kritikákat általában figyelembe is vették.

³ NEFF, 2010. 58; BAJA–PILCH–LUKINICH–ZILAHY (SZERK.), 1930. I. kötet. 43–66.

⁴ D’Espine svájci professzor 1915. októberi látogatásáról a beszámolót lásd: D’ESPINE, 1915. A HL I. VH, 4360 és 4361. csomóban olvashatók a római spanyol és a berni osztrák–magyar katonai attasé jelentései. Annak, akit az olaszországi magyar hadifoglyok beszámolója érdekelnek, uo. a 4360., 4361., 4401., 4402., 4403., 4404., 4405. csomót érdemes megnéznie. Néhány beszámoló fellelhető továbbá a MNL OL K 73-as fondban is. Alfredo Nosedá svájci pap 1916-os beszámolója több helyen is fennmaradt. Pl.: ASDMAE Gabinetto Politico e Ordinario 1915–1918, 343. Sigmund de Courten svájci szerzetes 1917-es útjáról a beszámolót idézi: MONTICONE, 2013. 178–181. A megyéspüspökök és érsekek beszámolóit lásd az alábbi két levéltárban és fondban: ASV, Segr. Stato, Guerra; SSSRSAS, AA. EE. SS., Stati Ecclesiastici. A spanyol nagykövet vonatkozó jegyzékei pedig az ASDMAE, Gabinetto Politico e Ordinario 1915–1918. fond 215–383. csomóiban találhatóak.

Ezen igazodási szándék mögött viszont nem holmi humanitárius érzékenységet kell keresni; a Monarchia fennhatósága alá került olaszokkal szemben alkalmazott retorziók jelentették a legfontosabb motivációt.

Az olaszországi hadifogolytáborokat eleinte meglévő épületekben (kaszárnyákban, erődökben, kolostorokban, szemináriumokban és egyéb iskolákban, nem hasznosított ipari épületekben) alakították ki, majd 1916-tól egyre több barakkváros épült. Ezekben 1916. április 7-ével 388 tiszti és 6239 legénységi hely volt szabad,⁵ amihez 623 tiszti és 31,477 fő legénység társult.⁶ 1917. január 3-ával 80,916 hadifogoly mellett⁷ 218 tiszti és 11,753 legénységi hely állt szabadon.⁸ Ezek szerint csökkent a hadifoglyok számához viszonyítva a szabad helyek aránya, de az 1916. évközépi (májusi, júniusi és augusztusi) nagyobb mértékű hadifogoly-ejtések ellenére 1917 elején is maradt még szabad hely.⁹ A fenti adatsor a táborhálózat fejlesztésén túl arról is tanúskodik, hogy a kiépítés intenzitása változó ütemű lehetett, és alig tudott lépést tartani az egyre növekvő hadifogoly- és dezertóri létszámmal, miközben ez 1918 novemberéig egyáltalán nem nőtt drasztikusan. Egyáltalán nem véletlen, hogy a hadifoglyok munkába állítása során a további táborok kialakításában történő részvétel ötlete is felmerült, hiszen a háború előrehaladtával a munkaerőből is egyre kevesebb volt, a szükséges táborokat pedig valakinek fel kellett építeni. A fentiek ismeretében az sem meglepő, hogy a relatíve lassabb növekedési ciklussal dolgozó hadifogolyellátó rendszer nem tudott mit kezdeni az 1918. november elején ölébe hulló több százezres embertömeggel. Logisztikai csodaként lehet elkönyvelni, hogy az „összeomlás” után 1919 januárjáig bezárólag sikerült relatíve kevés áldozat mellett felszámolni az ideiglenes gyűjtőtáborok jelentős részét.¹⁰

A siker egyik indoka a tábormodell változásában keresendő, amelyre jórészt gazdasági indokok miatt került sor. A caporettói áttörést követően egyes helyeken teljes részlegeket kellett kiűriteni, hogy helyet biztosítsanak a menekülteknek: Avezzanóban ez 3000, Santa Maria Capua Veterében pedig 2000 fő befogadását, és az utóbbinál a kórház használatát jelentette, Padulában három barakkot lebontottak és máshol állítottak fel.¹¹ Monrealét pedig csak a menekülteknek tartották fent.¹² Ez a törés a régi és az új hadifoglyok esetében is érződött. A torinói, milánói, alessandriai, genovai és bolognai hadtest alárendeltségébe tartozó táborokból kirendelt munkásosztatok ugyanis túl szoros kapcsolatot áptak a helyi olasz lakossággal, és a caporettói győzelmet követően kifejtett propaganda miatt jelentős részüket délre költöztették. Az újakat pedig jellemzően Asinara szigetére, a lakosságtól elszigetelt helyre szállították.¹³ Az átszervezés következtében jelentős

⁵ Stefano Lombardi az illetékes parancsnokságoknak, Hadiövezet, 1916. április 11. AUSSME, F-11, 127, 6, 13600. S.M. sz.

⁶ A számok a hadifoglyokat és a dezertőröket is tartalmazzák. Lásd. 3. sz. melléklet.

⁷ A számok a hadifoglyokat és a dezertőröket is tartalmazzák. Lásd. 3. sz. melléklet.

⁸ Stefano Lombardi az illetékes parancsnokságoknak, Hadiövezet, 1917. január 8. AUSSME, F-11, 127, 6, 33360. S.M. sz.

⁹ A számadatokra vonatkozólag lásd a 3. és a 4. számú mellékletet.

¹⁰ RESIDORI, 2019. 185.

¹¹ AUSSME, F-11, 127, 6, 46277. sz. Spingardi, 1917. november 21.

¹² ASDMAE, GPO 1915–1918, 352, 26400. sz. Filipponi, 1918. szeptember 14.

¹³ AUSSME, F-11, 127, 6, 46277. sz. Spingardi, 1917. november 21.

munkaerőhiány keletkezett. A Főparancsnokság már 1917 tavaszán próbálkozott a hadifoglyok alkalmazásával a front mögötti munkák elvégzésére. Csakis szak tudást nem igénylő munkákról lehetett szó, amelyek alkalmazása a polgári munkaerő kiváltását célozta, hogy az utóbbiakból minél kevesebbet kelljen igényelni a hátországból. Összesen 4550 főben gondolkodtak, vagyis, ahogy a felterjesztés is fogalmazott, egy kísérletről volt szó. A kérést jóváhagyták, egy 1917. május 28-ai összesítés szerint az előbbi hadifoglyok utat építettek, illetve további 800 fővel végeztek még munkálatokat.¹⁴

A kísérlet további eredményét nem ismerjük, de valószínűleg sikeres lehetett, mert ennek mintájára – Caporetót követően – 1818 januárjában a Hadügyminisztérium engedélyezte, hogy 50–60 ezer főnyi hadifoglyot alkalmazzanak a front mögött, természetesen az ellenséges tüzérség hatótávolságán kívül.¹⁵ Ez volt az az időszak, amikor az új hadifoglyokat a hadsereg közvetlen ellenőrzése alatt tartották, illetve amíg nem volt elegendő új hadifogly, Paolo Spingardi altábornagy, a Hadifogly Bizottság elnöke, a légióalapítás céljából elkülönített, tehát a hátországi munkából már kivont, de fegyveres kiképzést még nem kapott „elnyomott nemzetiségi” hadifoglyokból próbálta fedezni a frontmenti munkaerő-igényeket.¹⁶ A kérelmeknek viszont nem sikerült eleget tenni, így hamarosan már a hátországi helyszínekről is érkeztek a hadifoglyok, akik lassan már nem csak az „elnyomott nemzetiségek” köréből kerültek ki. A folyamatos nyomás hatására ugyanis Spingardi altábornagynak sikerült egytizeddel csökkentenie a hátországi munkásosztagok létszámát, és így újabb hadifoglyokat átvezényelni a front mögötti területre. Amikor ezt a mezőgazdasági miniszter szóvá tette, Orlando miniszterelnök a menekültek hátországi munkáltatásában látta a megoldást. A gyakorlat intézményesült, 1918 nyarától már csak a tiszteket küldték tovább a hátországba, a legénységi állományú hadifoglyokat pedig a Főparancsnokság közvetlen ellenőrzése alatt hagyták. Ennek az lett a következménye, hogy a munkaerő iránti kérelmeket a Főparancsnokságnak címezték, amely ezeket jellemzően semmitmondó szöveggel elutasította.¹⁷ Ez az új hadifoglykezelési koncepció vezetett a nagyobb gyűjtőtáborok létrehozásához még 1918 októberében. Az 1. hadsereg Veronában, a 3. Ferrarában, a 4. Cittadellában, a 6. Mirabellában, a 7. Castenedolóban, a 8. Resanában koncentrálna a hadifoglyait, míg a 9. esetében nem jelöltek ki egy központi gyűjtőhelyet.¹⁸ A döntés elősegítette a felkészülést a november eleji nagy hadifoglyhullám kezelésére, igaz a számok utólagos ismeretében az októberi intézkedések elégtelennek bizonyultak.

A táborok infrastrukturális változásai mellett az ellátás sem alakult a legmegfelelőbbben 1918-ban. A hadifoglyok ellátásának két forrása volt, és ezekhez a két kategóriába tartozó táborlakók eltérő módokon juthattak hozzá. A tisztek saját maguk gondoskodtak az ellátásukról, így azt ettek, ami belefért a költségvetésükbe.

¹⁴ Olvashatatlan: Pro Domo, Hadiövezet, 1917. április 30. AUSSME, F-11, 126, 2, 4367. sz.; Carlo Sani a Hadrendi és Mozgósítási Hivatalnak, 1917. május 25. és az utóbbi kézzel írt melléklete. uo. 54578. sz.

¹⁵ RESIDORI, 2019. 163.

¹⁶ RESIDORI, 2019. 164.

¹⁷ RESIDORI, 2019. 166–169.

¹⁸ RESIDORI, 2019. 170.

Ez annyiban számított előnynek, hogy teljesen személyre lehetett szabni a menüt, viszont teljes mértékben ki voltak szolgáltatva a kantin árainak. Sajnálatos módon ezeket csak 1915 és 1916 során ellenőrizték, így az akkor rögzített adatokból kell kiindulnunk: az árak hatóságiak voltak, kötelező volt kifüggeszteni őket, és mindig olcsóbbak voltak a környező lakossági áraknál.¹⁹ 1918. március 7-én Piazza Armerinában, a San Giovanni laktanyában viszont szabályszerű tárgyalást kívántak folytatni a hadifogoly tisztok, akiknek a képviselője a helyi olasz tisztok jelenlétében előadta a helyi püspöknek, hogy mit szeretnének: többek között a hadifoglyok zsoldjának emelését, az ellátmány növelését és ennek közvetlen beszerzésének megoldását, hogy a beszállító ne nyereszkedhessen.²⁰ Ezek szerint megszűnt a hatósági ár, és a kincstári ellátásnál drágább, magánkézbe kiszervezett kantin kezdett üzemelni a Piazza Armerina-i hadifogolytáborban, ugyanis a kíván-ságlista állításait nem cáfolták az olasz hatóságok. Szintén a hatósági ár megszü-nésére utal egy 1918. októberi kedvezmény: ekkortól a hadifogoly tisztok a katonai árakon vásárolhattak, mert a 4 lírás keretük elégtelennek bizonyult a szabadpia-con a fejadag beszerzésére. A tiszti kantinokra ettől kezdve ugyanazon szabályok vonatkoztak, mint a tiszti klubokban, a helyőrségekben és az ezredekben működő menzákra, amelyek olcsóbbak voltak a kereskedelmi forgalom alapján műkö-dőknél megszokottnál.²¹ Ez a gesztus viszont arra utal, hogy 1916 és 1918 között valamikor megszűnt a kantinok hatósági ára, majd 1918 októberében – legalábbis a tiszti menzák esetében – helyreállt.

A legénység számára is nyitva állt a kantin, igaz, itt a tisztok esetében próbál-tak elszeparált részt kialakítani, viszont a legénység csak kiegészítésként használta a fizetős ellátást, hiszen a kincstárnak kellett gondoskodnia a napi betevő falatról. 1915 őszén az alábbi volt egy hadifogoly „normális” ellátmánya:

- 700 g kenyér naponta;
- heti négy nap korán reggel fekete kávé;
- 10:30-kor egy liter leves 200 g hússal
- 16:30-kor fél tál makaróni, krumplileves vagy rizs.²²

¹⁹ ASDMAE, GPO 1915–1918, 347, 23482. sz. Nosedá, 1916. augusztus 16.

²⁰ A nagybetegek cseréjének gyorsítását; a hadifoglyok zsoldjának emelését; növeljék az ellát-mányt és ezt közvetlenül lehessen beszerezni, hogy a beszállító ne nyereszkedhessen; javítsák a hadifogolytáborban a higiénit; adjanak lehetőséget a sétára; lazítsanak a könyv és újságolvasási szabályokon; javítsanak a posta és pénzküldési szolgálaton; közöljék a hivatalos átváltást, hogy ellenőrizhessék mennyi pénz érkezett hazulról; előre közöljék, hogy hazatérés esetén mit lehet elvinni; jelezzék, hogy a tiltott dolgokat (írások, festmények stb.) hol lehet letétbe helyezni a há-ború végéig; küldjenek szerb ortodox papot; mindenkivel ugyanúgy közöljék a rájuk vonatkozó parancsokat; gyakrabban szemlézzék a tábor semleges képviselőit. (Mario Sturzo Pietro Gaspar-rinak, Piazza Armerina, 1918. április 19. ASV, Segr. Stato, Guerra, Fasc. 134, rubrica 244 H 2C, f. 225., 82378. sz.; ue. Lásd: Carlo Monti Vittorio Emanuele Orlandónak, Róma, 1918. szeptember 19. ACS, PCM PGM, 99bis, sz. n.)

²¹ Vittorio Zupelli a Külügyminisztériumnak, Róma, 1918. október 19. ASDMAE, GPO 1915–1918, 352, 22494 G.sz.

²² D'ESPINE, 1915. 22. A professzor nem járt Scandianóban, ahol Gunesch János scandianói hadi-fogoly 1915. október 10-ei naplóbejegyzése szerint az alábbi volt a menü: „Reggeli kávé (fekete) 10 órákor makaróni, 4 órákor húseves.” Gunesch János, Scandiano, 1915. október 10. BFL, XIV.332.

Ennek fényében hetente háromszor a kintinból kellett saját pénzen beszerezni az ennivalót. Ez a kettős rendszer viszont azt eredményezte, hogy a legénységnek a saját pénzét is fel kellett használnia az étkeztetés érdekében, miközben 1916. április elejéig nem kaptak zsoldot,²³ vagyis minden azon múlt, hogy mennyi segílyt kaptak otthonról. A legénység így sokkal kiszolgáltatottabb volt a kantinos irányába, illetve a kincstári étkeztetést sem tudta megváltoztatni, hiszen eleinte csak a makaróni, a krumpliceves és a rizs váltogatása jelentette az egyedüli változatosságot.

1917 októberében a hadifoglyok napi fejadagja 600 g kenyér, 200 g tészta és hetente 200 g hús volt, amely egyes esetekben meghaladta egy polgári munkás fejadagját.²⁴ 1917-től a hadifoglyok ellátását is egyre jobban érintette a hiánygazdálkodás, így az olasz hatóságok ekkor elkezdték csökkenteni az adagokat. 1917 márciusától például az országos megszorításokkal párhuzamosan Spingardi altábornagy megtiltotta a kenyér árusítását a kintinokban. A legénységnek ettől kezdve meg kellett elégednie a napi fejadag részeként kapott kenyérrel.²⁵ A drasztikus csökkentés viszont csak 1918 májusától vette kezdetét. Az olasz hatóságok az akkori kettős szabályozás nyújtotta lehetőséget használták ki. Az 1907-es hágai előírások 7. cikkelye egyértelműen fogalmazott: „*Ha nincsen a hadviselő felek között erre nézve külön megegyezés, a hadifoglyokat az élelem, szállás és ruházat tekintetében ugyanolyan ellátásban kell részesíteni, mint amilyenben annak a kormánynak csapatai részesülnek, amelynek fogságába estek.*”²⁶ Az 1916. május 13-i és december 19-i stockholmi megállapodások az orosz, az osztrák–magyar és a német fél képviselői között viszont ezt fellazították, ugyanis a 3. cikkely szerint a hadifoglyoknak elegendő volt a civil lakosságnak nyújtott ellátást biztosítani.²⁷ Olaszország képviselője ugyan nem írta alá a stockholmi megállapodást, de a kölcsönösség elvét követve, az osztrák–magyar fél által bevezetett csökkentés alapján, az olasz kézben lévő osztrák–magyar hadifoglyokra is kiterjeszthette a stockholmi elveket, így az olaszországi hadifoglyok esetében az ellátást a hátszországban szolgáló katonai alakulatokra érvényes szintről elmozdíthatta a polgári lakosságra érvényes szintre. 1918 elejéig a hadifoglyok valóban a hátszági alakulatok szintjének megfelelő mennyiségű élelmiszert kapták, amely valóban sokkal jobb volt, mint ami a polgári lakosságnak járt.²⁸ Erre nézve lásd az 1. számú mellékletet. Ez alapján a csökkenési folyamat 1918 májusában kezdődött, viszont ez nem mindenhol lépett életbe.²⁹ A csökkentés esetében a szakaszos és hiányos bevezetés okát nem ismerjük, viszont az eddigiek ismeretében az biztos, hogy a tényleges és egységes megszorítási hullám csak az 1918. novemberi hadifogolyözönnel lépett életbe. Az 1918. október–november fordulóján elfogott embertömeg ugyanis az ellátást is befolyásolta, hiszen az előre

²³ Raccolta delle disposizioni di carattere permanente relative ai prigionieri di guerra e ai disertori del nemico. Giugno 1916. 11. o. ACS, PCM PGM, 99. Ennek az 1916. márciusi osztrák–magyar–olasz megállapodás képezte az alapját. Ezt lásd: Urban a mauthauseni hadifogoly táborparancsnokságnak, Bécs, 1916. április 14. HL, I. VH., 4360, Abt.10/Kgf., Nro. 7759.; RESIDORI, 2019. 36.

²⁴ [?] a Hadügyminisztériumnak, Róma, 1917. október 11. ASDMAE, GPO 1915–1918, 347, 131900. sz.

²⁵ Paolo Spingardi a Területi Hadtestparancsnokságoknak, Róma, 1917. március 23. AUSSME, M-7, 6, 1, 9435. sz.

²⁶ BAJA–PILCH–LUKINICH–ZILAHY (SZERK.), 1930. I. kötet, 50.

²⁷ KRAMER, 2010. 77.

²⁸ GIUFFRIDA–PIETRA, 1936. 329. az 1918. novemberi viszonyokról.

²⁹ Az 1918. júliusi cassinói állapotot tükröző kimutatást lásd: Hírek. *Az Olasz Hadifogoly*, 1919/6–7. 3–4.

nem látott igény ellátására nem állt rendelkezésre elegendő étel, így drasztikusan lecsökkentették a hadifoglyoknak járó fejadagokat.

Az összeomlás

A személyi sorsokat vizsgálva a legnagyobb traumát szinte mindenki számára a meglepetésszerű hadifogság jelentette 1918. november 3–4-én. A probléma a padovai fegyverszünet értelmezése körül adódott, ugyanis ez csak 1918. november 4-én 15 órakor lépett életbe, míg a Monarchia Vezérkara már 1918. november 3-án hajnalban kihirdette a fegyverszünet beálltát. Valószínűsíthető, hogy ez szándékos döntés következménye, ugyanis előkerült az uralkodó november 2-i sajtó kezű feljegyzése, amely a magyar csapatok fogságba esését kívánta, nehogy a hazatérés után a forradalmi kormány ellen forduljanak. Az irat ugyan nem bizonyítja a szándékosságot, de valószínűsíti.³⁰ A fegyverszünetben előírtakat kihasználva pedig az olaszok jogosan tettek szert a több százezer hadifoglyra, akik jellemzően nem is értették, mi történt velük. A postaforgalom ugyan hamar helyreállt, tehát legalább a hazaiakkal sikerült tudatni a történeteket, de ez nem bizonyult nagy segítségnek. A munkaerőhiánnyal küszködő olasz gazdaság viszont kapott annyi munkáskezet, hogy hirtelen válogathatott is, és a francia, illetve angol csapatok által elfogott osztrák–magyar katonákat is könnyedén sorsukra hagyhatta. Nem volt szükség rájuk, így ez utóbbiak hamarosan angol és francia területre kerültek.³¹

A számok viszont pontatlanok és kérdéseket vetnek fel. Armando Diaz főparancsnok az 1268-as napiparancsában, vagyis a győzelmi jelentésében nem sokat túlzott, amikor közel 300,000 hadifoglyról beszélt. Az 1918. október 24. – december 1. között hadifogságba esett katonákat taglaló, 3. számú mellékletben közölt kimutatás ugyanis 291,033 főről szól. Körülbelül ez a szám jön ki akkor, ha a 477,024 főt számláló, 1919. június 1-jei állapotot tükröző kimutatásból³² levonjuk az 1918. szeptember 30-ával számontartott 177,223 hadifoglyot.³³ Mindkét határérték problémás, ugyanis létezik egy 1919. május 1-jei állapotot tükröző statisztika is, amely csak 354,897 hadifoglyról tudott, és ez közel 120,000 fős eltérést jelentett az 1919. június 1-jei állapothoz képest. További problémát okoz az 1918. szeptember 30-i 177,223 fős létszám. A félhavonta vezetett nyilvántartás 1918. szeptember 15-ével, vagyis az utolsó bejegyzésnél 169,404 hadifoglyról és 5954 dezertőről tudott,³⁴ míg 1918. október első felében, vagyis a harmadik piavei csata előtt a növekmény csak 302 főből állt.³⁵ Ezek az egymásnak ellentmondó, vagy legalábbis

³⁰ NYÉKHEGYI, 1922. 31–33; HAJDÚ–POLLMANN, 2014. 391.

³¹ Lásd például: HALL, 2018. vagy UDVARY, 1921a; UDVARY, 1921b; UDVARY, 1921c; UDVARY 1921d.

³² Ezt már kiadta RESIDORI, 2019. 229.

³³ Kimutatás az 1918. szeptember 30-áig bezárólag elfogott hadifoglyokról. Ernesto Filippini a Haditengerészeti Minisztériumnak, Róma, 1918. október 19. AUSSMM, FB, 600, 29928. sz.

³⁴ AUSSME, F-11, 112, 8. Prigionieri e disertori. Statisztika. Kiadta: RESIDORI, 2017. 387–389.

³⁵ Lásd az 1918. október első felében fogságba ejtett osztrák–magyar katonákról szóló kimutatást: Főparancsnokság Hadművelési osztály keltezés és iktatószám nélküli kimutatása. AUSSME, F-11, 112, 6. Ezek szerint 1918. szeptember 15. és 30. között 7 819 új hadifoglyot szereztek az olaszok, október első felében pedig 302 főt.

meglehetősen irreális különbségeket tartalmazó statisztikák is jelzik, hogy lehetetlen pontos adatként elfogadni a kimutatásokban szereplő számokat. Egyedül az alábbiakat tudjuk: az 1918. október 24-i olasz támadás előtt körülbelül 170,000 hadifogoly és dezertőr volt olasz kézben, míg az utolsó offenzíva eredményeként maximum 300,000 fővel nőtt a létszám és 477,024 hadifogoly, illetve dezertőr a legnagyobb szám, amely felett az olasz hatóságok valaha is rendelkeztek. Ezt azért is fontos leszögezni, mert különösen a két világháború közötti időszakban gyakran hivatkoztak olasz források 600,000 főnyi hadifogolyra és dezertőrré.³⁶

Az összeomlás mértéke nem tudatosult azonnal mindenkiben. Az új hadifogolyoknak eleinte egyéb gondjaik is voltak, minthogy a hazai eseményekkel törődjenek. 1918. október-november fordulóján ugyanis majdnem teljesen összeomlott az olaszországi antant-erők hadifogoly-kezelő apparátusa. Korábban elképzelhetetlen mennyiségű ember ellátását, elszállásolását és elszállítását kellett megszervezniük a frontról a már létező hadifogolytáborokba. Az új hadifogolyok ebből a kapkodást, a hiányos ellátást és az elégtelen körülményeket tapasztalták. Több visszaemlékezés is fennmaradt, amelyek egybehangzóan megerősítik a fegyverszünet időszakának zavaros körülményeit. Hall Géza, a császári és királyi 44. gyalogezred egykori hadnagya 1918. október 29-én francia fogságba került Ponteggio térségében. Hadifogsága első két éjszakáját a nedves földön, takaró nélkül töltötte, hiába volt tiszt, illetve csak a harmadik nap kapott konzervet és kétszersültet, előtte nem járt ellátmány. 1918. október 31-én hajnalban ért el a gyalogmenete az első szervezett szálláshelyre, a cittadellai fogolytáborba, ahol már fedett helyen aludhatott. Innen vitték 1918. november 1-jén teherautóval Vicenzába, ahol először hallott a hadsereg összeomlásáról, illetve a magyarországi eseményekről. A vicenzai barakkok sem lehettek jól felszereltek, ugyanis az Amerikai Vöröskereszt egy őrnagya csak valamikor november 10-e környékén szerzett nekik ágyakat, pokrócokat és megfelelő ellátást.³⁷ Udvary Jenő főhadnagy a szatmári 12. honvéd gyalogezred 2. századában szolgált, és 1918. október 29-én Sacile közelében esett angol hadifogságba. Az angolok a hadifoglyokat meglincselő tömeget megfékeztek, de hagyták, hogy az olasz katonák kifosszák őket, majd a második szabadban töltött éjszaka során az angolok azt is elvették, ami még megmaradt. Csak a harmadik éjszakájukat töltötték egy körbekerített táborban a Piave mellett, és Udvary itt hallott a fegyverszünet aláírásáról.³⁸ Csak a következő helyen, Trevisóban aludt egy hadifogolytáborhoz hasonló helyen, habár itt is rosszak voltak a körülmények, és csak Trevisót követően szállították vonattal. Addig ugyanis gyalogolnia kellett.³⁹ Pauer János százados a m. kir. 10. honvéd nehéz tüzérezred tagjaként 1918. november 3-án Borca di Cadore közelében esett olasz hadifogságba. November 6-án délben, Longaronéban kapott először ételt a fogságba esését követően. A legénységnek ½ húskonzerv és ¼ kenyér; a tisztak számára pedig ½ húskonzerv és ½ kenyér jár. Délután Polpet településen egy karámba terelték őket, kút nélkül, egyes olasz katonák pénzért vagy cigarettáért cserébe hoztak nekik vizet. November 7-én itt

³⁶ RESIDORI, 2019. 175. Situazione generale prigionieri imperi centrali, 1936. április 28. AUSSME, L-3, 248, sz. n.

³⁷ HALL, 2018. 76–83.

³⁸ UDVARY, 1921a.

³⁹ UDVARY, 1921b. 264–268.

mindenki egy teljes húskonzervet és egy kétszersültet kapott. Udvary egy táblázatot is készített a megtett útról és az ellátmányról:

Dátum	Nov. 5.	Nov. 6.	Nov. 7.	Nov. 8.	Nov. 9.	Nov. 10.	Nov. 11.	Nov. összesen
Megtett táv	20 km	30 km	-	40 km	15 km	20 km	40 km	165 km
Legénység élelme	-	½ húskonzerv, ¼ kenyér	1 konzerv, 1 kétszersült	-	-	1 konzerv, 1 kétszersült	-	2,5 húskonzerv, ¼ kenyér, 2 kétszersült
Tisztek élelme	-	½ húskonzerv, ½ kenyér	1 konzerv, 1 kétszersült	½ konzerv, ½ kétszersült	-	1 konzerv, 1 kétszersült	-	3 húskonzerv, ½ kenyér, 2,5 kétszersült

1. sz. táblázat

November 12-én érkezett meg a 8. hadsereg felügyelete alá tartozó hadifogolytáborba, Resanába, ahol nagyon rossz körülményeket talált: sártenger, ablak helyett maximum posztó és lyukas falak. A hely 50*50 lépés nagyságú területen feküdt, két barakkal: egy hálóhelyül, egy pedig étkezésre szolgált. A legénység helyzete rosszabb volt, mert a szabadban kellett táborozniuk és tüzet sem gyújthattak. Habár a higiénia itt sem volt megfelelő volt, az élelmezés mennyiségileg és minőségileg is elegendőnek bizonyult.⁴⁰ A helyzet másik olvasata az olasz hatóságok beszámolója alapján válik nyilvánvalóvá: a hadifoglyok eleve alultápláltak voltak, megoldatlan volt az ellátásuk, nem volt elegendő szállás, és amíg a hatóságok orvosolták ezeket a hiányosságokat, a nedves hideg idő tovább rontott a hadifoglyok egészségügyi állapotán. Az olasz 7. hadseregnek közvetlenül a front mögött 1918. október végén egy gyűjtőtáborra volt Castenedolóban, ahol a barakkokban 20 tisztet és 20 beteget, illetve sátrakban 2000 főnyi legénységet tudtak fogadni. Az örök számát is ezen hadifogolylétszámhoz méretezték. Az ételt a 14 km-re található Bresciából szállították, a pumpa pedig csak a fenti emberállománynak biztosított elegendő ivóvizet. A 7. hadsereg parancsnoksága csak 1918. november 4-én írta elő a fogadókapacitás bővítését 10,000 főre, amelyet a későbbi, szintén novemberi, rendelkezések 40,000-re növeltek.⁴¹ Ez improvizációt eredményezett, és a hiányzó ember, illetve ellátmány beszerzése napokba tellett. Habár a hadifoglyok csak 1918. november 4-ével érkeztek meg Castenedolóba,⁴² ezen dátum előtt akár több napos menetelésben is részük lehetett, amelyről semmit sem tudunk, és amely során az ellátás és az elszállásolás valószínűleg a korábban bemutatott élményekhez hasonlított. Castenedolo táborra ugyanis Hall Géza cittadellai, Udvary Jenő trevisói és Pauer János resanai fogolytáborának felelt meg. A 7. hadsereg hadifogolytáboraival foglalkozó, utólagosan megszerkesztett beszámolót tovább árnyalja D. F. komáromi tüzérhadnagy naplója, aki azelőtt, hogy Castenedolóba ért volna 1918. november

⁴⁰ Pauer János: *Olasz hadifogságom 1918. november 4. – 1919. december 7.* Budapest, 1920. február 24. HL I. VH., 4403, 269/kt.sz.

⁴¹ 1. hadsereg parancsnoksága a Főparancsnokságnak, Trento, 1919. március 3. AUSSME, F-11, 126, 4, 16875. sz.

⁴² 1. hadsereg parancsnoksága a Főparancsnokságnak, Trento, 1919. március 3. AUSSME, F-11, 126, 4, 16875. sz.

5-én délután, pár napot lehetetlen körülmények között töltött. Egy utólag már azonosíthatatlan helyen, a szabad ég alatt éjszakázó legénység az eső és a hideg ellen csak úgy tudott tűzifát szerezni, hogy szétszedte az egyik barakkot, illetve a naplóról szerinte végül az olasz parancsnokság is elvesztette a fejét a káoszban.⁴³ A helyzet hivatalosan csak 1919 januárjára rendeződött, viszont ezt követően is előfordultak kisebb-nagyobb problémák. A pozitív végkifejletet viszont a hazai lakosság is ismerhette, mert ezt a sajtóban is népszerűsítette a magyar kormányzat.⁴⁴

A válság kezelése

Az olasz hatóságok hosszú távon kezelni tudták a hirtelen szerzett hadifogolytömeget, viszont az első hetek kaotikusak voltak a hadifoglyok nagy száma miatt. Ez lehet a magyarázat Carlo Petitti di Roreto altábornagy, trieszti katonai kormányzó 1918. november 17-i hirdetésére, amely az osztrák–magyar hadsereg olaszok által megszállt területen tartózkodó tagjai számára – fegyverük letétele ellenében – 1918. november 20-ig szabad elvonulást biztosított, és megtiltotta ezen katonák hadifogságba vetését.⁴⁵ A kormányzó ezzel egyrészt csökkentette a hadifogoly-áradat jelentette nyomást, másrészt a hadifoglyok élelmezésére szánt keretből a kormányzósága vegyes nemzetiségű lakosait is elláthatta, amelyből politikai hasznot remélt.⁴⁶ A fenti helyzetértékelést támasztja alá az olasz miniszterelnök 1918. december eleji párizsi tárgyalása Foch marsallal. Orlando Franciaországba kívánt küldeni bizonyos számú osztrák–magyar hadifoglyot, akiből Orlando szavaival „több áll a rendelkezésünkre a szükségesnél”.⁴⁷ Az olaszok a nyugati front mentén dolgozó olasz katonai munkaerőt kívánták hadifoglyokra cserélni, viszont erre végül nem került sor. 1919 elejére ugyanis az új hadifoglyoknak is találtak elfoglaltságot.⁴⁸

A táborok kiépítése, majd a célzott hazaküldés mellett a krízis kezelésének másik eszköze az ellátmány csökkentése volt. Igazából csak az 1918. november 20. – december 1. közötti időszak volt kritikus, viszont a munkát végzők esetében ekkor is próbálták fenntartani a gazdaság működtetése érdekében a „hasznos” hadifoglyok erőnlétét. Ekkor a csehszlovák, vagyis kimondatlanul az összes nemzeti légiós ellátmányát is hirtelen lecsökkentették. Az erősebb gazdaság és az antant által garantált tartalékok hatására 1918. december 1-től újra változatosabbá vált az étrend, majd egy januári „kitérőt” követően az ellátás színvonala beállt egy állandó szintre. Ezzel párhuzamosan a nemzetiségi légiósok ellátása is stabilizálódott, amely nem az olasz katona, hanem a hadifoglyok szintjén ragadt meg, miközben a munkát végző hadifogly az olasz katonának járó adagot kapta meg.⁴⁹ Ezek

⁴³ SZÉNÁSSY, 1990. 109–110.

⁴⁴ Hol vannak a magyar hadifoglyok. Károlyi Mihályné beszámol a hadifoglytáborokról. *Pesti Napló*, 1919. február 18., 3–4., itt: 3.

⁴⁵ Carlo Petitto di Roreto rendelete, Trieszt, 1918. november 17. AST, CVGV, AAGG, 277, sz. n.

⁴⁶ JUHÁSZ, 2020. 139. 8. lábjegyzet.

⁴⁷ JUHÁSZ (SZERK.), 2018. 2. sz., 56.

⁴⁸ JUHÁSZ (SZERK.), 2018. 2. sz., 56.

⁴⁹ Az adatokat lásd a 2. sz. mellékletben.

az apró jelzések is mutatják, hogy a padovai fegyverszünetet követően kizárólag mely csoportokra volt szüksége az olasz hatóságoknak: a nemzetiségi légiósok és a hadifogolytáborokban tartózkodó – inaktív – hadifoglyok helyett csak a munkát végzőkre.

A krízis kezeléséből eredő sikerélményt csak egy tényező árnyékolta be: 1918 végén megjelent Olaszországban a kiütéses tífusz, amely az egész itáliai felszigeten végigvonult. Az első eseteket az Oroszországból érkező volt osztrák–magyar hadifoglyok között diagnosztizálták, de Trieszt, Romans, Chioris és Palmanova településeken a civil lakosság körében is gócpontok alakultak ki. Toszkánában 1919 februárjában mutatták ki a fertőzést, Cassinóban pedig kiugró halálozási mutatókat okozott a járvány. Itt 1919 folyamán 2513 esetet regisztráltak. A járvány máshol is feltűnt, például Busto Arsizióban, a veronai Forte Procolóban és Forte San Felicében,⁵⁰ de a legsúlyosabb eseteket a Casale di Altamura-i táborban regisztrálták. Itt a kiütéses tífuszjárvány 1919 márciusában kezdődött, májusban kezdett el igazán tombolni és egészen 1920 tavaszáig elhúzódott. A fertőzés megtizedelte a táborban állomásozó körülbelül 4000 fős román légiót (1500-an betegedtek meg), de a többi osztrák–magyar hadifogoly közül is sokan meghaltak. A hivatalos nyilvántartás 584 halotról tud, akik közül 8 volt olasz katona, hozzávetőlegesen 160 fő a román légióhoz tartozott és a fennmaradók tartoztak az osztrák–magyar hadsegreghez. Ez a lista viszont nem tartalmazza azt a nagyjából 50 halottat, akik még 1920 tavaszán haltak meg. A járvány kitörésének okait vissza lehetett vezetni a táborvezetés hibáira, ugyanis nem volt egészségügyi személyzet, a kevés rendelkezésre álló vizet mindennap az Acquaviva delle Fontiból érkező szállítmánnyal egészítették ki, és a barakkok higiéniai állapota sem volt kielégítő. A kiütéses tífuszjárvány az avezzanói táborban is kitört, ahol szintén tartózkodtak a román légióhoz tartozó hadifoglyok, de ott a jobb viszonyok és a gyorsabb reakció segítségével hamarabb képesek voltak legyőzni. Ennek köszönhetően Avezzanóban mindösszesen 39-en haltak meg.⁵¹ Ez volt Asinara után a legtöbb halálos áldozatot követelő járvány, mégsem lett belőle nemzetközi incidens. Persze egy-egy járvány kitörését nem csak a figyelmetlen táborparancsnoknak lehetett felróni. A spanyolnátha ugyanúgy szedte az áldozatait a tisztán csehszlovák légiósokat tömörítő gallaratei,⁵² mint ahogy a nemzetiségileg meglehetősen vegyes vittoriai táborban.⁵³ Ehhez a „sikerhez” pedig az összeomlás is hozzájárult: legyengült szervezetek, nem megfelelő elszállásolás, hűvös idő, rövid ideig, de elégtelen ellátás.

Előfordulhat, hogy az összeomlás kapcsán összegyűjtött hadifoglyokat mégsem kezelte elég jól az olaszországi hadifogoly-rendszer? A kérdésre sohasem fogunk

⁵⁰ RESIDORI, 2019. 195–197.

⁵¹ INCAMPO, 1996. 8; CAPPELLANO, 1996. 245; MACCALINI-LOSARDO, 1996. 117–131.

⁵² Gallaratéban a csehszlovák légió egy részét őrizték, a táborban nem tartózkodott más nemzetiségű hadifogoly. 1918 decemberében egy fő, 1919-ben viszont már 41 személy került be a helyi egyházi halálozási anyakönyvbe, és szinte minden esetben a spanyolnátha volt a halál oka. (ASDM, Gallarate, AM 1918–1919.)

⁵³ 1917 júniusa és 1920 februárja között 268-an haltak meg, nagy részük spanyolnáthában. 1918 volt a csúcspont, ekkor 125-en haltak meg. A vittoriai légénységi táborban magyar, lengyel, csehszlovák, dalmát-horvát, bosnyák-hercegovinai és egyéb, vagy ismeretlen nemzetiségű hadifoglyot őriztek. (FRANCIONE, 2015. 54.)

végérvényes és részletes választ kapni, mert ehhez olyan jellegű mikrotörténeti elemzésekre lenne szükség, amelyeket adathiány következtében nem lehet elvégezni. A fennmaradt esetek tükrében viszont nyilvánvaló, hogy az olasz válságkezelés egyáltalán nem volt annyira hatásos, mint amilyennek feltüntették. Habár a gyűjtő- és karanténtábor-hálózat fejlesztése még 1918 októberében elkezdődött, ez csak a meglévő táborok kapacitását kívánta növelni, és az utólagos számadatok ismeretében ezt is elégtelen mértékben.⁵⁴ Az új táborok egytől egyig 1918. november 4-e után jöttek létre, általában november 6. és november 16. között.⁵⁵ Ráadásul a táborok felállítása sem oldotta meg a helyzetet, hiszen a kész infrastruktúra jórészt sátrakat jelentett, ám nem mindig volt megfelelő a vízellátás, a fekvőhelyekről hiányzott a szalma, tábori ágyak legfeljebb a tisztéknek jutottak, így az amúgy is legyengült szervezetű hadifoglyok még könnyebben fáztak fel.

Habár 1919 januárjára a karanténtáborok jelentős részét felszámolták, vagyis az új hadifoglyok ekkorra szinte mind átestek az első egészségügyi ellenőrzésen, az új hadifogolytáborokat egyáltalán nem a bőség jellemezte. Bonomo orvos vezérőrnagy 1919. február 3-án meglátogatta Legnago, Vigo, Villa Bartolomea és Angiari hadifogolytáborait, illetve az ide tartozó kórházakat. Jelentése lesújtó körülményeket rögzített. Például Angiariban a 4000 főnyi táborlakóból 1919. január 9–31. között 3300-an betegedtek meg, akik közül 2400-an szenvedtek vérhastól. A helyi gyengélkedőn és az illetékes kórházban csak nagyon kis számú hadifoglyot láttak el, és körülbelül 30-an meg is haltak. Villa Bartolomea kórházában 1918. december 1-jét követően 1850 hadifoglyot láttak el (ebből 900-at januárban), 173-an hunytak el (ebből 112-en januárban). A látogatás során főleg a nedves és ezért állandóan hűvös és párás környezet okozta bajok mellett az emésztőrendszeri megbetegedések, mint a vérhas, nagyon sok áldozatot szedtek, a hadifoglyok panaszkodtak az éhségre és végtagfagyások is bekövetkeztek, hiszen a sátrakat nem fűtötték. Bonomo le is szögezte: a fejadagokat fel kell emelni napi 250 gramm kenyérről 400 grammra,⁵⁶ illetve a meglátogatott hadifogolytáborok teljes mértékben alkalmatlanok emberek őrzésére, így azonnal fel kell őket számolni, a lakókat pedig át kell költöztetni máshova. A jelentésnek lett foganatja, mert 1919. február 28-ával feloszlatták Legnago, Vigo, Villa Bartolomea és Quingentole hadifogolytáborait.⁵⁷ Ezek szerint az olasz hatóságok 1919 januárjára ugyan megszüntették a nagy karanténtáborokat, túl sok helyen voltak azonban még kétségbeesítőek a körülmények, ám ezekről nem tudott mindenki.

Az olaszországi állapotok tényleges javulásához szükség volt a Bonomo vezérőrnagy-féle ellenőrző látogatásokra, illetve a hadifoglyokkal foglalkozó szervezet élén álló Zuccari altábornagy 1919. márciusi közbeavatkozására. Zuccari a neki hivatalból és rendszeresen megküldött táborjelentéseknek teljesen ellentmondó panaszok és beszámolók alapján arra a következtetésre jutott, hogy az

⁵⁴ RESIDORI, 2019. 173.

⁵⁵ Intendenza della 1 a Armata – Direzione Servizio Prigionieri di guerra. All. 2, Specchio n. 2, Dati sui campi concentramento prigionieri guerra – costituzione – scioglimento – affluenza prigionieri da 4 novembre 1918 al 31 gennaio 1919. AUSSME, F-11, 115, 3, sz. n. Idézi: RESIDORI, 2019. 185.

⁵⁶ Az 1918–1919 fordulóján érvényes ellátási szabályzatot lást a 2. sz. mellékletben.

⁵⁷ AUSSME, F-11, 127, 5, 15829. sz. Bonomo, 1919. február 5.; uo. 15829bis sz. Bonomo, 1919. február 9., a Villa Bartolomeára és Angiarrira vonatkozó részekből idézi: RESIDORI, 2019. 190.

olaszországi hadifogoly-ellátó rendszer súlyosan kozmetikázott adatokkal kívánta elleplezni a meglévő problémákat, amely eljárással nem értett egyet. A panaszokat a Bonomóéhoz hasonló látogatásokkal ellenőriztette, és szinte minden esetben megalapozottnak találta. A felelősséget a területi hadtestparancsnokságokra hárította, akik szerinte nem ellenőrizték eléggé, hogy teljesüljenek a minimális előírások, és megkövetelte az 1918 augusztusában kiadott, vagyis a legfrissebb szabályzat pontjainak betartását.⁵⁸ Rendreutasításának lehetett foganatja, mert a későbbiekben egyre kevesebb problémát kellett megoldani. Ezek jellemzően az alábbiak voltak: a túl nedves tűzifa miatt nem lehetett megfőzni az ételt, amely így nyersen került a hadifoglyokhoz, a fejadag is kevés volt, és a fekvőhely szalmája alá semmit sem tettek, így a hadifoglyok lényegében a saras földön feküdtek és fűtés hiányában vacogtak; a személyes higiénia megtartására a tábori infrastruktúra egyáltalán nem biztosított lehetőséget, amely tovább növelte a megbetegedések lehetőségét.⁵⁹

Ennek fényében kijelenthető, hogy az 1918. novemberi válsághelyzetet valójában csak 1919 tavaszán sikerült megoldania az olasz hatóságoknak. A hivatalosan bejelentett 1919. januári végpont és az 1919. áprilisától tapasztalt javulás közötti időszak pedig – az ismert esetek kivételével – feltáratlan, és sok esetben a rendelkezésre álló helyi információk hiányában utólag már megismerhetetlen.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

ACS PCM PGM	Archivio Centrale dello Stato Presidenza del Consiglio dei Ministri Prima Guerra Mondiale
ASDM Gallarate AM, 1918–1919	Archivio Storico diocesano Milanese Gallarate, Atti di morte, 1918–1919
ASDMAE GPO 1915–1918	Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri Gabinetto Politico Ordinario, 1915–1918
AST CVGV, AAGG	Archivio di Stato di Trieste Commissariato Generale civile per la Venezia Giulia in Trieste, Atti Generali
ASV Segr. Stato, Guerra	Archivio Segreto Vaticano Segreteria di Stato, Guerra

⁵⁸ RESIDORI, 2019. 189.

⁵⁹ A római csehszlovák katonai attasé jelentését lásd: RESIDORI, 2019. 192–193. Külön, nagyobb karanténtáboronként kigyűjtve lásd: RESIDORI, 2019. 176–187.

AUSSME	Archivio Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito
F-11	Commissione per l'interrogatorio dei prigionieri di guerra
L-3	Studi particolari
M-7	Circolari vari uffici
AUSSMM	Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore della Marina
FB	Fondo Base
BFL	Budapest Főváros Levéltára
XIV.332.	Gunesch János I. világháborús naplója
HL	Hadtörténelmi Levéltár
I. VH.	I. világháború
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K73	Külgyminisztériumi levéltár, Hadifogoly osztály
SSRSAS	Segreteria di Stato Sezione per i Rapporti con gli Stati Archivio Storico
AA. EE. SS.	Stati Ecclesiastici Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Stati Ecclesiastici

Nyomtatott források

D'ESPINE

1915 *Rapport de M. le Professeur Dr. A. D'Espine sur la visite aux camps de prisonniers en Italie. Cinquieme Série Novembre 1914.* Genève-Paris, Librairie Georg & Cie – Librairie Fischlbacher, 1915.

HALL

2018 HALL Géza: Hadifogságom naplója. A bevezetőt és a jegyzeteket írta, a szöveggondozást végezte: NÖBL János. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*, 45–46. Szerk.: RÉCSEI Balázs. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 2018. 59–114.

JUHÁSZ

2018 JUHÁSZ Balázs (szerk.): *Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről, 1919–1920.* Budapest, MTA BTK TTI, 2018.

NYÉKHEGYI

1922 NYÉKHEGYI Ferenc: *A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés.* Budapest, Táltos, 1922.

SZÉNÁSSY

1990 Naplójegyzet az olasz hadifogságból. Közli: SZÉNÁSSY Zoltán. *Honismeret*, 18. (1990) 5–6. sz. 107–114.

UDVARY

- 1921a UDVARY Jenő: Angol fogságban. *Magyar Katonai Közlöny*, 9. (1921) 3. sz. 202–208.
1921b UDVARY Jenő: Angol fogságban. *Magyar Katonai Közlöny*, 9. (1921) 4. sz. 264–273.
1921c UDVARY Jenő: Angol fogságban. *Magyar Katonai Közlöny*, 9. (1921) 5–6. sz. 366–378.
1921d UDVARY Jenő: Angol fogságban. *Magyar Katonai Közlöny*, 9. (1921) 7–8. sz. 492–501.

Sajtó

Az Olasz Hadifogoly
Pesti Napló

Szakirodalom

BAJA–PILCH–LUKINICH–ZILAHY (SZERK.)

- 1930 BAJA Benedek – PILCH Jenő – LUKINICH Imre – ZILAHY Lajos (szerk.): *Hadifogoly magyarok története, I–II*. Budapest, Athenaeum, 1930.

CAPELLANO

- 1996 CAPELLANO, Filippo: Le legionna romena. In: *Studi storico militari 1996*. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito Ufficio Storico, 1996. 227–344.

FRANCIONE

- 2015 FRANCIONE, Giancarlo: Il campo di concentramento di Vittoria per i prigionieri di guerra. In: *Memorie e attualità tra storia e salute. Riflessioni sulla sanità pubblica in Italia a cento anni dalla Grande Guerra a partire dall'esperienza dell'Asinara e di Vittoria*. A cura di: DE CASTRO, Paola – MARSILLI, Daniela – TROVA, Assunta. Roma, Istituto Superiore di Sanità, 2015. 47–55. (*I beni storico scientifici dell'Istituto Superiore di Sanità*, Quaderno 11.)

GIUFFRIDA–PIETRA

- 1936 GIUFFRIDA, Vincenzo – PIETRA, Gaetano: *Provital, Approvvigionamenti alimentari d'Italia durante la grande guerra, 1914–1918*. Padova, CEDAM, 1936.

HAJDÚ–POLLMANN

- 2014 HAJDÚ Tibor – POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, Osiris, 2014.

INCAMPO

- 1996 INCAMPO, Antonio: *I caduti di Casale. Note storiche sul campo di prigionia dei soldati austro-ungarici ad Altamura durante la prima guerra mondiale*. Altamura, Grafica & Stampa, 1996.

JUHÁSZ

- 2020 JUHÁSZ Balázs: Carità pelosa. Gli aiuti italiani all'Ungheria post asburgica. *Nuova Antologia Militare*, 1. (2020) 4. sz. 137–150.

KRAMER

- 2010 KRAMER, Alan R.: Prisoners in the First World War. In: *Prisoners in War*. Ed.: SCHEIPERS, Sibylle. Oxford, Oxford University Press, 2010. 75–90.

MACCALINI-LOSARDO

- 1996 MACCALINI, ENZO – LOSARDO, Lucio: *Prigionieri di guerra ad Avezzano*. Avezzano, Archeoclub d'Italia – Sezione della Marsicana, 1996.

MONTICONE

2013. MONTICONE, ALBERTO: *La croce e il filo spinato. Tra prigionieri e internati civili nella Grande Guerra 1914-1918. La missione umanitaria dei delegati religiosi*. Soveria Mannelli, Rubettino, 2013.

NEFF

- 2010 NEFF, Stephen C.: Prisoners of War in International Law: The Nineteenth Century. In: *Prisoners in War*. Ed.: SCHEIPERS, Sibylle. Oxford, Oxford University Press, 2010. 57–73.

PASSERO

- 2009 PASSERO, Laura: Dalle Convenzioni di Ginevra alla 'banca rotta' del diritto internazionale. Il rapporto tra il 'nuovo' jus in bello otto-novecentesco e la catastrofe della prima guerra civile europea. In: *Quaderno Fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno 38. I diritti dei nemici*. A cura di: COSTA, Pietro. Milano, Giuffrè, 2009. 1479–1504.

RESIDORI

- 2017 RESIDORI, Sonia: «Nessuno è rimasto ozioso»: campi di concentramento e prigionieri austro-ungarici in Italia durante la Grande Guerra (1915–1918). Dottori dissertáció, Università degli Studi di Verona, 2017.
- 2019 RESIDORI, Sonia: «Nessuno è rimasto ozioso». *La prigionia in Italia durante la Grande Guerra*. Milano, FrancoAngeli, 2019.

RÉVÉSZ

- 2019 RÉVÉSZ Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest, BTK TTI, 2019.

Mellékletek

Az olaszországi hadifoglyok ellátmánya grammban	kenyér	friss hús	tőkehal	főtt marhahús	hering	tészta	rizs	
1918. május első felében	600	200 (a) *5	150 (a) *2	100 (a) *2	1 (a) *2	200 ⁶⁰ (b) *2	120 ⁶¹ (b) *3	Végig 20 g só és 1 g vegyes ízesítés.
Munkát végzők (1918 májusa)	400 (=)	200 (a)	150 (a)	100 (a)	1 (a)	200 (b)	120 (b)	
Munkát nem végzők (1918 májusa)	250 (=)	200 (a)	150 (a)	100 (a)	1 (a)	200 (b)	120 (b)	
Munkát nem végzők (1918 októbere)	250	150 (a)	150 (a)	100 (a)	1 ⁶² (a)	100 (b)	100 (b)	
Munkát végzők (1918 novembere)	400	150 (a) *3	150 (a)	100 (a)	1 (a)	100 (b)	100 (b)	
Munkát nem végzők (1918 novembere)	250	150 (a) *3	150 (a) *4	100 (a)	1 (a)	100 ⁶³ (b)	100 ⁶⁴ (b)	
Az azonos sorban található, hasonló betűvel megjelölt ételek közül csak az egyiket kellett adni. Az * jelzés melletti szám jelöli egy héten hány alkalommal adták. Az (=) jelzés az olasz civil lakosság megfelelő kategóriájának a fejadagjával volt egyenértékű.								

1. sz. melléklet. A hadifogoly fejadagok 1918-ban⁶⁵

Érvényességi időszak	Minden hadifogoly, kivéve a csehszlovákok	Csehszlovák hadifoglyok
1918. november 1. - 19.	A hátszági csapatok ellátmányával egyező adag az alábbi elteréssel: csak 375 g kenyér és a hús heti 5 alkalom helyett heti kétszer.	A harcoló alakulatok és a hátszági alakulatok ellátmányának megfelelő adag, feladatkörtől függően.
1918. november 20. - december 1.	250 g kenyér; 150 g friss hús (140 g, ha fagyasztott) heti háromszor - vagy fél konzerv lazac - vagy 70 g sajt; 100 g rizs vagy tészta; 20 g só; hetente egy adag körités. ⁶⁶	A többi hadifogolyével egyező ellátmány.
1918. december 2. - 1919. január 25.	250 g kenyér (400 g munkavégzés esetén; 150 g friss hús (140 g, ha fagyasztott) heti háromszor; 120 g tészta, vagy 100 g szárított hüvelyes; 50 g só; hetente egy adag körités (10 g). Heti négyszer (a húsnapok között) 150 g bakkala hal - vagy 100 g sózott hal - vagy 100 g amerikai húskonzerv - vagy egy hering.	A többi hadifogolyével egyező ellátmány.
1919. január 25. - 31.	400 g kenyér (600 g munkavégzés esetén; 150 g friss hús (140 g, ha fagyasztott) legfeljebb hetente háromszor; 100 g rizs vagy tészta (200 g amikor a hús, vagy a bakkala hal helyett hering van); 20 g só; hetente egy adag körités. Heti négyszer (a húsnapok között) 150 g bakkala hal - vagy 100 g főtt marhahús - vagy egy hering.	1919. január 7-étől az olasz katona ellátmányának megfelelő adag.
1919. február 1. - 7.	250 g kenyér; 150 g friss hús (140 g, ha fagyasztott) hetente legfeljebb háromszor; 120 g tészta, vagy 100 g rizs; 50 g száraz hüvelyes; 10 g só; heti egy adag körités. A dolgozó hadifoglyok ellátmánya egyezik az őket felügyelő olasz katonák ellátmányával.	Ugyanaz az ellátmány, mint a többi hadifogoly esetében.

2. sz. melléklet. A hadifogoly-fejadag változása 1918 november és 1919 februárja között⁶⁷

⁶⁰ Ez 150 gramm tésztát takart 50 g száraz hüvelyesel.

⁶¹ Ehhez járt még 50 g hüvelyes, vagy 100 g burgonya, vagy 150 g zöldség.

⁶² A heti öt marhahús egyikét váltotta ki a heti egy hering.

⁶³ A heringosztás napján ez 200 g volt.

⁶⁴ A heringosztás napján ez 200 g volt.

⁶⁵ GIUFFRIDA-PIETRA, 1936. 324.

⁶⁶ A szabályozás nem érintette a munkát végző hadifoglyokat, ugyanis számukra ez a fejadag teljes mértékben elégtelennek bizonyult volna. (AUSSME, F-11, 126, 2, 25535 M.V.1. sz. Modena, 1918. november 11.)

⁶⁷ AUSSME, F-11, 126, 4, sz. n. Comando della 1° Armata Stato Maggiore, keltezés nélkül. 2. sz. melléklet, 6. sz. csatolmány. Specchio delle razioni viveri successivamente assegnate ai prigionieri di truppa austriaca, nei campi di concentramento dal 1° ottobre [sic!] 1918 al 7 febbraio 1919.

	Hadifoglyok 1918. december 1. 24:00-kor a hadifogoly- táborokban	A hadseregek, vagy egyéb magasabb egy- ségek alá tar- tozó területen munkát végző hadifoglyok	Egyéb munkák miatt	Elnyomott nemzeti- ségű	Civil szer- vezeteknek kölcsonzótt és dolgozó hadifoglyok	Hadifoglyok tényleges száma a hadseregek és magasabb egy- ségek alá tartozó területen
			A hátszágban tartózkodó hadifoglyok			
1. hadsereg	118,000	5429	34,219	13,833	5800	177,281
3. hadsereg	2146	3500	10,561	14,762	60	31,029
4. hadsereg	2367	5600	2695	5505	-	16,167
6. hadsereg	6995	3765	6585	2178	-	19,523
8. hadsereg	5731	400	6933	1244	680	14,988
9. hadsereg	517	61	4435	77	-	5090
Simoncelli tábornok	14365	1130	11,400	-	60	26,955
Összesen	150121	19,885	76,828	37,599	6600	291,033

3. sz. melléklet. Kimutatás az 1918. október 24. és december 1. között olasz kézbe kerülő hadifoglyokról⁶⁸

⁶⁸ Curio Barbasetti a Titkárságnak, a Hadműveleti Hivatalnak, Siciliani ezredesnek és másolatban a Statisztikai Részlegnek, ismeretlen helyről, 1918. december 8., 59972. sz. átirat melléklete. AUSSME, F-11, 112, 8.

Kovács Dóra

„Sehol semmi nem marad azon az tájon”

Háború és válságkezelés a Felső-Tisza-vidéken a 16. század végén

Az ecsedi Báthory István főispánsága alatti két évtizedben (1585–1605) Szabolcs és Szatmár vármegyék társadalmát a hosszú török háború, a hajdúk, lengyelek, kozákok, tatárok és Mihály vajda embereinek dúlásai, éhínség, szárazság és pestis egyaránt sújtották.¹ Az állandósuló háború egy olyan válsághelyzetet teremtett, amely a jobbágyságtól a főispánig minden társadalmi státuszú lakost érintett a Felső-Tisza-vidéken. Ennek az elhúzódó válságnak mintegy pillanatfelvételt mutatja az az 1588-as keltezésű összeírás, amely a Szabolcs vármegyei jobbágyság panaszait gyűjtötte össze.² A sérelemjegyzék rámutat arra, hogy a köznép nem csupán a háborúk alatt betörő idegenektől szenvedett, a hadjáratok közötti békeidőben sem lelhetett nyugalomra. Az alábbiakban a sérelemjegyzék elemzésével mutatom be, hogy milyen következményekkel járt a fennálló krízishelyzet a Felső-Tisza-vidéken, és hogy ennek javítására milyen megoldási kísérletek jelentek meg különböző társadalmi rétegekben, illetve igazgatási szinteken.

A jobbágyság helyzete: az 1588-as szabolcsi gravámen

1588-ban a Szabolcs vármegyei közgyűlés határozatban hagyta meg, hogy a megye küldöttei írják össze a falvak panaszait, katonáktól elszenvedett sérelmeit. A megyei

¹ A Magyar Királyság a 16. század elejétől a 18. század első évtizedéig tartós hadszíntérré változott, aminek súlyos következményei voltak a magyar gazdaság és társadalom fejlődésére is. (H. NÉMETH, 2001. 132–133.) Ugyanakkor akadtak az országnak olyan régiói, amelyek egy-egy rövidebb időszakban különösen megsínylelték az állandó háborús állapotokat. Ilyen példa a 16. század végén Szabolcs és Szatmár vármegyék helyzete is. Az Alföld északkeleti peremén élő, a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom szorításában egyensúlyozó, militarizált társadalom szinte napról-napra élt, rendkívül mobilis volt, és épp ezekben az évtizedekben rendszeresen elsöpörte egy-egy embertelen hadjárat.

² Habár a sérelemjegyzék Szabolcs vármegye falvait vette sorra, Szatmár vármegye, mint látni fogjuk, hasonlóan érintett volt a felsorolt panaszokban.

tisztviselők a panaszok rögzítését összekötötték egy dikajegyzők elkészítésével is.³ Az így keletkezett sérelemjegyzék az első Szabolcs vármegyében készített összeírás volt, ezért a vármegyei működés tekintetében is jelentős dokumentum. Az összeírás elkészítésének legfőbb oka az volt, hogy Szabolcs vármegyében ekkor már évek óta komoly terhet róttak a helyi lakosokra a végvárok ellátása és az ingyenmunkák (*gratuitus labor*). Míg a szatmáriaknak a korszakban Ecsed, Erdőd és Szatmár várát kellett ellátniuk, addig Szabolcs vármegyében Kállóról kellett gondoskodni. A 16. század végére állandósultak a vármegyei panaszok a kállói katonákkal szemben, ugyanis nem csupán a végvár költségeit fedezendő adó, hanem a katonaság túlkapasai is kiszípolyozták a vármegye erejét. A Felső-Tisza-vidéket ráadásul 1585-től kezdve három éven keresztül nagy szárazság sújtotta, így a rablók és fosztogatók már egy eleve éhező és szűkölködő közösséget zsákmányoltak ki.⁴

A panaszokat rögzítő hivatalnokok, a vármegye négy szolgabírája (1588-ban név szerint Bekényi János, Jármí János, Kemecsey László és Pinkóczy János) a hatékonyság érdekében a falvak bíráinak vallomását hallgatták meg, csoportokban, a vármegye által kijelölt helyszíneken. Ilyen módon csaknem hatvan település képviselőinek meghallgatása történt meg. A szolgabírák községenként, narratív formában jegyezték fel a jobbágyok panaszait. A meghallgatás csoportos jellege ugyanakkor azt is eredményezte, hogy sok település csak az előttük valló falvak bíráinak vallomását ismételte, erősítette meg.

A gravámen legfőbb tanulsága, hogy a sérelmeiket felsoroló jobbágyok nyomorúságuk okát elsősorban nem az idegenek betöréseiben, hanem a végvári katonák dúlásaiban látták. A dobiak, a kiscigányok és szentmihályiak egységesen azt vallották: „*mi a sok kóborlók miatt pusztulunk el, nem az török miatt*”,⁵ hasonlóképp nyilatkoztak az egyekiek is: „*mi, egyekiek az mi hitünk szerint azt mondjuk, hogy mi az tokaji és kállai tisztek miatt ellehetetlenülve vagyunk*”.⁶ De a vencsellőiek panasza is egybeesett ezzel: „*szinte úgy félünk tőlük az tokaji vitéz németektől az katonáktól, mint az töröktől, az töröktől úgy nem félünk, mint az ő felsége tokaji vitézítől, sem az török miatt el nem pusztulunk, ha el kell pusztulnunk, hanem az tokajiak miatt*”.⁷ A sort még hosszan lehetne folytatni, hiszen a vallomást tevők többsége hangsúlyozta, hogy életüket elsősorban a német és magyar katonák dúlásai keserítették meg. Püspökladányról jegyezték fel a következőket: „*az katonák felől ilyen nyomorúságunk vagyon, kik nem csatázni jönnek alá az pogányságra, hanem minket és egyéb szegényeket nyúzni, fosztani és nyomorgatni, hogy hol négy s hol kettő s hol hat s holt tíz alá jönnek, mi azt sem tudjuk, urasok-e vagy uratlanok [...] sírova nézünk csak utána*”.⁸

A jobbágyok panaszában megjelent tehát a vád, hogy a végváriak békeidőben is járták falvaikat fosztogatás céljából. Ami a püspökladányiak vallomásából még kiemelendő, hogy az erőszaktevőket a falvak lakói sokszor még csak fel sem ismerték, a vallomásokban is többször panaszták, hogy nem tudják, honnan jöttek,

³ Szabolcsi Gravámen, MNL SzSzBML IV. A. 1. Anno 1588. Fasc. 9. No. 16. (A továbbiakban Szabolcsi Gravámen.)

⁴ KOROKNAY, 2006. 19–20.

⁵ Szabolcsi Gravámen, Fol. 98; 103; 117.

⁶ Szabolcsi Gravámen, Fol. 79.

⁷ Szabolcsi Gravámen, Fol. 89.

⁸ Szabolcsi Gravámen, Fol. 112.

kinek az emberei, mely végvárhoz tartoznak. Más esetekben épp ellenkezőleg, a többször visszatérő katonáknak ismerték a nevét és tudták azt is, hogy kit szolgálják. A szolgabírák azonkívül, hogy feljegyezték, honnan érkeztek a támadók, a legtöbbször külön jelezték, hogy kinek a szolgálatában álltak. Nem hallgatták el azt sem, ha a fosztogatók Báthory István főispán birtokairól érkeztek, de külön hangsúlyozták azt is, ha „császár ő felsége vitézi” voltak az elkövetők. Azon túl, hogy a vallomást tevők szinte minden esetben elmondták, hogy a törököktől kevésbé szenvednek, mint a keresztényektől, distinkciót tettek a magyar és német vitézek között is. Mintha csak azt akarták volna hangsúlyozni, hogy honfitársaik sem kímélték őket jobban, mint a mégiscsak idegen császáriak.

A vallomások alapján az áldozatok személye sem volt mindig egyértelmű. Többször előfordult ugyanis, hogy a katonák nem csak jobbágyi, de nemesi jogállású falusiak javaira is rárontottak. A legszegényebb, egytelkes vagy armalista nemeseket⁹ sokszor nehéz is lett volna megkülönböztetni a jobbágyoktól (kiváltképp a fosztogatás hevében),¹⁰ a falvak bírái és a vármegye szolgabírái mégis különös méltánytalanságként jegyezték fel a nemesek háborgatását. „Az nemes ember házána semmi szabadsága nincsen” – vallották a vencesellőiek, miután Ragyóczy András nemesember házába betörték a tokaji és kállói németek, marháját elhajtották, három jobbágyát agyonverték. A nemesek ellen elkövetett atrocitások nem merültek ki ingóságaik eltulajdonításában és házuk feldúlásában, sokszor a személyük ellen is erőszakkal léptek fel a katonák. Gaváról jegyezték fel azt az esetet, amely során Csurri István nemesember feleségét szekereéről erővel leszállították, a szekeret elvitték, hogy szénát szállítsanak rajta Tokajba, mindeközben a nemesasszonynak gyalog, kisémmizve kellett hazatérnie útjáról.¹¹

A gravámen panasza alapján egyértelműen látszik, hogy a falusiakra rátörő katonák elsősorban élelemért jöttek. A juhot, tyúkot, ludat, disznót, marhát sokszor már helyben leverték, a falubeliekkel megsüttették és megették, amit pedig nem tudtak elfogyasztani, magukkal vitték. De ugyanígy vitték a vaját, túró, sajtot, bort, gabonát, és megesett olyan is, hogy a juhokat megmetszették és a gyapjút elvitték.¹² Ahogy a szolgabírák lejegyezték: „az mit kaphattak élést mind lopva mind elvitték házunkból”.¹³ A támadásokat tehát jórészt a szükség diktálta; a környékbeli várak és katonaságuk ellátatlansága fenntarthatatlan állapotok eredményezett. Ezt támasztja alá, hogy az élelem mellett elsősorban szállításhoz szükséges szerzőt, lovat, szekeret vittek magukkal a katonák. Ezeket, ha vissza is hozták, a falusiak hiányukban akár hetekig nem tudtak dolgozni, és sokszor hiába is várták vissza, a túlzott használatból a szekerek tönkrementek, a lovak elpusztultak.¹⁴ A vallomásokból kiderül, hogy ezt megelőzendő a jobbágyok igyekeztek rejtve hagyni, titokban használni szerszámaikat. A téglási falubírák arról vallottak, hogy

⁹ Az egytelkes nemesek jogállásáról és helyzetéről lásd: NEUMANN, 2012. A korszakban a felső-magyarországiakhoz hasonló volt a helyzete a dunántúli egytelkes, kurialista, armalista nemeseknek is, ezekre a párhuzamokra lásd: DOMINKOVITS, 1999.

¹⁰ KOROKNAY, 2006. 21.

¹¹ Szabolcsi Gravámen, Fol. 92.

¹² Szabolcsi Gravámen, Fol. 77.

¹³ Szabolcsi Gravámen, Fol. 83.

¹⁴ Szabolcsi Gravámen, Fol 89.

szántani, örölni és szállítani csak úgy mernek, ha közben feleségeiket strázsának állítják, hogy figyeljék, nem közeledik-e katona,¹⁵ de voltak olyan települések is, ahol a jobbágyok csak az éj leple alatt merészkedtek ki a földekre vetni és aratni.¹⁶

Azontúl, hogy a végváriak a mindennapi szükségleteik fedezésére való élelmi-szert, szerszámokat vittek el leggyakrabban a falvakból, rengeteg panasz érkezett a jobbágyokkal végrehajtott ingyenmunkákra is.¹⁷ A jobbágyokat leggyakrabban őrlési munkálatokra kényszerítették, máskor kaszálásra, fa és széna szállítására, hordására. Ennek legsúlyosabb velejárója értelemszerűen az volt, hogy az ingyenmunkát végző jobbágyok a munka ideje alatt a saját földjeiken nem tudtak dolgozni, a falubelieknek sem emberük, sem szerszámuk nem maradt. A sanyargatások azonban nem merültek ki a *gratuitus labor* behajtásában. A gabonát nyersen mérték le és adták ki őrlésre a jobbágyoknak, ezután pedig azonos súlyú megőrölt gabonát vártak vissza – az őrlés során óhatatlanul keletkezett különbözetet a falubelieknek a saját gabonájukból kellett pótolniuk.¹⁸ A szállításhoz a jobbágyoknak saját szekérüket, lovukat kellett használni, az esetlegesen felmerülő vámköltségeket pedig szintén önerőből kellett fedezniük.¹⁹ A falusiak vallomásaikban kiemelték, hogy sérelmüket tetézte, hogy amit szép szóval kértek tőlük a végváriak, mindig megadták és emberséggel szolgáltak nekik, ez mégsem bizonyult elegendőnek.²⁰

A katonák ínséges helyzete ugyan indokot szolgáltatathatott az élelmiszerek elrablására és az ingyenmunkák behajtására, nem magyarázhatta azonban azt a rendre előforduló verbális és fizikai erőszakot, amelynek a falusiak elszenvedői voltak. A falvakra szálló katonák a rablások, fosztogatások alatt az eljárásuk ellen szavukat felelő jobbágyokat és családjukat fenyegették, szidalmazták, nem ritkán meg is verték. Turán az egyik vallomást tevő bíró öccsével erőszakoskodtak: „*az Bornemissza László szolgálói megszállottak Turán, házára mentenek, egy malacot levertek, az öcsémet, az kivel egy vagyok, meg akarták ölni, hogy az malacáért szólt volt, annak felette rút, undok, fertelmes szitkokkal szidták*”.²¹ Hasonló helyzetben különös kegyetlenséggel jártak el a végváriak Balsán, ahol egy jobbágyot, aki tiltakozott a dúlások ellen „*úgy lötték az ajtó hasadékján, hogy esztendőnél többig szinte az szegény ember bele hogy meg nem gyógyult, úgy annyira, hogy az szegény ember megbénult bele, egyszersmind hét golyóbissal lötték őt meg*”.²²

Gyakran erőszakot váltott ki az is, ha a jobbágyok – akár szándékosan, akár akaratlanul – nem teljesítették a katonák követeléseit. Ilyen eset volt a turai bíróné,

¹⁵ Hasonló panaszt jegyeztek fel Vencsellőről is: „*Immár ugyan az mi élő földünk volna, arra nem merünk menni, sem gabonánkat hordani, sem kaszálni, avagy az mi keveset kaszáltunk azt hordani, szinte úgy félünk tőlük az tokaji vitéz németektől.*” Szabolcsi Gravámen, Fol. 90; 111.

¹⁶ Ahogy arról a szentmihályiak beszámoltak: „*Annak felette ugyanazt mondjuk, hogy mi inkább az német, magyar katonák miatt pusztulunk el az nagy ínségnek miatta, nem az török miatt, mert mi magunknak nappal nem merünk vetni az sok kóborlótól, hanem éjjel kell vetniünk, mert ha lovunkat kaphatja, mind addig is jár rajta, az míg akarja.*” Szabolcsi Gravámen, Fol. 98.

¹⁷ Az I. Ferdinánd által bevezetett adót, a jobbágyok végvárakhoz szolgáltatandó ingyenmunkáját a rendek is megszavazták. Ezt általában a hadiadóval együtt szavazták meg és azt is rögzítették, hogy a vármegyék jobbágyai mely végváraknak tartoznak munkával. Vö. KENYERES, 2003b. 70; KENYERES 2003a.

¹⁸ „*Búzárt osztanak reánk és az szárazmalomban meg kell őrleni, az aszalásnak miatta, ha valami kevés hija leszen, az mienkből kell megelégténünk*” – vallották a pazabiak. (Szabolcsi Gravámen, Fol. 92.)

¹⁹ Szabolcsi Gravámen, Fol. 85.

²⁰ Szabolcsi Gravámen, Fol. 91; 95.

²¹ Szabolcsi Gravámen, Fol. 86.

²² Szabolcsi Gravámen, Fol. 93.

Varga Lukácsé is, aki szekerét nem adta át, mert ő maga használta, ezért a tokaji Rácz Ádám „az szablyát kivonta, erősen megverte az szablya laposával, az hasának tartotta, azt mondta az bírónak, bestye lélek kurva, meg kell halnod, ilyen hatalmasságot cselekedett rajtok”.²³ A katonák legsúlyosabb tettei között jegyezték fel, hogy nem egy alkalommal a faluról elhurcolt jobbágyokat átadták török kézre, többen soha nem is tértek vissza a rabságból.²⁴ Ilyen esetekről számoltak be vallomásukban a nagyfaluiak, püspökladányiak és a lökiek is: „Az legényért immár egynéhány voltunk Pesten, de semmiképpen ki nem szerezhettük, hanem erővel törökké tették [...] az mi atyánkfia, az ifjú legény oda vagyjon.”²⁵

Előfordultak olyan atrocitások is, amelyeknek nem volt meghatározott kiváltó indoka és látszólag nem is hirtelen dühből, csupán kegyetlen szórakozásból követték el őket. Ez történt Kállay Jánosné jobbágyával is, akit a kállói vitézek bottal kényszerítettek, hogy velük igyon, majd az erőszakkal megitatott bort többszörösen kifizettették vele.²⁶ Sok tanúvallomásban külön kiemelték, hogy a falvakra érkező katonák a női lakosokon sem könyörültek. Zelemérből azt panaszolták, hogy a katonák asszonyaikat is zaklatták: „jámbor feleségünknek beste lélek kurva neve”.²⁷ Hasonlókról számoltak be az egyekiek is: „ha beszállanak reánk, nem mi vagyunk az gazdák, hanem ők és beste lélek kurva nevünk mind feleségünknek s magunknak.”²⁸ A gyakori szidalmazásokon, fenyegetéseken túl olykor előfordult, hogy az asszonyokat meg is verték.²⁹ A legsúlyosabb esetről azonban a királyteleki jobbágyok számoltak be, akiknek mezejéről a szekerek és lovak mellett három asszonyukat is elhurcolták a végvári katonák.³⁰

Az 1588-ban feljegyzett panaszáradat tisztán mutatja, hogy a jobbágyság állapota a térségben a 16. század végére tarthatatlanná vált. A sanyargatott parasztok kilátástalan helyzetükben oltalmat keresve gyakran fordultak uraikhoz vagy éppen úrnőikhez segítségért. Ez utóbbira példa Báthory István vezető szervitorának, Kereky Jánosnak feleségéhez, Pettry Annához intézett levél. Ebben jobbágyai arra kérték Pettry Annát, hogy a hetek óta náluk állomásozó és fosztogató katonák kihajtására küldjön birtokairól erősítést.³¹ A segítségkérés azonban sokszor visz-

²³ Szabolcsi Gravámen, Fol. 86.

²⁴ A tizenöt éves háború korszakában az országszerte nélkülöző végváriak között sokan akadtak, akik rabejtéssel vagy akár fizetett emberrablással tettek szert anyagi javakra. Értelemszerűen ez a rabejtési gyakorlat elsősorban az ellenséges fél emberei ellen irányult. (PÁLFFY, 1997b. 17.)

²⁵ Szabolcsi Gravámen, Fol. 97.

²⁶ Szabolcsi Gravámen, Fol. 86.

²⁷ Szabolcsi Gravámen, Fol. 109.

²⁸ Szabolcsi Gravámen, Fol. 79.

²⁹ Szabolcsi Gravámen, Fol. 86; 92.

³⁰ A jobbágyok vallomása alapján az asszonyrablás rendkívüli esetnek számított: „azt is vallják hitük szerint, hogy csak az elmúlt napokban, az mezőnkről három asszonyembert, lovastul, szekerstül el-kapták hatalmasul, mely hallhatatlan dolog, hogy asszonyembereket elvigyenek, kiket nem tudunk az sok kőborló katonák miatt, hova való”. Szabolcsi Gravámen, Fol. 103.

³¹ Szabó Balázs levele a jobbágyok tehetetlenségéről tanúskodik: „Ez novába azt akarom kegyelmednek tudtára adni, hogy mikor uramék őkegyelmék itt fenn valának jól látták őkegyelmék is, hogy itt az házban katonák voltanak, most is itt vannak. Akkor uramnak azt fogadta, hogy két hétig leszen itt, más szállást keres azért mégis itt vannak [...] mindennel ők bírnak és ők parancsolnak. Hanem kegyelmed találna valami módot benne, ha kegyelmed vagy négy legényt küldene fel, küldenék ki belőle mert az én számra ki nem megyen az házból.” Szabó Balázs Pettry Annához, Tokaj, 1598., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 533. No. 5720.

szhang nélkül maradt, és a kezdeti könyörgések után a falusiak egyre többször fejezték ki elégedetlenségüket határozottabb fellépés útján. Telegdy János több levelében is arról számolt be öccsének, Telegdy Pálnak, hogy jobbágysai zúgolódnak. Mint írta: „*tagadhatatlanul mondják, hogy ha két, vagy három felé szolgálatják őket, mind elmennek alólunk*”.³² Telegdynek már csak azért is komolyan kellett vennie jobbágysai elégedetlenségét, mert a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek alapján a 16. század végére a jobbágyszökések egyre nagyobb gondot jelentettek Szabolcs és Szatmár nemesei számára.³³

A problémára a birtokosok elsősorban azonnali gyakorlati megoldásokat (vagy megoldási kísérleteket) kerestek, de akadtak olyan nemesek is, akik hajlamosabbak voltak önmagukra is vonatkoztatni a bajok eredetét. Több olyan példát is találni, amikor a hadakozó nemesek a kizsigerelt, sanyargatott köznép felé fejezték ki együttérzésüket. Telegdy Pál 1589 augusztusában a kállói végekről írta feleségének, Várday Katának: „[...] *továbbá, még mi itt lézengünk széjjel, ki nekem oly nehéz, hogy egy hidegletés gyanánt esik, hogy az szegény népen kell élnünk*”.³⁴ Végrendelésében ecsedi Báthory István is reflektált a jobbágyok helyzetére. A főúri végakaratokra jellemző gesztus volt a jobbágyok említése, ennek megfelelően Báthory is kikötötte, hogy halála után őket se temetése költségeivel, se mással ne háborgassák, másrészt bocsánatot kért, ha szükségében túlterhelte volna jámbor jobbágysait.³⁵ Ugyanakkor a jobbágyszökések okát sokan éppen abban látták, hogy a birtokosok közömbösebbek voltak a falusiak nyomorúságos helyzetével szemben, nem óvták meg őket az idegenek és végváriak betöréseitől és visszaéléseitől.³⁶ A forrásokból az is kiderül, hogy a Szabolcs és Szatmár vármegyei jobbágyszökések főbb célpontjai a Báthory-birtokok voltak,³⁷ amire plauzibilis magyarázat, hogy ezeket kevésbé sújtották a magyar katonák betörései, mint a köz- és kispapok falvait, hisz Báthory tekintélye és hadiereje sokszor elég volt, hogy távol tartsa a portyázókat.³⁸ Természetesen ez nem jelentette azt, hogy a főispán birtokai érinthetetlenek let-

³² ECKHARDT, 1944. 69.

³³ Szembetűnő a szökésekkel kapcsolatos ügytípusok megszaporodása a vármegyékben, a korszakban a szolgabírák szinte mindennapos feladatává vált az ezekben való intézkedés. A birtokosok rendszeresen kértek végrehajtást jobbágaik ellen Szabolcs vármegye törvényszékén. (Elenchus rerum judicialium III. 1584–1599. MNL SzSzBML IV.1.a. Anno 1584., 1597. Pag. 12; 565.)

³⁴ ECKHARDT, 1944. 26.

³⁵ VADÁSZ, 2002. 26.

³⁶ Kereky János a jobbágyszökések kapcsán Tatay Istvánhoz, ecsedi Báthory István titkárához írt sorai rávilágítanak arra, hogy a nemesek mennyire rá voltak szorulva jobbágaikra: „*sok ember arra magyarázzák, hogy gonoszul tartjuk jobbágyinkat és azért mennek az urunk jószágában, úgy vagy, hogy mi nekünk is az jobbágyok munkájával kell táplálnunk magunkat*.” Kereky János Tatay Istvánhoz, Bogát, 1591. február 28., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 536. No. 9406.

³⁷ A jobbágyok szökése elkerülhetetlen következménye volt a katonák dúlásainak, hiszen úgy érezték „*hogy soha ennél több hatalmasság nem volt rajtuk, mint szinte mostan cselekednek rajtuk*”. Szabolcsi Gravámen, Fol. 93. A szökést választók nemcsak Báthory birtokai felé vehették az irányt. A korszakban jellemző volt, hogy a török (és a Felső-Tisza-vidék esetén egyéb: tatár, kozák, lengyel, erdélyi stb.) támadásoknak kitett vidékekről tömegesen vándoroltak el jobbágyok a hódolt-sági területekre, ahol kiszámíthatóbb körülmények között élhettek. (SZAKÁLY, 1979. 30.)

³⁸ Kereky János megfogalmazásában: „*az urunk jószágát magyar ember nem meri nyomorgatni, vagy bántani és ezért siet főképpen az urunk jószágában az mi jobbágyunk*”. Kereky János Tatay Istvánhoz, Bogát, 1591. február 28., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 536. No. 9406.

tek volna, a Báthory birtokát képző Szentmihály és Keresztút lakosai is vallomást tettek a kóborló német és magyar katonák ellen,³⁹ mi több, Báthory maga is több levelében panaszkolt a kállói kapitánynál, hogy királyteleki és encsenci jobbágyságot sokat szenvednek a végváriak miatt.⁴⁰

Az erőszaktevők: Kálló végvár és vitézei

A tizenöt éves háború előestéjén nem csak a jobbágyság szenvedett Szabolcs vármegyében; a 16. század végén az agresszorok, azaz a végvárok és a végvári vitézek helyzete is ínséges volt.⁴¹ Mint ahogy az a jobbágyság sérelemjegyzékéből is kiderült, a rendre elmaradó fizetések miatt a katonáknak gyakran élelemre sem maradt pénzük. Az, hogy a falusiakra rárontva fő zsákmányuk az élelem és olyan alapfelszerelések voltak, mint a szekér vagy hordók, mindennél jobban mutatja a végvárok ellátatlanságát. Kálló nyomorúságos körülményei nem számítottak kivételnek, az összes közeli vár, Szatmár, Tokaj, Kisvárd, de még Ecsed is a fizetelenségtől szenvedett.⁴² Kálló helyzete már egy évtizeddel korábban, 1578-ban is válságosnak tűnik fel kisserényi Serényi Mihály kállói kapitány soraiban:

„[...] nemhogy az kállói főlegényéknek volna élésük, de én magamnak sincsen, mert mióta Kállóban lakom, semmit személyemre, sem asztalpengzre, sem trombitákra, dobra, zászlóra semmit sem adtanak. Az mit jószágomból kaphatok, avval élek és avval tengek az vitézők között egy napról másra [...] Az Isten előtt is nem egyéb az oka ennek, hanem az fejedelem az, ki nem fizet meg.”⁴³

Serényi Mihály okkal reménykedhetett abban, hogy panasza meghallgatásra talál, mert Kálló végvára fontos stratégiai pont volt a török elleni védekezésben, így az ország közös ügye volt, hogy megfelelő állapotban, felkészülten várhassa az ellenséges csapatokat. Már a vár megépítésének körülményei is arra mutatnak, hogy Kállónak a kezdetektől kulcsfontosságú szerepet szántak a felső-magyarországi határvédelemben, hiszen egészen addig az Észak-Tiszántúl Szolnok felől teljesen nyitva állt a török előtt.⁴⁴ A várat 1570-ben kezdték el építeni Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány gondnoksága alatt,⁴⁵ de egy anekdota szerint az

³⁹ Szabolcsi Gravámen, Fol. 98; 104.

⁴⁰ Ecsedi Báthory István Csapy Kristófhöz, Ecsed, 1586. október 4., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 365.

⁴¹ Ugyan a gravámen Ecsed, Szatmár és Tokaj ellen is tartalmaz szép számmal panaszokat, azok zöme Kálló ellen irányul, ezért emelem ki a végvárok sorából és mutatom be példáján keresztül az erőszaktevők helyzetét.

⁴² A végvárok ellátása neuralgikus pontja volt a 16–17. századi Habsburg-kormányzatnak. A kérdést több aspektusból is körbejárja: PETERCSÁK–BERECZ (SZERK.), 2001.

⁴³ KOROKNAY, 2006. 16–17.

⁴⁴ KOROKNAY, 1986. 168. A 16. század végén Tokaj és Ecsed között különösen gyengének számított a felső-magyarországi védelmi rendszer, ahol ráadásul az oszmán betörések mellett egy esetleges erdélyi támadástól is tartani kellett. (PÁLFFY, 1995. 154.)

⁴⁵ KOMÁROMY, 1897. 27.

akkori szabolcsi főispán, ecsedi Báthory Miklós is részt vett az építkezésben.⁴⁶ Az erősség hamarosan fel is épült, majd az 1574. évi V. törvénycikk végvárrá minősítette.⁴⁷ A vár körülményeihez további adalékokkal szolgál Jacques Bongars francia diplomata beszámolója. Bongars törökországi követségbe igyekezve 1585-ben Magyarországon is átkelt és részletes leírást készített a császári-királyi határvédelmi rendszer várairól, köztük Kállóról is. Naplójában a következőképp láttatta a várat:

„Kálló mocsaras vidéken lévén, három bástyával ellátott kis vár. Tüzérségben és egyéb hadi kellékekben nincs hiány. A törökök közeledtére elsütik az ágyúkat, hogy a falusi lakosságot értesítsék, mire ezek az erősségekbe, vagy távolabbi vidékre menekülnek értékesebb holmijukkal. Helyőrség 200 német. Ezenkívül szép számmal vannak huszárok és szabadhadjúk is.”⁴⁸

A helyőrség létszámát illetően Bongars tévedett, valójában a kállói várban ekkor mintegy 350-400 katona szolgált,⁴⁹ felerészt németek. Kapitányuk pedig ezekben az években eszenyi Csapy Kristóf volt, akinek személye megkerülhetetlen a 16. század végi Felső-Tisza-vidék történetében. A hozzá címzett levelek⁵⁰ alapján 1578–1579 fordulóján került a kállói vár élére, és egészen haláláig, 1594 elejéig⁵¹ teljesített ott szolgálatot. Az előkelő családból származó kapitány rokonságban állt több tekintélyes felső-magyarországi családdal. Sógora volt Deregnyei Pál szatmári lovaskapitány, unokanővéreit Melith István, Melith Pál és Ibrányi Ferenc vették feleségül,⁵² második felesége, Telegdy Borbála révén pedig rokonságba került a kiskvárdai várban élő Szakolyi-Várdai-Telegdy családdal is.⁵³ A katonáitól visszatérően elszenvedett sérelmek ellenére úgy tűnik, hogy Csapy Kristóf kedvelt és központi személyiség volt a Felső-Tisza-vidék nemesei között. Maga Báthory István is több alkalommal szívélyes hangvételű levelet intézett hozzá és kitartóan

⁴⁶ Az anekdota szerint Báthory egy ásóval a kezében és „*Kutyja legyen, ki ezen a helyen várat építeni nem akar!*” felkiáltással jelölte ki a vár építésének a helyét. (KOROKNAY, 2006. 10.)

⁴⁷ KOROKNAY, 1961. 80.

⁴⁸ KOROKNAY, 1961. 81.

⁴⁹ GAUSZ, 2016. 142.

⁵⁰ A Zichy család zseléi levéltára hozzávetőlegesen ötszáz Csapy Kristófhöz intézett levelet őriz. (MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510–511.)

⁵¹ Az utolsó hozzá intézett levél 1594. márciusi keltezésű: Csáky István Csapy Kristófhöz, Adorján, 1594. március 6., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 423. Ugyanakkor felesége, Telegdy Borbála már 1593-ban Csapy megromlott egészsége miatt aggódik. (Telegdy Borbála Csapy Kristófhöz, Bezdéd, 1593., MNL OL P 707, XXXII. sorozat Fasc. 511. No. 754.) A kapitány halálának oka az a baleset lehetett, amit az ecsedi Báthory Istvántól kapott lóval szenvedett el: „*Te kegyelmeddel az Úr adta ló esett volt és kegyelmed igen megsérült volt s kegyelmed igen beteg miatta.*” Idézi: ECKHARDT, 1944. 133.

⁵² KOROKNAY, 2006. 18.

⁵³ Kiskvárda lakói közül Szakolyi Miklós alországbíró és Telegdy Pál is Báthory István fontos szervitorai közé tartozott, mi több, Telegdy Pált és feleségét, Várdai Katát Báthory legkedvesebb rokonai között tartotta számon. Csapy beházasodása a családba tehát szorosabbra fűzte a szálakat közte és az országbíró között is.

kereste társaságát,⁵⁴ ami a köztudottan nehéz természetű országbírótól nem volt magától értetődő gesztus. Rokonszenvét, mint oly sok mást, nagybátyjától (főispáni és országbírói címeiben elődjétől) Báthory Miklóstól örökölhette, aki szintén baráti viszonyban volt a kállói kapitánnyal.⁵⁵ De a környék olyan vezető nemesei is, mint Szakolyi Miklós alországbíró, Melith Pál szatmári kapitány, Károlyi Mihály (a későbbi azonos nevű főispán apja) és Bocskai István⁵⁶ is barátságukról biztosították Csapyt.

Ugyanakkor a levelezésben tagadhatatlanul megjelenik a feszültség, amit a katonák folytonos dúlásai okoztak. A kállói kapitánynak írt levelek jó részét a katonaság által okozott károk elpanaszolása tette ki. Ezek a panaszlevelek a feladók vérmérséklete és pozíciója függvényében változatos képet mutatnak. Szennyessy Mihály, Báthory István szervitora alázatos kérést fogalmazott meg, hogy birtokait ne pusztítsák tovább Csapy emberei,⁵⁷ Ibrányi Ferenc már határozottan szólította fel a kapitányt birtokai elkerülésére,⁵⁸ Ghiczzy János váradi kapitány pedig szigorúan utasította Csapyt, hogy a Bihar vármegyei, hódolt településeknek engedje a fahordást a törökök számára, hogy azok *„meg ne nyomorodjanak ennél is inkább az török miatt”*.⁵⁹ A kállói vitézek túlkapásai természetesen Csapy Kristóf és ecsedi Báthory István kapcsolatán is nyomot hagytak. Az országbíró 1585 és 1593 között írt leveleiben az alapvetően baráti hangvétel ellenére rendszeresen felbukkantak a korholások, felszólítások Szabolcs és Szatmár vármegyék népének zaklatása miatt. Báthorynak saját birtokai érdekében is írnia kellett, így többször is figyelmeztette Csapyt, hogy hagyjon fel encsenci jobbágynak háborgatásával. Leveleiben az országbíró határozott, de békére törekvő hangot ütött meg. Csapy felé irányuló bizalmát jól mutatja, hogy a királyteleki jobbágyok dolgában

⁵⁴ A levelek tanúsága szerint Báthory és Csapy is nagy kedvelői voltak a vadászatnak. Báthory többször is lelkesen számolt be a kállói kapitánynak sikeres vadászatairól: *„mert, ha húsz agara is lett volna, azok is fáradra futották volna magukat a nyulak után.”* Báthory István Csapy Kristófhhoz, Ecsed, 1592. március 19., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 376.

⁵⁵ A vadászat iránti lelkesedést Báthory Miklós is osztotta Csappal, akinek agarai, úgy tűnik, a környék legkiválóbbjai közt voltak. (Báthory Miklós Csapy Kristófhhoz, Tagy, 1584. június 14., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 380.)

⁵⁶ Bocskai leveleiben különösen szívélyes hangot ütött meg: *„Isten látja, szeretettel szolgálok kegyelmednek, mint uramnak s atyámfiának. Nem is tudom uram, hogy mi legyen az oka, de inkább hiszem, hogy én vagyok, hogy nem mint kegyelmed volna, hogy atyafiai lévén ily kevés conversationk vagyon. Én tudom pedig, hogy mikor én kegyelmed személye mellett lehetnék, egy medve kettőnk meg nem próbálna.”* Bocskai István Csapy Kristófhhoz, Székelyhida, 1587. október 21., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 388.

⁵⁷ *„Volna valami kevés szegény népem és valami kevés majorságom, kiknek bizonytal sok bántások voltak, mind az uraimtól és mind pedig az német uraimtól. Kérem kegyelmedet, mint jó bízott uramat, hagyjád meg kegyelmed az uraimnak, ne bántanák annyi kevés majorságom ott volna, és kerteimben se bocsássanak lovakat.”* Szennyessy Mihály Csapy Kristófhhoz, Ecsed, 1580. május 12., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 722.

⁵⁸ *„Kegyelmed az én jobbágymaimat ne kergesse se falun, se városon, sem mezőn.”* Ibrányi Ferenc Csapy Kristófhhoz, Ibrány, 1587. január 11., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 497.

⁵⁹ *„Az mi az kegyelmedekhez tartozó, azzal kegyelmed szabad, ha nem enged is kegyelmed, de az ide tartozóktól kegyelmed legyen békességes, oltalmazták ők is szegények az töröktől magukat, az mint oltalmazhatják.”* Ghiczzy János Csapy Kristófnak, Várad, 1580. április 6., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 476.

Báthory István a kállói kapitány oltalmát remélte az idegen betörők ellen.⁶⁰ „*Jobb az jó szomszédság az háborúságnál*” – írta egy másik alkalommal Báthory, ugyanakkor kész volt minden Csapy által elhajatott marha után hármat elhajtani a kapitány jószágából.⁶¹ Legkeményebb levelét Báthory 1592 májusában írta, amikor tudomást szerzett arról, hogy a kapitány az ő ecsedi birtokairól vitet el embereket fát hordani Kállóra.⁶² „*Jól tudja azt kegyelmed, hogy mi az kegyelmed tisztiben magunkat nem avatjuk, mert hogy az mire gondunk nincsen, abban magunkat nem akarjuk avatni. Az illenék kegyelmedhez is, hogy az mi hivatalunkban és tisztünkben kegyelmed is ne avatná magát*” – intette és emlékeztette helyére Csapyt az országbíró, fenyegetően hozzátéve: „[...] *mert ha mindezt cselekedni kegyelmed az jó barátság és az szomszédság köztünk meg nem maradhat*”.⁶³ Báthory azonban nem csak saját érdekét védte, főispáni minőségében felszólalt az oltalma alatt állókért is. 1587 nyarán határozottan utasította Csapyt, miután az elhurcolta magával Telegdy Gáspárné egy katonáját Kállóba, hogy hagyjon fel az özvegy háborgatásával, mert az annak védtelen állapotára nézve különösen méltatlan eljárás.⁶⁴

A kállói vár helyzetéről sokat elárulnak azok a levelek, amelyeket a felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitányok intéztek Csapy Kristófhhoz. A főkapitányi tisztet betöltők közül Hans Rueber von Püchsendorf, Ferdinand zu Nogarola, Claudius von Roussel, Ferdinand zu Hardegg gróf és Christoph von Teuffenbach zu Mairhoffen levelei maradtak fenn.⁶⁵ Ezek jórészt azokra a kállói várral kapcsolatos nehézségekre adott válaszok, amelyekről Csapy Kristóf beszámolt feletteseinek. Visszatérő problémát jelentett a vár rossz állapota,⁶⁶ de a német és magyar katonák közötti villongások is felsőbb autoritás beavatkozását igényelték.⁶⁷ A legegységesebb

⁶⁰ „[...] *hisszük kegyelmedet oly jó szomszéd barátunknak lenni, hogy kegyelmed más ellen is megoltalmazná jobbjainkat.*” Báthory István Csapy Kristófhhoz, Ecsed, 1592. március 19., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No.376.

⁶¹ Báthory István Csapy Kristófhhoz, Ecsed, 1586. október 4., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 365.

⁶² Báthory István Csapy Kristófhhoz, Ecsed, 1592. május, MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 377.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Báthory István Csapy Kristófhhoz, Tagy, 1587. július 21., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 366.

⁶⁵ A főkapitányságot az alábbi sorrendben töltötték be: Hans Rueber von Püchsendorf: 1568–1584; Ferdinand zu Nogarola: 1584–1588; Claudius von Roussel: 1588. szeptember – 1588. november; Ferdinand zu Hardegg gróf: 1591–1592; Christoph von Teuffenbach zu Mairhofen: 1592–1598. (PÁLFFY, 1997a. 272–273.) Nem véletlen, hogy a korszakban a felső-magyarországi főkapitányok zömében nem a magyar nemesek közül kerültek ki. A tiszántúli főkapitányság kiépítése elsősorban nem az oszmánokkal, hanem Erdéllyel szemben védelmezte a magyar királyok fennhatósága alá eső vármegyéket, így fontos volt, hogy a szervezet élén feltétlen Habsburg-hű kapitányok álljanak. (PÁLFFY, 1996. 198–199.)

⁶⁶ Claudius Roussel levelében felidézte Csapy beszámolóját, melynek alapján a vár siralmas állapotban volt: „[...] *már a kapu is romladozni kezdett, annyira, hogy majd be is alig zárják.*” Claudius Roussel Csapy Kristófhhoz, Kassa, 1591. május 31., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 687.

⁶⁷ 1584 nyarán Csapy azért adott be panaszt a felső-magyarországi főkapitányhoz, mert egy német katonája meggyilkolt egy magyart, és ez komoly indulatokat szított a vitézei között. Nogaroláék vizsgálata szerint a gyilkosságot a magyar katonák provokálták ki. (Ferdinand Nogarola Csapy Kristófhhoz, Kassa, 1584. június 15., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 597.)

kérdés azonban a rendre elmaradó fizetések pótlása volt. Csapy újból és újból előjövő panaszaira a fizetetlenséggel kapcsolatban Hardegg, Nogarola, Roussel, Rueber és Teuffenbach is biztató, de legtöbbször konkrétumokat nélkülöző választ tettek.⁶⁸ A főkapitányok igyekeztek hangsúlyozni, hogy a kállói vár problémáját sajátjuknak tekintik, és minden eszközzel a hiányzó források előteremtésén dolgoznak,⁶⁹ kapcsolatba lépve a királlyal és a Szepesi Kamarával is. A helyzet orvoslására az elmaradt fizetések megérkezéséig a főkapitányok egyöntetűen egy megoldást javasoltak: a vármegyékre kirótt ingyenmunkák szigorú behajtását. A levelekben hangsúlyozták egyrészt a vármegyék felelősségét a Magyar Királyság védelméért folytatott harcban, másrészt Csapy kötelezettségeit, amelyek teljesítésével végvári kapitányként a hazájának és királyának is tartozott. *„Azért bíztatik ő felségétől és bocsáttatik akármely kapitánynak az ő felsége végháza kezében, hogy mindelektől gondviselője legyen”* – írta Nogarola Kassáról, szorgalmazva Csapyt, hogy az ingyenmunkától húzódozókról készítsen lajstromot, az engedetlenek birtokaira pedig bátran hajtassa ki embereit.⁷⁰

Habár a kállói várhoz kirótt ingyenmunkákat a felső-magyarországi főkapitányok nem félték erőszakkal behajtatni, a túlkapasoktól igyekeztek elhátárolódni. Claudius Roussel 1590 nyarán figyelmeztette Csapyt, hogy tudomására jutott, sok a panasz a szatmári, tokaji és kállói vitézekre, figyeljen oda és ne adjon több okot a háborúságra.⁷¹ Csapy felelős volt emberei cselekedeteiért is, ezért amikor katonái Hunyadi Pál vezetésével 1591 májusában kiszálltak a falvakra és egy helyütt, pusztá szórakozásból a jobbágyokat kifeszítve a szekér után kötötték, majd a lovakat *„jó darab földön hajtatták, hogy majdnem megfulladtak a jámborok”*, Roussel újra figyelmeztette és békességre intette, különösképp elítélve Hunyadiék kegyetlenségét: *„ki Isten ellen való dolog, mert még a pogányt sem halljuk, hogy azt cselekedje a szegénységen”*.⁷² A felső-magyarországi főkapitányok egyrészt érzékelték a kállói vár válságos helyzetét és igyekeztek a lehetőségeikhez mérten megoldani azt, másrészt azonban soha nem mulasztották el a végvári kapitány és a vármegyei nemesség felelősségét hangsúlyozni. Mindez pedig végső soron mégiscsak azt jelentette, hogy az elmaradt fizetésekre várva Kálló sokszor magára maradt.

A vármegyék panaszai alapján önkényeskedő és a szegény nép nyomorúságával szemben közönyös várkapitányként feltűnő Csapy Kristóf valójában mindvégig kényszerpályán mozgott. Ha enni akart adni embereinek, sokszor nem volt más választása, mint kiküldeni őket a falvakba élelemért. Hogy a két pólus, a várkapitányi felelősség és a vármegyék népének békéje közötti örlődést hogyan élhette meg

⁶⁸ *„Az vitézeket kegyelmed biztassa és adjon jó reménységet nekik, a pénz már Kassán van [...] az vitézekre nagy gondunk vagyjon, legyenek csak helyben és vigyázzanak erősen.”* Christoph von Teuffenbach Csapy Kristófhoz, Kassa, 1592. október 5., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 765.

⁶⁹ Hans Rueber Csapy Kristófhoz, Kassa, 1584. január 13., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 691.

⁷⁰ Ferdinand Nogarola Csapy Kristófhoz, Kassa 1585. szeptember 15., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 601.

⁷¹ Claudius Roussel Csapy Kristófhoz, Kassa, 1590. augusztus 24., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 686.

⁷² Claudius Roussel Csapy Kristófhoz, Kassa, 1591. május 31., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 687.

Csapy, jól mutatják elődjének, Serényi Mihálynak hozzá intézett levelei. 1588 elején Serényi ugyanis arról írt, hogy egy barátjától értesült róla, Csapy komolyan fontolgatja, hogy leteszi kállói tisztségét.⁷³ A volt kapitány minden jel szerint a maga módján szívén viselte Kálló sorsát,⁷⁴ és talán éppen az ő biztatásának hatása, hogy Csapy Kristóf végül mégsem mondott le tisztségéről, és egészen haláláig viselte a végvári kapitányság terhét.

A vármegye válasza

Szabolcs és Szatmár vármegye tisztikara számára az 1580-as évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy a válságos állapotok enyhítése érdekében lépni kell. Ennek a felismerésnek volt az eredménye a sérelemjegyzék elkészítése, amely alapján a vármegye nemesi közgyűlése átfogó képet kaphatott a háborús dúlások következményeiről. Ugyanakkor a 16. század végén már a vármegye működésére és szervezetére is érezhetően hatással volt az állandósuló hadiállapot. A lakosság panaszára a vármegyének úgy kellett választ adnia, hogy közben saját intézményi struktúráit és működését is csak nagy nehézségek árán sikerült biztosítani. A katonák fosztogatásai, magyarok és idegenek betörései természetesen nem álltak meg Szabolcs határánál, a térség legtöbb problémájában Szatmár ugyanolyan mértékben érintett volt. A közös főispán és a közös birtokosok okán a következmények és a megküzdési stratégiák is megegyeztek a két vármegyében.

A válságos idők elsősorban a vármegyei tisztségviselők feladatainak sokasodását és átalakulását hozták magukkal. A 16. század végétől a vármegye felhatalmazásával az alispánoknak és szolgabíróknak kellett kivizsgálniuk minden erőszakkal elfoglalt nemesi birtok, erdő, föld, kúria és bármely nemesi jószág ügyét, és ezekben igazságot szolgáltatni; ezt 1602-ben Szatmár vármegyében törvénybe is iktatták.⁷⁵ Többször az alispánokra hárult a vármegye által kivetett adók, taxák, *subsidiум*ok behajtása, illetve ehhez kapcsolódóan a végvárak ellátásának, nem egyszer a végvári katonák fizetésének, illetve a közmunkáknak a biztosítása, végrehajtatása is. A vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek tanúsága szerint ebben a helyzetben az alispáni tisztség sokszor inkább jelentett terhet, mintsem kiváltságot a nemesek számára. Amikor Bagossy Pál szatmári másodalispánt 1605. április 6-án negyedszerre is megválasztották, azzal a feltétellel vállalta csak a tisztséget, hogy amikor megbízatása negyedszerre is lejár, szabad és mentes lesz ettől a hivattaltól.⁷⁶ Hasonlóképp Dengeleghy Bernát még hivatali ideje lejárta előtt engedélyt kért Báthorytól annak letételére, de a megye nemességének megerősítésére és

⁷³ „Továbbá beszéle egy barátom, hogy kegyelmednek volna akarátja, hogy Kállót letenné, ha úgy vagyon, kérem kegyelmed, jelentse meg énnekem [...] noha az én személyemnek mostan jobb fizetése vagyon, inkább szolgáltnék most is egy végházban.” Serényi Mihály Csapy Kristófhhoz, Felső-Méra, 1588. március 25., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 701.

⁷⁴ „Egészségedért és a kállai vitézekért erősen iszom, amint ihatom, mikor borom vagyon.” Serényi Mihály Csapy Kristófhhoz, Felső-Méra, 1589. február 19., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 705.

⁷⁵ Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szatmár vármegye. MNL SzSzBML, IV. A. 501. a. Anno 1602. Fol. 100.

⁷⁶ BALOGH, 1986. Fol. 175.

kérlelésére végül megbízási éve végéig maradt.⁷⁷ A háborús dúlások miatt rendre elmaradozó tisztségújítások azt jelentették, hogy a főispán és a vármegye legtöbbször meghosszabbította az alispánok és egyéb vármegyei tisztségviselők hivatali idejét,⁷⁸ így sokszor nem volt egyszerű megszabadulni a terhes kötelezettségektől.

Az adminisztráció nehézségeinél súlyosabb gondot jelentett, hogy a vármegye számára teljesített szolgálat nem volt minden veszélytől mentes. 1593. július 4-én a Szatmár vármegyei közgyűlés arról hozott határozatot, hogy a megye szolgálatában elfogott és török fogságba jutott Cseres László váltságdíjának hátralékára a pozsonyi országgyűlési taxa felét szedjék be.⁷⁹ Minthogy a vármegyei tisztségviselők magától értetődően igyekeztek elkerülni, hogy Csereshez hasonlóan fogságba essenek, nem ment ritkaságszámba, hogy a szolgabírók, esküdtek és jegyzők a hajdúk, törökök, tatárok elleni menekülés miatt nem tudtak megjelenni a vármegyei gyűlésen. Az állandósuló betörések és fosztogatások miatt olykor megesett az is, hogy a vármegye csak nagy nehézségek árán talált olyan nemest, aki hajlandó lett volna követségbe menni.⁸⁰ A vármegyei szervezetnek voltak olyan hivatalai, amelyek ellátását különösen nehéz volt pótolni. Nem egyszer megtörtént, hogy egyes tisztségviselők, elsősorban a jegyző elmaradására hivatkozva, a korábban összehívott gyűlést elnapolták. Az országos gyakorlathoz híven előfordulhatott, hogy a jegyző távollétében az egyik írástudó esküdött, szolgabíró vagy maga az alispán végezte az írásbeli munkát.⁸¹ Mégis, a *notarius* személye és magasabb szintű képzettsége olyannyira fontos volt a vármegye számára, hogy az ügyintézés jóformán megbénította, ha a jegyző nem tudott személyesen jelen lenni a kongregációkon.⁸² Éppen ezért, hogy a Szabolcsban és Szatmárban egyaránt jegyzőként működő felsőpulyai Büky Farkas jobban igyekezzen hivatalát ellátni, 1594 tavaszán a vármegye határozatot hozott, hogy minden porta után hat dénárt szedjenek be számára, továbbá a büntetéspénzeket is az ő kezéhez szolgáltatassák.⁸³

Ilyen körülmények között rendelte el a vármegye az első szabolcsi gravámen összeírását. A sérelemjegyzék elkészülte után Szabolcs vármegye késlekedés nélkül értesítette Csapy Kristófot az összeírás eredményéről és a vármegye határozatáról. A falvak beszámolóit mérlegelve a következőket írták a kállói kapitánynak: *„A főkapitány úr követelésével kapcsolatban határozatotott, hogy Szabolcs vármegye a lovasokat és ygalogosokat nem tudja eltartani a katonák végtelen elnyomásai és végtelen fosztogatásai*

⁷⁷ Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szatmár vármegye. MNL SzSzBML, IV. A. 501. a. Anno 1604. Fol. 167.

⁷⁸ Egy példa erre 1597-ből: *„Bár a megye régi szokása szerint a tisztújítás ideje már elmúlt, és az alispánok helyére újakat kellett volna választani, a még mindig dühöngő háborús zavarok miatt a tisztség változtatás alkalmatlannak tűnik, azért amíg a mostani hadjárat tart, az eddigi alispánt, Kókényesdi Pál, a három szolgabíró, Berczely Ferencet, Nagy Mátyást és petényi Joó Zsigmondot hivatalukban hagyják.”* BALOGH, 1986. Fol. 63.

⁷⁹ Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szatmár vármegye. MNL SzSzBML, IV. A. 501. a. Anno 1593. Fol. 7.

⁸⁰ *„Mivel e férfiak, miután a megye nemesének és nemtelenjeinek nagy része az Erdélyben garázdálkodó és kóborló törökök és tatárok bosszantó dühöngése miatt, fenyegető veszélytől féltébe, legtöbb nemes Bereg megyébe futott és ott rejtőzik, nem akartak követségbe menni.”* BALOGH, 1986. Fol. 371.

⁸¹ FÖGLEIN, 1936. 157.

⁸² Azt, hogy a jegyzőnek kiemelt szerepe volt a megye működésében, jól jelzi az is, hogy az egyedüli biztos fizetéssel rendelkező tisztségviselő volt a vármegyében. (BALOGH, 2000. 216.)

⁸³ BALOGH, 1986. Fol. 174.

miatt, sőt az ország közös törvényeivel ellentétes rendeletek értelmében nem cselekedhet.”⁸⁴ Ezután néhány héttel a vármegye a kállói várhoz tartozó szárazmalom építéséről is határozatot hozott, vélhetően ezzel igyekeztek a kállóiakat távol tartani a saját malmaiktól. Emellett, a jobbágyság nyomorúságát enyhítendő, kimondták, hogy a jobbágyok pünkösöd után nem kötelezhetők őrlési munkálatokra.⁸⁵ A lehetőségekhez mérten tehát Szabolcs és Szatmár tisztkara is igyekezett közbelépni a vármegyei lakosság érdekében. Minthogy azonban még húsz évvel később is rendre előforduló panasz volt, hogy a katonák elviszik a malmokból a szegények lisztjét, a vármegye intézkedései, úgy tűnik, nem mondhatók eredményesnek.

A jobbágyok helyzetének javítási szándékával párhuzamosan a vármegye igyekezett megoldást találni a jobbágyszökésekre is, kiemelten a Báthory-birtokokra irányulóakra. 1591-ben Szabolcs vármegye határozatot hozott azokról a szökött jobbágyokról, akik a főispán uradalmába távoztak uraik birtokairól.⁸⁶ A *statutum* címe (*Azminemű panasza az vármegyének volt Báthory István urunk ónagysága ellen, ki főispánunk és országunk bírása, az gonoszul elment jobbágyok felől*) már önmagában is figyelemreméltó, hiszen arra mutat, hogy a vármegye saját főispánja ellen hozott határozatot. A nemesi közgyűlés törvénybe iktatta, hogy ettől fogva a vármegye szolgabíráját és esküdtet bármilyen nemesi birtokra kiküldhet a szökött jobbágyok felkeresésére és visszaszolgáltatására. Ez alól nem jelentettek többé kivételt sem Báthory István főispán, sem Báthory Zsigmond és egyéb nagyhatalmú nemesek birtokai sem.

A megoldási kísérletek nem álltak meg a vármegyei szinten, hiszen Szabolcs – és a kállói végvár élelmezésében bizonyos mértékben szintén érintett Szatmár vármegye – panasza eljutott az országgyűlésre is. 1596 és 1602 között több törvénycikk is született a panaszok és vádak hatására. A rendeletek kapcsán fel-tűnő a szemléletbeli változás a Csapy Kristóf alatt felső-magyarországi főkapitány-ságot viselők álláspontjához képest. Ezek a rendeletek ugyanis már egyértelműen szabályozták, sőt, bizonyos esetekben tiltották az ingyenmunkák önkényes behaj-tását. Az 1596. évi XL. törvénycikkben Szabolcs és Szatmár közös panasztételének beiktatására került sor:

„Az ország karai és rendei is Ő császári felségét arra kéri, hogy méltóztassék ezeknek a Szatmár és Szabolcs vármegyebelieknek az esedezését amiatt, hogy őket a kállói őrség számára erőszakkal és fegyverrel gabonaőrlésre kényszerítik, a katonák a szegény jobbágyok rétjeit és kertjeit lelegeltetik, fa szállítására szorítják, valamint egyéb sérelmekre is, melyekkel naponta sanyargatják és elnyomják, kegyelmesen meghallgatni.”⁸⁷

⁸⁴ KOROKNAY, 2006. 20–21.

⁸⁵ KOROKNAY, 2006. 21.

⁸⁶ Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szabolcs vármegye. Proth. VII. MNL SzSzBML IV. 1. a. Pag. 258.

⁸⁷ 1596. évi XL. törvénycikk: *„Szatmár és Szabolcs vármegyék, a Szatmárra szökött jobbágyaikra nézve, a múlt évi cikkelynek a végrehajtását kéri. Az ország rendei is Ő császári felségét arra kéri, hogy ezeknek a vármegyéknek a különböző sérelmeik megszüntetésére vonatkozó esedezését kegyelmesen meghallgatni méltóztassék.”*

1597-ben, a XXXVI. cikkelyben, minthogy a kállóiak nem tartották be az előzőleg meghozott rendelkezéseket, már egyenesen az ország törvényeinek megsértéséről és az uralkodó általi büntetéséről esett szó.⁸⁸ A határozott fellépés ellenére 1598-ban az ország rendjeinek ismét közbe kellett lépniük Szatmár és Szabolcs vármegyék érdekében, kérvén az uralkodót, parancsolja meg a Szepesi Kamarának, hogy tiltsa és akadályozza meg a kállói kapitány által kierőszakolt őrlési és egyéb ingyenmunkákat.⁸⁹ A helyzetet végül Rudolf király az 1602. évi XIV. törvénycikkben⁹⁰ rendezte, amikor is újra beosztotta, hogy a vármegyék mely végvárak ellátására kötelezhetőek. Ennek értelmében Kállót ettől kezdve Bereg és Szabolcs vármegyére bízta az uralkodó, és egyúttal a véghelyekhez teljesítendő ingyenmunkák szabályszerű beosztását is közölte. Szokatlannak mondható, hogy egy konkrét, regionális ügy kapcsán a törvények évről-évre rendre követték egymást, és ez is jól mutatja, hogy a Felső-Tisza-vidéki helyzet megoldása sürgető volt. Az időközben kitört tizenötéves háború és a század végére az ország északkeleti felében formálódó nemesi ellenállás pedig különösen indokoltá tette az uralkodó számára, hogy a Kálló végvárával kapcsolatos panaszokra mihamarabb választ adjon.

Összegzés

Az 1588-as szabolcsi gravámen lesújtó képet mutatott a vármegye állapotáról. Az csesedi, szatmári, tokaji és kállói katonák rendszeres fosztogatásai kiszigerelték a már egyébként is nyomorgó jobbágyságot. A szűkölködés és állandó háborús készültség olyan társadalmi feszültségekhez vezetett, amelyek hatására a német és magyar végváriak sokszor a törököktől sem tapasztalt kegyetlenséggel hatalmaskodtak a köznépen. A kilátástalan helyzetbe került jobbágyok kezdetben még reménykedtek uraik segítségében, de a Felső-Tisza-vidéki kis- és köznemesek az érdeklődés vagy a lehetőség hiányában nem tudtak érdemi segítséget nyújtani. Ilyen körülmények között elkerülhetetlen volt, hogy a jobbágyok tömegesen szökjenek el sanyargatott falvaikból. Az, hogy menekülési útvonaluk legtöbbször valamelyik Báthory-birtokra vezette őket, tovább növelte a feszültséget a vármegyében. Különösen nehezítette a helyzetet, ha a főispán tulajdon szervitorainak jobbágyairól volt szó, hiszen Báthorytól dominuszi minőségében elsősorban oltalmat és jó akaratot vártak el famíliájának tagjai. Úgy tűnik azonban, hogy a fizetések hiányára szintén gyakorta panaszkodó országbíró csak nehézkesen szolgáltatta

⁸⁸ 1597. évi XXXVI. törvénycikk: „*Szatmár és Szabolcs vármegyéket a kállói erősséghez fa- és teherszállításra ne kényszerítsék és azzal ne háborgassák.*” A törvénycikk paragrafusai: „1. § Mindazonáltal ezeket a panaszokat eddig még semmiképpen sem teljesítették, hanem őket most is a legsúlyosabban háborgatják és kényszergetik. 2. § Ezért megállapították, hogy az ilyeneket, a kik az Ő felsége parancsolatait meg nem tartják és az ország közönséges végzései ellen cselekesznek, Ő felsége érdemiük szerint megbüntesse.”

⁸⁹ 1598. évi XXXVII. törvénycikk: „*Az ország rendei Ő császári felségénél Szatmár és Szabolcs vármegyék érdekében ismét közbelépnek.*”

⁹⁰ 1602. évi XIV. törvénycikk: „*A véghelyekhez teljesítendő ingyenmunkák szabályszerű beosztása.*” Természetesen nem ez volt az utolsó törvénycikk, amely a végvárakhoz tartozó ingyenmunkákat rendezte, de a 16. század végi rendeletek sorát ezzel zárta le az uralkodó (legközelebb az 1608. évi XV. törvénycikk rendelkezett a kállói ingyenmunkákról).

vissza a jobbágyokat, így eshetett meg, hogy végül Szabolcs vármegye rendeletet hozott saját főispánja ellen. A 16. századi állapotokat vizsgálva úgy tűnik, hogy az előbbihez hasonló érdekkellentétek sora határozta meg Felső-Magyarország keleti peremének mindennapjait. A jobbágyoknak elmondhatatlan szenvedéseket okozó végváriak már-már az éhhalál elől menekülve fosztották ki a falvakat. Eközben kapitányuk a felettese, a mindenkori felső-magyarországi főkapitány utasításai és a vármegye panaszai között őrlődve volt kénytelen irányítani a tiszántúli védelmi rendszer megkülönböztetett helyet elfoglaló végvárát.

A tizenötéves háború előestéjén a társadalom minden rétegében megjelent az igény a fennálló helyzet javítására. A vármegyék népének egymásra utaltsága is indokolta, hogy a hatalomgyakorlók mindenki számára elfogadható megoldást találjanak. Az, hogy a Magyar Királyságnak ezen szeglete tartós hadszíntérré változott, rendkívül leszűkítette a döntéshozók (a vármegye, a főispán, a főkapitányok és az uralkodó) mozgásterét. Épp ezért törekvéseik elsősorban arra irányultak, hogy a válsághelyzetből adódó terheket, mint a végvárak ellátása és az ingyenmunkák, valamelyest megrendszabályozzák. Ezek az intézkedések nem jelenthettek megoldást sem a jobbágyság nyomorúságos helyzetére, sem pedig a katonák és a köznép, a főispán és a vármegye, az arisztokrácia és a köznemesség között feszülő ellentétekre. Az 1588-ban Szabolcs vármegye által lejegyzett sérelmek összessége így a tizenötéves háború végén, a Bocskai-felkelés korában kulminálódott a Felső-Tisza-vidéken.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

- MNL OL** Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
P 707 Zichy család zseléi levéltára XXXII. sorozat 1527–1670 közötti levelek címzettek szerinti sorrendben
- MNL SzSzBML** Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
IV. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szabolcs vármegye
Elenchus rerum judicialium III. 1584–1599
IV. A. 501. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szatmár vármegye

Kiadott források

- BALOGH**
1986 BALOGH István: *Regeszták Szatmár vármegye jegyzőkönyvéből 1593. május 1–1616. augusztus 6.* Nyíregyháza, [K. n.], 1986. (Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Közleményei II., Közlemények, 1.)
- ECKHARDT**
1944 ECKHARDT Sándor: *Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a 16. század végétől.* Budapest, A Királyi Magyar Pázmány Péter Magyarságtudományi Intézete, 1944.

VADÁSZ

- 2002 VADÁSZ Veronika: *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2002. (*Fiatal Filológusok Füzetei – Korai újkor*, 1.)

Szakirodalom

BALOGH

- 2000 BALOGH István: *Szabolcs vármegye levéltára (1550–1767).* In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*, XIV. Szerk.: GALAMBOS Sándor – KUJBUSNÉ MECSEI Éva. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 2000. 253–276. (*A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai I., Évkönyvek*, 14.)

DOMINKOVITS

- 1999 DOMINKOVITS Péter: Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. *Soproni Szemle*, 53. (1999) 2. sz. 99–122.

FÖGLEIN

- 1936 FÖGLEIN Antal: A vármegyei nótárius. *Levéltári Közlemények*, 14. (1936) 1. sz. 149–171.

GAUSZ

- 2016 GAUSZ Ildikó: Végvármustra francia módra: Jacques Bongars a magyarországi császári-királyi határvédelmi rendszerről (1585). *Aetas*, 31. (2016) 2. sz. 134–145.

H. NÉMETH

- 2001 H. NÉMETH István: Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század). In: *Történelmi Demográfiai Évkönyv*, 2001. Szerk.: FARAGÓ Tamás – ŐRI Péter. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népegytanományi Kutatóintézet, 2001. 129–141.

KENYERES

- 2003a KENYERES István: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. *Történelmi Szemle*, 45. (2003) 1–2. sz. 61–92.
- 2003b KENYERES István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények*, 74. (2003) 1–2. sz. 59–103.

KOMÁROMY

- 1897 KOMÁROMY András: Kálló mint végvár. *Hadtörténelmi Közlemények*, 10. (1897) 1. sz. 27–46.

KOROKNAY

- 1961 KOROKNAY Gyula: A kállói vár. In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 2.* Szerk.: CSALLÁNY Dezső. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1961. 73–90.
- 1986 KOROKNAY Gyula: Őfelsége kállói végháza, 1570–1610. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 21. (1986) 2. sz. 168–178.
- 2006 KOROKNAY Gyula: *Kállói kapitányok.* Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2006. (*Tanulmányok*, 13.)

NEUMANN

- 2012 NEUMANN Tibor: „Egytelkes nemes” Egy középkori fogalom magyarázatához. *Történelmi Szemle*, 54. (2012) 2. sz. 337–345.

PÁLFFY

- 1995 PÁLFFY Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. (1995) 1. sz. 114–185.
- 1996 PÁLFFY Géza: A török elleni védelmi rendszer története. *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. sz. 163–218.
- 1997a PÁLFFY Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”) *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. sz. 257–288.
- 1997b PÁLFFY Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). *Fons*, 4. (1997) 1. sz. 5–78.

PETERCSÁK–BERECZ (SZERK.)

- 2001 PETERCSÁK Tivadar – BERECZ Mátyás (szerk.): *Végvár és ellátás*. Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet – Dobó István Vármúzeum, 2001. (*Studia Agriensia*, 22.)

SZAKÁLY

- 1979 SZAKÁLY Ferenc: Egy „világtörténelmi curiosum”: magyar adóztatás a török hódoltságban. *Valóság*, 22. (1979) 5. sz. 23–37.

Matolcsi Réka

„Az öreg Ferenc Józsefet le kellene lőni”

Királysértési perek az első világháború idején

A gyakran egymással versengő és párhuzamosan létező lojalítások és identitások kutatásában az elmúlt időszakban nagy figyelem hárult az Osztrák-Magyar Monarchiára. E kutatásoknak jelentős hányada az első világháború éveire fókuszál, és ez nem véletlen: az egyének és közösségek lojalítására vonatkozó elvárásokat különféle válságok – különösen a háborúk – idején érzékelhetjük leginkább. Krízishelyzetekben, főként az árulás vádjának elkerülése miatt, a hűség kimutatása vagy éppen elrejtése kardinális szerepet tölthet be mind a nyilvános diskurzusban, mind pedig társadalomban.¹ E megállapítás pedig különösen igaznak tűnik az 1914 és 1918 közötti időszak vonatkozásában, ha a Monarchia nemzetiségi konfliktusait helyezük nagyító alá, ahogyan azt a csehek, a szerbek vagy éppen a szlovákok lojalitása kapcsán már egyes résztanulmányok megtették.²

Emellett számos kutatási eredmény mutat abba az irányba, hogy az állam iránti lojalitás és bizalom nemcsak a nacionalista tendenciák, hanem egy másik aspektus következtében is megrendülhetett. A háborúval járó társadalmi és gazdasági válság miatt egyre több bírálat érte az államot és annak képviselőit (kormány, hatóságok): minél érzékelhetőbben avatkoztak be a lakosság életébe, annál inkább azonosították őket a nehézségekkel, vagyis az ezen intézményekbe vetett bizalom rendkívül megingott, amely befolyásolhatta az állampolgári lojalitást is.³ Maureen Healy Bécs kapcsán például a következő megállapításra jutott: azzal, hogy az állam képtelen volt ellátni a lakosság alapvető szociális igényeit, csökkent a dinasztia iránti hűség, és ez hozzájárult a Monarchia bukásához.⁴ Pieter M. Judson pedig úgy látja, hogy a rendkívüli jogi szabályozás és a jogok korlátozása (például a cenzúra) ásta alá az állampolgárok bizalmát, amelynek következtében az állam legitimitását veszítette.⁵ E tanulmány szempontjából pedig kulcsfontosságú az a tényező, hogy

¹ OSTERKAMP-SCHULZE WESSEL, 2017.

² Lásd például: CORNWALL, 2015. 113–134; DUDEKOVÁ, 2017.

³ BIHARI, 2014. 378–379.

⁴ HEALY, 2004. 1–30. Hasonló következtetésekre jutott Németország vonatkozásában: DAVIS, 2003. 190–218.

⁵ JUDSON, 2016. 385–441.

az állampolgári lojalitás egyik elemét jelentette a vizsgált korszakban – az alkotmány és a törvények iránti tisztelet mellett – az uralkodó és a dinasztia iránti hűség is. Mindezek alapján tehát felmerül a kérdés: hogyan hatott a Ferenc Józsefről és a Habsburg dinasztiáról az emberek által alkotott képre a háborúval járó politikai, gazdasági és társadalmi válság?

A kutatások korábban már feltárták, hogy a háborús propagandában miként használták fel Ferenc József személyét. A sajtótudósítások, az uralkodó születésnapja alkalmából tartott istentiszteletek és ünnepségek, illetve a különféle használati tárgyak (például emléklapok, tányérok az uralkodó arcképével) mind a király és a nemzet közötti összhangot sugallták, a háború iránti lelkesedést igyekeztek fenntartani. Továbbá az uralkodó atyai szerepét és időskori bölcsességét hangsúlyozták a nyilvánosság fórumain.⁶

Azonban a propaganda és a nyilvánosan hangoztatott hódolatteljes frázisok nem mutatnak rá a társadalomnak az uralkodóval kapcsolatos véleményére, gondolkodásmódjára és hiedelmeire. Jelen tanulmányunkban a király tiszteletével kapcsolatos normaszegéseken, a királysértésen és az uralkodóház tagjainak megsértését jelentő bűncselekményen keresztül egy – ez esetben kriminalizált – csoport szintjén vizsgáljuk az uralkodóval kapcsolatos attitűdöt. Az elemzés során a társadalom politikai kultúrájára irányuló, mentalitástörténeti jellegű megközelítés mellett a hatalom reakciójának (bíróági ítékezés) szem előtt tartásával térképezzük fel a háború következtében megváltozott lojalitáskövetelményeket.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a királysértés nem azonos a felségsértéssel, amely – súlyosabb bűncselekményként – nemcsak az uralkodó ellen irányulhatott, hanem az állam és az alkotmány ellen is. A két bűncselekmény között alapvető különbségként kiemelhetjük, hogy míg a királysértés verbális sérelmet takar, a felségsértést – az uralkodó vonatkozásában – a király meggyilkolásával, a testi épségének és a személyes szabadságának megsértésével lehetett elkövetni. A királysértést és a királyi ház tagjainak megsértését el lehetett követni sajtó útján és előszóban is; a tanulmány keretein belül ez utóbbiakkal foglalkozom.

Jogi keretek és a vizsgált források

A királysértéssel és a királyi ház tagjainak megsértésével az 1878. évi V. törvény-cikk, az ún. Csemegi-kódex 140–141. paragrafusa foglalkozott. A király szóbeli megsértésének vétségét két évig terjedő fogházzal és hivatalvesztéssel büntette a 140. paragrafus. E tényállást az uralkodóház tagjai esetében is egy évig terjedhető fogházzal büntették.⁷ A királyi ház tagjait érintő paragrafusok a következő személyeket védték: a királynét, az elhunyt király özvegyét, a trónöröklési törvények értelmében egyenrangú és törvényes házasságból született magyar királyi örökös

⁶ TURBU CZ, 2016.

⁷ 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről. (<https://net.jogtar.hu/> – Utolsó letöltés: 2020. szeptember 14.) A Csemegi-kódex államellenes bűncselekményeket – köztük a királysértést – szabályozó paragrafusainak jogtörténeti elemzését lásd: BARN A, 2015. 212–220.

hercegeket és osztrák főhercegeket és feleségeiket, illetve az említett származással rendelkező királyi hercegnőket és osztrák főhercegnőket, amíg házasságukkal nem léptek ki a családból.⁸

A Csemegi-kódex királysértésre vonatkozó paragrafusát váltotta fel az 1913. évi XXXIV. törvénycikk, amely továbbra is két évig terjedő fogházzal, illetve – bővítve a mellékbüntetések körét – politikai jogok gyakorlásának felfüggesztésével és hivatalvesztéssel szankcionálta a bűncselekményt. A törvény inkább a sajtó útján elkövetett királysértések vonatkozásában hozott újdonságot azzal, hogy kivonta őket az esküdtszék alól és a három évig terjedő államfogház helyett fogházi szabadságvesztést,⁹ illetve 4000 koronáig terjedő pénzbüntetést rendelt el, és a politikai jogok felfüggesztését is bevonta a szankcionálásba.¹⁰

E szigorítás mögötti politikai okokat, a Nagy György-féle köztársasági mozgalom megjelenését, már részben feltárták a jog- és politikatörténeti kutatások.¹¹ Am a jogi kontextussal kapcsolatban szükséges megjegyeznünk, hogy a törvény megalkotása egy általánosabb tendenciába is illeszkedett: a politikai bűncselekményekhez való jogtudományi hozzáállás átalakulásához. A világháború alatt és az azt megelőző években számos kísérlet történt a politikai bűncselekmény fogalmának meghatározására,¹² illetve felmerült az igény az államellenes bűntettek körének kibővítésére is: Egyed István 1913-ban például úgy vélte, hogy az állam becsületének és jó hírnevének megsértését is kriminalizálni kellene.¹³ Mindez összefüggésben állhatott a politikai bűncselekmények számának egyidejű emelkedésével. Angyal Pál a háborús időszakok kriminalitását vizsgáló tanulmányában az egyik jellegzetes bűncselekményként éppen a királysértést emelte ki, és azzal magyarázta, hogy bármennyire elfogadott egy háború, sokan mégis az uralkodót hibáztatják érte, így kézenfekvő módon megszorodik az elkövetések száma.¹⁴

A királysértési ügyek számáról ugyan nem rendelkezünk kortárs adatsorokkal, de az élőlőzoban elkövetett sértések miatt – első fokon, a törvényszékek által – az elítéltek számáról tudósítanak a statisztikák, amely a háborút megelőző időszakban emelkedő tendenciát mutat. Az 1880-as évtizedben összesen 102 fő, az 1890-es

⁸ ANGYAL, 1930. 50.

⁹ A dualizmus időszakában a fogházbüntetést vétségeknél, államfogház büntetést pedig vétségelnél és büntetteknél szabhatták ki. Az utóbbi azonban lényegesen jobb körülményeket biztosított az elítéltek számára, mint a törvényszékek és járásbíróóságok fogházában való raboskodás. Az államfogház politikai (elsősorban sajtó útján elkövetett) deliktumoknál és párbajvétségnél jelentett szankciót, ugyanis a kortársak úgy vélekedtek, hogy e bűncselekmények elkövetőinél nem a nevelés a cél, hanem „*custodia honesta*” jelleggel az elítéltek személyes szabadságának megvonását szeretnék elérni. E szándék mögött azon elképzelés állt, mely szerint a politikai bűnelkövetők megkülönböztethetők a közönséges bűnözőktől, akik aljas indokkal követik el cselekedeteiket. (1913. évi XXXIV. törvénycikk a király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról.)

¹⁰ 1913. évi XXXIV. törvénycikk a király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91300034.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D37> – Utolsó letöltés: 2021. április 25.)

¹¹ DRÓCSA, 2019. 117–137.

¹² Lásd például Tarnai János és Bárd József vitáját: TARNAL, 1917; BÁRD, 1917. 285–288.

¹³ *Ügyvédek Lapja*, 1913. június 14. 4–5.

¹⁴ ANGYAL, 381.

években 204, az 1900-as években 415, 1910 és 1913 között 164 volt.¹⁵ A világháború kitörése utáni első években azonban az elítéltek száma megugrott, ahogyan az alábbi táblázatból is kiderül.

Év	Elítéltek száma
1914	212
1915	272
1916	123
1917	61

1. sz. táblázat. Az elítéltek száma 1914 és 1917 között

A táblázat adatainak értelmezéséhez szükséges megjegyeznünk, hogy a kivételes hatalomról szóló törvényben (1912. évi LXIII. tc.) meghatározott és az 1914. évi 12002. számú igazságügyminiszteri rendelettel részleteiben szabályozott gyorsított eljárás következtében – szemben a háborút megelőző időszakkal – az elkövetés időpontja és a törvényszéki ítélet között csak pár hónap telt el, így e számadatok azt sugallják, hogy az uralkodó megítélését tekintve az első két év számított kritikusnak. 1916-ban, IV. Károly trónra lépésével megváltozott a király személye, de a rendelkezésünkre álló adatok alapján nehezen meghatározható, hogy e körülmény mennyiben befolyásolta az ügyek számának alakulását.

Jelen tanulmányunkban a vizsgálatot az 1914. június és december között elkövetett ügyekre szűkítettük. A kutatás forrásbázisát a Budapesti Királyi Ítéltábla, a Pécsi Királyi Ítéltábla, a Pozsonyi Királyi Ítéltábla és a Szegedi Királyi Ítéltábla iratanyagában talált esetek, összesen 92 ügy, alkotják.¹⁶ E forrásanyag – valószínűleg a mellékiratok selejtezése miatt – a törvényszéki és az ítéltáblai ítéletekbe nyújt csupán betekintést, amely némileg szűkíti az elemzési szempontok körét, illetve nagyobb mértékű óvatosságra inti a kutatót. Ugyanakkor fontos leszögeznünk, hogy – a hatósági szűrő ellenére – nemcsak a hatalom aspektusát vehetjük nagyító alá, hanem az ügyek viszonylag nagyobb száma miatt, az iratokban olvasható mondatoknak, illetve azok kontextusának egyes visszatérő motívumai is alapját képezhetik az elemzésnek. A bírósági iratok mellett bizonyos esetekben a Szegedi Királyi Főügyészség anyagát, illetve korabeli statisztikákat és hírlapokban megjelent cikkeket is bevontuk az elemzésbe.

¹⁵ *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1880–1889. 12–19; *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1894–1916. A statisztikákban együtt kezelték a királysértés és a királyi ház tagjainak megsértése bűncselekményeket. Az 1918-as évből nem rendelkezünk erre vonatkozó adatokkal.

¹⁶ A következő törvényszékekre terjedt ki az ítéltáblák hatásköre: Budapesti Királyi Ítéltábla: balassagyarmati, budapesti, budapesti kir. kereskedelmi és váltó, besztercebányai, egeri, fiumei, ipolysági, kalocsai, kecskeméti, pestvidéki, székesfehérvári és szolnoki törvényszék. Pécsi Királyi Ítéltábla: kaposvári, nagykanizsai, pécsi és szekszárdi törvényszék. Pozsony Királyi Ítéltábla: aranyosmaróti, nyitrai, pozsonyi, rózsahegy-i és trencsényi törvényszék. Szeged Királyi Ítéltábla: nagybecskereki, nagyikindai, szabadkai, szegedi, újvidéki és zombori törvényszék. Vö. 1890. évi XXV. törvénycikk a kir. ítéltáblák és kir. főügyészségek szervezéséről. (<https://net.jogtar.hu/> – Utolsó letöltés: 2020. szeptember 14.)

Eufória és félelem: milyen volt a közhangulat 1914-ben?

A szarajevói merénylet és a háború fogadtatásának problémaköre – egyfajta kulcskérdésként – kiemelkedő figyelmet kapott mind a magyar, mind a nemzetközi tudományosságban. A háború korai szakaszának lelkesedését manapság már árnyaltabban látják a kutatók: a társadalom különböző csoportjaiban az érzelmek összetettebb jelenlétét (öröm, aggodalom, kíváncsiság stb.) hangsúlyozzák, és a különbséget leginkább a falvak, kisvárosok (aggodalom, félelem) és a nagyobb városok (öröm, eufória) viszonylatában mutatták ki.¹⁷

A magyar vonatkozásokat illetően jól ismert, hogy a trónörökös meggyilkolása megdöbbentette a közvéleményt, de valójában kevesen gyászolhatták őszintén. E tekintetben beszédesnek véljük Farkas János naplóját, amelyben a következőt olvashatjuk: *„Nekünk magyaroknak nem okozott szívfájdalmat ennek a magyar gyűlölő embernek az elpusztulása, de azt biztosra vettük, hogy ebből háború lesz.”*¹⁸ A döbbenet azonban hamar felváltotta a felháborodás, és a szerbek ellen fordult a közhangulat. Szarajevóban a lakosság szerb boltokat rongált meg, Budapesten pedig a Lehel téri piacon – Kassák Lajos beszámolója szerint – a magyar és a szerb árusok összecsaptak egymással a merényletet követően. Viszont a hadüzenet után Budapesten, ahogyan más fővárosokban is, lelkes, spontán háborúpárti tüntetések törtek ki.¹⁹ A háborús „eufória” eltűnése, a növekvő elégedetlenség pedig 1916 folyamán vált igazán érzékelhetővé, a hátországi „lövészárkok” is ekkor mélyültek el igazán.²⁰

Ám a magyarok háború iránti lelkesedését is csupán a politikai és kulturális elit és a városi, főként a fővárosi középosztály vonatkozásában tudták alátámasztani a hazai tanulmányok.²¹ Jászi Oszkár a háborút lelkesen támogató embereket osztályozó értekezésében is jórészt olyan típusokat vázolt fel, amelyek e rétegre lehettek jellemzők, és csak egyetlen olyat találunk, amit például a parasztsághoz kötött a szerző.²² A vidéki lakosság tekintetében számos hazai forrás ugyancsak arra világít rá, hogy inkább aggodalom és bizonytalanság uralta a háború kezdeti szakaszát.²³ Mielőtt azonban rátérnénk az ügyek elemzésére, felmerül a kérdés, hogy milyen társadalmi rétegekből kerültek ki a vizsgált perek vádlottjai.

A háború előtti években az elkövetők zömmel a szegényparasztsághoz (törpebirtokosok, agrárproletariátus), a kisiparosok és a kiskereskedők csoportjához, illetve e szektorok segédszemélyzetéhez tartoztak. Ahogyan az a táblázatból is kirajzolódik, e tekintetben nem hozott változást a háborús időszak.

Fontos tehát kiemelnünk, hogy – ellentétben a királysértési sajtóperekkel – nem a politikai elithez vagy a nemzetiségi pártok vezető politikusaikhoz kapcsolható bűnelkövetéssel találkozunk ezekben az ügyekben. Ez alól az egyetlen kivételt a vizsgált mintában Pázmány Dénes volt országgyűlési képviselő ügye jelenti,

¹⁷ AUDOIN-ROUZEAU-BECKER, 2006. 78–84. A német lakosság lelkesedéséről bővebben: VERHEY, 2004.

¹⁸ FARKAS, 2013.

¹⁹ A sajtó hangulatának alakulásáról lásd bővebben: HAJDU, 2014; SZABÓ, 2015.

²⁰ GYÁNI, 2017. A hátország konfliktusairól bővebben lásd: BIHARI, 2008.

²¹ SZABÓ, 2015.

²² JÁSZI, 1915. 351.

²³ Lásd például Tóbiás Ernőné beszámolóját arról, hogy a mozgósítási plakátok és maga a bevonulás szorongást váltott ki a férjéből: SZENTI, 1988.

Foglalkozási csoportok	A törvényszékek által elítéltek száma országos szinten	Elítéltek a vizsgált mintában
Östermelés	113 (53,3%)	25 (27,2%)
Bányászat és kohászat	3 (1,4%)	-
Ipar	54 (25,5%)	14 (15,2%)
Kereskedelem	13 (6,1%)	11 (12%)
Közlekedés	3 (1,4%)	1 (1,1%)
Közszolgálati ágak és szabadfoglalkozás	6 (2,8%)	8 (8,7%)
Különböző ágbeli napszámosok	13 (6,1%)	13 (14,1%)
Házicseléd	2 (1,0%)	-
Egyéb és ismeretlen foglalkozás	5 (2,4%)	20 (21,7%) ²⁴
Összesen	212 (100%)	92 (100%)

2. sz. táblázat. A királysértésért és a királyi ház tagjainak megsértéséért elítéltek foglalkozás szerinti megoszlása (1914)²⁵

akit a „Pannónia” kávéház előtt 1914 júliusának utolsó napjaiban tett kijelentése miatt – „Disznóság, gyalázat, hogy három csirkefogó miatt mozgósítanak.” – 5 hét fogházra ítélték.²⁶

Az elkövetők társadalmi összetétele egyúttal rámutat arra is, hogy milyen tényezők alakították az emberek politikai szocializációját, amely döntően befolyásolta a véleményalkotásukat. A vizsgált csoport zöme például az elemi oktatásig juthatott el, amely a politikai szocializáció egyik elsődleges szintere volt. Az oktatás mellett egy másik meghatározó szocializációs forrásként a család is befolyásolhatta a Ferenc Józsefről alkotott nézeteket, például az 1848–1849-es élményeken, emlékeken keresztül.²⁷ A felnőtt lakosság esetében az uralkodóval kapcsolatos ismeretek szerzésének egyik fő csatornáját a sajtó jelentette, amely az írni-olvasni tudás arányának emelkedésével és a technika fejlődésével egyre szélesebb rétegekhez jutott el. A vizsgált csoport, amelynek zöme a parasztsághoz tartozott, főként olvasókörökben vehette kezébe a hírlapokat. E paraszti és munkásolvastörök meghatározó szerepét az agrárszocialista eszmék terjesztésben már korábban kimutatta a szakirodalom, amellyel egyúttal árnyalta a parasztság politikai passzivitásáról kialakult képet.²⁸ A folklórkutatások eredményei alapján az is ismeretes, hogy a parasztság körében a Ferenc József-kép alakulására a különféle populáris kiadványok (kalendáriumok, emlékalbumok, ponyvák) is hatással voltak.²⁹

²⁴ Az egyéb vagy ismeretlen foglalkozásúak nagyobb arányát az okozza, hogy számos ítéletben nem tüntették fel a vádlott foglalkozását.

²⁵ Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1914. 60.

²⁶ BFL VII.1. d. A jogszolgáltatás területi szervei, Budapesti Királyi Ítéltábla iratai. IV. 4591/1915.

²⁷ A forradalom és szabadságharc emlékeiről a néphagyományban lásd például: KÖSA, 1980. 137–197.

²⁸ KISS, 1959; BALOGH, 1965.

²⁹ LANDGRAF, 2005; LANDGRAF, 2016.

A szarajevói merénylet és háborús hírek: az uralkodó és az uralkodóház megítélése

Az első háborús év egyik legmeghatározóbb eseményeként a szarajevói merényletre adott reakciók nagyobb számban jelennek meg azon ügyek között, amelyekben az elkövetők pozitív cselekedetként értékelték a közvéleményt megdöbbentő eseményt.³⁰ Ezekben az esetekben jórészt szerb vagy szlovák anyanyelvű vádlottokról olvashatunk, akik gyakran éltették Szerbiát és I. Péter szerb királyt. Stefanovits Mihály kocsis például azon véleményét hirdette Kispesten 1914 júliusában, hogy a szerbek jól tették, hogy megölték Ferenc Ferdinándot, aki után a magyar király következik majd, mert a szerbek elfoglalják Budát.³¹ Egyes vádlottak pedig a merénylet okát abban látták, hogy a szerbeket megakadályozták az 1389-es rigómezei csata évfordulójára való megemlékezésben: „[...] úgy kellett a kutyának, mert Szarajevóban a szerbek Lázár vajda emlékére zászlót tűztek ki és azt Ferenc Ferdinánd trónörökös két ízben is levétette.” – nyilatkozta a martonosi (Bács-Bodrog vármegye) kocsmában 1914. július 25-én Marity Vladó [máshelyütt: László] szerb anyanyelvű földműves.³²

Viszont az ügyek fennmaradó részében nem etnikai jellegű feszültséget sugallnak az elhangzott mondatok. A merénylet hírére reagáló elkövetők mondanivalójában a paraszti gondolkodásra jellemző szegény-gazdag/úr-paraszt ellentétet fedezhetjük fel. Bahnó Ádám nemsói (Trencsén vármegye) földműves így nyilatkozott a merényletről 1914. július 5-én, amikor a helyi iskola épülete előtt a kántortanítóval és a községi bíróval beszélgetett: „Jól történt, hogy meggyilkolták, bár minden nagyfejűvel így csinálnának.” A vádlott a következő napon megismételte a bűncselekményt: „[...] úgy kellett nekik, bár mindenki úgy járna, aki automobilon jár.”³³ Megemlíthetjük Czábik Pál földműves esetét is, aki 1914 júliusában szintén helyeselte a gyilkosságot, és az uralkodónak is hasonló sorsot kívánt. Czábik, bár kifejezte a szerbek iránti szimpátiáját is, sérelmezte, hogy nem kapott választójoget az „uraktól”.³⁴ A paraszti mentalitásnak e fontos eleme a háborús közeg hatására pedig akár a királyság intézményének megkérdőjelezését is magával vonhatta, ahogyan az Vydarány Istvánné verbói (Nyitra vármegye) háztartásbeli kijelentésében is tükröződik: „Nem kell nekünk trónörökös, lesz köztársaságunk, elnököt fogunk választani, mint Amerikában.”³⁵

A merénylet következményeként a szerbeknek küldött ultimátumot követő napokban a részleges mozgósítás elrendelését sem helyeselte mindenki: „Bár már azt a vén kutyát is agyonütötték volna, akkor minden másképp[en] lenne.” – így kommentálta 1914. július 26-án Hevér Péter Pál szabadkai kocsis a mozgósítás hírét. E megjegyzést követően az egyik tanú, Milkovics Simon pékmester figyelmeztette

³⁰ Jóval elenyészőbb mértékben, de a salzburgi királysértési és a királyi ház tagjainak megsértése miatt indult ügyek kapcsolódtak a szarajevói merényletkez. (CZECH, 2010. 295–296.)

³¹ BFL VII.1.d. IV. 2224/1914.

³² MNL CsML VII.1. A jogszolgáltatás területi szervei, Szegedi Királyi Ítéltábla iratai, VII.1. IV.1914/610.

³³ SNA 3912. Bratislavská súdna tabuľa v Bratislave. IV. 457/1914.

³⁴ SNA 3912. IV. 521/1914.

³⁵ SNA 3912. IV. 597/1914.

szavainak súlyára, majd hozzátette, hogy nem kellene a *Népszavát*³⁶ olvasni, mert attól „megkótyagosodik és még bajba kerül.” A vádlott azzal védekezett a tárgyaláson, hogy ő csupán Tisza Istvánt említette, mert a mozgósítás kihirdetésénél úgy hallotta, hogy őt okolják a kialakult helyzetért.³⁷

Míg egyes városokban a mozgósítást, majd a Szerbiának küldött hadüzenetet követő időszak lelkes háborút támogató tüntetésekkel telt, a vizsgált források arra utalnak, hogy egyúttal nagyfokú bizonytalanság is érezhető volt. Ennek egyik jelét a különböző álhírek terjedése jelentette, hiszen a háború idején a lakosság aggodalmai és félelmei, illetve a tájékoztatás hiánya vagy éppen a propaganda, a hivatalos hírek és frontról hazatértek beszámolóí és a hátországi valóság között húzódó feszültség megfelelő táptalajt nyújtottak az efféle hamis híreszteléseknek, kiváltképpen a kémekről és árulókról szóló történeteknek. Ráadásul e tekintetben nem találunk különbséget a városi és a falusi környezet között.³⁸

Az egyik ilyen – a kutatások előtt már jól ismert – többféle módon felbukkanó híresztelés az aranyat csempésző automobil volt. A rejtélyes francia autó híre, amely Magyarországon át szállította a Rothschild-család aranyát az orosz cárnak – ahogyan az Veres Péter visszaemlékezéséből is kiderül –, a parasztság érdeklődését is felkeltette.³⁹ E szóbeszédnek, amely egyébiránt a hadsereg és a helyi hatóságok berkein belül is kémhisztériát váltott ki, a vizsgált ügyekben is megtaláljuk a nyomát, tehát az álhír egyik „mutációjában” az uralkodó személye is feltűnhetett. Neczkov Lázár szerb anyanyelvű szőregi (Csongrád-Csanád vármegye) lakos a következő adta elő: „[...] *bassza meg az Isten az anyját a királynak, eladta Magyarországot, most szegény Szerbiára megy, azon akarja behajtani...*”. Miután az uralkodó meggyilkolásával fenyegetőzött, az álhírt is belefűzte sértőnek ítélt mondanivalójába, amelynek elkövetését egyébként beismerte a vádlott: „[...] pénzre volt éhes [a király – M. R.], *elrabolta a franciáktól az automobilon hozott milliomokat...*”⁴⁰

Az uralkodó áruló magatartásának (t. i. eladta az országot) motívuma más kontextusban is megjelent a vizsgált mintában. Nagy István faluhídvégi (Somogy vármegye) csizmadia például 1914 augusztusában a község utcáján a következőket terjesztette, amiért később egy hónap fogházbüntetésre ítélték másodfokon: „*A király eladta Magyarországot a szerbeknek, hogy minél előbb mehessen a németnek segíteni, más uralkodó lesz, és az jobb lesz a magyaroknak.*”⁴¹

Az esetek zömében az elkövetők Ferenc Józsefet hibáztatták a háborúért, és e szidalmakban – gyakran idős korával összekötött – alkalmatlanságát is hangsúlyozták.⁴² Schmidt Ignácné 1914. augusztus 28-án Nagytapolcsányban (Nyitra vármegye), a lakóházának lépcsőjén ülve a háborúról így szólt: „*Mire való ez a háború, ha a király okos volna, nem veszne el annyi ember, ha a király átengedné Boszniát és*

³⁶ Éppen előző nap jelent meg a *Népszavában* a *Nem akarunk háborút* című vezércikk. (*Népszava*, 1914. július 25. 1.)

³⁷ MNL CsML VII.1. IV. 609/1914.

³⁸ BIHARI, 2014. 160–162; CORNWALL, 1992.

³⁹ BIHARI, 2014. A visszaemlékezés részletes elemzését lásd: PAPP, 2014.

⁴⁰ Az ügy eljutott egészen az ítéletábráig, de annak anyagában nem találtuk a nyomát. Vö. MNL CsML VII.3. A jogszolgáltatás területi szervei, Szegedi Királyi Főügyészség iratai. IV. 2030/1914.

⁴¹ MNL BML VII.1. A jogszolgáltatás területi szervei, Pécsi Királyi Ítéletábrá iratai. IV. 540/1914.

⁴² Ferenc József szerepéről a háború létrejöttében: POLLMANN, 2018.

Dalmátiát a szerbeknek, úgy nem volna háború, de a király buta és nincs esze, s ha jönnek az oroszok egy papírdarab sem marad a földön.”⁴³ Az a – már a háborút megelőző időszakban – nyilvánosan kialakított kép Ferenc Józsefről, melyben tragédiáktól sújtott öregemberként festették le, az elemzett esetekben sajátos értelmezést kapott a háborús felelősség kapcsán. Sandrik János trencsénteplici (Trencsén vármegye) földműves 1914. augusztus 18-án, Ferenc József születésnapján a következőket kiáltotta szomszédjának, Farkas Ferencnének, miután meghallotta, hogy az asszony a férjét elküldte a király tiszteletére tartott szentmisére: „Még misét is olvasnak azért a vén vagabundért, ha nem lenne a mi császárunk, úgy nem volna háború.” Ekkor Farkas Ferencné figyelmeztette, hogy ne tegyen ilyen megjegyzéseket ezekben az időkben a kedves, öreg uralkodóról. A vádlott erre így folytatta: „Ő miatta gyilkolták meg a királynét, Rudolf és Ferenc Ferdinánd trónörökösöket és Ferenc Ferdinánd feleségét, a guta ütötte volna meg őt régen, nem hogy misét mondjanak érte.”⁴⁴

Ahogy Sandrik János esete is mutatja, nemcsak újonnan feltűnő híresztelések, álhírek és pletykák övezhették az uralkodót és a királyi családot, hanem a békeidőszakban elterjedt szóbeszéddek is újra felbukkantak az 1914–1918 közötti időszakban. Landgraf Ildikó kutatásaiból ismert például, hogy a világháború idején a Rudolf trónörökös halálával kapcsolatos tévhitek felerősödtek.⁴⁵ Rudolf alakja sajátos módon tűnt fel egy, a Pécsi Ítéletábrán tárgyalt ügyben. Pusibrk Szávó nagynyárádi (Baranya vármegye) gazdasági felvigyázó a répaföldön munkásokkal a háborúról és merényletről beszélgetve – miután társait figyelmeztette, hogy a sajtóban csak hazugságokat lehet olvasni – a következőt állította 1914. november 29-én: „Szamárság volt belemenni a háborúban annyi vért kiontani a trónörökösért, lám a királynénkat és Rudolfot is megölték, s mégsem lett háború, mert nem érdemlik meg, mert valamennyi Habsburg házbeli az mind bitang, mind kurva, Rudolf is nagy kurvás volt.” Majd előadott egy történetet arról, hogy Rudolf trónörökösként miként kérte apja segítségét válásában, amelybe Ferenc József nem egyezett bele, s helyette azt javasolta, hogy – hozzá hasonlóan – tartson zsidó szeretőt. Továbbá, a dinasztia „kurvás” természetének bizonyítására Mária Terézia szexuális életéről is obszcén módon nyilatkozott a vádlott.⁴⁶

Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy valóban az uralkodó jogkörébe tartozott a hadüzenet és a békekötés.⁴⁷ E királyi felségjoggal pedig elvben már az elemi iskolai tanulmányaik során találkozhattak a vádlottak, de akár a környezetük is felhívhatta a figyelmüket e ténnyre. Ifj. Mohácsi József túronyi (Baranya vármegye) földműves-napszámos két alkalommal követett el királysértést a helyi kocsmában. 1914. július végén úgy vélekedett, hogy „a háborúnak csak vén király és Tisza az oka, fel kellene őket akasztani”. Másodízben szeptember elején az alábbi, a másik ügyben elhangzottakhoz hasonló nézetének adott hangot: „Gazember Tisza az oka a háborúnak, csak vesszítsük el a háborút, elbánnunk az urakkal.” Ekkor ivótársai a kocsmában felhívták a figyelmét arra, hogy a hadüzenet királyi felségjog, mire válaszul így felelt: „A király vén bolond, nem tudja már, hogy mit csinál.” Mohácsit

⁴³ SNA 3912. IV. 522/1914.

⁴⁴ SNA 3912. IV. 689/1914.

⁴⁵ LANDGRAF, 2011. 110–112.

⁴⁶ MNL BML VII.1. IV. 965/1915.

⁴⁷ Az uralkodó felségjogairól bővebben: SZENTE, 2011.

a két királysértésért végül 4 hónap fogházbüntetésre ítélte az ítéletábla, ugyanis súlyosbító körülménynek vette, hogy a vádlott községi alkalmazott (kisbíró), s mint ilyen éppen jó példával kellene szolgálnia a király és a törvények iránti tisztelet megtartásában.⁴⁸

Az 1914-es év vége felé pedig már nemcsak a háborút, hanem a békekötés elmaradását is számonkérhették az uralkodón. Nanilov Szima parragi (Bács-Bodrog vármegye) kisbirtokos 1914. október 6-án, miközben arról panaszkodott, hogy a fiát besorozták, a következőket mondta: „*Baszom az úristenét és az apját a királynak miért nem csinál békét.*”⁴⁹

Az ügyek alapján jól látszik, hogy az elsősorban a parasztság közegében terjedő híresztelések és az események, valamint a háborús felelősség sajátos értelmezései már meglévő mentális sémákhoz igazodtak, illetve korábbi mítoszokat (például Rudolf trónörökös kapcsán) helyeztek új megvilágításba. Mindez pedig nem tekinthető teljesen magyarországi sajátosságnak, ugyanis az orosz parasztságnak a háború alatti kritikus viszonyulása a cárhoz hasonló jelenségeket és tartalmi elemeket mutat, például az uralkodó alkalmatlanságáról, értelmi hiányosságairól szóló megjegyzések vagy akár a dinasztiaát érintő pletykák mentén.⁵⁰ Az orosz példákhoz hasonlóan ugyancsak a királyság intézménye iránti általános bizalmatlanságot sugallják az olyan esetek, mint például Rosztics István magyarkanizsai (Bács-Bodrog vármegye) földműves pere, amelyben a vádlott 1914. október 9-én saját lakásán a következőt mondta, miután egy ismerőse arról panaszkodott, hogy besorozták a fiát: „*A háborúnak nem az Isten az oka, hanem a királyok, azok a gazemberek.*”⁵¹

A bemutatott esetekben az uralkodó és a dinasztia szidalmazása az alattvalói politikai kultúrának egy sajátosságával magyarázható, miszerint az elkövetők – a politikai szocializáció ismertetett tényezőinek köszönhetően – rendelkeztek bizonyos ismeretekkel az intézményrendszerről és hierarchiáról, a kormányzati döntésekről, ám az ezekkel kapcsolatos elégedetlenségük az uralkodó hibáztatásában fejeződött ki, vagyis egyfajta fordított, negatív előjelű paternalisztikus képet olvashattunk ki a szidalmakból. A királyba mint „jó atyába” vetett bizalomban a parasztság hagyományos királyhite érhető tetten, és erre épített a modern, állampolgári lojalitást célzó elemi oktatás és a Ferenc József iránti – sokáig mesterségesen táplált – szimpátia is. A vizsgált minta alapján azonban úgy tűnik, hogy a háború következtében csökkent a király iránti bizalom. Ez részben azzal magyarázható, hogy a propaganda szorosán összekötötte személyét a háborúval, illetve a felségjogából fakadóan valóban felelős is volt érte. Ezt a tendenciát pedig tovább erősítették a háború válsághelyzettel járó különféle problémák (például éhínség, drágaság, a katonák besorozása), és kézenfekvőbb volt mindenért egy személyt – ez esetben az uralkodót – hibáztatni, akinek a személye immár közel öt évtizede változatlan volt (a viszonylag gyakran cserélődő miniszterelnökökkel szemben).

Ezt támasztja alá, hogy az 1914 őszi elkövetett esetek között előfordultak olyanok is, amelyek a háborúval járó, anyagi problémák miatti elégedetlenségből

⁴⁸ MNL BML VII.1. IV. 699/1915.

⁴⁹ MNL CsML VII.1. IV. 993/1914.

⁵⁰ AKSENOV, 2017.

⁵¹ MNL CsML VII.1. IV. 1005/1914.

fakadtak. 1914. október közepén Kékesden (Baranya vármegye) például a hadisegéyek kiosztásából adódott konfliktus. Benács Ádám helyi kisbirtokos a „vagyonosabb asszonyoknak” kiosztott segélyek miatt a községi bíró házában panaszkodott, amelyhez a következő szavakat fűzte: *„Hunczut és igazságtalan a király is, mert a katonáinak nem tud meleg ruhát adni, arra azonban van pénz, hogy ezen szajhánknak potentot fizessen.”*⁵² Az élelmezési problémák és az infláció is felbukkant már a háború első évében elkövetett esetek hátterében. Piros Kázmérné zsérei (Nyitra vármegye) napszámos 1914 októberében a nyitrai törvényszéki fogházban társai előtt a következőt jelentette ki a háborúról folytatott beszélgetés közepette: *„Éhség és drágaság van a háború miatt, ha nem volna ez a király, nem lenne háború, szarni az olyan király fejére és orrára, aki a szegényeket éhezni hagyja.”*⁵³

A női elkövetők

Ahogy az a fenti példák is mutatják, a királysértési bűncselekmények egy részét nők követték el. Maureen Healy kutatási arra mutattak rá, hogy Bécsben az ételért sorban álló nők szidták az uralkodót.⁵⁴ Vajon a többnyire falusi esetekből álló mintánkban miképpen jelenik meg a női bűnelkövetés?

Az általunk korábban feltárt háború előtti (1891 és 1913 közötti) eseteknek mindössze 6 százalékában követték el a nők a vizsgált bűncselekményt. Az 1914-es ügyek esetében ez az arány 16 százalékra (15 eset) emelkedett. E növekedést ekkor még inkább az ügyek számának megszorodása okozta, illetve, hogy a szarajevói merénylet és a háború kitörése mind olyan hírek voltak – ellentétben a korábbi aktuálpolitikai eseményekkel –, amelyek az ország teljes lakosságát érintették, amelyeket senki sem tudott figyelmen kívül hagyni, és amelyekről mindenki beszélt. Ezt bizonyítja például, hogy némely vizsgált ügyben (lásd például Schmidt Ignácné fentebb idézett mondatait) női elkövetők kommentálták a háborús eseményeket és szidalmazták az uralkodót alkalmatlansága miatt. Az év végén elkövetett esetek már előrejelzik a bevonulással járó lelki megterhelést, ám ez nyilvánvalóan nem csupán a női vádlottaknál érzékelhető. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy egy szignifikáns különbséget mutathatunk ki a női és férfi elkövetők esetei között. A sértések tartalmukban kevésbé tértek el a férfiak által elkövetett ügyektől, ám azok motivációja és gyakran helyszíne a nők hátsországi helyzetét, s általában a társadalom által nekik tulajdonított szerepet tükrözte. Ahogy az a példákban is kitűnik, az uralkodó személyét érintő kifakadások többségében magántérben (például az udvaron beszélgetés közben) vagy a munkához kapcsolódó terekben (például a piacon) hangzottak el, ellentétben a férfiakkal, akik számára a véleményalkotás fórumát zömmel a kocsmá jelentette.

Noha a női munkaerőre a háború előtt is támaszkodott a paraszti társadalom, a férfiak hiánya rendkívüli terheket rótt falvak női lakosságára a kemény

⁵² MNL BML VII. 1. 571/1915.

⁵³ Az ítéletből nem derül ki, hogy milyen bűncselekmény miatt került fogházba. (SNA 3912. IV. 694/1914.)

⁵⁴ HEALY, 2004. 305.

mezőgazdasági munkák elvégzése és a családfenntartás következtében.⁵⁵ E nehézségekről és általában a háborúval járó nyomorúságos helyzetről tudósítanak a Hanák Péter által vizsgált népi levelek is.⁵⁶ Az életkörülmények megváltozásának hatását az 1914 utáni évek példáin keresztül észlelhetjük a leginkább. Mindezt jól illusztrálja Krizsnik Antalné esete, aki Zrínyifalván (Zala vármegye) 1916-ban „átkozott császárként” emlegette az uralkodót, amikor a község előljárai kukoricarekvirálás miatt megjelentek a lakásán. Mindezért 80 korona pénzbüntetésre ítélték.⁵⁷ Az ügyek nemcsak a munkában és családban betöltött szerep megváltozására mutatnak rá, amely az alacsonyabb társadalmi státuszú nők számára inkább – Baráth Katalin megállapítása szerint⁵⁸ – bezáruló és nem megnyíló lehetőségeket nyújtott, hanem a háború okozta kiszolgáltatottságra is. Ez utóbbira szemléletes példát nyújt Szobácsi Istvánné mindszei (Csongrád vármegye) háztartásbeli felmentéssel végződő esete, amelyben – a feljelentővel való személyes konfliktus mellett – a fronton harcoló férj távollétében megkísérelt nemi erőszak története is feltűnik.⁵⁹

A háborús nacionalizmus és a királysértések

Az eddig felvázolt esetek egy része mögött feltételezhetően etnikai jellegű konfliktus állt, ezért e problémakört behatóbban is szükséges tanulmányoznunk. Az első világháború idején a társadalom mozgósítása érdekében – a birodalmi logikától eltérően – az Osztrák–Magyar Monarchia a hátszág nagyfokú nemzetiesítésére törekedett (háborús nacionalizmus).⁶⁰ A háborús retorikának fontos elemét képezte a nemzeti különbségtétel, például a szerbek elleni hangulatkeltés (a szerb nép dehumanizálása és kulturális alacsonyabbrendűségének hangsúlyozása a sajtóban), amellyel a háború iránti lelkesedést, egyfajta a támogatói attitűdöt igyekezett kialakítani a propaganda.⁶¹ Fontos szerepet töltöttek be e propagandában az élclapok is, amelyek szélesebb társadalmi rétegekhez is eljutottak.⁶² Ellentétben a szerbekkel, a szlovákság reprezentációja a világháború első évében pozitív irányú volt: a „tót nép” hazafiságát és lojalitását hangsúlyozták a hírlapok. A szlovákok lojalitását azonban a háború előtti évektől eltérően jellemezték. Míg korábban a szlovák anyanyelvű lakosságot a „pánszlávizmus” passzív elszennvedőjeként írták le, addig a háború első időszakában ezen „izgató” eszmének aktívan ellenálló, s elutasító attitűdöt tulajdonítottak nekik.⁶³

A propaganda ellenségképzése, a társadalom felosztása hűség-áruló kategóriákra és az állami ellenőrzés fokozódása a lakosságra is hatással volt, amely az

⁵⁵ BÖDÖK, 2018. 413–415.

⁵⁶ HANÁK, 1999. 157–198.

⁵⁷ MNL BML VII.1. IV. 508/1916.

⁵⁸ A női bűnelkövetésről a háború alatt: BARÁTH, 2018.

⁵⁹ MNL CsML VII.3. IV. 2519/1916.

⁶⁰ A birodalmiság és a nacionalizmus összefonódásairól a világháború idején: EGRY, 2017.

⁶¹ A szerb ellenségképről a sajtóban lásd: SOMOGYI, 2016. 49–60.

⁶² TAMÁS, 2017. 74–75.

⁶³ VÖRÖS, 2014.

árulók felkutatásában aktív szerepet vállalt. A vizsgált esetek azt sejtetik, hogy egy-egy elejtett szó vagy mondat is gyanút kelthetett, s könnyen vezethetett feljelentéshez. 1914. szeptember 11-én Janik Samu földműves társaival az egyházhelyi (Pozsony vármegye) kocsmában beszélgetve az alábbi monológot adta elő: *„Miért tart a király háborút most s miért nem viselt háborút, amikor a királynét megölték, aki kedvesebb volt neki, mint a trónörökös; minek ez a háború, nem elég, hogy a fiainkat elvitték, még majd fizetnünk is kell. Persze most háborút akartak, minden elő volt készítve s úgy rendezték a hadgyakorlatokat, hogy ürügy legyen a háborúra.”* E szavak után az egyik helyi lakos, aki úgy vélte, hogy Janik társasága az oroszokkal szimpatizál, figyelmeztette őket: ha egy csendőr hallaná a beszélgetésüket bajba kerülnének. Erre a vádlott így válaszolt: *„Az én fiam is ott van a harcztéren, én is el akarok menni harcolni, a poroszok is lutheránusok, én is lutheránus vagyok, de azért az oroszok szá[z]szor kedvesebb előttem, mint a poroszok.”* A vádlottat királlysértés mellett hitfelekezet elleni izgatással is megvádolták, mert azt állította, hogy a zsidók nem harcolnak a fronton, hanem *„irodáknak bujkálnak”*.⁶⁴

Feltételezhetjük tehát, hogy e légkörben elsősorban a nem magyar anyanyelvű lakosok viselkedése adhatott okot a gyanúra. Több szempontból is tanulságos Bliznyák Pál szklabinyai (Turóc vármegye) földműves ügye, aki 1914. december 22-én a Ruttka és Szucsány közti vasútpálya mentén ezt mondta többek hallatára:

*„Ez már borzasztó, amit a magyarok velünk elkövetnek. Elviszik a lovakat és embereket és utoljára semmink sem lesz. Az apósomat is elfogták, pedig nem mondott egyebet csak azt, hogy akasszák fel Ferenc Józsefet és Tisza Istvánt, de a magyarok előtt mondogta, akik feljelentették, pedig igaza volt. Ha magunk fajta tótok előtt mondja, nem lett volna semmi baja. Bár csak jönnének az oroszok, vánkosoakat készítenénk nekik.”*⁶⁵

Egy eset alapján nehéz általános tanulságokat levonni, ám az mindenesetre kiderül az inkriminált mondatokból, hogy Bliznyák, aki szlovákként tekintett magára, fenyegetve érezte magát, illetve, hogy saját etnikai/nyelvi közössége szolidárisabb volt a király elleni kifakadásokkal szemben. Felmerül tehát a kérdés, hogy milyen motivációk húzódtak a feljelentések mögött, és hogy vajon ezek miként viszonyultak az etnikai törésvonalhoz?

Az első világháború alatti feljelentéseket eddig magyar forrásanyagok alapján még nem kutatták, ezért leginkább a Lajtán túli területek vonatkozásában kaphatunk képet a feljelentések mechanizmusáról. Ennek az lehet az egyik oka, hogy osztrák oldalon a katonai fennhatóság miatt egy helyre érkeztek be az állampolgári panaszok, míg Magyarországon ezek a helyi, polgári hatóságok kezében maradtak, és aztán a területileg illetékes ügyészségekhez kerültek át. Viszont ügyészégi iratanyagok csak szórványosan maradtak fent ebből az időszakból, amely nehezíti a kutatók feladatát. Az osztrák területekre vonatkozó elemzések azt mutatják, hogy a feljelentések a propagandára adott reakcióként értelmezhetők az állampolgárok részéről. A panaszok mögött gyakran személyes konfliktusok álltak, de kiváló eszközt szolgáltatottak a hazafiság fitogtatására is. Annak érdekében pedig, hogy

⁶⁴ SNA 3912.IV. 626/1914.

⁶⁵ BFL VII.1.d. IV. 9060/1915.

sikeresebb legyen a kimenetele, a feljelentők maguk játszották ki a nemzetiségi kártyát, de valójában etnikai jellegű konfliktusok ritkábban motiválták a bejelentőket.⁶⁶

Az ítéletáblai iratokban csak elvétve találunk utalást a feljelentők személyére és szándékaikra, ám ezekből kiderül, hogy a feljelentés mögött gyakran személyes és munkahelyi konfliktusok álltak. Mándics Mátyás horvát anyanyelvű csongrádi molnárt például, aki – egyéb magyarelles kifakadások mellett – úgy nyilatkozott Ferenc Ferdinándról, hogy „úgy kellett neki”, a beosztottjai jelentették fel és tanúsítottak ellene.⁶⁷

Ellenben sokkal többet árulnak el arról az ügyek, hogy az elkövetők nemzeti hovatartozása hogyan befolyásolta az uralkodóhoz való viszonyulásukat. E kérdésnél óvatosan kell eljárunk, hiszen nem rendelkezünk nyomozati iratokkal vagy tanúvallomásokkal az egyes perekkel kapcsolatban, és ezek hiányában nem tudjuk megszólaltatni az egyes szereplőket.⁶⁸ Azonban az iratokban olvasható, gyakran visszatérő elemek mégis csak hordoznak bizonyos tanulságokat.

Fontos megjegyeznünk, hogy az ítéletekben szórványosan – szinte csak a Szegedi Ítéletáblán tárgyalt pereknél – tüntették fel az elkövetők anyanyelvét, amelyről így nem rendelkezünk pontos képpel. Noha a vádlottak vallását közölték az iratok, az önmagában kevés az esetleges nemzeti hovatartozás feltérképezéséhez. Némi támpontot nyújthat, hogy az 1914-ben a törvényszékek által elítéltek anyanyelvi megoszlásának országos adatait ismerjük.

Anyanyelv	Elítéltek száma	Az 1910-es népszámlálás százalékos aránya (Magyarországon)
Magyar	49 (23,1%)	54,5%
Német	7 (3,3%)	10,4%
Szlovák	37 (17,4%)	10,7%
Román	44 (20,8%)	16,1%
Szerb	46 (21,7%)	3%
Ruszin	18 (8,5%)	2,5%
Horvát	3 (1,4%)	1,1%
Cigány	3(1,4%)	0,6%
Egyéb	5 (2,4%)	1,1%
Összesen	212 (100%)	100%

3. sz. táblázat. A törvényszékek által királysértés miatt elítéltek országos, anyanyelv szerinti megoszlása

Ezekből az adatokból azt olvashatjuk ki, hogy nagyobb eséllyel kerültek bíróság elé nem magyar anyanyelvű királysértők, kiváltképpen, ha szerbül beszéltek. E mögött nyilvánvalóan a szerb lakossággal szembeni – a propaganda által is

⁶⁶ SCHEER, 2017.

⁶⁷ MNL CsML VII. 1. IV. 873/1914.

⁶⁸ Az etnicitás és nacionalizmus mindennapi jelenlétének vizsgálatához a két világháború között izgatási ügyek nyomozati és bírósági iratait egyaránt felhasználta például: EGRY, 2012.

elősegített – fokozott gyanú állhatott. Azonban azt a békeévekben a sajtóban hangoztatott túlzó állítást,⁶⁹ hogy a magyarokra nem jellemző e bűncselekmény, – a háború első évét illetően is – árnyalják az ismertetett számok.

Ahogy már fentebb utaltunk rá, Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának hírével kapcsolatban az elkövetők közül többen a magyarellenes érzelmeiknek adtak hangot, például Szerbiát vagy a szerb királyt éltetve. Ezek az esetek arra világítanak rá, hogy az uralkodó iránti lojalitás a háborús kontextusban teljesen ellentétes értelmezés kaphatott, hiszen a békeidőkben éppen a dinasztikus hűséget felhasználva adtak hangot a magyarokkal, a magyar nemzettel kapcsolatos ellenérzéseknek: 1892-ben, az uralkodói jubileum alkalmával például újvidéki boltosok a sárga-felete zászlót tűzték ki boltjaikra.⁷⁰

Viszont az ügyek nagyobb részében mindennapi, banálisnak tűnő helyzetekben fogalmazódtak meg a nemzeti hovatartozással összefüggő vélemények az uralkodóról és családjáról, amelyeknek hátterében jórészt nem konfliktusos szituáció állt. Király Józsefné például, aki az iratok szerint szerb anyanyelvű volt, de a férje magyar, 1914. augusztus 2-án Péterrévén (Bács-Bodrog vármegye), a padon ülve a háborúról beszélgetett Winter Emilnével és Horvát Mihálynéval: *„Bolondok vagytok ti magyarok, amiért háborút viseltek a szerbek ellen. Bolond a királyotok is. Ti a völgyekbe mentek, a szerbek pedig a hegyekről lelőnek mindenkit. Akkor azután megbaszhatjátok a királyotokat, az meg titeket.”*⁷¹

Klokity Damjanné pere szintén szemléletes példát nyújt arra, hogy miképpen jelent meg a vegyes etnikumú közösségekben a háborús helyzettel járó nacionalizmus. Az újvidéki piaci kereskedő („csirkekofo”) 1914 szeptemberében a piacon a háborús hírekről beszélgetett Okos Bélánéval, aki annak örvendezett, hogy a magyarok megverték a szerbeket és az utóbbiakat „királygyilkosoknak” nevezte. A vita közben a vádlott a következőt említette: *„A szerb király elvette az atyja kurváját és azt használja, a miénk pedig elvette a cselédjét és azt baszta.”* Majd hozzátette, hogy Szerbiában jobb a megélhetés, mert bárhol lehet legeltetni és adót sem kell fizetni. Az adófizetés más kontextusban is felbukkant az ügyekben.⁷² Dzsambasz Istvánné bátaszéki (Tolna vármegye) háztartásbeli 1914 szeptemberében, arra hírré – a tanúk szerint örvendezve – reagálva, hogy a szerbek betörték a Szerémségbe, így nyilatkozott: *„Megmondom a királytoknak is, szarom a pofájára, meg a szájába annak is, legalább ha bejönnek a szerbek, neki nem kell adósságot fizetni.”* Ugyanő október elején mezei munkára menet azt fejtegette: *„[A] mi királyunk nem tud úgy háborút viselni, mint az orosz cár, mert annak még nem volt háborúja, az orosz cárnak már volt.”*⁷³

Hasonló motívumokat találunk a pozsonyi és budapesti ítéletábrán tárgyalt ügyekben is, ahol az egyes – vélhetően szlovák anyanyelvű – vádlottak az oroszoktól vártak védelmet és jobb életkörülményeket. Pokluda István napszámos két ízben (1914. július végén és augusztus elején) is arról nyilatkozott, hogy a magyar király alatt az „uraknak” van vagyona, a „por népnek” pedig nincs, de ezen változtat

⁶⁹ *Budapesti Hírlap*, 1885. február 8.

⁷⁰ VARGA, 2017. 10.

⁷¹ MNL BML VII.1. VI. 675/1914.

⁷² MNL CsML VII.1. VI. 948/1914.

⁷³ MNL BML VII.1. IV. 585/1914.

majd az, hogy az oroszok kiverik a magyarokat, mert akkor jobb világ lesz.⁷⁴ Egy másik ügyben Durik János szklabinjai (Turóc vármegye) földműves a kocsmában 1914. november 13-án az alábbi módon fakadt ki: „Az öreg Ferenc Józsefet, Tiszát, a nemeseket és a zsidókat agyon kellene lőni.” Amikor pedig figyelmeztette a környezete, hogy nem szabad ilyesmiket mondani, így reagált: „Én nem félek 100 csendőrtől sem, mert majd jönnek az oroszok, akiket az Isten segítsen, azok rendet csinálnak, azok jó emberek, még vánkost is adnak a fejünk alá.”⁷⁵

A vizsgált példák esetében ugyan érzékelhető a magyarellenes agitáció nyoma, ám az orosz vagy szerb fennhatóság iránti vágyakozás, illetve az uralkodó azzal összefüggésben álló negatív megítélése véleményünk szerint inkább az elkövetők társadalmi helyzetéből fakadhatott és nem feltétlenül a nemzeti elköteleződésükből. Viszont úgy véljük, hogy e jelenséget a háború okozta válsághelyzet idézte elő. Egyrészt csupán a balkáni háborúk idején elkövetett királlysértésekben találunk hasonló megnyilatkozásokat, korábbról nem rendelkezünk efféle ügyekkel. Másrészt a világháború idején Lemberg egyes részein a parasztság körében úgyszintén elterjedt az a nézet, hogy az orosz cár felszabadítja őket és elűzi „az urakat és a zsidókat”.⁷⁶

A sajtó rendszeresen tudósított a törvényszéki rovatban a királlysértési esetekről. A lapok – a háborút megelőző időszakhoz hasonlóan – gyakorta kiemelték, ha az elkövető nem magyar anyanyelvű állampolgár volt, amellyel erősíteni kívánták azt a képet, hogy a magyarok feltétlenül lojálisak az uralkodójukhoz.⁷⁷ Mark Cornwall a háború alatt Ausztriában indított cseh és szerb felségssértési ügyek elemzése során – többek között – arra a következtetésre jutott, hogy a perek egyik célja – az árulók felmutatásával – a háború jogosságának igazolása volt.⁷⁸ Felmerülhet tehát a kérdés, hogy vajon a vizsgált eseteket milyen keretben értelmezték-a bíróságok?

A bírósági ítélekezésről általában elmondható, hogy a bíróságok tág mozgástérrel rendelkeztek annak megítélésében, hogy mely megnyilvánulás számít sértőnek, ugyanis ezt a törvény nem határozta meg. Ugyanakkor az ítélekezési gyakorlat során e tekintetben kialakult néhány irányelv, például, hogy a sértésnek nem kellett szándékosnak vagy gyalázó jellegűnek lennie, a király iránti köteles tisztelet csökkenésének bármilyen formáját (a jelképes magatartásokat is) büntetendőnek ítélték.⁷⁹

A háborús állapot súlyosbító körülményként rendszerint felbukkan az ítéletekben, amelyek kiemelik, hogy ezekben az időkben még inkább fontos az összhang a király és nemzete között. Ugyanakkor a háborús helyzetet már ritkábban kötötték össze a nemzetiségi kérdéssel. Az egyik ilyen kivétel Wlassits István királlysértéssel és nemzetiségi izgatással is vádolt budapesti cipészsegéd ügye volt. Wlassits 1914 szeptemberében egy Kolosy téri kocsmában „Abczug Ferecz József” felkiáltással illette

⁷⁴ SNA 3912. IV. 634/1914.

⁷⁵ BFL VII. 1.d. IV. 6624/1915.

⁷⁶ MICK, 2015. 18.

⁷⁷ Lásd például *A fecsegő drótostót* című cikket egy Satanak József nevű babócsai elkövetőről. (*Pécsi Napló*, 1914. szeptember 19. 4.) A *Királlysértő tótok* című írásban azt olvashatjuk, hogy két szlovák személyt, akik a vonaton hazafelé tartva követtek el állítólag királlysértést és szlovák nótákat is énekeltek, az utazóközönség majdnem megverte. (*Váci Hírlap*, 1914. augusztus 5. 3.)

⁷⁸ CORNWALL, 2015.

⁷⁹ *Büntetőjogi döntvénytár*, 1907. 300–301.

a királyt, majd egy olyan dalt énekelt, amelynek a refrénjében szerepelt az, hogy „Éljen Szerbia! Abczug Ausztria!”. A per ítéletében az indoklásnál a következőt olvashatjuk:

„A vádlott büntetlen előéletét a jelen cselekmény elbírálásánál nem lehetett enyhítő körülmény gyanánt figyelembe venni, mert a királlysértés és izgatás oly bűncselekmények, amelyek békés időben szórványosan fordulnak csak elő, s csupán a háborús állapot az, amely a magyar nemzettel szemben titkon gyűlöletet tápláló egyénből kiváltja azt az indulat szikrát, mely őt a cselekmény elkövetésére ösztökéli.”

Wlassits esetében „pánszlávizmusát” is súlyosbító körülményként értékelték.⁸⁰ A pánszlávizmus mint súlyosbító körülmény azonban csak ritkán tűnt fel olyan ügyben, amelyben nem szerepelt vádként az izgatás bűncselekményének elkövetése. Megfigyelhető, hogy e kifejezés szerepeltetése a Budapesti és a Pozsonyi Ítéltáblai iratokban jellemző, amelyek alá szlovák többségű területek törvényszékei is tartoztak. A pánszláv, pánszlávizmus kifejezéseket a békeidőszakban gyakorta használta a sajtó, a hatóságok és a kormány is a szlovákság vonatkozásában, és tágan értelmezték, hogy milyen magatartás tartozott a fogalom alá.⁸¹

Elsősorban a vizsgált mintában kisebb számban szereplő, magasabb műveltségű és értelmiségi foglalkozású egyének ügyei között találunk a „pánszlávizmus-sal” összefüggésbe hozott bűnelkövetést. Fundárek István teológiahallgatóról, aki a nagybiccsei kocsmában a Szerbiának küldött ultimátumot bírálta, a tanúk állították azt, hogy külföldi tartózkodása során a *Slovenský denník* című szlovák lapot olvasta, amely felerősítette „szláv érzelmét”.⁸² Ám nem csupán ilyen körülmények következtében kerülhetett a pánszláv kategóriába egy-egy vádlott. A már korábban idézett, a köztársaságot hirdető Vydarény Istvánné ítéletében olvashatjuk a súlyosbító körülmények között a jelzőt azzal a kiegészítéssel, hogy „a társadalmi békére veszélyes a magatartása”.⁸³ A verbói (Nyitra vármegye) háziasszony esetében valószínűsíthetjük, hogy az amerikai politikai rendszer példaként emlegetése mögött nemcsak a vádlott politikai tájékozottsága állhatott, hanem a tengerentúlra kíváncsori dolgokkal való esetleges összeköttetés is.

E néhány „pánszláv” vádlottól eltekintve tehát az körvonalazódik az indoklások alapján, hogy a nem magyar anyanyelvű elkövetők ügyeinek nem feltétlenül a nemzeti hovatartozás volt az elsődleges értelmezési kerete. A szankciókat illetően sem észleltünk ilyen irányú különbségeket, attól eltekintve, hogy a legmagasabb szabadságvesztés-büntetéseket azokra a vádlottakra szabták ki a vizsgált mintában, akiket izgatás vétségében is bűnösnek találtak. Viszont az, hogy a békeévekben megítélt büntetéseknél keményebben sújtották e bűnelkövetést, jól illusztrálja, hogy a hatalom már a háború kezdetétől fogva a király iránti tisztelet és hűség normájának fokozatosabb betartását várta el az állampolgároktól, függetlenül azok nemzeti hovatartozásától.

⁸⁰ BFL VII. 1.d. IV. 4048/1915.

⁸¹ Például pánszlávizmusnak minősítették azt is, hogy 1899-ben Nyitra megyében a parasztság soraiba tartozó lakosok kérvényt nyújtottak be azért, hogy a határozatokat szlovák nyelven kézbesítsék nekik. (Vörös, 2017.)

⁸² SNA 3912. 596/1914.

⁸³ SNA 3912. 597/1914.

Az ítéletek a főbüntetés szerint	Budapesti Királyi Törvényszék és Ítéletábla	Pécsi Királyi Törvényszék és Ítéletábla	Pozsonyi Királyi Törvényszék és Ítéletábla	Szegedi Királyi Törvényszék és Ítéletábla	Összesen
1 hónapnál kevesebb fogház	1	2	-	1	4
1-5 hónap fogház	5	10	8	15	38
6-12 hónap fogház	3	1	10	8	22
1 év feletti fogház vagy börtön	2	1	1	1	5
Felmentés	1	7	2	12	22
Összesen	12	21	21	37	91

4. sz. táblázat. A szabadságvesztés-büntetések időtartama a törvényszéki és ítéletáblai ítéletek szerint a vizsgált esetekben⁸⁴

Összegzés

Az előszóban elkövetett királlysértési és a királyi ház tagjainak megsértése miatt indult büntetőügyek tanulmányozásán keresztül egy kriminalizált, zömmel a parasztság és a vidéki kisiparos és kiskereskedői rétegekből kikerülő csoporton keresztül Ferenc József megítélésének és a vele kapcsolatos társadalmi attitűdnek egy szegmensét ismerhettük meg a háború első évében. A királlysértőnek ítélt mondatokban a szarajevói merénylettel és a háború kitörésével kapcsolatos sajátos értelmezések, szóbeszéddek és álhírek rajzolódtak ki, amelyeknek háttérében félelem, tájékozatlanság és bizonytalanság állhatott. E komplex kép alátámasztja azon vélekedéseket, hogy a vidéki, alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó lakosok nem fogadták teljes lelkesedéssel a háborút. A különféle híresztelések, az uralkodót és családját érintő kifakadások egyfelől az események bizonytalan kimenetele és a mozgósítás okozta feszültség csökkentését és a felelősök keresését szolgálták. Ez utóbbi mutatja Tisza István, az „urak” és a zsidóság említése is az feltárt esetekben.

Másfelől az esetek – az előbbivel szoros összefüggésben – rávilágítanak arra, hogy e válsághelyzetben a hatóságokat és az állam képviselőit korábban is bizalmatlansággal kezelő, szegényparaszti sorból származó, gyakran nem magyar anyanyelvű állampolgárok bizalma ekkor már az uralkodó iránt is csökkenhetett. E folyamat pedig feltételezhetően erősödő tendenciát mutatott a háború hátralévő éveiben, amit jelezhet a királlysértési ügyek magasabb száma is 1915-ben. Más kutatói véleményekhez⁸⁵ hasonlóan úgy gondoljuk, hogy az állampolgári lojalitás, amelyhez a királyhűség is hozzátartozott, ekkor rendülhetett meg igazán azáltal,

⁸⁴ Az ítéletáblai ítéletek egy része értelemszerűen a törvényszék által kiszabott büntetést hagyta jóvá (vagyis elutasította a fellebbezést), ezért tüntettük fel a táblázatban a törvényszéket is.

⁸⁵ DUDEKOVÁ, 2017.

hogy a bizalmatlanság elégedetlenségbe vagy akár tiltakozásba fordult át. E tézis bizonyításához mindenképpen szükséges lesz a későbbiekben a további évek pereit áttekinteni. A kutatás időbeli és tematikus (más politikai bűncselekmények, tiltakozások) kibővítésének eredményei pedig arra is rámutathatnak majd, hogy a Ferenc József iránti lojalitásnak, a Monarchia egyik fő kohéziós erejének csökkenése vagy a hatóságokhoz fűződő attitűd miként hatott az államhatalom legitimitációjára a Monarchia magyarországi felében.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a király és a dinasztia tekintélyének erodálódásához – a fentiek mellett – egyéb tényezők is hozzájárulhattak, így például a társadalmi normák változásai vagy az apai tekintély csorbulása a családokban, noha ez 1914-ben és egyáltalán a falusi közösségekben csak korlátozottan jelent meg.⁸⁶ Úgy véljük, hogy a hátszágban is markánsan jelenlévő fizikai erőszak,⁸⁷ különösen az etnikai jellegű atrocitások, ugyancsak hatással lehetettek az uralkodóval kapcsolatos attitűdre: Ferenc József „jó atya” és a népeit egyenlően szerető uralkodói képéhez ugyanis hozzátartozott egyfajta védelmező szerepelvárás. E megállapítást főként a szerb anyanyelvű lakosság esetében tartjuk érvényesnek. Az inkriminált mondatokban – a szlovák elkövetők esetében is – gyakran felbukkanó, az oroszokra és az orosz cárra tett utalások zömmel inkább a társadalmi helyzetből fakadó elkeseredettséggel magyarázhatók. Ugyanakkor a szerb elkövetők sértőnek ítélt szavaiából kiolvasható egyfajta mentális szinten értendő „kivonulás”, eltávolodás (Ferenc József a „ti királyotok” hivatkozás, I. Péter éltetése), amely mögött valóban kitapintható az etnikai törésvonal. Ez pedig arra világít rá, hogy a háborús nacionalizmus és azzal járó ellenségképzés kétélű fegyver volt: a társadalom mozgósítása mellett kiválthatta az addig politikailag passzív, nemzeti szempontból esetleg közömbös réteg elköteleződését, amely esetleg valóban illojális magatartást vonhatott maga után. Hozzá kell tennünk, hogy arra az összetett kérdésre, hogy miképpen jelent meg a hátszág mindennapjaiban a nacionalizmus, a nemzetiség elleni gyűlöletre izgatás bűneseteinek vizsgálatán keresztül mutathatunk rá igazán.

A háborús nacionalizmus elsősorban az ellenségképzésből fakadó gyanús légkör és a feljelentések kapcsán érhető tetten a vizsgált mintában. A felségsértési perekkel szemben e királlysértési eseteket kevésbé lehetett felhasználni propagandacélokra. Ezzel összefüggésben láthattuk, hogy a bíróság sem feltétlenül helyezte el nemzeti kontextusban, noha egyébként sok esetben valóban volt összefüggés az elkövetők nemzeti hovatartozása és az elhangzott, sértőnek ítélt mondatok között.

Végül kitekintésként érdemes megjegyeznünk, hogy a két világháború közötti kormányzósértési perek számos tekintetben hasonló jelenségre világítanak rá, mint a királlysértési ügyek. Különösen figyelemreméltó, hogy az 1941–1944 közötti, Bácskában elkövetett esetekben a bűnelkövetés hasonló okait (nemzetiségi konfliktus, társadalmi elégedetlenség stb.) olvashatjuk ki.⁸⁸ Ebből arra következtethetünk,

⁸⁶ E családokban bekövetkezett változásokról a szlovák többségű megyék vonatkozásában lásd bővebben: DUDEKOVÁ, 2015. 311–332.

⁸⁷ A civileket érintő erőszakról lásd bővebben: AUDOIN-ROUZEAU-BECKER, 2006. 45–51.

⁸⁸ A tanulmányból kiderül, hogy a kormányzósértési perek száma a vizsgált területen a háborús időszak elején szintén megemelkedett, illetve, hogy a háborús állapottal járó társadalmi problémákat Horthy Miklós személyével kapcsolták össze az elkövetők. Emellett az ügyekben hasonlóképpen megjelent a gyanakvás és az ellenségkeresés. (CSÓKE, 2020.)

hogy történelmi korszaktól függetlenül általános tanulságokat is levonhatunk arra nézve, hogy az állampolgárok miképpen viszonyulnak a politikai tekintélyhez válsághelyzetek idején.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

- BFL** **Budapest Főváros Levéltára**
VII.1. A jogszolgáltatás területi szervei, Budapesti Királyi Ítéletábrá iratai
- MNL BML** **Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára**
VII.1. A jogszolgáltatás területi szervei, Pécsi Királyi Ítéletábrá iratai
- MNL CsML** **Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára**
VII.1. A jogszolgáltatás területi szervei, Szegedi Királyi Ítéletábrá iratai
- SNA** **Slovenský Národný Archív**
3912. Bratislavská súdna tabuľa v Bratislave

Szakirodalom

AKSENOV

- 2017 AKSENOV, Vladislav Benovich: The War and the Regime in Peasant Popular Consciousness, 1914–1917. *Russian Studies in History*, (2017) 2. sz. 126–140.

AUDOIN-ROUZEAU-BECKER

- 2006 AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane – BECKER, Annette: 1914–1918, *Az újraírt háború*. Budapest, L' Harmattan Kiadó, 2006.

ANGYAL

- 1930 ANGYAL Pál: *Felségsértés, királlysértés, hűtlenség, lázadás, hatóságok büntetőjogi védelme*. Budapest, Athenaeum, 1930.

BALOGH

- 1965 BALOGH István: A paraszti művelődés. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. II. kötet*. Szerk.: SZABÓ István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 487–564.

BARÁTH

- 2018 BARÁTH Katalin: Súlyosbító körülmények. Női vádlottak az első világháború hátszagi büntetőbírósága előtt. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, (2018) 71. sz. 69–86.

BÁRD

- 1917 BÁRD József: A politikai bűntett. *Jogtudományi Közlöny*, (1917) 32. sz. 285–288.

BARNA

- 2015 BARNA Attila: *Az állam elleni bűncselekmények szabályozása a 19. századi Magyarországon, különös tekintettel a büntettekről és vétségekről szóló 1878. évi 5. törvénycikk előzményeire és megalkotására.* Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2015.

BIHARI

- 2008 BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszágban.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.
2014 Bihari Péter: *1914 – A nagy háború száz éve.* Budapest, Kalligram, 2014.

BÖDÖK

- 2018 BÖDÖK Gergely: „A munka frontján” A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború hátszágában. In: *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására.* Szerk.: GLÄSSER Norbert – MÓD László. Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2018. 409–419.

Büntetőjogi döntvénytár

- 1907 *Büntetőjogi döntvénytár, I–XXVII.* Szerk.: BALOGH Jenő. Budapest, Franklin Társulat, 1907.

CORNWALL

- 1992 CORNWALL, Mark: News, Rumour and the Control of Information in Austria-Hungary, 1914–1918. *History*, (1992) 77. 50–63.
2015 CORNWALL, Mark: Traitors and the meaning of treason in Austria-Hungary’s Great War. *Transactions of the Royal Historical Society (Sixth Series)*, (2015) 25. sz. 113–134.

CZECH

- 2010 CZECH, Philip: *Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube. Majestätsbeleidigung unter Kaiser Franz Joseph.* Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2010.

CSÓKE

- 2020 CSÓKE Márk: „Minek ültetnek olyan buta embert az ország élére, mint Horthy, aki nem tudja az országot kormányozni.” Kormányzósértési perek a Bácskában (1941–1944). *Aetas Történettudományi Folyóirat*, 35. (2020) 4. sz. 98–115.

DAVIS

- 2003 DAVIS, Belinda J.: *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin.* Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press, 2003.

DRÓCSA

- 2019 DRÓCSA Izabella: Határ királysértés és az izgatás között. A király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról szóló 1913. évi XXXIV. törvény anyagi és eljárásjogi elemzése. *Iustum Aequum Salutare*, XV. (2019) 2. sz. 117–137.

DUDEKOVÁ

- 2015 DUDEKOVÁ, Gabriela: Család és túlélési stratégiák az I. világháborúban. *Világtörténet*, 5. (37.) (2015) 2. sz. 311–332.

2017 DUDEKOVÁ, Gabriela: The Silent Majority: Attitudes of Non-prominent Citizens at the Beginning of the Great War in the Territory of Today's Slovakia. *Revue des études slaves*, (2017) 4. sz. <https://doi.org/10.4000/res.1341>

EGRY

2012 EGRY Gábor: A megértés határán. Nemzetiség és mindennapok a két világháború közti Háromszéken. *Limes*, 25. (2012) 2. sz. 29–50.

2017 EGRY Gábor: Háborús nacionalizmusok, versengő imperializmusok. In: *1916 a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Szerk.: EGRY Gábor – KABA Eszter. Budapest, Napvilág Kiadó, 2017. 49–62.

FARKAS

2013 FARKAS János: *Bakanapló, 1881–1918*. Budapest, Pytheas, 2013.

GERŐ

1988 GERŐ András: *Ferenc József a magyarok királya*. Zalaegerszeg, Novotrade Rt., 1988.

GYÁNI

2017 GYÁNI Gábor: Augusztus és október között félúton. In: *1916 a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Szerk.: EGRY Gábor – KABA Eszter. Budapest, Napvilág Kiadó 2017. 13–25.

HAJDU

2014 HAJDU Tibor: 1914: A magyar közvélemény alakulása a hadüzenet előtt és után. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 3. sz. 611–627.

HANÁK

1999 HANÁK Péter: Népi levelek az első világháborúból. In: Uő.: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Balassi, 1999. 157–198.

HEALY

2004 HEALY, Maureen: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

JUDSON

2016 JUDSON, Pieter M.: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2016.

KISS

1959 KISS Jenő: Az agrárszocialista olvasókörök történetéből (1867–1914). *Magyar Könyvszemle*, 75. (1959) 2. sz. 180–193.

KÓSA

1980 KÓSA László: *Megjártam a hadak útját. A magyar nép történeti emlékezete*. Budapest, Móra, 1980.

LANDGRAF

- 2005 LANDGRAF Ildikó: Megtorló császár – megtévesztett király. Ferenc József alakja a magyar hagyományban. In: *Mindenes gyűjtemény, I. kötet. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*. Szerk.: CSÖRSZ Rumen István. Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 2005. 127–140.
- 2011 LANDGRAF Ildikó: „Ferenc Jóska – még én is annak a katonája vótam.” Ferenc József-folklór, Rudolf-mondák és az I. világháború. In: *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*, 12. Szerk.: SZOLECZKY Emese – ZÁVODI Szilvia. Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2011. 105–112.
- 2016 LANDGRAF Ildikó: „Király, pásztor és nyáj egy legyen!” Az uralkodócsalád reprezentációja az 1867–1918 közötti magyar populáris olvasmányokban és hatásuk a szóbeli hagyományokra. In: *„A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötdések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*. Szerk.: GLÄSSER Norbert – ZIMA András. Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2016. 23–36.

Magyar Statisztikai Évkönyv

- 1883–1891 Országos Magyar Statisztikai Statisztikai Hivatal: *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1880–1889. 12–19. évf.* Budapest, 1883–1891.

Magyar Statisztikai Évkönyv

- 1894–1916 Magyar Központi Statisztikai Hivatal: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. (Új folyam) 1893–1914. I–XXII. évf. Budapest, Athaeneum, 1894–1916.

MICK

- 2006 MICK, Christopher: *Lemberg, Lwow, and Lviv 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City*. West Lafayette, IN, Purdue University Press, 2006.

OSTERKAMP–SCHULZE WESSEL

- 2017 OSTERKAMP, Jana – SCHULZE WESSEL, Martin: Exploring Loyalty. In: *Exploring Loyalty*. Eds.: OSTERKAMP, Jana – SCHULZE WESSEL, Martin. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.

PAPP

- 2014 PAPP István: A háború mint tapasztalat A hátország ábrázolása Veres Péter Számadás című visszaemlékezésében. *Hitel*, 27. (2014) 3. sz. 63–81.

POLLMANN

- 2018 POLLMANN Ferenc: Ferenc József és az első világháború. In: *A véreskező kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok*. Szerk.: FÓNAGY Zoltán. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. 221–233.

SCHEER

- 2017 SCHEER, Tamara: Denunciation and the decline of the Habsburg home front during the First World War. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 24. (2017) 2. sz. 214–228.

SOMOGYI

- 2016 SOMOGYI László: Szerb ellenségkép Magyarországon az első világháború alatt a sajtó tükrében. In: *Jel-Kép*, (2016) 1. sz. 49–60.

SZABÓ

- 2015 SZABÓ Dániel: Ferenc József a ceglédi nótában. 1914. július vége – augusztus eleje Magyarországon In: *Emlékezés egy nyár-éjszakára. Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 273–285.

SZENTI

- 1988 SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*. Budapest, Magvető, 1988.

TAMÁS

- 2017 TAMÁS Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig*. Budapest, Kalligram, 2017.

TARNAI

- 1917 TARNAI János: *A politikai bűntett*. Pécs, Wessely és Horváth Ny., 1917.

TURBUCZ

- 2016 TURBUCZ Dávid: „Ferenc Jóska azt üzenté” Uralkodói születés- és névnapok az I. világháború alatt. *Történelmi Szemle*, 58. (2016) 4. sz. 603–614.

VARGA

- 2017 VARGA Bálint: Egy össze nem álló kép mozaikjai Az Osztrák–Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja. *Aetas Történettudományi Folyóirat*, 32. (2017) 4. sz. 5–20.

VERHEY

- 2004 VERHEY, Jeffrey: *The Spirit of 1914: Militarism, Myth, and Mobilization in Germany*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

VÖRÖS

- 2014 VÖRÖS László: „A leghazafiasabb magyarok” vagy „egy szabad nemzet”? A szlovákok szociális reprezentációi a magyar sajtóban 1914–1918 között. *KOR/RIDOR*, (2014) 3. sz. 25–60.
- 2017 VÖRÖS László: „Veszedelmes panszlávok” A magyar uralkodó elit képe a szlovák mozgalomról a 19–20. század fordulóján In: *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés: Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Szerk.: SZARKA László. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2017. 159–192.

Szlama Gabriella Zsófia

Háborús válság és „divatpropaganda”

A női öltözködés adhokráciája és reprezentációja 1914–1918 között Magyarországon

A test felöltöztetése olyan kulturális és társadalmi gyakorlatnak tekinthető, amely egyrészt nagyjából egyidős az emberiség történetével, másrészt pedig amellet, hogy funkcionális feladatot lát el, a reprezentációban is fontos szerepet kap évezredek óta. A ruházattal lehetségessé vált a vagyoni helyzet és rang bemutatása; a díszítések, anyagok és szabásvonalak (jelzés)értékkel bírtak és bírnak mind a kortársak, mind az utókor számára. A különböző korok viseleteinek, öltözékeinek (majd később divatjának) tanulmányozása kiegészíti a más társadalmi jelenségek vizsgálatával szerzett történelmi ismereteinket, új aspektusból láttatja azokat. Ez az állítás azonban meg is fordítható: a történelmi események befolyást gyakoroltak az öltözködés változásaira. Az egyik legjelentősebb katalizma, amely alapvetően befolyásolta a hazai viselet és divat kérdését, az I. világháború volt. A háborús hangulat, a folyamatos emberveszteség, a nyersanyaghiány és a nélkülözés egyaránt hatással volt a divat menetére; tanulmányom középpontjába ez a „válságtörténet” kerül.

A divattörténet vizsgálatához elsődleges forrásként szolgálnak a korabeli családi lapok, divatlapok és a napisajtó divatcikkei. A 19. század második felében az információáramlás és a közvélemény alakításában kiemelt szerepet kapott a sajtó, amely felemelkedésének alapjául a technika fejlődése, az analfabetizmus csökkenése és az anyagi gyarapodás szolgált. A kiegyezés idején Magyarországon körülbelül kétszáz, a világháborút megelőzően már kétezer lap jelent meg. A századfordulóra jelentős mértékben nőtt a főfoglalkozású hírlapírók aránya (1910-re a számuk közel ezerkétszáz volt), akik döntő többsége Budapesten élt. Az újságírók munkatípusában is változás mutatkozott, a korábbi „írói típusú újságírást” felváltotta a „szerkesztőségi típusú újságírás”. Ennek következtében szintén nőtt a név szerint ismerhető, aláíró újságírók száma, akik változatos témákban közöltek írásokat. Ugyanakkor, még a világháború éveit is gyakori volt, hogy szerzők a név nélkül publikáltak, így számos újságíró munkássága nehezen azonosítható és lekövethető.¹

¹ BUZINKAY, 2016. 245–254.

Az 1900-as évek utolsó harmadában a hazai sajtó már üzleti keretek között működött, különböző vállalkozások jöttek létre. Ezek a nagy példányszámban terjesztett lapok olcsók voltak és igyekeztek függetleníteni magukat a különböző pártoktól. Ezek közül a leghíresebb a Légrády testvérek *Pesti Hírlapja* volt, amely pártállástól függetlenül igyekezett a korszak legkiválóbb íróit alkalmazni. A *Pesti Napló* irodalmias irányú baloldali lapként működött, a *Pesti Hírlaphoz* hasonlóan számos író publikálta itt műveit. Szintén nagy népszerűségnek örvendett a *Budapesti Hírlap*, amely konzervatív álláspontot tudhatott magáénak; a millennium évében közel harmincezren fizettek rá elő. A liberális szellemiségű *Az Ujság* indulásakor (1903) tizenötezer példányszámban kelt el, amelyet 1913-ra hatvanötezerre növelt. A bulvárlapok közé tartozó *Az Est* érte el a legnagyobb példányszámot: 1910-re több mint kétszázezren fizettek elő rá. Szintén a szórakoztató lapok közé tartozott *Az Érdekes Ujság*, amely célkitűzései között szerepelt a magyar irodalom támogatása. A divattal kiemelten foglalkozó családi képeslapok közül a *Tolnai Világlapját* érdemes kiemelni, amely olcsósága révén hatalmas olvasóközönséget szerzett magának. Szerkesztője, Tolnai Simon 1913-ban az ország legmodernebb újságpályáját építette fel a Dohány utcában. Szintén nagy sikernek örvendett a Herczeg Ferenc szerkesztette, konzervatív szellemű *Uj Idők*.²

Eltérő hátterük ellenére az említettek közül mindegyik lap előszeretettel értekezett a divat témakörében, amely több kérdés megfogalmazására ad lehetőséget az öltözködési trendek első világháború alatti alakulását illetően. Mennyiben tükrözték a változó harctéri viszonyokat a különböző divatcikkek? Megjelenik bennük háborús propaganda és ha igen, milyen formában? Fontos szerepet kap a divat a növekvő nyersanyaghiány ellenére is? Hipotézisem szerint a világháború alatt megjelenő divatcikkekben leginkább az antant-ellenesség bontakozik ki, amely elsősorban a párizsi és londoni divat egyre élénkebb elutasításában mutatkozik meg. Emellett hangsúlyos témaként jelenik meg a nyersanyaghiány, ugyanakkor a növekvő árak és az egyre nehezebben elérhető nyersanyag ellenére a lapok a háború végéig közölnek divattudósításokat. A kutatás tehát a sajtórepresentációt vizsgálja, az elemzés forráskorpuszát a nagy példányszámban terjesztett napilapokban és családi lapokban az I. világháború alatt megjelent divatcikkek alkotják.

Írásomban először bemutatom a 19. század utolsó harmadának és a 20. század első évtizedének fontosabb öltözködéstörténeti változásait, majd a világháború évei alatt megjelent divatcikkeket elemzem a propaganda és a nemzeti érzelmek kapcsolatának szemszögéből. A tanulmány második felében az egyesületek divatról szóló nyilatkozatait veszem górcső alá. Zárásként kitérek a nyersanyaghiányról szóló cikkekre és az ezekben foglalt „megoldási” javaslatokra.

² GERGELY (SZERK.), 2019. 478–481; BUZINKAY, 1993.

*A női divat és viselet a 19. század utolsó harmadában
és a századfordulón*

Az előző évszázadok hagyományos nemzeti népviseleteihez képest a 19. század folyamán már egységes európai divatról beszélhetünk, amely általános, országhatárokon átívelő összképet mutatott. A francia divat ebben az időben vált igazán dominánssá, az általa közvetített stílus Európán kívül és belül egyaránt követendőnek minősült.³ A század folyamán fellendülő ipari fejlődés és a technikai újítások⁴ lehetővé tették a nagy divatvárosokban⁵ alkotó tervezők munkáinak, modelljeinek másolását. A legújabb darabokat már nem a szalonok tervezőbábuin ismerték meg a hölgyek, hanem a napilapok divatrovatainak leírásaiból, az egyre inkább elterjedő képes családi-, vagy divatlapok hasábjairól szerezhettek róluk tudomást. Utóbbiak a század folyamán illusztrációkkal és szabásmintákkal bővültek, amelyek nemcsak a legújabb divat megismerésében, hanem a gyors másolás lehetőségében is szerepet játszottak. A divatlapokat gyakran egy példányban vásárolták meg a barátnői körök, az egyes számokat pedig sűrűn cserélgették maguk között.⁶

A gyáripar fejlődése a gyorsaság mellett az árazást is módosította: az egyre szélesebb körben terjedő varrógépek segítségével otthon, házilag is lehetett olcsón másolni a legújabb kollekciókat. Ezzel párhuzamosan megjelent a tömegtermelés, a női ruhákat elárasztották a csipkék, a díszszalagok, a hímzések és a gyöngyök.⁷ Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a divatkövetés, a párizsi és londoni stílus utánzása továbbra is egy viszonylag szűkebb társadalmi réteg kiváltsága maradt, a kispolgárság és a munkásság gyakran hosszú évekig hordta ugyanazt a ruhát – amit sűrűn átalakítottak az ügyesebb kezű lányok.⁸ Míg a divatlapokat

³ BOUCHER, 1973. 388.

⁴ A 18. század végén fellendülő textilipar fejlődésének következtében megjelentek a szövőgépek, amelyek pontosabban és gyorsabban tudtak kész szöveteket előállítani. A gépi technológia fontos szerepet kapott a lenfonal fésülésétől egészen a gypjúmosásig. A gyáripar fejlődése emellett az árakra is hatással volt, a varrógép megjelenésével a ruhákat olcsóbban és könnyebben lehetett elkészíteni és díszíteni. Ugyanakkor a különböző textilek színezése még mindig fáradságos munkavégzésnek bizonyult, a növényi alapanyagokból csak hosszas procedúrával lehetett különböző színeket kinyerni. Először az 1850-es években sikerült mesterséges színezékeket előállítani: mályvalilát, anilinkéket, feketét és indigót. A gyáripar fejlődése a korábban meglévő ruhadarabok korszerűsítésében is szerepet játszott, például a fémpántokkal merevített fűző a század második felében már halcsonttal készült, a különböző bronzok és turnúrok hajlékony acélpántokkal kényelmesebb viseletet tettek lehetővé. (F. DÓZSA, 1989; TÓTH, 2010.)

⁵ A 19. század két legnagyobb divatmetropoliszának Párizs és London számított. A francia divat Magyarországon elsősorban a női öltözködésre volt hatással, a férfiak viseletében az angol stílus jellegzetességeit lehetett felfedezni.

⁶ F. DÓZSA, 2014. 290.

⁷ F. DÓZSA, 1989. 93–96.

⁸ A kispolgárság anyagi körülményei meglehetősen korlátozottak voltak (habár a legfelső rétegük színvonala elérhette a középosztályét), így az öltözködés az ő esetükben elsősorban az erkölcsös és illő megjelenést szolgálta. A munkásfeleségek öltözete egyszerű volt, karton vagy flanel anyagú blúzt hordtak, általában köténnyel. Kalapot és kesztyűt nem illett felvenniük. Abban az esetben, ha mégis utcára merészkedett bennük egy (fiatal) lány, azon nyomban kétségbe vonták a tisztességét. A parasztság körében az ún. „kivetkőzés” csak az 1920-as években következett be, ekkor indult el a városias, úri életmód másolása, elsőként a férfiak körében. (GYÁNI, 2006. 88–89; F. DÓZSA, 1989. 315–328.)

vagy a napisajtó divatcikkeit elsősorban a középosztálybeli nők forgatták, addig az arisztokrácia tagjai továbbra is elsőkézből, a szalonok bábuin ismerhették meg a legújabb trendeket. A századfordulón az itthoni üzletek a vevőkörnek megfelelően kétféle irányt képviseltek. Néhány exkluzív szalon (ahová csak ajánlólevéllel lehetett bejutni) a legjobb minőséget kínálta vagyonos vásárlóinak. Emellett több üzlet is működött, amely kevésbé nívós anyagokból készült modelleket árusított a nagypolgárság vagy a gazdagabb középosztály tagjai számára.⁹

A divat tempója, az egyes kollekciók cserélődése a század második felében felgyorsult, párhuzamossá vált a képzőművészettel. A historizmust követve a divat visszatért az elmúlt évszázadok formáihoz és összekeverte annak stílusjegyeit, míg az 1840-es években a neobarokk dívott, tíz évvel később már a neorokokó jegyeit lehet felfedezni a divatlapok hasábjain. A későbbi évtizedekben a hölgyek karját a reneszánsz ujjak, míg arcaikat a Mazarin-gallérok és a Rembrandt-kalapok emelték ki. Az 1880-as években a Távol-Kelet jellegzetességei is beférköztek a gardróbokba, Japán és Kína világa a legyezőkön, a napernyőkön és a hajviseleteken mutatkozott meg leginkább.¹⁰

A szakirodalom 1895-re datálja a historikus elemek kiüresedését az öltözködésben, 1896-tól már a szecessziónak hódoltak a legújabb viseletek. Ezzel együtt a női alak ideája is megváltozott, a korábbi teltebb idomok helyett a kecsesség, a hajlékonyság vált kívánatossá. Az új öltözködési stílus legfőbb jellemzőjévé a virágminta vált, szirmok borították a ruhákat, a kalapokat és a lakberendezési tárgyakat is.¹¹ A ruhák S-alakúra húzták a női test vonalát, a mellrészt előre dőlt, míg a derekat bő, harangalakú szoknya fedte – amely elöl és hátul is hosszan, földig érve omlott le. A századfordulón a nagy kalap dívott, de az 1910-es években már megjelent a kisméretű és homlokba húzott forma. Szintén ebben az évtizedben hódoltak egy rövid ideig a nők az úgynevezett „bukj-el” fazonnak, amely szűk szabásának köszönhetően nehezzé tette a járását.¹² A szecessziós divat az első világháborúig tartott, mivel az ekkor megjelent fazonok jóval kisebb anyagigénnyel rendelkeztek elődjekhez képest, ezért szélesebb körben terjedhettek el.¹³

Divat a világháború első éveiben

A világháború kitörése utáni néhány hónapot az általános döbbenet jellemezte, a háborús hangulat pedig a divatlapok, divattudósítások hasábjai közé is begyűrűzött. 1914 szeptemberében a *Divat Szalon* címlapjára egy ápolónő került, az októberire pedig egy puskát tartó kislány és egy papírcsákót és kardot viselő kislány. Ez a két címlapkép egyértelmű reflexiónak tekinthető az egész Európát megrengető eseményekre.¹⁴ Ugyanakkor a divatlapok igyekeztek megnyugtatni

⁹ F. DÓZSA, 1977.

¹⁰ F. DÓZSA, 2014. 291–292.

¹¹ GÁSPÁRNÉ DAVID, 1924. 224.

¹² Az elnevezés ugyanakkor kettős értelmű, a járás nehezítése mellett az erkölcs elvesztésére is utalt, azaz csak félvilági, „bukott nők” viselték ezt a fazon.

¹³ F. DÓZSA, 2014. 345–347.

¹⁴ F. DÓZSA, 2014. 368.

az olvasóközönséget azzal kapcsolatban, hogy az elmúlt néhány évben nagy népszerűségnek örvendő anyagok (úgy mint a tafota, a krepp, a selyem és a pamut) közül csak néhány textil átmeneti drágulása várható a következő háborús időszakban. A magyar lapok 1914 elején még beszámoltak a legújabb párizsi és londoni divatújdonságokról, köztük kiemelve a színes haj divatját, ami a tudósítások szerint elsöprő sikert aratott Párizsban és Londonban. A népszerű író, újságíró Szini Gyula, a *Pesti Napló* írója 1914 februárjában hosszú cikket szentelt a női hajfestés témájának, amelyben a természetes hajszíneket élte, s reményét fejezte ki, hogy „papagály [sic!], a paradicsom- madár vagy a kolibri tollazatára” emlékeztető frizura csak múló szeszélyé válik.¹⁵ A *Pesti Hírlap* néhány héttel később a színes haj divatját (ugyan ők már csak parókákról írnak) a híres orosz díszletfestőnek, Leon Szamojlovics Baksztnak tulajdonította, aki az orosz szecesszió jellegzetes képviselője volt, s emellett számos díszlet- és kosztümtervet készített a Gyagiljev-balett részére. Hatására a párizsi Théâtre à Coté-n [sic!] átvették az uralmat a színes műhajak, amely a nőkön és az áruházi próbababákon egyaránt megjelent a francia fővárosban. A legkedveltebb árnyalatok közé a vörös, a zöld és az arany szín tartozott. A *Pesti Hírlap* továbbá beszámolt egy londoni parókakiállításról is, amely nagy sikernek örvendett a színes hajakat viselő előkelő hölgyek között; a cikk szerzője szerint pedig érthető, hogy a nők harmóniára törekcsenek a tarka ruházatuk és frizurájuk között.¹⁶ A legújabb divatőrületről a *Budapesti Hírlap* is beszámolt. Ezen trend eredetét a színiigazgatóktól származtatta, s a zöld szín mellett a lilát, a kéket és a bordót is kiemelte. A divat iránti nagyfokú érdeklődést az eladási arány is mutatta, a beszámoló szerint Párizsban az elmúlt hónapokban közel 400,000 kilónyi műhaj fogyott el.¹⁷ A színes haj mellett az új kalapdivatról is beszámoltak a lapok, ugyanakkor a tavaszi szezon újdonsága, a zöldegekkel díszített kalap,¹⁸ már közel sem örvendett akkora sikernek, mint a paróka – áprilisban már elavultnak tekintették.

Nemcsak a hajviselet, hanem a ruházat tekintetében is számos újdonság jelent meg a hazai divatjelentésekben. A leggyakrabban használt anyagok, a selyem, a *seviot*,¹⁹ a posztó, a *crêpe de chine*,²⁰ a *charmeuse*,²¹ a tüll és a csipke, amelyek leggyakrabban pasztellszínekben pompáztak 1914 tavaszán.²² A háború azonban a ruhák színválasztására is hatással volt, a tavaszi világos, púder színek ellenében az őszre már a csukaszürke (amelyet a lapok gyakran földszürke vagy *Feldgrau* néven emlegettek) árnyalat hódított, amely megegyezett a katonai egyenruhák színével.²³ A *Pesti Hírlap* a berlini *Die Modistin* című divatfolyóirat cikkét átvéve emelte

¹⁵ Szini Gyula: Színes haj. *Pesti Napló*, 1914. február 8., 36.

¹⁶ A színes parókák. *Pesti Hírlap*, 1914. március 18., 43.

¹⁷ Paróka-probléma. *Budapesti Hírlap*, 1914. március 12., 10.

¹⁸ Új divatok. *Pesti Hírlap*, 1914. március 7., 15.

¹⁹ A *seviot* egy gyapjú típus gyűjtőneve, amelyek közé a keresztezett juhok fényes gyapjából készült középnehéz és nehéz szövetek tartoztak.

²⁰ Finomfonású krepp anyag, amely erősen sodrott fonalakból készült. Könnyű és légáteresztő matéria, azonban nem rendelkezik a selyemkrepphez hasonlatos fényes felülettel.

²¹ Selyemből készült könnyű, félfényes szövet, érintésre hasonlít a szaténra.

²² Párisi pletyka. *Budapesti Hírlap*, 1914. május 19., 8–9.

²³ F. Dózsa, 2014. 371.

piedesztálra ezt az árnyalatot. Az írás szerint ez a szín a különböző szöveteken, kalapokon, de még az azokon elhelyezkedő tolldíszeken is megjelent.²⁴

Szoknyaviselet tekintetében is tartogatott újdonságokat a világháború első éve. 1914-ben jött divatba a hasított szoknya „*a párisi divat e legújabb diadala, a gyenge férfiszívek ellen harcvonalba küldött modern ostromágyú*”,²⁵ amely egyaránt megmutatta a női bokát, térdet és lábszárát. Néhány tudósítás kitért a hazafias francia nők ellenérzetére, amely a hasított szoknyák ellen irányult – a tiltakozás alapját a kilátszódo testrészek okozta „szélsőséges erkölcstelenség” adta.²⁶ A hazai újságok azonban örömmel fogadták ezt az új divatot, az *Uj Idők* egyenesen a nadrágviselet előszobájának tekintette, felvázolva egy lehetséges jövőképet, amelyben az egyre rövidülő szoknya felett átveszi az uralmat a nadrág a nők ruhatárában.²⁷ A ruházat mellett a cipődivat is nagy hangsúlyt kapott 1914 során, a legnagyobb sikernek a fekete selyem- vagy bársonyszalaggal fűzött fekete félcipő számított.²⁸

1915-ben újra megélénkült a társasági élet, s ezzel együtt új ruhadivat rajzolódott ki a lapok hasábjain. A korábbi hasított szoknyát felváltották a bő, harangszerű darabok, amelyeket sok redő díszített, s emiatt a „ezerráncként” emlegették a lapok.²⁹ A háborút megelőző évek bő szabású szoknyarészeitől azonban eltért a hosszúsága; ezeket a fazonokat egészen rövidre készítették a szabók. A szoknyák mellett a kabátok és felöltők is bő, harangalakú szabásvonalat kaptak, a nyaknál azonban magasan záródtak, és mereven körbeölték a nyakat. Ezeket hidegebb időjárás esetén szőrmegallérokkal, különböző boákkal egészítették ki a nők.³⁰

A különböző szezonok bemutatása mellett érdemes néhány mondatot szentelni a lapokban megjelenő gyászdivatnak is. Természetesen a gyászviselet nem számított újkeletű dolognak, az elmúlt évtizedek során a nők szigorúan meghatározott szabályok és időintervallum szerint hordták ezeket a ruhákat. Három szakaszt lehet megkülönböztetni e viseletet illetően: a mélygyászt, a fényes fekete gyászt és a félgysászt. Az elsőben csak a matt fekete szövet számított illendőnek, a másodiknál már fényesebb anyagból is készülhetett a ruházat, amelyet kiegészíthetett egy finom vonalú, fehér applikáció. A félgyszás során a sötét tónusú matéria, mint például a lila vagy a szürke is megengedettnek számított. Leghosszabb ideig az özvegyek gyászoltak, akik egy évet töltöttek mélygyászban, később kilenc-kilenc hónapot fényes- illetve félgyszásban. Apát, testvért, de távolabbi rokont is illet ugyanilyen módon gyászolni, de a különböző szakaszok kevesebb hónapot öleltek fel.³¹ Ez alól néminemű kivételt a menyasszony gyásza jelentett, ha eljegyzése után, de esküvője előtt veszítette el vőlegényét, gyászának időtartama tetszésére volt bízva, s bármeddig eltarthatott, azonban a temetéskor gyalog nem kísérhette

²⁴ Csukasziürke. *Pesti Hírlap*, 1914. október 28., 10.

²⁵ Nyugdíjba megy a térparancsnok a hasított szoknya miatt. *Az Est*, 1914 február 12., 7.

²⁶ Sz: Nőiesség és a hasított szoknya. *Pesti Hírlap*, 1914. március 17., 35.

²⁷ Szász Zoltán: A jövő zenéje. Nadrág és nőiesség. *Uj Idők*, 1914. május 10., 518.

²⁸ Az új cipődivat. *Pesti Hírlap*, 1914. június 4., 43.

²⁹ Az új szoknya divatja. *Uj Idők*, 1915. október 10., 395–396.

³⁰ Az őszi divat. *Az Érdekes Ujság*, 1915. október 10., 33.

³¹ F. Dózsa, 2016. 70.

a koporsót. Legfeljebb kocsin követhette jegyesét az utolsó útján, de legillőbb az volt, ha nem jelent meg a szertartáson és nem mutatta nyilvánosan fájdalmát.³²

A világháború kitörése után azonban az egyre többek által viselt gyászruházat divatját is meghatározták aktuális trendek.

„[...] a jóérzésű nők ítélete alá bocsátom a kérdést, hogy szabad-e tisztességes nőnek olyan szabású gyászruhát hordani, amelynek hasított és rövid szoknyája a félcipőbe s áttört harisnyába bújtatott női lábtól a férfiak kíváncsiságának legmagasabb igényeit is kielégíti? Szabad-e egyáltalán gyászruhában idomokat mutogatni, tetszelegni és kacérkodni? Mert ma ez a budapesti divat.”³³

A gyász idejének megrövidítése rendkívüli tapintatlanságnak számított a világháborút megelőző években, ugyanakkor a folyamatos harcok természetes velejárójának számított a családtagok, rokonok elvesztése. Ha minden hozzátartozót az előírt módon gyásztak volna a nők, a háború éve alatt szinte mindenkinek feketét illett volna viselnie. A gyász lerövidülése ezekben az években már nem számított kirívó esetnek, a harcterekről érkező halálhírek a mindennapi élet részévé váltak.

Propaganda és divat

A szarajevói merényletet követően, a háború eszkalálódásával párhuzamosan egyre szélesebb teret nyerő propaganda különböző módokon jutott el az emberekhez. A jelenség természetesen nem a századfordulón alakult ki, már jóval korábban, az első államszerveződések létrejötténél megfigyelhető a tudatosan alkalmazott agitáció. A 19. század során azonban egyfajta minőségi „ugrás” érzékelhető a propaganda eszköztárának alakulásában. A századfordulóra kifejlődtek a nagy sajtóbirodalmak, így a plakátok, röpiratok és pamfletok mellett már nagy példányszámú lapokon keresztül jutottak el az emberekhez a kívánt információk. Ekkor kezdtek kialakulni a ma ismert technikák: a leegyszerűsített üzenetek, az ellenség hiteltelenítése, hazafias érzelmek és szólamok közvetítése, kiemelkedő személyek dicsőítése, szimbólumok használata, a hadsereg presztízsének hangsúlyozása.³⁴

A nagy háború során a politikai propaganda azonban a közéleti írások, irodalmi közlések és tudósítások mellett begyűrűzött a divatcikkek közé is. A hadsereg presztízsének hangsúlyozása megjelent a hazai divatban is, s ez korántsem csak a csukaszürke szín elterjedésében mutatkozott meg. A korábban említett *Divat Szalon* címlapképei után (ahol az egyiket egy nővér, míg a másikon puskát és kardot tartó fiú és lány látható) a lap november során egy cikket közölt az aktuális divatról, amelyben – a jelenlegi háborús időknek megfelelően – egy apró kis zászló kítűzését ajánlja a kalap oldalába, így adva „háborús jelleget” az öltözködésnek.³⁵ A katonai egyenruha stílusa nemcsak a kalapdivaton, hanem a ruházaton is visszaköszönt. A *Pesti*

³² WOHL, 1891. 232.

³³ Zsolt: Esti levél. Csalás a ruhával. *Pesti Hírlap*, 1915. február 21., 14.

³⁴ LÉNÁRT, 2016. 6–7.

³⁵ F. DÓZSA, 2014. 368.

Hírlap üdvözölte az úgynevezett „háborús blúz” előállítását (habár nem jósolt neki nagy sikert), számításai szerint azonban az egységes rajz és szabásvonal alapján készült darab előállítási- és anyagköltsége „aránylag olcsó lenne”, s ezek a sötétkék vagy fekete színben készült blúzok egyaránt viselhetőek lennének otthoni, vagy akár irodai használatra is.³⁶ A háborús tematika megjelenését a divatban remekül mutatja a *Borsszem Jankó* karikatúrája,³⁷ amelyen a női kalapokat különböző fegyverek (ágyú) vagy járművek (csatahajó) ékesítik.

A hazafias érzelmek és szólamok megjelenésével párhuzamosan a hazai lapok elkezdtek propagálni a magyaros jellegű öltözködést. Ez a gondolat nem volt újszerű a magyar öltözködés történetében, már az 1860-as és 1870-es években jelent, s szoros összefüggésben állt a kiegyezést követő identitáskereséssel. A nemzeti sajátosság kiemelése az irodalomban is fontos szerepet játszott, ekkor alakult ki az úgynevezett népnemzeti irányzat (mintegy a historizmus sajátos változata), alapjául pedig a népköltészet szolgált. A 19. század második felében a népiesség a nemzeti romantikus irodalommal fonódott össze, művelői erkölcsnevelő és hazafias hangú írásokat jelenítettek meg.³⁸ Ezekben az évtizedekben a népies jellegű női viseletre elsősorban a férfi öltözködés volt hatással, az 1860-as években megjelentek a zsinórozással és sujtással díszített női atillák, valamint a rövid, bő ujjal ellátott, deákszürre hasonlító felsőrészek. Szintén népszerűek voltak a nők körében a kerek formájú csárdáskalapok.³⁹

Ugyanakkor ki kell emelni, hogy a népies jellegű öltözködést nem vette át egy az egyben a városi divat, csak néhány elemet használt fel belőle. Leginkább a különböző hízmésminták jöttek divatba, de ezeket is csak nyaralás alkalmával hordák a városi nők.⁴⁰ Ugyan a magyaros öltözködés divatja a későbbiekben alábbhagyott, de a millennium során újból előtérbe került ez a stílus.⁴¹

Az első világháború alatt újjáéledt a magyaros ruha viseletének gondolata, amelyet elsősorban a francia és az angol divat ellenében propagálták a lapok. Az *Ujság* 1914 szeptemberében egy hosszabb cikket szentelt Girardi József munkásságának,⁴² amelyben legújabb tervezésű ruháit méltatta. A cikk szerzője a bevezetésben a nők öltözködésének átalakulását vetítette előre, amely, eltávolodva a párizsi uralkodó divattól, önállóságot nyer. Ezt a kezdeményezést a lap Girardihoz kötötte, aki legújabb kreációban magyar motívumokat használt fel. Az *Ujság* igazi művészi kompozíciónak nevezte ezeket a darabokat, s bizakodását fejezte ki, hogy elnyerik az arisztokrácia és a középosztály nőtagjainak tetszését. Ezzel a gondolattal azonban rögtön vitába szállt dr. Garami Béla, Az *Ujság* kozmetikai rovatának vezetője.⁴⁴

³⁶ Háborús divat. *Pesti Hírlap*, 1914. november 5., 19.

³⁷ Háborús kalap-divat. *Borsszem Jankó*, 1915. május 16., 4.

³⁸ GERGELY (SZERK.), 2019. 464; KOZÁRI, 2009. 74.

³⁹ NAGY, 1900. 205.

⁴⁰ F. DÓZSA, 1989. 45–46.

⁴¹ SÁGVÁRI, 2018.

⁴² A.: A magyar divat. *Az Ujság*, 1914. szeptember 6., 26.

⁴³ Girardi Alter és Kiss segítségével kezdte, azonban 1882-ben már saját szabócéget indított. A századfordulón már az előkelőbb körök rendelték tőle a legújabb kreációkat, 1916-ben ő készítette Zita királyné koronázási öltözékét is.

⁴⁴ Garami Béla: Kozmetika. Háborús aktualitások. *Az Ujság*, 1914. szeptember 6., 26.

Egyik olvasója levelére válaszolva elvetette a magyaros öltözködés gondolatát, profanizálásra hivatkozva. Véleménye szerint a hazafiság sokkal magasztosabb és szentebb érzés annál, minthogy külső jelekben nyilatkozzék meg. Ünnepi ruhaként továbbra is ajánlotta, azonban mindennapi ruhazatként való viseletét devalvációnak tekintette.

Az *Érdekes Ujság* pedig Az *Asszonyok Érdekes Ujságja* című rovatában előszeretettel fogadta a hazai tervezők, szabók magyaros jellegű ruhaterveit. A beküldők ötleteit kép formájában közölték, ehhez gyakran az eredeti leírásokat is csatolták. Müller Méla, egy Berlinben élő magyar festőnő nemcsak magyaros stílusú ruhája részleteit írta le, hanem az általa kiváltott reakciót is:

„Az Érdekes Ujság utolsó számában a művészekhez intézett ama felhívására, hogy magyar stílu ruhák rajzolását tűzzék ki célul, bátor vagyok én is a mellékelt rajzzal hozzájárulni. Mint Berlinben élő magyar festőnőnek a háború kitörése után nekem is az a gondolatom jött, hogy a mi gyönyörű magyar, nemzeti viseletünket valahogy össze kellene egyeztetnünk a modern ruhával. Ezt meg is kíséreltem és a mellékelt rajz szerint egy ruhát csináltattam. Mondhatom, ez a berlini körökben olyan feltűnést keltett, olyan rendkívüli tetszéssel találkozott, hogy ismerőseim közül többen hasonló ruhát akarnak maguknak csináltatni. Ezzel egyszersmind a magyarok iránti rokonszenvüknek is óhajtanak kifejezést adni, hiszen Berlinben ma azt mondják:

– Ungarn ist jetzt bei uns Trumpf!

A ruha anyaga ezüstszürke bársony, ugyanolyan színű selyemzsinórral és acélgyöngygyel hímézve. A hímzés rajza természetesen magyar motívumokból áll. A mellénykét elől apró viaszgyöngyosor fűzi össze. Az ujjak, illetve az ingecske ivoir tüllből szabott. Az öv fémből való. A cipő a tulajdon anyagból és díszítéssel készül.

Remélve, hogy otthon is szívesen fogadják tervezésemet, maradtam kitűnő tisztelettel, Müller Méla”⁴⁵

Az alábbi idézet jól mutatja a magyaros öltözködés és a hazafias érzelmek összeolvadását. A festőnő saját maga tervezte ruhája egyesíti a nemzeti viseletet a modernitással, az előbbit a hímzés, míg utóbbit a szürke szín, a tüll és a bársony képviseli. A leírás szerint ezzel osztatlan sikert aratott a német fővárosban. A szöveg azonban egy másik propagandaelemet is felhasznál. A *„Magyarország most a mi ütőkártyánk!”* felkiáltás a németekkel való összetartozást, szimpátiát erősíti.

Ez a gondolat nemcsak ebben a formában jelent meg, a magyaros jellegű divat proponálása mellett a lapok gyakran közölték cikkeket a szövetséges államok divatjáról vagy a hagyományos viseleteiről. Az *Ujság* 1915 márciusában rövid cikket közölt a német divat megteremtéséről, amely során függetlenedni igyekeztek a francia befolyás alól. Az ügy érdekében Brakmann német kereskedelmi tanácsos beszédében az első világháború szerepét hangsúlyozta, a hadi eseményeket katalizátorként említve azt az önálló német divatipar megteremtésében. Mindemelllett nyolc nagy berlini áruház mutatta be a legújabb tervezéseit, ezeket azonban sajnos nem részletezte a hazai lap.⁴⁶

⁴⁵ Krebs Irén: A magyar divat. Az *Érdekes Ujság*, 1914. november 29., 31.

⁴⁶ A németek német divatot teremtének. Az *Ujság*, 1915. március 28., 15.

A németek iránti elköteleződést mutatja a *Budapesti Hírlap* egyik cikke, amelyben a szerző a német tányérsapka hazai megjelenéséről értekezik. Az írás szerint 1916-ban (valószínűsíthetően a szülők Németország iránti rajongásának köszönhetően) számos gyerek lelkesedéssel hordta ezt a darabot. Habár a cikk hangot ad a németek iránti elkötelezettségének – kiemelve a páratlan szervezettséget és katonai erejüket – ugyanakkor ennek a ruhaelemnek a használatát túlzónak, sőt egyenesen károsnak tartja, amely által az ifjúság elfordul a nemzeti öntudattól. Példaként kiemeli a bolgárokat, akik a németesség iránti szimpátiájukat nem az öltözködésben mutatják ki, hanem a fiúk az utcán is saját nemzeti viseletüket hordják.⁴⁷ A bolgár népművészet dicsérete nemcsak a *Budapesti Hírlapban* jelent meg, a *Tolnai Világlapja* divatközlönyében bolgár hímzéssel díszített ruhákat mutatott be 1917-ben, amelyeket bájosnak titulált.⁴⁸ Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy nemcsak a hazai közönség rajongott a bolgár viseletért, hanem ennek a fordítottja is igaznak bizonyult, a korszakban számos bolgár előkelő hölgy utazott Budapestre ruhát készíttetni.⁴⁹

A háború kitörésével egy időben az antantellenesség megjelent a hazai sajtó divatanyagaiban is. 1914 során még leginkább csak megkérdőjelezték a francia és angol divat dominanciáját, előrevetítve a magyar divat megteremtésének és önállósodásának kérdését. A háború második évétől azonban egyre indulatosabb cikkekkel lehet találkozni, amelyek Párizs korábban ünnepezt világát támadták. A *Pesti Napló* hosszúságú cikket szentelt a világpolitikai és a divat kapcsolatának 1915 októberében. „A divatok szövetté vált eszmék és pedig túlnyomóan politikai természetű eszmék”⁵⁰ – olvashatjuk a második bekezdésben. A névtelen szerző véleménye szerint Franciaország hatalmas vagyona tett szert azzal, hogy a divat uralkodójává vált az elmúlt évtizedek során, így az elegáns nők Európa-szerte az öltözködés révén váltak az ország lekötelezettjévé. Pontosan ezért válik sürgetővé az országok saját ízléstekintélyének a megteremtése, a saját, önálló divat létrehozása. A cikk végén a francia nőket egyszerűen kokottnak nevezi, s reménykedését fejezi ki, hogy a háború végül az „érdemes nők” korszakát hozza el.

Egyesületek és a divat

Az antant közvetítette öltözködés elvetésével párhuzamosan – illetve annak ellenpólusaként – jelent meg az önálló, magyar tervezésű divat megteremtésének igénye a lapokban. A cikkírók a háború második évétől már nemcsak felvetették ezt a gondolatot, hanem egyenesen buzdították az olvasókat, hogy a korábban nagy népszerűségnek örvendő francia és angol divattól elfordulva, hazai tervezésű darabokat vásároljanak. Ez az adhortáció nem volt azonos a magyaros öltözködési stílus propagálásával, habár sok esetben mutatott vele összefüggést. A magyaros öltözködési stílus kívánalma magában foglalta a hazai divat megteremtésének

⁴⁷ Német tányérsapka magyar gyerekeken. *Budapesti Hírlap*, 1916. szeptember 14., 12.

⁴⁸ Ruha bolgár hímzéssel. *Tolnai Világlapja*, 1917. július 5., 13.

⁴⁹ Balla Jenő: Hogyan öltözködnek a nők? *Az Ujság*, 1917. szeptember 16., 7.

⁵⁰ Divat és világháború. *Pesti Napló*, 1915. október 3., 23.

alapjait, ugyanakkor nem minden magyar ruhaterven jelentek meg a népiesség jegyei.

Az önálló magyar divat megteremtésének vágya jelenik meg *Az Érdekes Ujság* szerkesztői levelében. Habár a *Pesti Napló* névtelen szerzőjénél visszafogottabb a szóhasználat, a francia főváros közvetítette stílust veszedelmeként azonosítja, amely évtizedek óta uralta a magyar nők megjelenését.⁵¹ Az *Uj Idők* még ennél is mérsékeltbb hangot ütött meg. Szintén szorgalmazta a hazai divatipar megteremtését, ugyanakkor „ellenségvultuk dacára” elismerte, hogy „lelemény és csinosság dolgában kifogyhatatlanok”. A magyar divatipar gátját két dologban látta a lap: az idegenkedést, amit a nem francia tervek váltanak ki a magyar nőkből, valamint a hazai tervezőművészek iránt érzett általános bizalmatlanságot. A lap előrevetítése szerint, amint ezek a „falak” leomlanak, már nem gördül több akadály a hazai divat virágzása elé.⁵²

A hazai divatipar megteremtésének és virágzásának gondolata nem csak a lapok íróinak elképzelése volt; számos nőegyesületet foglalkoztatott ez a téma a korszakban, nyilatkozataikat pedig szívesen megosztotta a hazai sajtó. Ezen egyesületek tevékenységét a háború kitörése merőben befolyásolta, korábbi tevékenységeik, célkitűzéseik mellett a divat, öltözködés kérdésében is hallatták a hangjukat. 1914 augusztusában a Budapesti Nőiruhakészítő Ipartestület indítványában erkölcsi kötelesség kérdésévé tette a francia és angol modellek, anyagok és divatlapok beszerzésének mellőzését.⁵³ Néhány héttel később pedig Holzer Sándor elnöklete alatt Budapest legelőkelőbb szalontulajdonosai elhatározták, hogy a következő szezont saját tervező művészeik bevonásával készítik el, valamint a közönség számára magyar divatalbumot adnak ki.⁵⁴

Ugyanezt az irányvonalat képviselte a Magyar Háziasszonyok Országos Gazdasági Szövetsége is. A magyar divat fellendítése érdekében felolvasóesteket, valamint bemutató előadásokat – úgynevezett toalett-revüt – tartottak. A hazai ipar létesítése érdekében igyekeztek együttműködni a legrangosabb szabóságokkal, célként pedig az olcsó és egyszerű (egyben divatos) polgári ruházatkódás megteremtését tűzték ki, amelynek segítségével a nők függetleníteni tudnák magukat a francia és angol divattól.⁵⁵ A Budapesti Nőiruhakészítő Ipartestület és a Magyar Háziasszonyok Országos Gazdasági Szövetsége mellett számos más testület állt ezen ügy mellé. A Vöröskereszt-Egylet a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége nyomására kilátásba helyezte, hogy a beszerzései során figyelembe fogja venni a magyar ipar érdekeit, valamint ennek érdekében a későbbiek folyamán igénybe veszi a szövetség segítségét.⁵⁶

A fentebb említett egyesületek, testületek és szövetségek egyaránt propagálták a magyar divatipar megteremtését, ugyanakkor érdemes kiemelni egy szervezetet, amely nemcsak a hangját hallatta a francia, angol és magyar divat kérdésében,

⁵¹ A szerkesztőség: A magyar divat megteremtése. *Az Érdekes Ujság*, 1914. november 1., 31.

⁵² Divat. *Uj Idők*, 1915. június 27., 46–47

⁵³ A francia és angol ipar ellen. *Budapesti Hírlap*, 1914. augusztus 20., 14.

⁵⁴ A francia divatipar ellen. *Az Ujság*, 1914. szeptember 6., 20.

⁵⁵ A Magyar Háziasszonyok Országos Gazdasági Szövetsége. *Budapesti Hírlap*, 1914. november 27., 13.

⁵⁶ A Vöröskereszt beszerzései és a magyar ipar. *Az Ujság*, 1914. szeptember 6., 20.

hanem éppen ennek okán jött létre. 1916 tavaszán alakult meg a Fényűzés Elleni Liga Tormay Cécile és Pallavicini Györgyné (születési nevén Andrassy Borbála Mária Theodóra) vezetésével. Az egyesület céljait, gondolatait szívesen osztották meg a lapok, gyakran szerepeltették kiáltványaikat is – a Liga tevékenységét leginkább ezekből az írásokból tudjuk rekonstruálni.⁵⁷

Tormay 1916. április 4-én felolvasóestet tartott az Országos Kaszinó Tavaszi Est elnevezésű rendezvényén, ahol *Harc a tékozló divat ellen* című művéből osztott meg részleteket.⁵⁸ Az előadás hatalmas tömeget vonzott, a hölgyek – a rendezők kérésére – egyszerű ruhában jelentek meg. Ennek miértjét a divat iránt érdeklődő hölgyek (akik 3 korona díj fejében csatlakozhattak és magukon viselhették az egyesület kitűzőjét) a *Társaság* című iratból tudhatták meg.⁵⁹ Ezek közül a három legfontosabb pont a következő volt: a női ruházkodás fejében kiáramló aranyunk megállítása, szövet- és bőrkészletünk nemzeti veszedelemmé fajuló pocsékolásának megakadályozása és ellenségeink átlátszó divatdiktatúrájának megdöntése.⁶⁰

Az egyesülethez csatlakozó nők pedig az írásban rögzített alapszabályok szerint ígéretet tettek a fényűzés és anyagpazarlás megakadályozására.⁶¹ Az alábbi pontok egyezést mutatnak a korábban megjelent propagandaelemekkel. A Fényűzés Elleni Liga markáns véleményt fogalmazott meg a francia és angol divattal kapcsolatban. A későbbiek során számos feltételezést olvashatunk a „ravasz” francia és angol szabócégekről, akik azért tervezik az újabb és újabb modelleket, hogy ezzel vásárlásra és egyúttal pazarlásra kényszerítsék a központi hatalmak országainak vevőit.⁶² Ezek közé tartozott például a bő és a szűk szabásvonalak szezononkénti váltakozása, vagy a gyapjú és bőrszegélyű ruhák tervezése, amely a fokozódó anyagihiány következtében egyre drágult. Az antantellenes írásait sok esetben teatralitás jellemezte:

„...nem engedhetik meg, hogy azon a gyűrűn [az antant által körülzárt központi hatalmak gyűrűje] belopja magát az entente hatalmak keze, még ha a divat ártatlannak látszó mozdulatával is. Leütjük azt a kezét, veszedelmes divatlapjaival együtt és míg a háború tart, lendületlenül megütnék a magunk útján.”⁶³

⁵⁷ FSZEK. BQ 391/3. A Fényűzés Elleni Liga Alapszabályai. A korabeli sajtó írásos forrásai mellett a Főváros Szabó Ervin könyvtár Budapest Gyűjteménye őrzi a Fényűzés Elleni Liga Alapszabályait. Mindemellett sajnálatos tény, hogy Pallavicini Györgyné az 1950-es években az Államvédelmi Hatóságtól félve elégette naplóját, amelyben megörökítette élete fontos pillanatait. Így feltételezhetően egy fontos kordokumentumot semmisített meg a Fényűzés Elleni Ligával kapcsolatban is.

⁵⁸ Tavaszi est az Országos Kaszinóban. *Budapesti Hírlap*, 1916. április 10., 5.

⁵⁹ Az egyesület már az alapításkor nagy sikernek örvendett, csatlakozott többek között Vay Gáborné grófné, Mikes Árminné grófné és Perczel Miklósné grófné. Nem csak a fővárosban voltak népszerűek, vidéken is számos támogatójuk akadt, például özvegy Báthory Nándorné Nagyváradról, ifjabb Wesselényi Miklósné báróné Kolozsvárról vagy Bethlen Balázné grófné Désről.

⁶⁰ F. DÓZSA, 2011. 164.

⁶¹ FSZEK. BQ 391/3. A Fényűzés Elleni Liga Alapszabályai.

⁶² Az Est tudósítójától: Főrangú hölgyek a fényűző asszonyok ellen. *Az Est*, 1916. március 30., 2.

⁶³ A magyar háborús divat. Magyar úrinők felhívása a hölgyközönséghez. *Pesti Napló*, 1916. április 4., 8.

A Fényűzés Elleni Liga olyannyira igyekezett tartózkodásra inteni mindenkit a francia és az angol divattal szemben, hogy a kirekesztő magatartást tanúsított az ezt megszegőkkel szemben, egyenesen hazaárulással vádolva őket.

„Könnyen rá lehet ismerni ezekre a kivételekre [...] Formaruhában járnak: a hivalkodó fényűzés sokszínű, különböző szabású formaruhájában! Ellenségeink országaiból származó tollakat, selymeket, prémeket viselnek és francia meg angol illatszerek szaga szállong körülöttük. Aranyat – magyar aranyat adnak érte, melynek a középponti hatalmak határain átguruló minden darabja szegényebbé teszi a véresen, verejtékesen küzdő magyar nemzetet, megnehezíti az ellenállást és hazaárulással siet ellenségeinknek a segítségére.”⁶⁴

Az angol és a francia divat elleni hadjárat mellett a Fényűzés Elleni Liga támogatólag állt a hazai ipar megteremtésének folyamata mellett, 1916 májusában az egyesület küldöttsége – Vay Gáborné grófné, Mikes Árminné grófné, Tormay Cécile, Born Frigyesné báróné és Perczel Miklósné – kérvényt nyújtott be Harkányi báró kereskedelmi miniszternek, amelyben kérvényezték az egyes ruházati cikkekhez fölhasználandó anyag mennyiségének maximalizálását.⁶⁵

A hazai ipar védelme mellett az egyszerűbb, kevesebb anyagigényű ruhákat propagálták. Elképzeléseiket megvalósítandó, a Liga 1916 júniusában pályázatot írt ki tervezők számára, akik elképzeléseiket egy kiállítás keretei között mutathatták be. A versenymarabok lehettek utcai ruhák (kabát és szoknya), délutáni ruhák (látogatóruhák), estélyi öltözékek, blúzok, pongyolák, valamint nappali és estélyi köpenyek. A tendernek szigorú feltételei voltak; a ruhák anyaga csak pamutbársonyból, plüssből, félgyapjúból vagy selyemből készülhetett. A ruhák hosszát szabályozták, kosztümhöz maximum négy és fél métert, köpenyhez három és fél méter anyagot lehetett felhasználni, a szoknya bőségét 3 méterben határozták meg, a szegélye és a föld közötti távolság 20–25 centiméter lehetett. Formai követelményként az úgynevezett sonkaújjat és a többsoros gallér kerülését kérték az indulóktól.⁶⁶

A kiállításra számos terv érkezett, a Liga Girardi Józsefet és Holzer Sándort, a Nőiszabó Ipartestület két legtekintélyesebb tagját kérte fel zsűrinek. Az eseményről az *Uj Idők* írt részletesen. A lap méltányolta az egyesület törekvéseit, ugyanakkor a ruhákat túl drágának és – a célkitűzéstől eltérően – fényűzőnek tartotta. Igyekezett azonban egy új perspektívát vinni kritikájába, figyelembe vette a szabócégek, varrónők megélhetésének kérdését. Véleménye szerint a vagyonos asszonyokat semmi sem tarthatja vissza a ruhák megvételétől, így azonban legalább a hazai ipart támogatják és ezzel együtt számos ember kenyérkeresetét.⁶⁷

Ugyanezen gondolat mentén fogalmazta meg véleményét a Szikra néven publikáló Teleki Sándorné (születési nevén Kende Júlia),⁶⁸ amit szintén az Országos

⁶⁴ A fényűzés ellen. *Budapesti Hírlap*, 1916. április 4., 7.

⁶⁵ A fényűzés elleni liga a szövetpazarlás ellen. *Budapesti Hírlap*, 1916. május 16., 9.

⁶⁶ F. DÓZSA, 2014. 375–376.

⁶⁷ Divatkiállítás. *Uj Idők*, 1916. szeptember 24. 312–313.

⁶⁸ Teleki Sándorné író és újságíró volt, *A Nő és a Társadalom*, majd később *A Nő* szerkesztőjeként tevékenykedett, a Magyar Írók Körének alapító elnöke és a Magyar PEN Klub alelnöke volt. Szikra álnéven számos regénye és elbeszéléskötete jelent meg.

Kaszinó egyik felolvasóestjén osztott meg (reflektálva Tormay előadására). Előadásában középpontba helyezte a divatiparból élők helyzetét és keresetét, amit a gazdag kisasszonyok finanszíroztak divat iránti szeretetükkel. Ugyanezen kritikával⁶⁹ illetve a Fényűzés Elleni Ligát Szabóné Nogáll Janka, a *Divat Szalon* főszerkesztőnöje, aki az alábbi sorokkal értett egyet Teleki Sándornéval:

„...ebből a sok morzsából lesz majd az a bizonyos kenyér, a melyre a magyar munkásoknak oly régóta kell várakozniuk, s a mely végső pusztulástól menti meg azokat a nőket, a kiket a háború özvegységgel, árvasággal sújtott, s a kiken tudvalevőleg nem a könyörületesség, hanem mások fényűzése szokott segíteni.”⁷⁰

Teleki Sándorné és Szabóné Nogáll Janka írásaikban a Ligával ellentétes álláspontot képviseltek, ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy ez az ellenérzés csak az egyesület takarékosági elképzeléseire vonatkozott, nem pedig az antant-ellenességre vagy a hazai divatipar megteremtésének gondolatára.

Végül, de nem utolsósorban érdemes megemlíteni a Fényűzés Elleni Liga segélyező tevékenységeit. Az alapszabályzatukban rögzítettek szerint az árva- és csecsemővédelemnek kiemelt jelentőséget tulajdonítottak az egyesület tevékenységében; a rászorulókat a belépési díjból és a kiállítás után befolyt összegből támogatták. Továbbá a Budapestre érkező erdélyi menekülteket az irodájukban (Szentkirályi utca 36.) szerették volna elszállásolni, ezt a kérést azonban a lakás tulajaja, Küffer úr megtagadta tőlük. Az utolsó szubvenció a történetükben egybeesik feloszlásukkal, 1917 márciusában tiszta jövedelmükből (9240 korona) 15 sepsiszentgyörgyi árva lánynak nyújtottak lakástámogatást, valamint bölcsődét állítottak fel nagyszabedényi és háromszéki gyermekek számára.⁷¹

A Fényűzés Elleni Liga megalakulásától fogva folyamatosan foglalkoztatta a sajtót, számos cikk jelent meg róluk vagy osztotta meg a kiáltványait. A háború utolsó éveiben azonban az egyre súlyosbodó hírek hatására az egyesület kikerült a reflektorfényből, feloszlásáról csak néhány írás maradt az utókorra. Indoklásuk szerint az egyesület nem kapta meg a kellő támogatást az ipari és kereskedői köröktől, valamint a kormány nem teljesítette a Harkányi báró számára benyújtott, a szövetanyagok maximalizálásáról szóló kérvényüket.⁷²

Háború okozta nyersanyaghiány

A háború kitörésének kezdetétől foglalkoztatta a lapokat a nyersanyagok drágulása, később pedig azok hiánya. Míg 1914 nyarán a *Divat Szalon* igyekezett megnyugtanni az olvasóit, hogy csak néhány szövet drágulása várható – s ez csak átmeneti állapot –, addig néhány lap már a harcok első heteiben óvatosságra intett a kérdésben. A *Budapesti Hírlap* előszeretettel hirdette az egyszerűbb öltözködés

⁶⁹ F. DÓZSA, 2014. 373–375.

⁷⁰ F. DÓZSA, 2014. 375.

⁷¹ SZLAMA, 2018.

⁷² Feloszlott a FEL. *Pesti Hírlap*, 1917. március 21., 9.

eszméjét.⁷³ A háború éve alatt a lapokban fel-felmerült ez a gondolat (elsősorban a Fényűzés Elleni Ligával kapcsolatban), ugyanakkor a lapok attitűdjét kettősség jellemezte. A háború éve alatt végig párhuzamosan jelentek meg a fényűzést elutasító cikkek és a legújabb modellek bemutatása, amelyek költésre sarkallták a nőket, a szezonról szezonra változó divatot bemutató közlönyök pedig igyekeztek a normalitás látszatát nyújtani. Ez az illúzió azonban egyre nehezebben volt tartható az árak folyamatos emelkedése és a készletek degressziója miatt.

A nyersanyaghiány szembeötlő mivolta az 1917-es és 1918-as években tűnik fel leginkább a korabeli sajtóanyagokban.⁷⁴ A lapok magatartása ezekben az években is változatlan maradt. Kényszerűségből beszámoltak ugyan a legújabb trendekről,⁷⁵ azonban a fogyatkozó nyersanyagok szinte lehetetlenné tették azok elkészíttetését vagy beszerzését. Az 1917-es évben például újra visszatért a szűkebb szabásvonalú szoknya, de csak selyemből, vászonból, bársonyból vagy batisztból lehetett varratni, mivel már csak ezek az anyagok voltak elérhetőek a vásárlók számára, s ezek is évről évre drágultak. Az *Új Idők* szerzőjének tanácsára 1917-ben a múltból érdemes divattanácsokat meríteni, például régebbi szezonok öltözékei keverve érdekes kompozíciót adhatnak a hölgyek számára. Ekkor jött divatba az úgynevezett köpenyruha, amelyet egyszerre lehetett ruhaként és kabátként is hordani. Népszerűségnek örvendtek a zsebdíszítések és a különböző felhajtások is, főképpen azért, mert a hajtás alatt nem volt szükségszerű a ruhával megegyező szövetet használni, ugyanezt a szolgálatot megtette egy erősebb bélésanyag is.⁷⁶ Szintén a korábbi szezonok ruháinak újra divattá tételét képviselte *Az Érdekes Újság*, kijelentve, hogy a divatnak a háború alatt a továbbiakban már nem kell változnia.⁷⁷

A háború utolsó éveiben a lapok a divatleírások mellett igyekeztek gyakorlati tanácsokkal is ellátni a nőket az öltözködést illetően, különböző megoldásokat nyújtva a fokozódó nyersanyaghiányra. Ezek között volt az úgynevezett ruhakifordítás, amely során a bélés került kívülre, így kapva egy „új darabot”. A háború utolsó évére azonban ez a munka is rendkívül megdrágult, egy-egy darab kifordítása többszörösébe került a háború előtti ruhák újonnan elkészítésének.⁷⁸ A ruha kifordításán kívül a szabóságok rendszerint vállalták a régebbi ruhák átalakítását, de nagy népszerűségnek örvendtek a különböző színű ruhafestékek is. 1918-ban a hirdetések között találjuk például a Kakas vagy Dr. Hesser márkájú

⁷³ Szzeblelklű asszonyainkhoz. *Budapesti Hírlap*, 1914. január 6., 1.

⁷⁴ A tanulmány ugyan a hazai nyersanyaghiánnyal foglalkozik, ugyanakkor érdemes néhány szót szentelni az antant helyzetének is. A *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* részletesen foglalkozott a francia és angol ipar helyzetével. A közlöny Franciaország helyzetét ítélte meg a legveszteségesebbnek, a beszámoló szerint a francia textilipar, a cukor- és vasgyárak, valamint a pezsgőipar egyaránt nehéz helyzetbe került. Anglia helyzetét is hasonlóan ítélte meg az írás, ahol az ipari válság súlyosságát a munkanélküliség nagy arányával prezentálta. (HALMI, 1914. 595.)

⁷⁵ Nem csak a hazai lapok számoltak be a legújabb divatról a háború alatt. A francia divatújság, a párizsi *La Mode Illustrée* 1917-ben *Vacances de guerre* címmel jelenítette meg a legújabb modellt. A címlapképen mintás, nyári ruhát viselő nő látható, fején széles karimájú kalappal. (A. Raymond: *Vacances de guerre. La Mode Illustrée. Journal de la Famille*, 1917. 17 juin 1917, 1.)

⁷⁶ F. L.: Nyári divat 1917-ben. *Új Idők*, 1917. május 20., 475.

⁷⁷ A szerkesztőség: Kell-e a divatnak a háborúban változnia? *Az Érdekes Újság*, 1917. július 29., 30.

⁷⁸ Rác Géza: A ruhakifordítás fénykora. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 26., 9.

festéket, amellyel otthon könnyen más színt lehetett adni a régi blúzoknak, kendőnek, harisnyának vagy bármilyen egyéb vászonnak.

Megjelentek a különböző helyettesítő anyagok is, gyakran készültek ruhák damasztabroszokból, bútorhuzatokból és lepedőkből a háború végén. Emellett elterjedtek a zsákvászonból készült darabok; a még meglévő anyag ára felszokott, mivel sem a kereskedők, sem pedig a vásárlók nem szolgáltatták vissza azokat.⁷⁹ A háború alatt a gyárak papírból előállítható szövetekkel kísérleteztek, hogy megakadályozzák a különböző ipari szövetek felhasználását. Ezekből ruhák, sőt fehérneműk is készültek, ugyanakkor a lassú gyártási folyamat miatt nehezen jutottak el az emberekhez.⁸⁰ A későbbiekben felmerült a sásból és csalánból készült textil készítése is, ennek értékesítése azonban lassan haladt.⁸¹ A lapok felvetették cikkeikben a különböző ruhadarabok elhagyását is. A *Pesti Hírlap* a kesztyű, a kalap, a harisnya és a zárt cipő elhagyásáról tudósított, 1918 júliusában egyenesen olvasói levélre válaszolva próbálták propagálni ezt az új „kényszer-divatot”. A cipő esetében a lap igyekezett történelmi példával elfogadtatni a szandál utcai viseletét, utalva a „klasszikus világra”, kiemelve, hogy a női láb a nyitott lábbeliben érvényesül a legjobban.⁸²

Összegzés

A világháború kitörése, az állóháború és a folyamatos harcok váltakozása, a közeli rokonok, ismerősök, barátok halála és a fokozódó készlet- és nyersanyaghiány a hátszakra, s így Magyarországra is hatással volt. Ez a válsághelyzet begyűrűzött a hétköznapi élet legkisebb szegmenseibe is, így a különböző változásokat nyomon követhetjük a divat alakulásában is. 1914 és 1918 között a lapok divattudósításai többé-kevésbé igyekeztek fenntartani a háború előtti látszatot, már amennyiben ez alatt a megjelenési gyakoriságot értjük, azaz igyekeztek olvasóik igényeit kielégíteni az aktuális divatbeszámolókkal. Ezek a cikkek a korábbiakhoz képest azonban tartalmukban eltértek. Míg a 19. század második felében és a századfordulón a divatanyagokat ellepték a francia és az angol modellek és az őket dicséző hangok, addig a háború éve alatt ennek ellentét tapasztalhatjuk. Ugyan továbbra is olvashatunk a párizsi és londoni modellekről, de a diszkreditálás már tagadhatatlan, negatív fennhanggal jellemzik ezeket a ruhákat, de az azokat viselő nőket is.

Ezzel a gondolattal némileg párba állítható a népies jellegű öltözködés piederstálra emelése és ezzel együtt a hazai divatipar megereményének vágya. Ez utóbbit lehangosabban a női egyesületek (Magyar Háziasszonyok Országos Gazdasági Szövetsége, Budapesti Nőiruhakészítő Ipartestület) követelték, hangjukat pedig a hazai lapok előszeretettel tolmácsolták. Ezen egyesületek közül is kiemelkedett a Fényűzés Elleni Liga, amely létezését maga a háború hívta elő. A Liga kiáltványai gyakran szerepeltek a lapok hasábjain, markáns véleményt fogalmaztak

⁷⁹ Kecskeméten több ezer zsák tűnt el. A kereskedők nem adják vissza, a közönség pedig ruhát szabot belőlük. *Kecskeméti Ujság*, 1918. július 2., 2.

⁸⁰ Papír-ruha és papír-ing. *Budapesti Hírlap*, 1917. szeptember 8., 13.

⁸¹ A csalán értékesítése. *Pesti Hírlap*, 1918. szeptember 21., 8.

⁸² Zsolt: Esti levél. Födetlen fej és láb. *Pesti Hírlap*, 1918. július 30., 7.

meg az antant divatjáról, a hazai ipar védelméről és az egyszerűbb öltözködés kívánalmáról.

Az egyszerűbb öltözködés gondolata nem csak a Fényűzés Elleni Ligánál fogalmazódott meg, már az anyagdrágulás esetében megfigyelhető volt a lapok figyelmeztetése. A háború második és harmadik évétől már számottevő volt az árak emelkedése és a fokozódó készlethiány. A lapok ugyanakkor nem mondtak le a divattudósításokról, hanem némileg átalakították azokat. Megszaporodtak a tanácsok, amelyekkel ellátták olvasóikat, ezekben pedig hol a korábbi szezonok ruháinak keverését, hol pedig bizonyos darabok (például kalap vagy harisnya) elhagyását javasolták, de olvashatunk a szövetek kifordításáról vagy átfestéséről is.

Az eltérő politikai orientációt képviselő lapok a főbb irányvonalakat illetően nem mutattak nagy eltérést egymástól, szinte mindegyikükben megjelent az antantellenesség vagy a hazai divatipar megteremtésének kívánalma, esetleges eltérést a lapok hangvétele mutatott. Ez alól kivételt jelenthet a Fényűzés Elleni Ligával egyet nem értő Szabóné Nogáll Janka és Teleki Sándorné – azonban, ahogy a korábbiakban jeleztem, csak az egyszerűbb öltözékek proponálásában tért el a véleményük. A népies jellegű divat feltámasztását leginkább *Az Ujság* és *Az Érdekes Ujság* támogatta, cikkeik között erőteljes Németország iránti szimpátiát is fel lehet fedezni. Némileg eltérő véleményt mutatott a konzervatív szellemű *Budapesti Hírlap*, amely nem tartotta kívánatosnak az idegen nemzetek saját népies jellegű öltözetének átvételét (szövetséges állam esetében sem), ugyanakkor a magyaros öltözködést erőteljesen proponálta. Az antant, elsősorban párizsi divatot legélesebben a *Pesti Napló* bírálta, amely a francia divathölgyeket egyenesen kokottnak titulálta. Az *Uj Idők* divatcikkeiben az egyszerű öltözködésre való buzdítást lehet nyomon követni. A francia és az angol divattal szembeni ellenérzés, a népies jellegű öltözködés iránti nosztalgikus érzelmek vagy a hazai divatipar megteremtésének gondolatai nem tehetők pusztán egy-egy évre, ezek az írások áthálózták a világháború időszakát, s ezek a témák gyakran együttesen jelentek meg a cikkek keretei között. A nyersanyaghiányról szóló cikkek növekedése azonban a háború utolsó két évére tehető; ezekben ténylegesen kifejeződött, hogy az a divat, ami megmaradt.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Források

FSZEK. BQ Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény
391/3. A Fényűzés Elleni Liga Alapszabályai

Sajtó

Az Est
Az Érdekes Ujság
Az Ujság
Borsszem Jankó

Budapesti Hírlap
Kecskeméti Ujság
La Mode Illustrée. Journal de la Famille
Pesti Hírlap
Pesti Napló
Tolnai Világlapja
Új Idők

Szakirodalom

BOUCHER

1973 BOUCHER, François: *20,000 Years of Fashion: The History of Costume and Personal Adornment*. New York, NY, Harry N. Abrams, 1973.

BUZINKAY

1993 BUZINKAY Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, Haza és Haladás Alapítvány, 1993.
2016 BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Wolters Kluwer, 2016.

F. DÓZSA

1977 F. DÓZSA Katalin: Osztrák–magyar kapcsolatok és kölcsönhatások a divat területén 1850 és 1916 között. *Folia Historica*, (1977) 5. sz. 177–211.
1989 F. DÓZSA Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1989.
2011 F. DÓZSA Katalin: Fényűzés Elleni Liga, avagy az I. világháború és a divat. *A Hadtörténeti Múzeum értesítője. Acta Musei Militaris in Hungaria. Hadtörténeti Múzeum*, (2011) 12. sz. 159–166.
2014 F. DÓZSA Katalin: *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó, 2014.
2016 F. DÓZSA Katalin: Az első világháború hatása a polgári erkölcsök, a női szerepek és az öltözködés érdemi változásaira. *Múltunk*, (2016) 2. sz. 54–82.

GÁSPÁRNÉ DÁVID

1924 GÁSPÁRNÉ DÁVID Margit: *A divat története: erkölcsök, szokások, viseletek*. Budapest, Pantheon Irodalmi Intézet, 1924.

GERGELY (SZERK.)

2019 GERGELY András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2019. (*Osiris tankönyvek*)

GYÁNI

2006 GYÁNI Gábor: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Budapest, Corvina Kiadó, 2006.

HALMI

- 1914 HALMI Gyula: A világháború hatása az iparra I. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 68. (1914) 51. sz. 593–596.

KOZÁRI

- 2009 KOZÁRI Mónika: *A dualizmus kora 1867–1914*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2009.

LÉNÁRT

- 2016 LÉNÁRT András: Újrahasznosított propaganda. Az első világháború tanulságainak beépülése a politikai praxisba. *Jelkép*, (2016) 1. sz. 5–15.

NAGY

- 1900 NAGY Géza: *A magyar viseletek története*. Budapest, Franklin Társulat, 1900.

SÁGVÁRI

- 2018 SÁGVÁRI György: Millenniumra magyar ruhát! In: *Divat, kultúra, történelem. Divattörténeti tanulmányok*. Szerk.: F. DÓZSA Katalin – SZATMÁRI Judit Anna – SZENTESI Réka. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018. 77–119.

SZLAMA

- 2018 SZLAMA Gabriella Zsófia: Lehet-e szolidáris a divat? *Társadalmi Nemek Tudománya e-Folyóirat*, 8. (2018) 2. sz. 121–139.

TÓTH

- 2010 TÓTH György: A varrógép meghonosodása Magyarországon. In: *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: FLÓRIÁN Mária. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2010. 137–167.

WOHL

- 1891 WOHL Janka: *Az illem*. Budapest, Athenaeum 1891.

Az ókori járványoktól az új normálisig

Dögvészkalauz. Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig. Szerk.: Czeferner Dóra – Fedeles Tamás. Pécs–Budapest, PTKE–Kronosz, 2021. 253.

A 2020 elején kitört koronavírus-járvány egyértelműen jelzi, hogy újra beléptünk a „járványok korába”. A „nyugati világ” számára a mostanihoz hasonló helyzetek – köszönhetően többek között az orvostudomány vívmányainak, például a megfelelő terápiáknak és a hatékony vakcináknak – a 2010-es évek végére már múltbéli, megismételhetetlen fenyegetéseknek tűntek, annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben számos olyan intő jel mutatkozott, amelyek előrevetítették egy hasonló pandémia kitörését; ilyen volt többek között a SARS (2002–2004) és a MERS (2012) megjelenése, vagy a 2009-es, a H1N1 vírus által okozott influenzapandémia. Míg azonban a mostanihoz hasonló következményekkel egyetlen, a 21. században tapasztalt (világ)járvány sem járt, a korábban figyelmen kívül hagyott fenyegetés 2020 első hónapjaiban egyszerre emberek százmillióinak életét változtatta meg. Ez a tapasztalat gyors reakcióra készítette a humán és társadalomtudományok képviselőit is, és olyan, korábban nagyrészt elhanyagolt témákat és területeket helyezett hirtelen előtérbe, mint a járványtörténet, tágabban véve pedig az orvos- és tudománytörténet.¹ Ebbe a sorba illeszkedik a 2021 őszén a Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület és a Kronosz Kiadó gondozásában megjelent, Czeferner Dóra és Fedeles Tamás által szerkesztett *Dögvészkalauz* című kötet is, amely az ókori járványoktól egészen a Covid-19 kialakulásáig és (hosszútávú) tapasztalataiig jár körül különböző kérdéseket ismeretterjesztő jelleggel.

¹ A hazai kezdeményezések közül érdemes megemlíteni a *Rubicon Járványtörténelem* című számát (2020/5) és a szűkebben vett tudományos közegnek szóló, mélyebb társadalomtudományos összefüggések megvilágítására is törekvő tanulmányokat a *Sic Itur ad Astra* Biopolitika-számában (72. sz., 2020). Az ismeretterjesztésre nagyobb hangsúlyt fektető kezdeményezés volt továbbá a járvány első hulláma alatt az ELKH BTK Történettudomány Intézetében elindított sorozat (<https://tti.abtk.hu/jaranyok-a-tortenelemben> – Utolsó letöltés: 2021. szeptember 28.) vagy a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum *A járványok világa* című blogja (<https://semmelweismuseum.blog.hu> – Utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.), és ide sorolhatjuk a Fónagy Zoltán által szerkesztett *Mindennapok története* című blog múltbéli járványokkal kapcsolatos írásait is (<https://mindennapoktortene.blog.hu/tags/jarvany> – Utolsó letöltés: 2021. szeptember 28.). A pandémia tapasztalatai alapján életre hívott konferenciák sorában pedig fontos megemlíteni a *Sic Itur ad Astra* Műhely 2020. október 1–2-án *Válságtörténetek: kihívások, tapasztalatok, új irányok* címmel megrendezett konferenciáját, illetve a Debreceni Egyetem Angol–Amerikai Intézetének *Crises of Care: Pandemic Culture, Biopolitics, and the Medical Humanities* címmel 2021. június 26–27-én megrendezett, történeti kérdésekre is reflektáló nemzetközi konferenciáját.

A járványokat és az azokra adott változatos hatalmi-orvosi-társadalmi reakciókat, illetve a betegségek kezelésének módjait kronologikus rendben tárgyaló kötet 12 tanulmányt tartalmaz, amelyek szerzőinek többsége a Pécsi Egyetem Bölcsészettudományi Karának munkatársai közül kerül ki, kiegészülve más egyetemek és intézetek kutatóival. A kötetben szereplő, változatos színvonalú és mélységű, többé-kevésbé hasonló sémára épített szövegek egy-egy járvány eredetét, kialakulását, a betegség terjedését előmozdító faktorokat, a betegség tüneteit és gyógyítását, valamint a következményeket tárgyalják. Ez alól az egyetlen kivételt Czeferner Dóra tanulmánya jelenti, aki egy kevésbé direkt megközelítést alkalmazva tárgyalja a modern nővérképzés kezdeteit Florence Nightingale alakját előtérbe helyező tanulmányában, a kérdést nem csupán járvány- és orvostörténeti, de szélesebb társadalom- és nőtörténeti diskurzusok keresztmetszetében is láttatva.

A szűkebben vett járványtörténeti tanulmányok sorában Lindner Gyula *Egy túlélő feljegyzései* címmel, jól megválasztott fókuszokkal, filológiai, nyelvészeti, paleopatológiai és társadalomtörténeti szempontokat is figyelembe véve tárgyalja Thuküdidész történetírói reflexióit az athéni járványról, amelyben többek között Periklész és fiai is elhunytak, Hippokratészt pedig menekülésre készítette a városból. Szintén egy ókori járványt vizsgál Grüll Tibor az olvasót a római császárkorba kalauzoló tanulmánya is, amely a kiterjedésének határait feszegető, „globalizálódó” Római Birodalmat a 2. század közepétől ért fenyegetések kontextusában tárgyalja egy – szintén azonosítatlan eredetű – járvány társadalmi következményeit. A járványért felelős kórokozó azonosításához – Lindner Gyulához hasonlóan – Grüll Tibor is a paleopatológiai és -antropológiai vizsgálatok eredményeihez fordul, és mindkét tanulmány sikeresen kerüli el a retrospektív diagnózisalkotás csapdáját, csupán egy körképet adva azokról a lehetséges betegségekről, amelyek a korábbi szakirodalomban előkerültek. Az athéni járvány esetében felmerül a bubópestis, a himlő, a lepra, az ebola, a kanyaró, az ergotizmus (anyarozsmérgezés), a lépfene és a tífusz mellett a régészeti feltárások és paleopatológiai vizsgálatok során kimutatott *Salmonella enterica* baktérium is, míg a római járvány esetében a feketehimlő, a kanyaró vagy a rózsahimlő valamelyike tűnik a legvalószínűbbnek.

A középkor kapcsán egyetlen, és talán a szűkebb szakmai diskurzusban és a szélesebb közönségnek szánt munkákban is leggyakrabban tárgyalt járvány, a pestis 14. századi megjelenésének és elterjedésének előzményei (változó klimatikus viszonyok, a mongol hódítás, hadviselés, kereskedelem), gyógy módjai és következményei (például a bűnbakkeresés és a zsidóellenes pogromok vagy a flagellások megjelenése) kerülnek elő Fedeles Tamás tanulmányában. A tanulmány a már jól ismert, a járvány terjedésének és következményeinek nemzetközi, különösen az itáliai, francia vagy német területek kapcsán előkerülő összefüggésein túl röviden arra is kitér, hogy a pestis milyen útvonalon juthatott el a Kárpát-medencébe, és így Magyarországra is.

A kora újkori járványokkal foglalkozó tanulmányok sorát Kanász Viktor a szifilisszel foglalkozó írással nyitja, amelyben a szerző a betegség kétes eredete mellett – amire mind ez idáig a paleoantropológiai vizsgálatok sem tudtak megnyugtató választ adni – a betegség elnevezése mögött rejlő konfliktusokra és a bűnbakképzés jelenségére hívja fel a figyelmet, ezek mellett pedig kitér többek között olyan mentalitástörténeti változásokra is, mint a betegséggel kapcsolatos sztereotípiák

elterjedése és a monogámia felértékelődése, valamint ezzel párhuzamosan a divat megváltozása (például a nyakig begombolt ruhák elterjedése). A történeti demográfia és statisztika szempontjait is beépítő tanulmányában Kruppa Tamás pedig a 16. századi pestisjárványok egy szűkebb fókuszú elemzését adja a hadviselés és a betegség terjedésének összefüggéseit vizsgálva, elsőként a 16. század közepi törökellenes harcok, majd a tizenöt éves háború ütközeteit és ezek járványterjedést előmozdító szerepét véve górcső alá.

Madarász Fanni tanulmánya, Fedeles Tamás írásához hasonlóan, szintén egy – többek között Daniel Defoe 1722-ben megjelent, *A londoni pestis* című retrospektív ál-beszámolója révén – jól ismert járványt, a közel egy évig tartó és nagyjából 100,000 életet követelő 1664-es nagy londoni pestisjárványt mutatja be, a betegség jellemzőinek és lefolyásának általános tárgyalásán túl többek között statisztikák (például a *Bills of Mortality*) és szemtanúk, például Samuel Pepys naplói segítségével. A járvány lefolyásának konkrét epidemiológiai sajátosságain kívül a szerző kitér a válságkezelést nehezítő bel- és külpolitikai körülményekre is (a restaurációt követő évek konfliktusai, például pénzhiány, a katolikus kérdésben tanúsított tolerancia vagy a II. angol-holland háború 1665 és 1667 között).

A 19. század vonatkozásában a kolera kerül előtérbe két, a nemzetközi és a magyar fejleményeket is bemutató tanulmányban. Bene Krisztián sajtóforrásokon és (orvosi) beszámolókon keresztül járja körül a betegséget kísérő jellegzetes tünet, a dehidratációtól elkékülő bőr miatt „kék félelem”-nek is nevezett kolera öt franciaországi hullámát, Löffler Erzsébet pedig a kolera 1831-es első magyarországi megjelenésének tapasztalatait dolgozza fel két vármegye, Heves és Külső-Szolnok példáján keresztül. A szűkebb regionális fókusz kiválasztásával a szerzőnek lehetősége nyílik a járványterjedés dinamikáját és az arra adott reakciókat alulnézetből is láttatni: Löffler Erzsébet nem csupán statisztikai adatokkal szolgál a járvány pusztításáról, hanem működés közben tudja megmutatni a hatósági járványkezelés és a gyógy módok alkalmazásának mikéntjét is például papok, lelkészek személyes beszámolóján keresztül.

A 20. század „legnagyobb tömeggyilkosa”-ként aposztrofált spanyolnáthajárvánnyal két tanulmány foglalkozik részletesen: Hornyák Árpád a pandémia 1918 őszen induló második hullámának magyarországi megjelenését és hatásait vizsgálja, tanulmánya második felében pedig kitér a vírus „utóéletére” is, azaz a járvány gyors terjedésének magyarozatára törekvő 20–21. századi kutatásokra. Ennek célja egyrészt a kórokozó rekonstruálása volt (amelyre végül 2005-ben került sor), másrészt pedig annak felderítése, hogy miként kerülhet el egy következő, hatásait tekintve a spanyolnátha-pandémiához hasonlítható világméretű járvány.

A spanyolnátha megjelenésének szűkebb, budapesti kontextusát vizsgálja Géra Eleonóra tanulmánya, amelyben a szerző (retrospektív) irodalmi és sajtóforrások segítségével mutatja be a járvány kibontakozását a fővárosban, kitérve a hatósági járványkezelés módjaira és konfliktusaira (például a rövid radikális zárlatot szorgalmazók és a járvány szabad terjedésének utat engedni kívánók között), az intézkedések hiányosságaira és a városvezetéssel szemben megfogalmazott kritikákra, ilyen volt többek között például a nagy társadalmi felháborodást is kiváltó, a betegség terjedésének fő okaként megnevezett tömegközlekedési eszközök túlszűfoltóságának megszüntetésére bevezetett rendszabályok elleni tiltakozás.

A kötet zárótanulmánya, amelynek szerzői a Pécsi Egyetemen működő Nemzeti Virologiai Laboratórium munkatársai, Jakab Ferenc, Kemenesi Gábor, Lanszki Zsófia és Papp Henrietta, a „járványok korának” kezdetére kalauzolja az olvasót. A tanulmány az aktuális járványhelyzet legfontosabb kérdéseit járja körül röviden, számba véve a pandémia kialakulásának okait és előzményeit (kitérnek például a 2002–2004-es SARS- és a 2012-es MERS-járványra és a zoonózis fogalmára), a járvány kirobbanásának történetét, az állatok megfertőződésének lehetőségét (például a társállatok megbetegedésének kockázatait vagy a dániai nyérctelepek jól ismert esetének epidemiológiai szerepét), a tudomány legújabb eredményeit (például az mRNS-vakcinák vagy a genomszekvenálás újdonságait), a terápiák bizonytalanságait és a saját kutatócsoportjuk feladatait (antivirális szerek tesztelése, a vírus genetikai állományának folyamatos vizsgálata, az alap kutatások irányítása, többek között a vakcinafejlesztési munkálatok elindítása) és a hazai járványelleni küzdelemben játszott meghatározó szerepét.

Az ismeretterjesztő kötet nagyon színes és sokféle kérdésfelvetést ösztönző tablát mutat részben a magyarországi járványtörténeti kutatásokról, részben pedig képet ad a nemzetközi tudományosság hazánkban még kevésbé ismert eredményeiről is, hiszen – ahogyan a szerkesztők erre az előszóban is felhívják a figyelmet – hasonló átfogó vállalkozásra még nem volt példa a magyar történettudományban. Mindezzel együtt azonban azt is érdemes hozzátenni, hogy a kötet felépítése és a szerkesztők által választott megközelítés nem feltétlenül segíti a befogadást. A kronologikus helyett a tematikus megközelítés segíthette volna a tanulmányokban foglalt ismeretek és kérdésfelvetések elmélyítését, a szerzők számára is fókuszáltabb megközelítést tett volna lehetővé, és egyúttal kiküszöbölhette volna a meglehetősen didaktikus, a gondolkodtatásra készítő problematizálás helyett a frontális tudásátadást előtérbe helyező, véleményem szerint kevésbé hatékony megközelítés hiányosságait is. A tematikus feldolgozás lehetőséget adhatt volna az egyes járványok többé-kevésbé hasonló sémára felépített tárgyalása mellett – vagy helyett – az egyes hatalmi-társadalmi-szaktudományos összefüggések tényleges elemzésére és kontextualizálására. Ilyen lehet például a Madarász Fanni tanulmányában megjelenő, csupán röviden említett szempont, amely a londoni szegénynegyed járványterjedésben játszott szerepére utal, nem tárgyalja azonban a szegénység és a (járványos) betegségek napjainkban is égető kérdésnek számító, a koronavírus-járvány által is élesen megvilágított korrelációját, de ilyen lehet például a Lindner Gyula tanulmányában használt anómia-fogalom is, amely felveti a járvány társadalomformáló hatását körüljáró vizsgálatok szükségességét, ám erre az írás csak nagyon vázlatosan tér ki. Mindezekkel együtt azonban a kötet fontos erénye és eredménye, hogy igényesen szerkesztett és illusztrált, jól áttekinthető formában vet fel olyan továbbgondolásra és mélyebb elemzésre érdemes problémákat, amelyek a következő években remélhetőleg visszhangra találnak a szűkebb szakmai diskurzuson belül is.

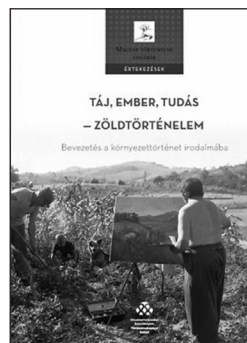
Kovács Janka

Táj, ember, tudás

Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába. Szerk.: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021. 307.

Amikor John R. McNeill 2003-ban felmérte a környezet-történet akkori állapotát, tanulmányát azzal kezdte, hogy optimista becslés szerint száz nyárra lenne szüksége, hogy végigolvasson valamennyi releváns művet, így amit ír, szükségszerűen a saját érdeklődését tükrözi. Az azóta eltelt majd két évtizedben a környezettörténeti irodalom (mint egyébként számos más tudományterület is) ugrásszerűen gyarapodott, tehát McNeill eredeti megjegyzése érvényesebb, mint valaha. Magyarországon mindazonáltal a környezettörténet az ígéretes kezdetek ellenére sohasem vert igazán gyökeret, jelentős részben azért, mert a *mainstream* történetírás kevés érdeklődést tanúsított irányában. Éppen ezért e sorok írója (aki sokáig Kiss Andreával és Rácz Lajossal egyedül képviselte a hazai környezettörténetet az Európai Környezettörténeti Társaságban) nagy örömmel vette kézbe a *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába* című kötetet, amely a *Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések* sorozat részeként jelent meg az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének kiadásában.

A nemzetközi környezettörténetet az 1980-as és 90-es években még viszonylagos tematikus egységesség jellemezte, amely azonban a 2010-es évekre jelentősen megváltozott, részben a környezettörténet betagozódása miatt a „környezeti humántudományok” (*environmental humanities*) közé. Manapság a környezettörténet (még szűkebb értelmében is) magába foglalhatja például az Edmund Russell-féle evolúciótörténetet, a természet kiváltotta érzelmek történetét vagy éppen az olasz maffia természethasználatát. Mivel az emberi történelem gyakorlatilag valamennyi aspektusának létezik környezeti vonatkozása, a lehetséges témák száma végtelen. Földrajzilag szintén jelentősen megnőtt a környezettörténet által lefedett területek nagysága, amely napjainkra kiterjed valamennyi kontinensre, az Antarktiszot sem kivéve. Történeti és őstörténeti korszakok egyaránt megjelennek (ámbár jelentős túlsúlyban van a legutóbbi két évszázad vizsgálat), földrajzi léptékben a lokálistól a globálisig terjed a kutatott témák spektruma. Összességében tehát egyáltalán nem egyszerű feladat egy olyan környezettörténeti szöveggyűjtemény összeállítása, amely figyelembe veszi mind a téma viszonylagos hazai ismeretlenségét (amint arra a szerkesztők maguk is rámutatnak), mind pedig a rendelkezésre álló nemzetközi irodalom hihetetlen összetettségét és dinamikus természetét.

A szerkesztők, Balogh Róbert, Bodovics Éva, Demeter Gábor, Erdélyi Mátyás, Eszik Veronika és Vadas András, akik a jórészt a környezettörténészek egy új nemzedékét képviselik Magyarországon, saját bevallásuk szerint olyan könyvet akartak szerkeszteni, amely a környezettörténetet népszerűsíti, valamint megismerteti elméleti és módszertani alapjait a humán és természettudományos szakokon tanuló egyetemi hallgatókkal. Ennek jegyében a kötetet öt részre osztották: környezettörténet-ökológia, tájatalakítás, egyenlőtlenségek, katasztrófák kutatása és történettudomány, ez utóbbi valójában az antropocénről szól. Az egyes részeket rövid bevezető tanulmányok indítják a szerkesztők tollából, amelyek ismertetik és tudományos kontextusba helyezik a témát és a választott tanulmányokat is. A tanulmányok, amelyeket maguk a szerkesztők fordítottak, rövidítve és szerkesztve jelennek meg, ami az állandó információáradatban fuldokló hallgatók koncentrálóképességének ismeretében jó döntésnek tűnik.

Az egyes témakörökhöz két-három tanulmány tartozik. Ami a szerzőket illeti, dominálnak az amerikai kutatók, néhány nyugat-európai tudóssal kiegészítve. A magyar szerzők közül a 2014-ben elhunyt R. Várkonyi Ágnes és a Bielefeldben dolgozó Simon Zoltán Boldizsár tanulmánya került be a kötetbe. Bár a kiválasztott szerzők listáját nyilván kevés kritika érheti, talán hasznos lehetett volna néhány olyan kutatót is megjelentetni, akik nem a domináns euroatlanti történetírást képviselik. A témákat szintén jó érzékkel választották ki a szerkesztők. A klímátörténet nyilvánvaló hiányára maguk hívták fel a figyelmet, jogosan azzal érvelve, hogy a vonatkozó irodalom magyarul viszonylag könnyen hozzáférhető. Az általánosabb jellegű első részen túl a négy téma a szerkesztők érdeklődését (is) tükrözi.

Kissé hiányzott a manapság igen dinamikus fejlődő ember-állat kapcsolatok környezettörténete és a COVID-járvány miatt aktuális, de egyébként komoly múltra visszatekintő járványtörténet is, illetve tágabb értelemben a környezet-történet kísérletibb jellegű, az emberi társadalom és a természet közös evolúciójával foglalkozó kutatási ága. Egy efféle fejezet már csak azért is jól illett volna a kötetbe, mert a közös vonás, ami a legtöbb tanulmányt összeköti (lásd: Bevezetés, Vadas, Winiwarter, Taylor, Eszik), a vizsgált rendszerek hangsúlyosan „hibrid” jellege. Mindazonáltal, ahogy például az Andrew C. Isenberg szerkesztette *Oxford Handbook of Environmental History* is tanúsítja, egy szöveggyűjtemény összeállítása mindig egyensúlyozást jelent a tematikus koherencia és a vegyessaláta jellegű változás között. A maguk által felállított keretek között és célok mentén a kötet szerkesztői szinte kifogástalan munkát végeztek. Az olvasó számára talán az egyetlen eligazodási nehézséget Bankoff *A katasztrófák történeti földrajza* című tanulmánya jelenti, amely nem a *Katasztrófák kutatása*, hanem az *Egyenlőtlenségek* fejezetben kapott helyett. A tanulmány végigolvasása után világossá válik, miért döntöttek úgy a szerkesztők, hogy az utóbbi fejezetben helyezik el a szöveget, ám ez nem könnyíti meg a gyors tájékozódást, már csak azért sem, mert az *Egyenlőtlenségek* rész bevezetője sem említi a tanulmányt. A magyar környezettörténet helyzetének ismeretében különösen telitalálatnak érzem azokat a tanulmányokat, amelyek – a szerkesztők bevallása szerint is – a *mainstream* történelemoktatásból érkező fiatalabb nemzedékét kívánják megszólítani: ilyenek például Taylor vagy Quenet írásai. Hogy a megjelentetett írások még inkább elgondolkodásra készíthessék a célközönséget képező történész (esetleg természettudós) hallgatókat, talán

érdeemes lett volna az egyes szerzőkhöz rövid kommentárokat készíteni, ahogyan például ezt a Libby Robin, Sverker Sörlin és Paul Warde szerkesztette *The Future of Nature* című antológia teszi. Inspiratív lehet tudniillik egy új kutatónemzedék számára annak ismerete, hogy mi vonzotta a környezettörténet felé például a kémikusnak indult Verena Winiwartert vagy éppen a várostörténész Schottot.

Megjegyzéseim természetesen semmit nem vonnak le a kiválóan szerkesztett kötet értékéből, amely egyértelműen hiánypótló szerepet tölt be. Bízom benne, hogy a szerkesztők célja valóra válik, és a könyv valóban előmozdítja *„a környezettörténet magyarországi intézményesülését és – elsősorban – egyetemi jelenlétét.”*

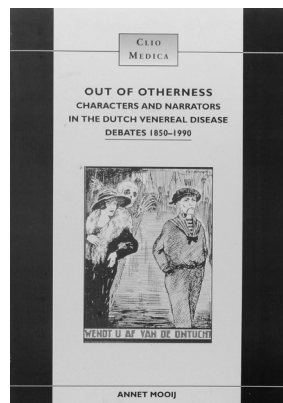
Szabó Péter

Biohatalom, nemek és nemi betegségek

Annet Mooij: *Out of otherness. Characters and narrators in the Dutch venereal disease debates 1850–1990*. Transl.: Beverly Jackson. Brill, Leiden, 2020. eBook. (Clio Medica, 47.)

Az egészségügyi válsághelyzetek egyik közös jellemzője az időszakos fellángolás. Azt, hogy mikor és miért lesz egy állandóan jelenlévő népbetegség válság, és milyen diskurzusok teszik időről időre „forró témává” a nemi betegségek kérdését, több tényező határozza meg. Annet Mooij holland kutató könyve, amely az 1993-ban megvédett doktori disszertációján (*Geslachtsziekten en besmettingsangst: een historisch-sociologische studie, 1850–1990*) alapul, bemutatja, hogy a nemi betegségek (szifilisz, gonorrhoea, herpesz, AIDS) kérdése miként generált időszakos hullámokban társadalmi vitát. A 2020-ban e-book formátumban újra kiadott könyv különösen relevánsnak bizonyul a jelen egészségügyi válsághelyzet szempontjából is, hiszen a pandémiára adott kormányzati reakciók felerősítették és testközelbe hozták a biohatalom szabályozó mivoltát, valamint geopolitikai csatározások színterévé tették az emberi testet. Bár a kötet a holland nyilvánosságban megjelenő elbeszélőket, szereplőket és cselekvési köröket veszi sorra az elmúlt 150 évben, a diskurzuselemzés a magyar viszonyok szempontjából is tanulságosnak bizonyul. A sajtóforrásokat, irodalmi műveket és egyéb írott dokumentumokat használó vizsgálat arra a fő kérdésre keresi a választ, miszerint: ki beszél(het) arról, hogy ki fertőződött meg ki által, milyen betegséggel és mi lenne a teendő? Mooij a betegségek körüli nyilvános beszédet dramatikus analógiával tárgyalja, és két fő csoportra – szereplőkre és beszélőkre – osztja a megjelenő aktorokat. Az öt, jól elkülöníthető, ám egymással kölcsönhatásban lévő történeti korszak elemzése és a változás feltérképezése segít annak megértésében, hogy miként váltak a nemi betegségek ismeretlen, morális ítélettel kísért fertőzésekben pragmatikus, orvosi kérdéssé.

Az első fejezetben (1850–1911) Mooij a prostitúció szabályozásának történetét tárgyalja, rámutatva, hogy a korabeli nyilvánosság fontosabb alakítói (politikusok, orvosok) a prostituáltakban láttatták a nemi betegségek forrását, és őket tették kizárólagos felelőssé a terjedésükért. A század végén a keresztény morálon alapuló politika előretörése és a demokratizációs folyamatok, valamint a higiénikus diskurzus megjelenése határozta meg a nemi betegségek nyilvános értelmezését. Ezt az időszakot a szabályozáspárti és az abolicionista csoportok vitája jellemezte. Az orvosok a női test szabályozásán keresztül próbálták visszaszorítani az egyre nagyobb méreteket öltő problémát, és mindenekelőtt igyekeztek megvédeni a hadra fogható fiatal férfilakosságot és a „tisztességes” nőket, tehát a biohatalom regulatív funkcióinak kiterjedését láthatjuk a 19. század második felében. A prostitúció központi

szabályozásáról folyó vita révén válik világossá, hogy a francia mintára létrejövő bordélyszabályozások a militarizmus kultúrájában gyökereznek.¹ Főszereplővé a prostituált mellett az ártatlan áldozatok (feleségek, gyerekek) léptek elő, amint a militarizmus keretéből a családi térbe helyeződött a fókusz. A család tematizálása pedig politikai szinten összehozta a protestánsokat a feministákkal és a higiénikusokkal. A kötet érdeme, hogy már az elején rávilágít a társadalmi nemi szerepek és osztályhovatartozás által meghatározott kettős mércére: a legalacsonyabb társadalmi rétegből kikerülő, javarészt női prostituáltak kiszolgáltatott helyzetére.

Az 1930-ig terjedő időszakokkal foglalkozó második fejezet első részében a századfordulón megnyíló nemibeteg gondozók terjedéséről olvashatunk. A nyilvános és ingyenes orvosi tanácsadás lehetőségével együtt a páciensek szégyenérzete is helyet kapott a közbeszédben, így a szexuális úton terjedő betegségek – bár minden társadalmi rétegben előfordultak – elsősorban a szegények betegségeként jelentek meg a nyilvánosságban. A szifilisz kezelésében újdonságot hozó Salvarsan (arzfenamin) injekció pedig az orvosi felügyelet erősödését hozta magával. A holland nemibetegség- és leánykereskedelem-ellenes társaságok megalakulásával a prostitúció elleni küzdelem és a betegségek megelőzésének propagálása felerősödött.² A tanácsadó központok megjelenése azonban hozzájárult az orvosok közti érdekellentétek felszínre töréséhez: megkezdődött a páciensekért folyó harc. A fejezet második része két, egymással párhuzamos vitát mutat be, amely egyfelől az otthon, másfelől a hadsereg kontextusában problematizálja a vizsgált témát. A család védelmét zászlajára tűző küzdelem során bevezetésre került – önkéntes alapon – az eugenikusok által is szorgalmazott házasság előtti orvosi vizsgálat.³ A nemi betegségek összekapcsolódtak a számos szexuális partner gondolatával és a promiszkuitás jelenségével. A férfiak ebben a keretben potenciális veszély hordozójává váltak, a nők pedig gyermeki státuszban lévő, naiv egyénekként jelentek meg. A neo-malthusianizmus és az erősödő feminista mozgalmak nyomán a szexuális nevelés kérdése is egyre hangsúlyosabbá vált. Az első holland egyetemet végzett orvosnő és a feminizmus jeles képviselője, Aletta Jacobs a nők (elsősorban az anyák) cselekvőképességében látta a megelőzés kulcsát.⁴ Ezalatt a militarizmus keretein belül folyó vita a megelőzés és a hadsereg fertőzöttségének visszaszorítására fókuszált. E célból, a gumióvszer használatának népszerűsítése mellett fertőtlenítő szereket és higányt is bevetettek, főként a katonák hadrafoghatóságának elősegítése érdekében. Itt a férfiak ellenőrizhetetlen szexuális tevékenységének elképzelése, és ezzel párhuzamosan a nők erkölcsösségének eszméje még mindig uralta a vitákat. A nemzeti szempontokat szem előtt tartó orvosok és higiénikusok által meghatározott diskurzus főszereplői a „tudatlan nők” voltak, míg a feministák és az abolicionisták a „meggondolatlan férfiakban” látták a probléma fő forrását.

A harmadik fejezetben – amely az 1920 és 1955 közötti időszakot tárgyalja – a szerző bemutatja, hogyan változott meg a diskurzus az első világháborút követően, főként az ekkor megjelenő modern, dolgozó nő alakjának köszönhetően.

¹ FORRAI, 2018.

² Magyarországon például: DOROS, 1935.

³ Vö. SZEGEDI, 2012.

⁴ Hasonló gondolatokat fogalmazott meg a magyar Feministák Egyesülete nevében Szirmai Oszkárné is. (ACSÁDY, 2011.)

A megváltozott társadalmi viszonyok, a modern szabadidős tevékenységek megjelenése (mozi, tánc) megélenkítették a házasságon kívüli női szexualitásról szóló közbeszédet. A gyári munkásnők, majd a flapperok megjelenése és a középosztálybeli nők gazdasági önállósága okán már nem csak az alsó osztályokból kikerülő prostituált vált a nemi betegségekről szóló nyilvános beszéd főszereplőjévé.⁵ A gazdaságilag független és szexuálisan ellenőrizetlen, szabad nő alakja mint új szereplő lépett be az egyre inkább medikalizálódó diskurzusba. Ez a körülmény pedig magával hozta a szociális munka megerősödését, a nővérek és ápolók társadalmi felemelkedését, amely a keresztény erkölcs és a közegészségügy keretein belül helyezte el tevékenységüket. Az olvasónak azonban kis hiányérzete támad, amikor Hollandia második világháborús német megszállása kapcsán a szerző csupán a megugrott betegségről említi, megkerülve a háborús nemi erőszak kérdéskörét, amely szoros kapcsolatban áll a nemi úton terjedő betegségek fellángolásával.⁶

Az eddig tárgyalt korszakokra tehát az elbeszélők és a szereplők bináris oppozíciója volt jellemző, amely egyrészt az osztályhierarchia mentén nyilvánult meg. A magasabb társadalmi státuszú beszélők uralták a diskurzust, míg a történetek szereplői jórészt a legalacsonyabb státuszúak közül kerültek ki. Vagyis a hegemon elbeszélésen kívül jelen volt egy alternatív, „rejtett elbeszélés” is, amely világossá teszi a hatalmi viszonyokat. A szembenállás további formáját a nemek között kell keresnünk: az elbeszélők közt domináns szerepet kaptak a férfiak, míg a szereplők jó része a nők közül került ki. Harmadrészt a különbségtétel megfogható a laikusok és specialisták, vagyis az orvos-beteg viszony révén is, amely szintén az erőviszonyok egyenlőtlenségén alapult.

Az 1950 utáni időszakot viszonylagos eseménytelenség jellemezte, mivel a meglévő gyógymód (penicillin, antibiotikumok) visszaszorították nyugaton – majd lassan keleten is – az addig ismert betegségeket, így az AIDS megjelenéséig (1981) az ismert betegség és létező gyógymód kombinációja mederben tartotta a nemi úton terjedő kórokat. Az első generációs betegségek közé tartozó szifilisz és gonorrhoea a már mindenki számára elérhető gyógymód révén kevésbé tűntek veszélyesnek. A második generációhoz a bakteriális fertőzések tartoznak (chlamydia); majd a vírus okozta betegségek (herpesz, hepatitis B, AIDS) megjelenése jelentette az aggodalomhullám legújabb feltörését. Új szereplőként léptek elő a tinédzserek, a külföldiek és a homoszexuálisok (főként férfiak) a hatvanas években. A szekularizáció, az életszínvonal növekedése, a turizmus megélenkülése és a liberalizmus erősödése társadalmi kérdéssé formálta a nemi betegségek elleni küzdelmet. A szexualitás és a medikalizáció összefonódása ugyan korántsem új keletű jelenség, az 1960-as évektől újból megerősödött. A szexualitáshoz való nyilvános hozzáállás változása és az orvosi hatalom morális autoritásának kiterjedése mind hozzájárultak a nemi betegségekről történő gondolkodás megváltozásához. Előbbiben fontos szerepet játszott a szexuális forradalom és az orális fogamzásgátlók elterjedése is. A herpeszvírus megjelenését az 1970-es években a szerző egyrészt a terhesség alatt jelentkező fertőzés körüli aggodalmak, másrészt az „érzelmi forradalom” felől közelíti meg, ugyanis a vírustól való félelem felerősítette az új

⁵ PAPP-SIPOS, 2017.

⁶ PETŐ, 1999.

kapcsolatok érzelmi oldalát. A herpesz okozta aggodalom során a nyilvánosságban először fordult elő, hogy az elbeszélők és szereplők közt eltűnt a mindeddig fennálló válaszvonal: a nemi betegséggel élők saját maguk kezdtek el megszólalni a nyilvánosságban, mivel a betegek és az orvosok sok esetben a szociális hierarchia azonos fokán álltak. Vagyis a betegek saját hangjának felfedezése az 1970-es évekre tehető, és ez a tendencia erősödött fel a HIV vírus térnyerését követően.

A századfordulón, majd a második világháború utáni időszakban jelentkező két nagy pánik-hullámot követően az elmúlt 150 év harmadik nagy hulláma a '80-as években érkezett el, amely jelentősen különbözött az előző kettőtől. Az AIDS megbetegedésért felelős HIV egyfelől új vírusnak számított, másfelől terjedése révén az érintett szűk szociokulturális csoport is eltért a korábbi vitákban megjelenő szereplőktől.⁷ A főként homoszexuális férfiak körében terjedő vírus kapcsán Mooij rávilágít a csoport Nyugat-Európában sikeresen végbement társadalmi integrációjára, amelyből kifolyólag a betegség kezelése jelentős erőforrásokat mozgató meg. Az AIDS társadalmi nemi meghatározottságából fakadóan pedig az addig domináns pozíciók megváltoztak: a női alárendelt (beteg) és a férfi felügyelő (orvos) szerepekből egy férfiak által meghatározott diskurzus alakult ki. Ez nemcsak a megelőzésre, kezelésre és gyógyításra fordított erőforrásokat határozta meg, hanem a morális stigma lassú eltűnéséhez is vezetett. A jóléti állam térnyerésének és az emberek egyre fokozódó kölcsönös függési helyzetének érzékeltetése céljából a szerző Norbert Elias civilizációs modellje alapján ad magyarázatot az új epidemiológiai modell megjelenésére. A késő 19. századi, kerékhez hasonlítható modell, amely közepén a prostituált állt, majd a dominóeffektuson alapuló láncmodell után a kapcsolati háló elképzelés uralta a diskurzust. A moralizáló keretetéssel végleg leszámolandó, bizonyos szereplők vagy magas kockázatú csoportok helyett inkább meghatározott cselekvésmódokat tekintettek a veszély forrásának. Az 1990-es években a nemi betegséggel élők egyértelműen cselekvőkké váltak, akik a saját csoportjukat képviselheték a nyilvánosságban, amely segítségével politikai tőkére is szert tettek. Az AIDS így marginális társadalmi csoportok betegségéből az egész társadalom ügyévé vált. A személyes szabadság és az individuális felelősség felértékelődése így az orvosi autoritás totális elfogadásával járt együtt. Vagyis a szexualitás ellenőrzése a felülről történő tiltástól elmozdult az autentikus diskurzustermelésen keresztül történő kontroll felé. A kötet új perspektívába helyezi a nemi betegségek történetét, utat nyitva a komplex, interdiszciplináris vizsgálatoknak, amelyek szem előtt tartják a társadalmi nemi és osztályviszonyokat mint elemzési kategóriákat. A magyar tudományosság szempontjából is fontossággal bír a történelmi párhuzamok okán: felhasználása révén lehetőség nyílik a nemi betegségek történetének új értelmezési keretbe helyezésére, a nők szerepének tematizálására az eddig bevett sémákon túl is.

Svégel Fanni

⁷ Az AIDS-ről lásd még: SONTAG, 1989.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ACSÁDY

- 2011 ACSÁDY Judit: Diverse constructions. Feminist and conservative women's movements and their contribution to the (re-)construction of gender relations in Hungary after the First World War. In: *Aftermaths of War. Women's Movements and Female Activists, 1918–1923*. Eds.: SHARP, Ingrid – STIBBE, Matthew. Boston, MA–Leiden, Brill, 2011. 307–332. (*History of Warfare*, 63.)

DOROS

- 1935 DOROS Gábor: *Küzdelem a leánykereskedés és a prostitúció ellen*. Budapest, Arany János Irodalmi és Nyomdai Rt., 1935.

FORRAI

- 2018 FORRAI Judit: Militarizált szex: katonák, prostitúció, nemi betegségek a Nagy Háborúban. *Per Aspera ad Astra*, 5. (2018) 2. sz. 93–114.

PAPP–SIPOS

- 2017 PAPP Barbara – SIPOS Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2017.

PETŐ

- 1999 PETŐ Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 41. (1999) 1–2. sz. 85–107.

SONTAG

- 1989 SONTAG, Susan: *AIDS and Its Metaphors*. New York, NY, Farrar, Straus and Giroux, 1989.

SZEGEDI

- 2012 SZEGEDI Gábor: Dangerous liaisons. Marriage counselling as an early discourse and practice of biopolitics in Hungary. *Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat*, 3. (2012) 5. sz. 386–306.
doi: 10.17107/KH.2012.5.289-306

Diskurzusok a szimbolikus térben

György Eszter: *Köztes terek. A rendszerváltás utáni nyócker identitása.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2020. 250.

A „nyócker” szó hallatán a legtöbb ember szeme előtt akarva-akaratlanul Józsefváros bizonyos részei, utcái, utcarészletei jelennek meg, és általában negatív jelzők, történetek jutnak eszünkbe, amelyek a nyóckerben élő romákra is kiterjednek. De mi áll a sztereotípiák mögött? Mit jelent a nyócker az ottlakóknak, mit jelent azoknak, akik filmen és zenében megjelenítik, vagy azoknak, akik városi séta keretében (külföldi) turistáknak mutatják be a sokszor veszélyesnek ítélt városnegyedét? Vannak-e látható nyomai a városi térben a (nyóckeri) roma identitásnak, és ha igen, kik számára láthatóak, érezhetőek ezek? Mi történik, ha ebben a nehezen körülhatárolható, szimbolikus térben városrehabilitációs projektet valósítanak meg? Végül de nem utolsó sorban, milyen identitása lehet egy városnegyednek és mik azok a gyakorlatok és intézmények, amelyek ezt alakítják?

Ezekre a kérdésekre keresi a választ György Eszter, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Atelier Interdiszciplináris Tanszék adjunktusának 2020-ban megjelent könyve, amelynek középpontjában az identitás és az identitáshoz kapcsolódó társadalmi gyakorlatok állnak. A kutatás fő kérdése az volt, hogy az identitás vizsgálatán keresztül megismerhetővé válik-e a városnegyed inkluzívabb, társadalmilag érzékenyebb története.

A monográfia hét fejezetre tagolódik, amelyekből a kötet elolvasása után három nagyobb tematikai egység rajzolódik ki. Az első részben fogalmi-elméleti áttekintést kapunk a városi térhasználat, az adott helyekhez kötődő identitás, valamint a roma identitás és történelem a nyóckert érintő elméleteiről és definícióiról. A szerző nem elégszik meg a városnegyed és az ehhez kapcsolódó angolszász és francia (*quartier, neighbourhood*) megnevezések elemzésével és alkalmazhatóságának bemutatásával, hanem azt a kérdést is felteszi, hogy értelmezhető-e gettóként a nyócker, hiszen mind a tudományos, mind a köznyelvi diskurzusban is említik így e városnegyedét. Ebben a részben a szerző a VIII. kerület szegregált részét a közép-európai roma gettók viszonylatában vizsgálja, és azt mutatja be, hogy a budapesti „gettó” eltérő a más nagyvárosokban kialakult szegregátumoktól: a városnegyed különböző társadalmi csoportjainak, a romák betelepülésének vizsgálatával pedig már átvezet a roma identitás elméleti kérdéseire, és bemutatja a roma történelem és identitásképzés legfontosabb állomásait.

A második nagyobb tartalmi egységben a szerző a betelepüléstől követi végig a Józsefváros történetét, nagy hangsúlyt fektetve a roma lakosok különböző

csoportjaira és életmódjukra, kitérve a muzsikuscigányokra mint a hierarchia tetején álló csoportra, de egyben bemutatva az alsóbb rétegeket is, akiket a „cigánybűnözéshez” és „cigánykérdéshez” kapcsolódó stigmákkal asszociáltak. A (muzsikus) romákkal készített interjúkból az a többségi társadalmi állásponttal szembenálló vélemény olvasható ki, hogy a nyócker egy biztonságos hely, ahol az ott élőknek megvannak az ismert helyei és kapcsolatai, míg a veszélyt számukra az ebből a szimbolikus térből való kilépés hordozza. A szerző ezáltal is láttatja, hogy ugyanaz a viszonylag kis tér mennyi jelentést hordozhat. György Eszter ennek a különböző jelentésekkel bíró városrésznek a szlömösödésén, gettósodásán túl a városrehabilitáció szempontjából is problematizálja a kérdést, és bemutatja, hogy a (participatív) városrendezés milyen példái zajlottak Budapesten és a kerületben, valamint azt is, hogy a 2005 és 2010 között zajló Magdolna Negyed Program hogyan hatott az identitásra.

A harmadik tartalmi egységben azok az intézmények, események és reprezentációs produktumok kerülnek bemutatásra, amelyek az utóbbi két évtizedben meghatározták az identitásképzést. A legmeghatározóbb intézményekként természetesen a Józsefvárosi Cigány Kisebbségi Önkormányzat és a Roma Parlament kerülnek kiemelésre, amelyek történetén keresztül a roma kisebbség politikában való reprezentációjáról is sokat megtudhatunk, illetve megismerhetővé válnak azok a lapok és műsorok, amelyek ezekhez az intézményekhez kapcsolódtak. Az intézmények, ahogyan a „rituális identitásképző” események is, elsősorban a különböző zenei stílusok köré épülnek, amely ezáltal a nyócker egyik legfőbb identitáskonstruáló elemévé vált a hagyományos cigányzenétől a jazz és a rap műfajáig. Ezekben a kulturális gyakorlatokon keresztül válik igazán láthatóvá az a helyhez kötődő hibrid identitás, amelyet csak egy interdiszciplináris, többféle fókusszal dolgozó kutatás által lehetett mélyebben megismerni. A kerületet megjelenítő filmes alkotások pedig egy ezektől is eltérő arculatát mutatják meg a városrésznek, ezt pedig tovább cizellálja a városi séták által bemutatott nyócker. A szerző mindezek egymás melletti elemzésével több oldalról tárja fel a kevert hagyományokat.

A rendszerváltás utáni nyócker identitásvizsgálatának egyedi jellegét az adja, hogy – ahogyan a szerző írja – a vizsgált időszakban *„a romák – ha csak rövid időre és csak fragmentáltan is –, de átvették a kontrollt. Ebben a köztes, néhol liminális térben keveredtek és egyszerre megtalálhatóak voltak muzsikus cigányok városi hagyományai, a rendszerváltás utáni emancipatorikus szerveződések politikai, kulturális és közösségi lenyomatai, a marginalizált, gettóizált városnegyed szubkultúráival együtt, valamint az elnyomott, vagy fenyegetett identitás okozta bezárkózással és valamilyenfajta, mindezen tényezők együttes létéből kialakuló büszkeséggel.”* (55.)

Ebből következően ennek a sokszínű és sokszempontú kutatásnak a kulcsfogalma a hibriditás, amelyet a szerző a roma városi identitás és emlékezet megértésének eszközeként és értelmezési keretként is használ, ezzel megragadva a lehetőséget az esetenként egymásnak ellentmondó perspektívák együttes vizsgálatára, és a különböző tudományterületek és elméletek együttes bemutatására is. A hibrid megközelítést az a kötet alapeleméül szolgáló négy alkotóelem – a városnegyed mint egység, az identitás problémája, a hely kulturális reprezentációjának kérdése és a roma lakosság jelenléte – is implikálja, amelyek ezáltal a többszempontú elemzés által nyernek jelentést és tárják fel az olvasó előtt az összefüggéseket a látszólag

széttartó témák és megközelítések között. Ennek egyik tétje az volt, hogy a szerző a különböző identitással és hibriditással kapcsolatos diskurzusok felhasználásával választ kapjon arra, hogy mennyiben hasonlít a posztkolonialista fekete és a posztszocialista roma tapasztalat. A hibriditás fogalma a kötet megírásához végzett kutatás módszertanában is megjelenik, így a szerző – annak tudatában, hogy a várostörténetírás által használt források nem teszik lehetővé a VIII. kerületi romák lokális történetének megírását –, illetve azért, mert a kerületről szóló helytörténeti, társadalomtörténeti munkákban a romák nem jelennek meg, más forrásanyagokat is felhasználva, az imázs fogalmára helyezi a hangsúlyt. Az identitás vizsgálatához olyan partikuláris bázissal bővíti a forráslistát, mint a rapszámok dalszövegei, a roma identitás kialakításában kulcsfontosságú szereppel rendelkező intézményeket létrehozók és működtetők megszólaltatása a mind a romák, mind pedig a többségi társadalom számára meghatározó rendezvények, kulturális események bemutatása és elemzése által. A hibriditás fogalmára épített kutatást tovább mélyíti, hogy ezek a kulturális gyakorlatok a többségi társadalom szemszögéből és a „nyócban” lakó romák perspektívájából is bemutatásra kerülnek.

A kutatás kulcskérdése a „nyócker” mint szimbolikus tér meghatározása és lehatárolása. Ezt a szerző a következőképpen fogalmazza meg: „[a] nyócker identitásának megragadásához először definiálni kellett magát a városi teret, amely egyszerre szolgált otthonául a vizsgált kulturális gyakorlatoknak, és szimbolizált önmagában is egyfajta (etnikai) identitást; önmaga jelképé válva.” (26.) Ennek nehézségét az adja, hogy a megnevezés a kerület nevéből származik, mégis a Középső-Józsefváros egy kisebb területére használják elsősorban. A kötet olvasása során ezáltal az olvasó néha elbizonytalanodhat abban, hogy mit is az a nyócker-fogalom, amelynek identitásrepresentációi bemutatásra kerülnek. A kötet végére érve azonban kirajzolódik az, hogy nincs egy mindenki által elfogadott „definíció”: György Eszter kötete elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, hogy a bizonyos aktorok számára és a diskurzus különböző síkjain mit jelent a nyócker. Így láthatjuk, hogy a filmek által befogott világ, a városi séta útvonala, a szimbolikus gettó vagy a Magdolna Negyed városfejlesztési program tekintetében hogyan határozható meg és hogyan határolható körül a „nyócker”.

Hasonlóan nehéz definiálni azt is, hogy ki a roma. György Eszter a „nyóckeres roma identitás” vizsgálata során hibrid térben, a külső és belső reprezentációk bemutatásával és láttatásával keresi erre a válaszokat, miközben felhívja a figyelmet az olyan, a (roma) identitást érintő súlyos kérdésekre és problémákra is, mint például az, hogy a rendszerváltást megelőző időszakban a cigányság kérdése csak a többségi társadalom szemszögéből került lejegyzésre, amelyek főként a kirekesztés, elnyomás oldaláról közelítették a cigánykérdést. És bár a kritikai roma tanulmányok nagyban hozzájárulnak ennek a megváltoztatásához, mégis elengedhetetlen a korábbi diskurzusok (például az állam és a kerület vezetőinek intézkedéseinek, kommunikációjának) elemzése, amely – ahogyan erre a szerző rávilágít – megnehezíti az identitáskutatást. „A nyócker hibrid, kevert kulturális gyakorlatai épp azért fontosak, mert ha csak időszakosan is, de megpróbálták felülírni a berögzült, sztereotipikus reprezentációs sémákat és a többség-kisebbség megkérdőjelezhetetlen viszonyát.” (60.)

A főcím – *Köztes terek* – tehát találóan reflektál ezekre a viszonyokra, és arra, hogy a nyócker „köztes térként megkonstruálódó identitása meghaladja a kintiek és bentiek vagy a mi és ők reprezentációinak bináris felépítését”. (120.) Ezzel a szerző figyelembe

veszi azt a ki nem zárható mozzanatot, hogy a reprezentációk határai, hangsúlyai és viszonyai folyamatos átalakuláson esnek át, és gyakran új kategóriákká válnak.

A kötet tehát a nyócker identitásának kialakulását és befolyásoló tényezőit mutatja be úgy, hogy tágabb perspektívában is felhívja a figyelmet a cigányságot, a kisebbségeket, egy gettósodott területet és lakóit érintő problémákra, amelyek a várostervezésre, a társadalmi kapcsolatokra is hatással vannak. Mindeközben a különböző nyócker-reprezentációk bemutatásával közelebb hozza a „bent” és a „kint” percepcióit a városnegyedről, és az az általa kiválasztott elméleti kereteket saját empirikus kutatására alkalmazva, érthető stílusban mutatja meg a nyóckerben élő romák térnyerésének történetét, felvillantva a rapszövegektől és a városi sétáktól a helyi fesztiválokön keresztül a filmes megjelenítésig a városrész különböző reprezentációit, amelyeket egymás mellé helyezve egy, a korábbiaknál sokkal finomabb képet ad a nyóckerről.

Kiemelendő továbbá a kötet végén található *Kis nyócker-határozó*, amely egy, a negyedről rajzolt térképet, a VIII. kerületben található, a könyv szempontjából fontos szerepet betöltő civil és hivatalos intézmények és szervezetek listáját, valamint a könnyűzenei, filmes és egyéb kulturális reprezentációs gyakorlatok, események felsorolását tartalmazza. Ez a kötet kézbevételekor, valamint a könyv befejezésekor is hasznos a Józsefvárost jól vagy kevésbé ismerőknek is, és mivel mind az intézmények, mind a kulturális reprezentációs elemek kronologikus sorrendben követik egymást, a rendszerváltás utáni nyócker-történet is jól kirajzolódik ebből a jegyzékből.

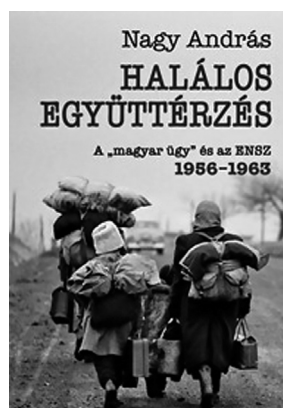
Andor Anna Klára

Megírható-e az '56-os forradalom „morális története”?

Nagy András: *Halálos együttérzés. A „magyar ügy” és az ENSZ 1956–1963.* Budapest–Kőszeg, Kossuth Kiadó – Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, 2020. 477.

2020-ban, a Kossuth Kiadó és a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete gondozásában jelent meg Nagy András eszme- és színháztörténész, író, esztéta monográfiája, amely az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményeit, valamint az azt követő megtorlások időszakát tárgyalja 1963-ig; a kötet alapvető dinamikáját ezen belül is a magyarországi események és az Egyesült Nemzetek Szervezetének ezekre adott reakciója adja. Nagy kötete ennek alapján lehetne egy száraz tényeket, ENSZ-dokumentumokat felvonultató összefoglaló, a szerző azonban ennél nagyobb feladatra vállalkozik: azt igyekszik bemutatni, hogy milyen nemzetközi és magyar reakciók születtek a forradalom és szabadságharc leverését követő években, milyen aktorok alakították ezeket, valamint, hogy melyek lehettek az ezek mögött meghúzódó szubjektív-morális és reálpolitikai motivációk. A jelenségek feltárásához a szerző a világ számos különböző pontján folytatott levéltári kutatásokat, így – a teljesség igénye nélkül – az ENSZ gyűjteményeiben, ausztrál levéltárakban, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, vagy éppen az OSA Archívumban, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában és a Magyar Nemzeti Levéltárban, emellett használta CIA és az FBI elérhető jelentéseit is. Alapos forrásismerete tükrözi azt a körülbelül három évtizedes kutatómunkát, amely során a forradalom és szabadságharc, valamint az azt követő események világpolitikai recepcióját tárta fel, és amelynek eredményeként megjelent 2005-ös, *A Bang-Jensen-ügy – '56 nyugati ellENSZélben* című monográfiája.¹ A tárgyalt kötet bizonyos szempontból ennek folytatásaként tekinthető.

Nagy András a változatos forrásbázis alapján, elsősorban kronologikus logika mentén rekonstruált narratívájában ugyan tartózkodik az egyes fejezetek, témakörök esetén az erősen afirmatív állítások, hipotézisek megfogalmazásától – ezzel az egyes problémakörök továbbgondolására készítetve az olvasót –, ám az elemzés mozgatórugójaként két olyan szempont húzódik végig a teljes kötetben, amelyek láttatni engedik a szöveg legfőbb állításait. A magyarországi '56-os eseményekkel kapcsolatos döntések létrejöttének szisztematikus bemutatása egyrészt rávilágít, hogy a világszervezet bürokratikus nehézkedése amellet, hogy önmagában is

¹ NAGY, 2005.

viszonylag nehezen tette lehetővé a hatékony fellépést az '56-os események kapcsán, arra alkalmas volt, hogy az ENSZ-et működtető diplomaták informális kapcsolataikon, az információk megosztásának nehezen átlátható rendszerén keresztül a saját országuk diplomáciai érdekeit szolgálják az ENSZ alapokmányaiba foglalt értékek ellenében. Emellett pedig a fegyveres konfliktussá, valamint komplex, gazdasági, egészségügyi, jogi és menekültválsággá váló eseménysorozat orvoslására hozott, sikeres és sikertelen ENSZ-határozatok kontrasztba állításával a szerző meggyőzően mutatja be, hogy míg a szervezet által koordinált humanitárius missziók a segélyezők és a Kádár-kormány közötti ideológiai ellentétek és logisztikai nehézségek ellenére is nagyon sikeresek voltak, addig az igazságos bánásmód kivívására a forradalomban résztvevők számára, valamint a szovjet intervenció jogtalanságának kinyilvánítására és szankcionálására – ami a szervezet létrehozásakor megfogalmazott diplomáciai-politikai cél lett volna – nem volt lehetőség. Ennek oka ráadásul jelentős részben az volt, hogy a világszervezet el akarta kerülni, hogy a hathatósabb politikai fellépése miatt a magát fenyegetve érző Kádár-kormány még az ENSZ által koordinált humanitárius missziókat is ellehetetlenítse.² A két említett gondolatmenet mindjárt felveti a moralitás és történetírás kapcsolatának problémáját, és – bár erre a szerző sajnos nem tesz kísérletet – segít beillesztenünk a kötetet egy, a szélesebb körű nemzetközi szakirodalom által tárgyalt probléma-komplexumba. Egyrészt megerősíteni látszik azt a legvilágosabban talán Didier Fassin által artikulált érvelést, mely szerint a testi szenvedés (betegségek, szegénység, humanitárius katasztrófák) mindennél előbb való társadalmi elismerése a kortárs politika olyannyira lényeges elemévé váltak, hogy az érintettekkel való együttérzésre és az ezek enyhítésére irányuló cselekvések jelentősége felülkerekedett az igazságosságán.³ Bár a francia szerző a jelenséget a 20. század utolsó két évtizedétől tárgyalja leginkább, néhány, a 20. század korábbi évtizedéből hozott példája utalnak a jelenség folyamatos történeti genezisére. Ez pedig a Nagy András által bemutatott eseményeket az ENSZ valós és jelentős mértékű politikai tehetlenségén túl egy értékrendátalakulásba is beleilleszti, ami a gyakran artikulált „igazságtalanság-diskurzuson” túlmutató kérdéseket ösztönözhet a későbbiekben.

A moralitás és a történettudomány kapcsolata másrészt – és részben ebből kifolyólag – a történész saját szerepértelmezése és módszertani eszközkészlete szempontjából is felmerül. Hogyan térképezhető fel egy konkrét történeti esemény kapcsán az azt alakító aktorok cselekedeteinek illeszkedése olyan normákhoz, mint a becsületesség, szavahihetőség, igazságosság, és hogyan kerülhető el, hogy ezekről ne anakronisztikusan, a saját korszakunk elvárásait előtérbe tolva értekezzünk, hanem az adott történelmi-kulturális kontextus elképzeléseinek minél pontosabb feltérképezésével? Vajon ezek vizsgálata hogyan különíthető el az említett jelenségek megítélésétől és számonkérésétől úgy, hogy ez utóbbiak már nehezen tartozhatnak hozzá a tudományos igényvel megírt történeti munkák szerzőinek

² Ez a félelmet ráadásul nemcsak a forradalmi események kapcsán felmerülő problémák, hanem a járványos gyermekbénulás szinte az eseményekkel egy időben fellángoló hulláma is megalapozta tette, ahol a Vöröskereszt és az ENSZ felelősségvállalása és segélyezési missziói szintén nem voltak elhanyagolhatók a még nagyobb humanitárius katasztrófa elkerülésében. Erről bővebben lásd: VARGHA, 2018.

³ FELDMAN-TICKTIN (EDS.), 2010.

szerepértelmezéséhez?⁴ Esetleg adott korszakok geopolitikai, ideológiai és sajátosságainak megismerésén túlmutatva mennyiben válhat az adott korszakban felelős pozícióval bíró egyének élettörténete, egyénisége/ személyisége rekonstruálhatóvá és bír magyarázó erővel a történelmi jelentőségű események alakításában?

A kötet kilenc fejezetben tárgyalja ezeket a kérdéseket, amelyek az időrendiség tekintetében három, terjedelmükben azonban eltérő egységbe rendezhetők. Az első rész, amely nagyjából az első fejezetet foglalja magában, Magyarország az ENSZ-be való belépésének körülményeit mutatja be, amely olyannyira egybeesett a forradalmat megelőző időszakokkal, hogy az első közgyűlési időszak, amelyen magyar diplomaták teljes értékű résztvevőként jelen voltak, az pontosan az 1956 őszi ülészak volt. Nagy András jó érzékkel vázolja fel annak a külügyi-diplomáciai helyzetnek a koordinátarendszerét, amelybe a későbbi fejezetek kapcsán kirajzolódó, az ENSZ-en belüli dilemmák, valamint a magyar pártállam vezetőivel folytatott konfliktusok, azok alakításának lehetőségei belehelyeződnek. Így nagy hangsúlyt helyez egyrészt a washingtoni és New York-i magyar rezidentúra bemutatására, az ott dolgozó, a későbbiekben is fontos szereplők részletes leírására, valamint a már ekkor a világszervezetnek dolgozó magyarok és a rezidentúrák tagjainak problematikus viszonyára. A szerző már ekkor utal az ENSZ autonómiájára, azaz arra, hogy a szervezet lényegében egy külön világgként működött, amelynek épületébe a rendőrség nem mehetett be, de amelyben a korszak diplomatái és az intézményt fenntartó dolgozók sajátos kapcsolati hálót alkottak, íratlan viselkedéses és interperszonális normákkal. Ez az a világ, amelybe a főként a magyar rezidentúra tagjaiból, azaz az Államvédelmi Hatóság dolgozóiból álló delegáció kissé nehezen integrálódik a forradalom hajnalán.

A második rész, amely az első fejezet legvégétől a negyedik fejezet elejéig tart, a forradalom időszakát mutatja be, mégpedig úgy, hogy egyszerre világít rá a Nagy Imre-kormány új ENSZ-tagságból fakadó nehézkes kapcsolatfelvételére és a problémái sikeres artikulálására a szervezet felé, valamint arra, hogy a Szovjetunió mint szuperhatalom – és egyébként a Biztonsági Tanács állandó tagja – szinte érintetlen volt a világszervezet fegyveres beavatkozással kapcsolatos felelősségre vonásával szemben. A kötet ráadásul a szervezet szemszögéből mutatja be, hogy a kommunikációs nehézségek, valamint a szovjet és szovjethű magyar diplomaták tevékenysége magát a Nagy Imre-kormány legitimitációjának ENSZ-en belüli elismerését tette lehetetlenné. Ezek a gondok az esetleges fegyveres beavatkozás eleinte egyáltalán nem valószínűtlen jogalapját is aláásták, amit a főtítkár ragaszkodása a forradalmi magyar kormány hivatalos megkereséséhez, valamint a humanitárius katasztrófától való félelme tett végül teljesen lehetetlenné. A fegyveres intervenció elvetése azonban segítette a Vöröskereszt és egyéb szervezetek segítségével megvalósuló segélyezési program kivitelezésében, amennyiben legalább részben eloszlatta a Kádár-kormány hatalma ENSZ általi megdöntésétől való félelmét, és tehermentesítette is a társadalmi katasztrófába fordulni látszó ország vezetését. A segélyezés kérdése mégsem volt teljesen egyértelmű a világszervezetben sem.

⁴ Az 1980-as évektől kezdődően a történettudomány és a moralitás kapcsolatának vizsgálata tekintetében az álláspontok jelentős pluralizálódásának lehetünk tanúi. Erről összefoglalóan lásd: COTKIN, 2005.

Ugyanis amellet, hogy az intézmény mindent meg kívánt tenni a véres harcok utáni éhezés és egészségügyi ellátási nehézségek tragikus szintre emelkedése ellen, pontosan tudták azt is, hogy a küszöbön álló humanitárius katasztrófa csak kis részben a forradalom következménye. A problémák valós okát inkább a Rákosi-korszak döntései, különösen a racionalitást veszített gazdaságpolitikája képezte – ennek fényében pedig az ENSZ nem akart precedenst szolgáltatni arra, hogy nemzeti kormányok által okozott társadalmi válságok megoldását magára vállalja.

A harmadik rész, amely nagyjából a negyedik fejezettől a kötet végéig tart, a forradalom lezárását követő időszakot tárgyalja egészen 1963-ig, ameddig a „magyar ügy” – azaz az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésének és az azt követő megtorlásnak – problematizálása be nem fejeződött, és le nem került a kérdés az ENSZ közgyűlésének napirendjéről. A kötet ezen részének talán legfontosabb hozzáadott értéke a forradalmat követő időszzakkal kapcsolatos eddigi tudásunkhoz, hogy a megtorlás időszakát három nagyobb kontextust egymásra vetítve tárgyalja: egyrészt a New Yorkban végbemenő különbizottsági munkát veszi górcső alá, amely abból a szempontból mindenképpen unikális volt – és ezt Nagy is hangsúlyozza – hogy korábbi történelmi események kapcsán ilyen intézmény felállítására nem került sor, ez pedig jól jelzi azt a problematikus viszonyt, amellyel maga a világszervezet viszonyult az eseményekhez. A szerző fejezeteken átvélően érzékelteti, hogy a minden földrészről egy-egy ország egy diplomatáját foglalkoztató bizottság, valamint a hozzárendelt titkárság és szakértőinek személyisége és a kommunista eszmékhez való viszonya néha nagyobb súllyal esett a latba, mint az, hogy anyaországuk hol állt a hidegháborús ideológiai megosztottságban. Ugyanakkor Nagy András azt is jól szemlélteti, hogy ez a bizottsági munka az egyes tagok életében viszonylag minimális szerepet játszott, és jelentősége eltörpült a világszervezetben folytatott többi feladatuk, más külügyi megbízatásuk mellett. Így mind a forradalomról, mind pedig az azt követő megtorlási időszakról kiderített információk, sok esetben igazságtalanságok mérvadó kezelését a jelentések és megkeresések bürokratikus útvesztőkben való elkallódása, valamint néhány szovjetekhez közeli diplomata tevékenysége sikeresen megnehezítette. És bár az évek folyamán személyükben változó tagok nem egyszer a különbizottsági munkával igyekeztek saját előrelépésüket biztosítani, a magyar ügy jelentősége egyre jobban csökkent. Sőt, már a Kádár-kormány által felajánlott amnesztia előtt is szinte meglepő volt, hogy napirenden tudott maradni. Azt pedig, hogy ennek fenntartása mennyire nem volt a tagállamok belső konfliktusaival terhelt ENSZ érdeke, a különbizottsági másodtitkár, Povl Bang-Jensen esetének szentelt, mikrotörténeti részletességgel rekonstruált fejezetében mutatja be a szerző.

A másik kontextus a magyar emigráció, amely két szempontból is elengedhetetlen szerepet játszik az 1963-ig tartó időszzakban: a humanitárius problémák tekintetében a forradalmat követő hetekben, a határzár helyreállításáig olyan mennyiségű menekült érkezett Ausztriába, akiknek a koordinálásában az ENSZ-nek mindenféleképpen ki kellett vennie a részét. Emellet a már új lakóhelyükre érkezett menekültek, különösen a szélesebb körű nyugati beágyazottsággal bíró értelmiségi rétegük, igen nagy lobbierővel bírt mind a magyar ügy napirenden tartásában, mind pedig a forradalom utáni időszzakkal kapcsolatos történések

nemzetközi terjesztésében. Ez pedig a konszolidálódó Kádár-kormánynek komoly problémákat okozott.

A harmadik szintér, amely folyamatos tárgyalásra kerül, az az 1956 november utáni magyar belpolitikai helyzet, azon belül is a megtorlás kérdése. Ebben a részben a forradalmi eseményekben résztvevők felderítése és felelősségre vonásuk súlyossága kapcsán Nagy felveti azt a logikus gondolatot, hogy a hatvanas évek eleje felé súlyosbodó büntetések, újra és újra elővett forradalmárok sorsának alakulásában szerepet játszhatott az ENSZ ellenséges viselkedése, valamint a potenciális kizárás lehetősége a világszervezetből. Utóbbi tekintetében a szerző arra az érdekes következtetésre jut, hogy míg ez a végkimenetel rajta volt mind az emigránsok, mind pedig a kádári politikai elit elvárasi horizontján, addig úgy tűnik, pontosan maga az ENSZ volt az, amely nem játszott el komolyan a kizárás gondolatával.

A forradalmat követő eseményeket alakító három fő szintér és kontextus egymásra hatása kapcsán Nagy leírja azt a folyamatot, ahogyan ENSZ-megfigyelők Magyarországra engedése híján a különbizottság a világ több pontjára költöző emigránsok tapasztalatait vette számításba konkrét terepszemle helyett, és hogy ezeknek a szemtanúknak az ellehetetlenítését, morális kétségbevonását, egyszerű bűnözőkké minősítését milyen, általában konspirációs módszerekkel próbálta a pártállam megvalósítani. Amellett, hogy a magyar politika hogyan reagált az emigránsok és az ENSZ viszonyára, valamint arra, hogy az utóbbi igen jelentős hitelt adott az előbbieket szavainak, a kötet ennek a folyamatnak a fordítottjára is hoz példát. A különösen emigránsoktól, azok otthon maradt hozzátartozóitól érkező, a megtorlások súlyosbodására utaló beszámolóitól következőben az 1960-as évek felé haladva egyre inkább az vált a világszervezet céljává, hogy még több ember bebörtönzését és kivégzését megakadályozza – még úgy is, ha a határozatainak nem tud érvényt szerezni. Ez pedig alapvetően már nem a forradalomnak való igazságszolgáltatást, az ENSZ alapelveinek megfelelő beavatkozást szolgálta, hanem olyan humanitárius elveket, mint az emberéletek megmentése, további személyek szenvedéseinek, halálának elkerülése.

Összességében Nagy András könyve mind a források feltárásának mélysége, mind pedig a dokumentumokból kirajzolódó események összetettségének, az azokat alakító, a világ számos különböző földrajzi pontjához kötődő aktorok számosságának, változásának mélyreható felfedése miatt mindenképpen fontos vállalat teljesít. Emellett, azáltal, hogy munkájában a forradalommal kapcsolatos nemzetközi diskurzusok, valamint a Magyarországon zajló folyamatok közötti kapcsolatot nemcsak a vizsgálódás makroszintjein (például a meghozott ENSZ határozatok és azok recepciója tekintetében) igyekszik összekötni, hanem a történet szempontjából fontos eseményeket (mint a különbizottsági munka, megtorlások, segítségnyújtás), azok alakítóinak személyiségét, motivációit, szélesebb karrierívét, az ENSZ-diplomaták mindennapjait és a magyar emigráció folyamatát, tapasztalatait és '56 utáni lobbijerjét is igyekszik bemutatni, egy olyan komplex képet mutat be az 1956–1963 közötti időszakról, amely az események alakulásában a szélesebb politikai szükségszerűségek és késztetések mellett az egyéni döntések, motivációk nem elhanyagolható súlyát és felelősségét is beemeli.

Ezeknek az erősségeknek az elismerése mellett azonban szót kell ejteni azokról a szerzői eljárásokról is, amelyek kevésbé a korszak politikai-érzelmi-morális kontextusának, mint inkább napjaink '56-tal kapcsolatos értelmezési krédójához illeszkedve értekeznek az 1956 és 1963 közötti eseményekről. Ilyen például a magyar ügy elszabotálásának kérdése. A szerző ebben a kérdésben szándékosságot feltételez, az ENSZ-bürokrácia szovjetekhez lojális részének lobbierjét és az üggyel kapcsolatos koordinációs szerepét hangoztatva. Nyilván ezt az – egyébként teljesen valószínű – elképzelést dokumentumokba foglalva nehéz volna bizonyítani, hiszen a folyamat informális beszélgetések, halogatások, esetleges zsarolások útján következhetett be, így viszont legalább komparatív jelleggel érdemes lehetett volna egyéb, hasonlóan problémás eseményekkel kapcsolatos ENSZ-eljárásokat beemelni, ezzel rámutatva arra, hogy a hasonlóan vitás ügyek szabotálása mennyire lehetett tendenciaszerű, voltak-e erre bevett módszerek – ez kétségtelenül erősítette és kevésbé mutatta volna szubjektívnek az érvelést.

Szintén megalapozottabbá tehetné az érvelést az igen gazdagon illusztrált kötetben bizonyos fotók – például a 96. és a 290. oldalon található – forrásmegjelölésénél a képeket őrző gyűjtemény és a fotó készítője mellett a megjelenési helyére is hivatkozni. Ennek azért lett volna különös jelentősége, mert a közel kétszáz fotót tartalmazó kiadványban a képi ábrázolások láthatóan tudatos használata számoságukból és témájukból adódóan nemcsak illusztrálják az elemzést, hanem a felhasznált szöveges forrásokat kiegészíteni, és az érvelést erősíteni próbálják. Az említett két esetben a szerző a képaláírásokkal a fotók propagandajellegét hangsúlyozza, melynek célja, hogy rámutasson, hogyan próbálta a kommunista hatalom törbe csalni a hazatérő emigránsokat, vagy hangsúlyozni a forradalom után a rend gyors visszaállását. Ahhoz azonban, hogy egy kép propagandaanyagként való feltüntetése és így a korszak egyik jellemző meggyőző eszközének bemutatása hihető legyen a kötet olvasója számára, érdemes lett volna azt is feltüntetni, milyen kiadványban, plakáton „lényegült át” azzá, azaz kiket, mikor és milyen fórumokon akarhatott velük meggyőzni a párt.

Szintén inkább az olvasók érzelmeire igyekszik hatni a szerző a tudományos meggyőzésük helyett a titkosrendőrök kiterjedt és összetett szerepével kapcsolatos leegyszerűsítő fogalomhasználattal. A fedésben dolgozó informátorok szerepe mind a rezidentúrák külföldi – például az ENSZ-beli – működése kapcsán, mind pedig a forradalom magyarországi megtorlása, az abban résztvevők felderítése esetén felmerül, a kötet fontos és terjedelmes részét is képezi. Éppen ezért különösen zavaró, hogy az ilyen pozíciókat betöltő személyek jelölésére a szerző mindenféle distinkció nélkül az *ávós* fogalommal él – ráadásul úgy, hogy az 1. fejezet 26. lábjegyzetében jelzi, hogy tisztában van a szervezetben betöltött funkciók és időbeli változások által indokolt kifejezésbeli különbségekkel. Ebben a kontextusban a helytelen fogalomhasználat legalább három szempontból problémás: egyrészt azért, mert az *ávós* fogalom megkülönböztetés nélküli használata mind a rezidentúrákon feladatot teljesítő, mind pedig a magyar országhatárokon belül hálózati munkát folytató személyekre uniformizálja az állambiztonság igen tagolt, számos különböző alosztállyal és felderítési-elhárítási funkcióval és céllal rendelkező szervezetét. Másrészt pedig azért is helytelen ez a fogalomhasználat, mivel maga a szervezet már 1948-tól nem az Államvédelmi Osztály nevet viseli, 1956

után pedig – az ÁVH feloszlásával, majd az állambiztonsági szolgálatok újraszervezésével – tovább bonyolódik a helyzet intézménytörténeti és névhasználati szempontból. Harmadrészt pedig, bár a szerző megindokolja, hogy azért tekinti elfogadhatónak a fogalom uniformizált használatát, mert az intézmény munkatársai „később – az intézmény nevének változása után – is annak elveit, mentalitását és módszereit követték” (303.), arról, hogy pontosan mit ért elvek és módszerek alatt, nem tájékoztat részletesen. Ezt a fogalomhasználatot az elmúlt évek kutatásait figyelembe véve érdemes lett volna átgondolni vagy részletesebben magyarázni, mivel ezek a vizsgálatok pontosan azokra az egyéni pályákra és módszerekre világítanak rá, amelyek a hálózati munkával kapcsolatos uniformizáló gondolatokat erőteljesen árnyalják.

Így ebben a formában az *ávó* és *ávós* kifejezések alkalmazása csak a szó napjaink köznyelvében meghonosodott, egyszerre erősen leegyszerűsítő és moralizáló funkcióját töltheti be, amellyel az a legnagyobb probléma – amellet, hogy tudományosan nem adekvát –, hogy a kötet érvelésének lehetséges céljaival ellentétes hatást kelt az olvasóban. Nagy András kötetének erőssége, hogy az egyének tevékenysége, életpályája kontextusában igyekszik bemutatni és megítélni a magyar ügy kapcsán kifejtett ágenciájukat, cselekvési lehetőségeiket és az ezek ismeretében hozott döntéseiket. Akkor azonban, amikor a fogalmat ilyen értelemben használja, megnehezíti a szóban forgó személyek tevékenységének, lehetőségeinek mérlegelését és egyenlőségjelet tesz az *ávós* lét, valamint a forradalom előtti és az azt követően újáalakuló párt irányvonalához való feltétel nélküli lojalitás és parancsteljesítés közé. Ez azért problémás, mivel az elmúlt évek történeti elemzései rámutattak, hogy az állambiztonság számára feladatokat ellátó személyeknek a szervezet keretei között a parancsok feltétel nélküli teljesítésén kívül nyílhatott némi mozgásteret az ellenállásra, tehát könnyíthették és nehezíthették is az információszerzést. Ezeknek a dilemmáknak a figyelembevétele és a szóban forgó szereplők pályájának komplexebb felrajzolása segíthetett volna a többi szereplőnél egyébként jól kirajzolódó dilemmák konzekvensebb artikulálásában.

Lászlófi Viola

Felhasznált irodalom és rövidítések

COTKIN

2008 COTKIN, George: History's Moral Turn. *Journal of the History of Ideas*, 69. (2008) 2. sz. 293–315.

FASSIN

2010 FASSIN, Didier: *La Raison humanitaire. Une histoire morale du temps présent*. Paris, Éditions Seuil, 2010.

FELDMAN–TICKIN (EDS.)

2010 FELDMAN – TICKIN, Miriam (eds.): *In the Name of Humanity: The Government of Threat and Care*. Durham, NC–London, Duke University Press, 2010.

NAGY

2005 NAGY András: *A Bang-Jensen-ügy – '56 nyugati ellENSZélben*. Budapest, Magvető, 2005.

VARGHA

2018 VARGHA Dóra: *Polio Across the Iron Curtain. Hungary's Cold War with an Epidemic*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018.

English abstracts

Balogh, Róbert

The Anthropocene Age as Crisis and the Histories of the Anthropocene as Syntheses

The paper addresses the relationship between the Anthropocene epoch and historiography. It highlights that while there is a need to develop a new historical perspective that goes beyond telling stories about humans, there is already a large body of knowledge on various subfields to build on during the process of reframing the narrative. The first section of the paper talks about the pros and cons of the various proposals related to the possible starting date of the epoch. The second section addresses the issue of naming the new epoch and argues that this debate is overrated and less consequential for research questions than the choice of the starting date. The third section makes the point that synthesizing the results from existing subfields should go hand in hand with shifting scales while describing events of epochal importance. The last part of the paper takes the example of the history of afforestation campaigns to shed light on the types of outcomes and conclusions that such research might reveal.

Baros-Gyimóthy, Eszter Márta

The Plague Epidemics of 1710 and 1739 and Their Impact in the Lutheran Registers of Csetnek

This study examines the changes in the behaviour of the Protestant residents of Csetnek after the plague epidemics of the early eighteenth century. In the first half of the eighteenth century, this region was stricken twice by plague epidemics: the first one in 1710 claimed quite a great number of lives in the congregation. After the crisis, in the spirit of penitence, the members of the community adjusted their marital habits to the orders of the church. This primarily manifested itself in the choice of the date of marriage: the survivors, typically widow(er)s, had their marriage solemnised at the beginning of the week, as preferred by the decisions of the synod. After the pandemic, the number of conceptions decreased considerably, to which the death of women of childbearing age, their temporary or permanent infertility, and the self-restraint performed in the spirit of purification also contributed. This penitent behaviour could be tracked in the registers only for a short time. Two years after the epidemic, the Sunday marriage ceremonies and dances following the old customs were resumed and became dominant again among the members of the community. However, the second plague pandemic that struck the community in 1739 – considered to be “a consequence of their sinful behaviour” – resulted in

radical changes in the marrying habits. The sources reveal that the determined attitude of György Ambrosius, the pastor and bishop of Csetnek, was also played an essential role in this transformation. After the second crisis in the early eighteenth century, claiming much fewer victims, the members of the congregation, urged by the bishop, had the most marriages solemnised on Tuesdays. This, then, became standard for the Lutheran congregation of Csetnek until the end of the century.

Heltai, Gyöngyi

Pandemics in the Theatre: Budapest – New York, 1918 – 2020

The theatre as an institution is prone to all types of crises. Among the possible causes, a pandemic is particularly threatening as – by blocking the simultaneous presence of the actors and the audience during the shows in one space – it endangers the operation of this art and/or commercial entertainment form. Referring to this specificity of the theatre as a medium of communication, the study focuses on the handling of the Spanish flu and the Covid-19 pandemics in professional Budapest and Broadway theatres. The comparison of the 1918 and 2020 practices can reveal diverse consequences that point to the different functions of theatre in the given society. Although the commercial theatre market in Budapest and New York had shown signs of parallel development in the early twentieth century, their operational models diverged after 1945. The paper focuses on the activity of theatrical labour organizations in 1918 and 2020. As the Covid-19 pandemic caused the longest ever forced-break in the operation of theatres, the unprecedented situation generated reform ideas (e.g., streaming) that can influence the aesthetics and self-image of the medium in the long term.

Juhász, Balázs

Italy and the Crisis Caused by the Flood of the Prisoners of War in November 1918

Although the Italian front was a secondary front in the First World War, it contributed to the military defeat of the Austro-Hungarian Monarchy. One of the best-known episodes was the capture of hundreds of thousands of Austro-Hungarian soldiers by the troops of the Entente. The number of prisoners of war captured on 3–4 November 1918 was much higher than the Italian administration could manage. Therefore, a humanitarian crisis was unavoidable in the makeshift prisoner camps. This study examines the handling of this crisis.

Kovács, Dóra

„Nothing is left in that land...” War and Crisis Management in the Upper Tisza Region in the Late Sixteenth Century

The last two decades of the sixteenth century took its toll on the war-torn counties of Szabolcs and Szatmár: famine, drought, plague, the Long Turkish War, frequent

pillaging by Hajduks, Cossacks, Tartars, and the people of Mihai Viteazu devastated the area. The ongoing armed conflict affected the population of the Upper Tisza Region, especially the villagers. In 1588, seeing the difficult situation of the people, the County Assembly of Szabolcs ordered the appointed officials to compile a census of the grievances suffered by the villagers. This list of injustices proved that the population suffered not only from the raids and pillaging of the Turks and Tatars but also from the looting of unpaid soldiers of the Hungarian border fortresses in the area. Supplying these castles (particularly the castle of Kálló) was a heavy burden on local noblemen and peasants under their rule. This paper examines the crisis in the Upper Tisza Region, its consequences, and the attempts made by the different levels of administration (landlords, the governments of the affected counties, the Kingdom of Hungary) to manage the crisis.

Lafferton, Sára

The Crisis of the Left or the Crisis of France? The Debate Between Pierre Nora and Jacques Derrida on the French–Algerian Conflict (1954–1962)

The French–Algerian conflict (1954–1962) was subject to various intellectual debates within the contemporary French milieu. To date, this question has had considerable literature, focusing predominantly on the most prominent figures of this intellectual scene, such as Sartre, Camus, Fanon, or Aron. This study wishes to contribute to this scientific discourse not only by focusing on further personalities – the young Pierre Nora and Jacques Derrida –, whose position on the “Algerian question” enjoys significantly less scholarly attention. It also wishes to highlight the role and impact of the “Algerian question” on the broader French political, intellectual, and philosophical context. By disentangling the conceptual stakes of the debate between Nora and Derrida, the study argues that the French–Algerian conflict exposed the crisis of various modern political concepts (such as “rationality,” “republic,” “nation,” or “revolution”), and, correspondingly, the crisis of the political tradition of the French Left as well as the republican heritage of the Dreyfusard intellectual.

Matolcsi, Réka

“Old Francis Joseph should be shot.” Cases of Lese-Majesty During the First World War

The First World War as a crisis provides a special interpretive framework for exploring the diverse and often competing loyalties parallelly present in the Austro-Hungarian Monarchy. The study examines verbal violence and its interconnections with political culture through cases of lese-majesty in 1914. These may point out such vital elements of political culture as loyalty to the king or the question of trust in power. The study explores how the economic and social crisis of the war transformed the image of Franz Joseph. By examining these cases, one may gain insight into political and social conflicts, personal disagreements, and dissatisfaction with the social and political system during the war.

Németh, Ágnes

Canalization in the Time of Cholera: The Impact of the Cholera Epidemic of 1872–73 on the Development of the Sewer Network in Budapest

The needs and problems that accompanied the urbanisation and the demographic explosion of the nineteenth century reached Pest, Buda, and Óbuda (which merged into the capital in 1873) in the second half of the century, similarly to other European cities. This paper examines how the cholera epidemics and the danger posed by cholera in the 1860s and 1870s had a direct impact on the idea of developing a conceptual general sewage network. Infrastructural improvements offered in response to these problems, in part by the sanitary movement, manifested in the development of water and sewage systems in Europe's major cities. In Budapest, the cholera epidemic of 1866 led to the decision to extend the water pipe system and to build new waterworks. Then, a few years later, in 1869, the first plan for a new sewage system was drawn up by Joseph Bazalgette. In the years that followed, the issue was regularly on the agenda, with further drafts and criticisms, and finally, at the turn of 1873 and 1874, the programme for a new sewage system was drawn up by Ferenc Reitter. During these years, several processes may have influenced the reform of the sewage system: the danger posed by the cholera epidemic, which had been constant since 1866, the related need for public health reform, the start of the process of Budapest becoming a capital in the 1870s, and the financial crash of 1873. Taking all of this into consideration, this paper examines whether the constant danger of a cholera epidemic and the cholera epidemic of 1872–73 can be considered explicit motives for improving the sewage system.

Szlama, Gabriella Zsófia

War Crisis and „Fashion Propaganda“: The Adhocracy and Representation of Women's Fashion in Hungary (1914–1918)

Changes in fashion have received increasing attention in the social sciences in the last few years. Examining the clothing of different ages can bring attention to the events of that era, but the opposite is also true: various past events have incited changes in fashion. One of the biggest events of the twentieth century was undeniably the First World War. The loss of people, the scarcity of raw materials, and general deprivation had an impact on the development of fashion. Therefore, the formative years of the World War are worth scrutinizing from the point of view of the history of fashion design as well. To provide a context, the first part of the paper focuses on the history of fashion in the late nineteenth and early twentieth centuries and then turns its attention to the relations between war propaganda and fashion and their representations in the articles published in the daily press and magazines. Thereafter, the different fashion associations and their activities are discussed, as they played an important role by demanding the creation of a Hungarian industry and rejected the fashion of Paris and London. Finally, the

paper discusses the scarcity of raw materials, which led to the proposal of “new inventions” in fashion by the press, such as sandals made of sedge or dresses sewed of flour bags. By choosing the angle of the history of fashion, the paper examines the four years of the First World War from a less discussed perspective.

Szerzőink

Andor Anna Klára • andorannaklara@gmail.com

2020-ban végzett az ELTE BTK Kulturális örökség tanulmányok mesterképzésén, jelenleg az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék doktori képzésének hallgatója. Kutatási területe a 20. századi népi-kulturális mozgalmak, a népi kultúra, az örökségesítés és a nemzetépítés viszonya.

Balogh Róbert • rbalogh2015@gmail.com

2008-ban végzett a Debreceni Egyetem történelem és politológia szakán, majd az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténet Programjában folytatott doktori tanulmányokat. 2011 és 2013 között az indiai Jawaharlal Nehru University-n tanult az indiai állami ösztöndíjprogram keretében. 2018-tól a DE BTK Néprajzi- és Történelmi Doktori Iskolájának hallgatója, disszertációját *„Az erdészet lehetséges történeti értelmezései. Tudományos tudás, erdők, politika és kommodifikáció Magyarországon, 1860–1975”* címmel írja. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében futó *„A tájkép megismerésének és átalakításának gyakorlati Magyarországon és a Balkánon, 1850–1945”* kutatócsoport tagja.

Baros-Gyimóthy Eszter Márta • eszgyimothy@gmail.com

A Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárának levéltárosa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola Társadalom- és Életmódtörténeti Műhelyének doktorjelöltje. Kutatási területe a történeti demográfia. Doktori disszertációjában a 18. századi csetneki evangélikus anyakönyveket dolgozza fel családrekonstrukciós módszerrel.

Giubilini, Alberto • alberto.giubilini@philosophy.ox.ac.uk

Filozófus, az Oxfordi Egyetem kutatója, kutatásai a bioetika különböző problémaköreire fókuszálnak (többek között az oltásetika, az eutanázia vagy a szervátültetés kérdéseire).

Heltai Gyöngyi • heltaigy@hotmail.com

Színháztörténész, 2017 és 2020 között Kanadában a University of Alberta magyar vendégtanára volt, 2021-től a Vietnámi Nemzeti Egyetem magyar vendégtanára.

Juhász Balázs • juhasz.balazs@btk.elte.hu

Történelem és olasz szakos egyetemi tanulmányait az ELTE-n végezte, ahol 2015 áprilisában szerezte meg a doktori fokozatot. 2015 februárjától az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén oktat. Kutatási területe a katonapolitika és a katonadiplomácia, illetve a nemzetközi kapcsolatok története a 20. század első felében.

Kovács Dóra • kovacs.dori93@gmail.com

2017-ben végzett az ELTE BTK történelem mesterképzésén, jelenleg az ELTE BTK Művelődéstörténeti Doktori Programjának doktorandusza. Kutatási területe Szabolcs és Szatmár vármegyék 16. század végi társadalomtörténete, különös tekintettel ecse di Báthory István országbíró földesúri családjára.

Kovács Janka • csigaszem@gmail.com

Független kutató, szakfordító. Angol és történelem szakos tanulmányait az ELTE-n végezte, 2021-ben szerzett doktori fokozatot az ELTE TDI Középkori és Kora Újkori Történelem Doktori Programjában. Kutatási területe a pszichológia és a pszichiátria diszciplínáinak 18–19. századi története.

Lafferton Sára • sara.lafferton@gmail.com

Az ELTE BTK és az École des Hautes Études en Sciences Sociales doktorandusz hallgatója, kutatási területe a 20. századi francia politikai gondolkodás, *intellectual history* és értelmiségtörténet.

Lászlófi Viola • vijjola@gmail.com

A párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales és az ELTE TDI Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Programjának doktorandusza. Kutatási területe a pszichotudományok története, valamint a biopolitika, az orvosok és az orvosi tudás társadalmi szerepe az államszocialista Magyarországon.

Matolcsi Réka • mreka139@gmail.com

Az ELTE TDI Modern Magyarország Doktori Programjának absolvált PhD hallgatója. Kutatási területe a dualizmus politika- és társadalomtörténete; doktori kutatásában dualizmus kori felség- és királysértésekkel foglalkozik.

Németh Ágnes • nemeth.agnes.h@gmail.com

Az ELTE TDI Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem doktori programjának hallgatója. 2015 óta Budapest Főváros Levéltárának levéltárosa. Kutatási területe a környezettörténet, elsősorban a városi vízgazdálkodás vonatkozásában.

Svégel Fanni • fanni.svegel@hotmail.com

Etnográfus, az ELTE TDI Európai Etnológia Doktori Programjának doktorandusza. Történeti és társadalomnéprajzi kutatásai során a 20. századi női reprodukcióval, bábasággal, születéssel és születésszabályozással, valamint a nők elleni erőszakkal foglalkozik.

Szabó Péter • peter.szabo@ibot.cas.cz

Környezettörténész, a Cseh Tudományos Akadémia Botanikai Kutatóintézetének tudományos munkatársa. Fő kutatási területe a közép-európai erdők története, illetve az ökológia és a történettudomány együttműködésének módszertani és gyakorlati vonatkozásai.

Szlama Gabriella Zsófia • zsofi.szlama@gmail.com

Diplomáit az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerezte meg előbb történelem alapszakon, majd művelődéstörténet mesterszakon. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Kommunikációtudomány Doktori Iskolájának hallgatója. Érdeklődési köre a 19–20. századi divat története, kutatási témája a női nadrágviselet reprezentációja a különböző típusú sajtóorgánumban 1896 és 1914 között.